

XACƏ NƏSİRƏDDİN TUSİ

ƏXLAQİ-NASİRİ

“LİDER NƏŞRİYYAT”

BAKİ-2005

*Bu kitab "Xacə Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri" (Bakı, Elm, 1989)
nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Farscadan tərcümə edən,
ön sözün və şərhlərin müəllifi:

Rəhim Sultanov

Redaktoru:

Möhsün Nağısoylu

297.5 - dc 21

AZE

Tusi Xacə Nəsirəddin. Əxlaqi-Nasiri. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005,
280 səh.

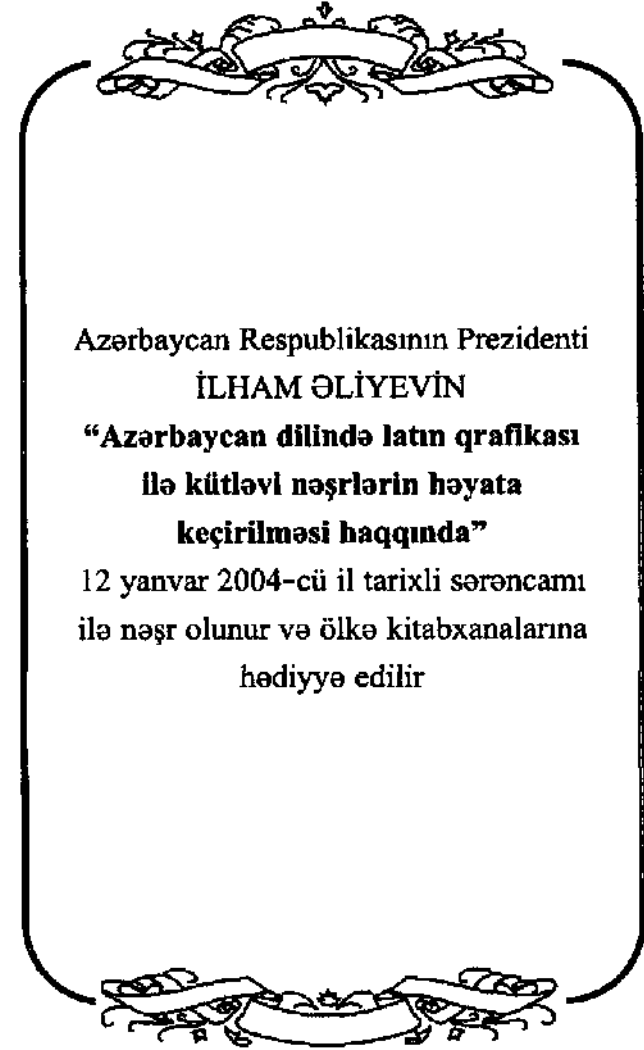
Görkəmli Azərbaycan alimi, şair və yazıçısı, dövlət xadimi Xacə Nəsirəddin Tusinin "Əxlaqi-Nasiri" (Nasirin əxlaqa aid kitabı) əsəri Orta və Yaxın Şərqi məktəblərində əsrlər boyu əxlaq dərsləri kimi şöhrət qazanmışdır. Farsca qələmə aldığı bu əsəri Tusi ən azı üç dəfə yenidən işləmişdir.

Özündən əvvəlki etik-fəlsəfi fikirlərə yekun vuran "Əxlaqi-Nasiri"də müəllifin insan, ailə, cəmiyyət, əxlaq, din, ictimai münasibətlər və s. ilə bağlı görüşləri öz parlaq əksini tapır. Sonrakı əsrlərdə yazılan bu səpkili kitabların heç birisi oxucular arasında onun kimi şöhrət tapmamış, əslə "Əxlaqi-Nasiri" səviyyəsinə yüksələ bilməmişdir.

Dünya görüşü, fəlsəfi baxışların zənginliyi və rəngarəngliyi ilə seçilən bu ölməz əsərin Azərbaycan oxucusuna təqdim olunan tərcüməsində Tusi ruhu, Şərqi koloriti mümkün qədər qorunub saxlanmışdır.

ISBN 9952-417-43-6

© "LİDER NƏŞRİYYAT", 2005

REDAKTORDAN

Dünya şöhrətli Azərbaycan alimi, şairi və yazıçısı Nəsirəddin Tusinin fars dilində yazdığı "Əxlaqi-Nasiri" əsəri bütün dövrlər üçün aktuallığını itirməyən, əbədiyaşar bir kitabdır. Tusinin insan, ailə, cəmiyyət, ictimai münasibətlər, din, əxlaq, təlim-tərbiyə və s. məsələlərlə bağlı zəngin və rəngarəng dünyagörüşünü, etik və fəlsəfi baxışlarını özündə əks etdirən bu ölməz əsərini Azərbaycanın görkəmli şərqşünas alimi və tərcüməçisi, fars dilinin gözəl və mahir bilicisi mərhum professor Rəhim Sultanov dilimizə çevirmişdir. İlk dəfə 1980-ci ildə "Elm" nəşriyyatında işıq üzü görmüş bu tərcümə (redaktorları professor Cahangir Qəhrəmanov və filologiya elmləri namizədi Məmməd-ağa Sultanovdur) 1989-cu ildə ikinci dəfə təkrar nəşr edilmişdir.

Tusinin "Əxlaqi-Nasiri" əsərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin əlifba ilə bu nəşri də redaktə səciyyəli müəyyən kiçik dəyişikliklər edilməklə kitabın əvvəlki sözügedən nəşrləri əsasında hazırlanmışdır. Qeyd edək ki, kitabın əvvəlki nəşrlərində işlənmiş bir sıra sözlər daha çox yaşlı nəslin nümayəndələri və mütəxəssislər üçün anlaşılıq idi. Həmin sözlərin bir çoxu bu qısa zaman kəsiyində artıq ümumişlək keyfiyyətini itirmiş və hamı tərəfindən başa düşülmür. Bunu nəzərə alaraq, biz bu qəbildən olan sözlərin çoxunu onların çağdaş oxucular üçün daha anlaşılıq olan qarşılıqları ilə verməyə çalışmışıq. Məsələn, kitabın əvvəlki nəşrlərində tez-tez işlənən "şəmatət" sözü onun dilimizdəki qarşılıqları olan "danlaq", "qınaq" sözləri ilə əvəzlənmişdir. Eyni qayda ilə tərcümənin əvvəlki nəşrlərində olan aşağıdakı sözlərin əvəzində onların müvafiq qarşılıqları verilmişdir: "əhməlliq" – səhlənkərlilik, "acələ" – tələskənlik, "iqrar" – təsdiq, "inhitat" – süqut, "kəsalət" – süstlük, "müaşirət" – ünsiyyət, "müzayiqə" – əsirgəmə, "namütənahi" – sonsuz, "sərzəniş" – danlaq, qaxınc, "şəhamat" – igidlik, qoçaqlıq, "təbəd-dülat" – dəyişiklik, "tul" – uzun və s.

Bundan əlavə, kitabın yeni nəşrində redaktə səciyyəli başqa kiçik düzəliş və dəyişikliklər də edilmiş, məndəki bezi mürəkkəb cümlələr qısa cümlələr şəklində verilmişdir.

NƏSİRƏDDİN TUSİ VƏ ONUN "ƏXLAQİ-NASIRI" ƏSƏRİ

Qədim və orta əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Şərq alim, şair və dövlət xadimlərinin hərəsinin özünəməxsus cəhətləri, müəmmalı və sirlə təəffürü, ziddiyyətli və mübahisəli məsələləri vardır. Çoxlarının anadan olduqları il, yer məlum olmur və ya mübahisə doğurur, adlar, ləqəblər qarışır, əsərlər dolaşır salınır, siyasi baxışlar, fəlsəfi istiqamətlər tez-tez dəyişir, nöqtəyi-nəzərlər toqquşur, bunun nəticəsində müxtəlif fikirlər, fərqli mülahizələr meydana çıxır. Şəxsiyyət nə qədər böyük olursa, ziddiyyətlər də o qədər çox olur. Qədim və orta əsrlərdə elə bir görkəmli alim, şair və filosof göstərmək çətindir ki, onun haqqında yuxarıda göstərilən baxımdan münaqişəyə səbəb bir məsələ olmasın. Belə bir vəziyyətin yaranmasının səbəbi çoxdur, lakin başlıcası etibarlı sənəd yoxluğu, bəzən ləqəb və adların yaxınlığı, orijinal əsərlərin məhv olub aradan getməsi, dəqiq təyin edilmiş həqiqətlər əvəzinə rəvayətlərin hökm sürməsi, əlyazmalarını köçürən katiblər tərəfindən buraxılan səhvlər və təhriflər, ya başqa səbəblər üzündən qəsdən, dövrün tələbinə uyğun olaraq tarixi faktların saxtalaşdırılması və sairədir. Bunlar və buna oxşar amillər Şərqi tədqiqi ilə məşğul olanlar qarşısında böyük maneələr yaradır. Həqiqəti ortaya çıxarmaq üçün böyük əmək tələb olunur, bəzən isə son dərəcə ziddiyyətli məxəzlər və faktlar içərisindən doğrunu tapıb ortaya çıxarmaq mümkün olmur, əksinə, məsələ bir az da dolaşdırılır.

Elm isə belə dolaşılıqla düşə-düşə, dolaşılıqları aç-aça irəliləyib, inkişaf edir.

Tusi həyatı, Tusi yaradıcılığı da belə ziddiyyətli, dolaşır məsələlərlə doludur. Hər şeydən əvvəl, onun anadan olduğu yer mübahisəlidir.

Müasir İran ədəbiyyatşünası prof. Cəlaləddin Hümai 1969-cu ildə nəşr etdirdiyi "Xacə Nəsirəddinin əməli hikmətə baxışı" adlı kitabında göstərir ki, Tusi Firdovsinin, Şeyx Tusinin, Qəzalinin, Nizamülmülkün, Şeyx Əbu Cəfərin vətəni Tus şəhərində anadan olmuş, ona görə də "Tusi" ləqəbi ilə şöhrət tapmışdır.

Bir rəvayətə görə, Xacə Nəsirəddinin Tus şəhərində deyil, İranın qərbində yerləşən Həmədan yaxınlığında "Bahar" adlanan bir nahiyədə anadan olduğu, sonradan Tusa getdiyi üçün "Tusi" ləqəbi aldığı; başqa bir yerdə Savənin Cəhrud kəndində doğulduğu sübuta çalışılır, üçüncü bir məxəzdə isə Qumda anadan olduğu təsdiq edilir.¹

¹ Nəsirəddin Tusinin azərbaycanlı olması haqqında bax: H. Məmmədbəyli. Nəsirəddin Tusi, Bakı, 1957, səh.45-54; "Основатель Маргапянской обсерватории Насиреддин Туси", Баку, 1961, стр.23-33

Tusin in ləqəbi, özünün, atasının, babasının, qohum-əqrəbasının adı haqqında da bir-birinə uyğun gəlməyən məlumatlara təsadüf edilir. Biri onun ləqəbinin, sadəcə olaraq, Nasir, digəri "Nəsirəddin" olduğunu yazır. H.Məmməd bəylinin dediyinə görə, bir çox Azərbaycan yazıçı və tarixçiləri, o cümlədən Mirzə Fətəli Axundov, Molla Vəli Vidadi və başqaları² onu, sadəcə olaraq, Nəsir Tusi adlandırmışlar. Maraqlı burasıdır ki, Tusi "Əxlaqi-Nasiri" kitabının müqəddiməsində də özünü Nəsirəddin Tusi deyil, Nəsir Tusi adlandırır. Tusinin adı, ləqəbi, nəsəbi, künyəsi müxtəlif dövrlərdə, ayrı-ayrı məxəzlərdə müxtəlif şəkillərdə yazılmış, bəzən əvvəlcə atası – Məhəmmədin, babası – Həsənin adı deyilir, bəzən "Nəsirəddin" sözündən əvvəl "Əbu Cəfər" də əlavə edilir. Tusi yaradıcılığının ardıcıl tədqiqatçılarından fizika-riyaziyyat elmləri doktoru H.Məmməd bəyli "Əbu Cəfər" ləqəbinin haradan əmələ gəldiyini hələlik aydınlaşdırmaq mümkün olmadığını qeyd edir³ və Tusinin tam ad, ləqəb, əsil-nəsəbini belə yazır: "Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Həsən Nəsirəddin (Nəsir) Tusi". Başqa məxəzlərdə bu ləqəb, ad və əsil-nəsəblər bəzən azalır, bəzən də çoxalır. Birində "Əbu Cəfər" ixtisara düşür, bəzilərində "Xacə" sözü əlavə edilir. Əsərlərini daha mötəbər göstərmək üçün isə bir sıra müəlliflər bu adlar sırasına Tusinin ulu babası Əbu Bəkr və ya Əbu Bəkrin adını da artırır və tam şəkildə belə yazırlar: Əbu Cəfər Nəsirəddin Məhəmməd bin Məhəmməd bin Həsən Əbu Bəkr.

Tusin in neçə il yaşadığı barədə də Avropa və Şərqi məxəzlərində müxtəliflik nəzərə çarpır. Avropa məxəzlərində onun 73 il yaşadığı göstərildiyi halda (1201-1274), Şərqi məxəzlərində bu rəqəm 74 il (1200-1274) yeddi ay və yeddi gün kimi göstərilir.

Bütün bu ixtilaf və ziddiyyətlərə baxmayaraq, Tusi ister öz dövründə, istərsə də bütün tarix boyu Şərqi ən istedadlı, nüfuzlu, görkəmli və çoxcəhətli bir alimi kimi həmişə diqqət mərkəzində olmuş, həm müasirləri, həm də müəqibləri onun haqqında çox yüksək fikirlər söyləmişlər. İster sağlığında, istərsə də vəfatından sonra onun şöhrəti get-gedə artmış, Tusi ləqəbi başqa alimləri kölgədə buraxmış, ehtimala görə, Əbu Cəfər ləqəbi də məhz belə bir şöhrət nəticəsində başqa bir Tusiyə, Şeyx Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Həsəndən alınmış ona verilmişdir. Tarix boyu bu iki Tusi bir-biri ilə qarışıq salınmış, ləqəb, ad, ata və ya baba adının eyniliyi onların eyniləşdirilməsinə gətirib çıxarmış, həmişə də üstünlük Nəsirəddinə verilmişdir. Halbuki Şeyx Əbu Cəfər Tusi özünün təqribən adaş və nəsəbdəşi olan Nəsirəddin anadan olmamışdan 134 il əvvəl, yeni 1067-ci ildə vəfat etmişdir. Dövrünün ən böyük şeyxlərindən hesab edilən Şeyx Əbu Cəfər ibn Həsən Tusi Qurana təfsir yazmış, şəri əhkamları şərh etmiş, əxlaq və tərbiyəyə aid əsərlər miras qoyub getmişdir.

² Göstərilən əsər (rus dilində), səh.24

³ Yene orada

Onun ən məşhur əsərləri bunlardır: "Kitabı-Tibyan", "Misbahi-Kəbir", "İstibsar", "Tihzübül-əhkam" və s. Əbu Cəfər də Tusi tərk edərək 1016-cı ildə Bağdada köçmüş, sonra Nəcəfə gedərək orada məskən salmış və 1067-ci ildə burada vəfat etmişdir.

Bütün bunları nəzərə alaraq, biz bundan sonra Nəsirəddin Tusiden danışdıqda Əbu Cəfər ləqəbini işlətməyəcək, yalnız ən çox şöhrət tapdığı Nəsirəddin Tusi və ya sadəcə olaraq, Tusi deməklə kifayətlənəcəyik.

Tusin in anadan olduğu il haqqında da fikirlər müxtəlifdir. Tədqiqatçıların əksəriyyəti onun hicri-qəməri ilə 597 (miladi 1200-1201)-ci ildə cəmədiyü-ləvvəl ayının 11-də şənbə günü səhər günəş çıxarkən anadan olduğunu qəbul edirlər. Lakin bəzilər, məsələn, Corci Zeydan, Brokkelman və başqaları Tusinin hicri-qəməri 607-ci ildə (miladi 1210-11) doğulduğunu yazırlar. Beləliklə, bizə Tusinin həyat və yaradıcılığı haqqında əksəriyyətin qəbul etdiyi aşağıdakılar məlumdur.

Nəsirəddin Tusi 1201-ci il fevral ayının 17-də Tusda anadan olmuş, hələ uşaqlıq çağlarından elmə maraqlanmış, öz çalışqanlıq və səyi sayəsində müəllim və müdərrişlərin rəğbətini qazanmış, istedadı, hər şeyi tez qavramaq qabiliyyəti onların heyretinə səbəb olmuşdur. İlk təhsilini atasından alan Nəsirəddin sonralar dövrünün ən şöhrətli müəllim və müdərrişi hesab edilən Fəridəddin Damadin yanında oxumağa başlamışdır. Fəridəddin öz dünyabaxışı ilə müasirlərindən xeyli fərqlənir, yalnız şəriət əhkamları deyil, yunan fəlsəfəsi, hind hikməti, fars mədəniyyəti, Azərbaycan incəsənəti ilə də yaxından maraqlanırdı. Görünür, bunun səbəbi Damadin müəlliminin azadkikirli Sədrəddin Sərəxsi, onun müəlliminin Gilani, Gilaninin müəlliminin isə dövrünün adlı-sanlı filosof və münəccimi Əbu Abbas Logərinin olmasıdır.

Bu sonuncu şəxs hikmət, məntiq, idrak nəzəriyyəsini məşhur Azərbaycan filosofu Behmənyardan öyrənmiş, Behmənyar isə Şərqi Aristoteli hesab edilən İbn Sinanın tələbəsi olmuşdur. Beləliklə, biz Tusi yaradıcılığında silsilə təşkil edən bu müəllimlərin hamısının az-çox təsir izlərini müşahidə edirik. Tusi haqqında əsər yazan və tədqiqat aparən alimlər onun hələ gənc yaşlarından böyük biliyə, geniş məlumata, iti hafizəyə, müstəqil fikir və cəsəretli mühakimələr yürütməyə həvəs göstərən, ehtiraslı bir axtarıcı olduğunu qeyd edirlər. Onun sonrakı coşqun, narahat, iztirablı və başibəlalı həyatı da bunu sübut edir.

Hələ ilk anlardan böyükklər məclisində oturub dini, fəlsəfi mübahisələrin şahidi olan balaca Məhəmməd Quran ayələrinin ziddiyyətli təfsiri, hikmət məsələlərinin bir-birini rədd edən əksli şərhini görərkən dərin düşüncələrə dalmaya bilməzdi.

Tusi ilk əsərlərindən biri olan və ona dünya şöhrəti qazandırmış "Əxlaqi-Nasiri" əsərində belə "məclislərin" uşaqlara nə qədər vacib olub, böyük təsir bağışladığından dərin bir rəğbətlə danışır. Bütün bunlar hamısı gənc Tusidə

həqiqəti axtarmaq həvəsi doğurur və bizə elə gəlir ki, İsmaili hökmdarı Möhtəşəmin yanına Qohestana (Kuhistan) gəlməkdə bu arzusunun rolu da az olmamışdır.

Tusinın Qohestan hökmdarının yanına gəlməsini də müxtəlif şəkildə izah edirlər. Qazi Nurullah Şüştəri "Məcalisül-möminin" əsərində yazır ki, Xorasan moğulların hücumuna məruz qaldığından Tusi oradan qaçmaq və Möhtəşəmin davətini qəbul etmək məcburiyyətində qalır. Başqa bir məxəzdə İsmaili hökmdarı, 10 yaşlı Əlaəddini malxulya xəstəliyindən sağaltmaq üçün Tusinin Buxara bağlarının birində oylənərkən fədailər tərəfindən oğurlanıb Qohestana gətirildiyi qeyd edilir. Tarixi mənbələrin verdiyi məlumata görə, ilk dövrlərdə Tusi ismaililər yanında böyük hörmətlə yaşayır, Möhtəşəm onun bilik, istedad və bacarığına heyran qalıb, onun fikri ilə hesablaşır, məsləhətlərinə qulaq asır. Tusi Nasir Möhtəşəmin şərəfinə məşhur "Əxlaqi-Nasiri" əsərini yazır və bu əsəri məhz ona ithaf olaraq belə adlandırır. Lakin zaman keçdikcə münasibətlərdə pozğunluqlar əmələ gəlməyə başlayır və nəhayət, Tusi dəhşətli Ələmut qalasına gözaltı həbsə göndərilir.

Tusinın Ələmut qalasında "ev dustağı" və ya "göz dustağı" edilməsini tarixçilər müxtəlif şəkildə izah edir, əksəriyyət isə bunu Tusinin Bağdad xəlifəsinə yazdığı qəsidə ilə əlaqələndirirlər. İsmaililərin yanında ola-ola Abbasi xəlifəsi Müstəşəmə yazdığı mədh ilə dolu qəsidə guya Müstəşəmin vəziri İbn Əlqəminin əlinə keçir, o isə Tusinin istedadlı alim olduğunu nəzərə alaraq, Bağdada dəvət edilərsə, özü hörmətdən düşəcəyindən, bəlkə də vəzirliyinin əldən gedəcəyindən qorxuya düşərək həmin qəsidəni Möhtəşəmə göndərir və Tusinin xəlifə ilə belə yazışmağa başlamasının yaxşı nəticə verməyəcəyini başa salır. Bunun nəticəsində qəzəblənmiş Möhtəşəm Tusini Ələmut qalasına Əlaəddinin yanına aparır və Tusiyə buradan başqa yerlərə getməyi qadağan edir. Tusi burada toplanmış zəngin kitabxanada, lakin ağır bir şərait, mənəvi məhdudiyət və inamsızlıq şəraitində işləyib yarađır. O, özünün məşhur:

Öz dövrümə baxdıqca görərem ki,
Bəla bir üzük, mənsə üzük qaşyam. –

beytini də məhz bu illərdə yazmışdır.

Tusi 22 ilə yaxın ismaililərin yanında olmuş, ağır şəraitə baxmayaraq, nücum, fəlsəfə, məntiq və elmin başqa sahələrinə aid əsərlərinin əksəriyyətini burada yazmışdır. Ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti, şairliyi də məhz bu dövrlərə təsadüf edir.

Əlaəddin məst halda yuxuda ikən öz hacibi tərəfindən öldürüldükdən sonra onun yerinə Rükəddin keçir və Tusinin vəziyyəti nisbətən yaxşılaşır.

Rükəddin atasına nisbətən daha çox fanatik olduğundan nücum elminin qabaqcadan verdiyi xəbərlərə, tale və sairəyə inanır və hər şeydə Tusi ilə məsləhətləşirdi. Bu zaman Ələmut qalasını bir tərəfdən moğollar hədələyir, digər tərəfdən Bağdad xəlifəsi ilə olan ixtilaflar gərginləşirdi. İsmaililər hökmdarlığının bünövrəsi sarsılmağa, "məğlubedilməz" qala hesab edilən Ələmut dağının zirvələrini qara duman bürüməyə başlayırdı. Bütün bu qaranlıq və zülmət içərisində Nəsirəddin Tusinin keskin idrakı, dərin zəkası və uzaqqörən ağılı nur mənbəyi kimi parıldayırdı.

Tusinın rahatlıq bilməyən təbiəti, hər yerdə olduğu kimi, Ələmut qalasında da bütün elmi məsələlərlə yanaşı, ictimai-siyasi həyata, dövlət işlərinə də böyük maraq göstərirdi. Onun məharətli siyasətçi olduğunu, hərbi, ölkə dolandırmaq, iqtisadiyyatı idarə etmək, beynəlxalq məsələlər kimi işlərdən yaxşı baş çıxardığını yazdığı əsərlər və təcrübi fəaliyyəti sübut etmişdi. Buna görə idi ki, moğollar Ələmut qalasına hücum edərkən ismaililərin son hökmdarı Rükəddinin ilk məsləhətçisi Tusi olmuşdu.

Tusi müqavimət göstərməyib Hülaku xana təslim olmağı məsləhət görür. Rükəddin Xurşah da onunla razılaşır.

Hülaku heç bir müqavimətə rast gəlmədən "məğlubedilməz" Ələmut qalasını ələ keçirir. Tusi ismaililərin son hökmdarı Rükəddin Xurşahın hakimiyyəti könüllü olaraq Hülakü xana təqdim etməsi haqqında şeirlə bir məddəyi-tarixdə yazmışdır:

Ərəb ili altı yüz əlli dörd olanda,
Yekşənbə günü zilqədə ayının birində, səhərçağı,
İsmaililərin padşahı Xurşah,
Öz taxtından qalxıb Hülaku xanın taxtı qarşısında durdu.

Hülaku bu işdə Tusinin əməyini yaxşı qiymətləndirir, qardaşı Munquqaanın tapşırığına baxmayaraq, Tusini onun yanına göndərmir, öz şəxsi müsaviri edir. Bəzi tarixçilər Tusinin Hülakunun vəziri olduğunu qeyd edirlər. Bunu sübut edən rəsmi sənədlər olmasa da, həqiqətdə Hülaku ən ciddi işlərdə Nəsirəddinlə məsləhətləşir, əsasən, onun fikri ilə razılaşır. Hülakunun ərəb xilafətinə son qoymaq üçün Bağdada hücum etməsinin də əsas səbəbkarı Tusi olmuşdur. Bu barədə tarixçilər aşağıdakı qəribə bir əhvalatı da xüsusi qeyd edirlər. Bu, Tusinin xilafətə, onun müqəddəsliyinə qarşı nifrət və qəzəbini bildirmək üçün seçiyəvi olduğundan onun qısa məzmununu verməyi lazım bildik.

Tarix kitablarının yazdıqlarına görə (məs. "Rövzətüs-səfa") Hülaku xan əvvəlcə Qüstəntəniyyəyə (indiki İstanbul) getmək fikrində imiş. Tusi onu bu fikrindən döndərərək Bağdada, Abbasilər xilafətinə son qoymağa təhrik edir. Sarayda olan başqa dövlət xadimləri, o cümlədən Qaanın əmri ilə hücum

edib-etməməyi nücum elminə görə təyin etmək tapşırılmış, Hülaku xanı müşayiət edən münəccimlərdən Hüsameddin, Hülaku Bağdada gedərsə, peyğəmbərin vəsisi, yer üzərində Allahın kölgəsi hesab edilən xəlifəyə əl qaldırırsa, rəmlin göstərdiyinə görə, böyük fəlakətlər baş verəcəyini deyir. Hülaku nücum necə göstərsə, onları bir-bir saymağı tələb edir. Hüsameddin moğol sarayındakı nüfuzuna, Munquqaanın tapşırığına arxalanaraq heç bir şeydən çəkinmədən Hülaku xana deyir: "Xilafətə qarşı qalxmaq yaxşı nəticə verməyəcəkdir, indiyə qədər kim belə etmiş, Abbasilərə əl qaldırmuşsa, hamısı məhv olmuşlar. Əgər indi də padşah məsləhətə qulaq asmayıb Bağdada hücum etsə, altı fəlakət baş verəcəkdir: birinci – bütün atlar ölüb, əsgərlər xəstələnəcəklər; ikinci – günəş tutulacaq; üçüncü – yağış bir daha yağmayacaq; dördüncü – səmum yeli əsəcək, dünya zəlzələdən dağılıb viran olacaq; beşinci – yerdən ot bitməyəcək; altıncı – böyük padşah (yəni Hülaku – R.S.) həmin il öləcəkdir.

Hülaku sonra Nəsireddini çağırtdırıb onu sorğu-suala tutur. Tusi dərhal məsələnin nə yerdə olduğunu başa düşüb deyir: İndiyə qədər çox xəlifələr ölüb və öldürülüb, heç bir fəlakət baş verməmişdir. Abbasilərə gəldikdə isə demək lazımdır ki, Tahir Məmunun əmri ilə Xorasandan gəlib onun qardaşını – Məhəmməd Əlini öldürdü, heç bir şey olmadı, Mütəvəkkili oğlu əmirlərlə əlbir olub öldürdü, Muntəsir və Mötəciri də əsirlər və qulamlar öldürdülər, bundan əlavə bir çox başqa xəlifələr də öldürülmüş, lakin dünyada heç bir fəlakət baş verməmişdir.

Hüsameddin cavabdan aciz qaldığından Hülaku Bağdad üzərinə hücumla keçir və altı yüz əlli altıncı hicri-qəməridə (1258, fevral) Bağdadı alır.

Tusi bu barədə də şeirlə bir tarix yazır:

Hicri ili ilə altı yüz əlli altıda,
Yekşənbə günü səfər ayının dördündə,
Xəlifə, Hülakunun yanına gəldikdə,
Abbasi dövlətinin də sonu çatdı.

Xəlifənin öldürülməsi təzə də çox maraqlıdır. Ümumiyyətlə, moğol hökmdarları, o cümlədən Hülaku xan fanatik bir adam idi. Bağdadı almasına baxmayaraq, xəlifə Müstəsəmi öldürməkdə tərəddüd edir, münəccim Hüsameddinin dediklərinin doğru ola biləcəyindən qorxurdu. Hüsameddin Hülakunun gün tutulmasından çox qorxdığını bilib təkrar edirdi ki, xəlifə öldürülərsə, gün tutulacaq, dünya zülmətə bürünəcək, kainat məhv olacaqdır.

Hülaku bu barədə Tusinin fikrini soruşduqda o deyir: Zəkəriyyə və Yəhya peyğəmbərləri öldürüblər, heç bir gün tutulma-filan baş verməyibdir, Hüsameddinin dedikləri də boş sözdür, ehtiyat üçün əmr ediniz xəlifəni bir keçəyə

bürüyüb yavaş-yavaş əzişdirsinlər, gün tutulmağa başlasa, açıb buraxırlar. Hülaku belə də əmr edir. Bir az keçməmiş xəlifə keçədə boğulub ölür, nə gün tutulur, nə dünya dağılır, beləliklə, Abbasi xilafətinə son qoyulur.

Bu hadisə Hülakunun gözündə Tusinin hörmətini daha da artırır və nəhayət, Tusi özünün çoxdan arzuladığı məşhur Marağa rəsədxanasının tikilməsinə lazım olan bütün vəsaiti Hülakudan alır, həm özünə, həm də bütün Şərqi Mədəniyyətinə əzəmətli bir abidə olan həmin rəsədxananı qurub başa çatdırır və dövrünün ən görkəmli astronom alimlərini başına toplayıb Nizamülmülkün Bağdadda yarada bildiyi Nizamiyyə akademiyasından heç də geri qalmayan Marağa akademiyasını yaratmağa nail olur. Tusi Marağada ciddi elmi iş aparmaqla yanaşı, rəsədxananın tikintisinin proyektini vermək, dəqiq cihazları ix-tira və quraşdırmaq, yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlamağa da rəhbərlik edirdi.

Tusi işləri nizama salmaq üçün Abaqa xanla birlikdə 1274-cü ildə Bağdada gəlir və orada da xəstələnərək vəfat edir. O, Bağdadın məşhur "Cəməməcidi"ndə dəfn edilir. Sonra onun qəbri ziyarətgaha çevrilir.

Tusinin üç oğlu olmuşdur: Sədrəddin Əli, Əsiləddin Həsən və Fəxrəddin Əhməd. Hələ indi də Həmədan, Naxçıvan və Marağada Tusi nəslindən bir çox azərbaycanlı yaşayır, tusalırdan olduqları ilə fəxr edirlər.

Tusinin elmi-ədəbi irsi olduqca böyükdür. O, dövrünün ən görkəmli alimi hesab edilmiş, "əllamə", "mühəqqiq", "həkim", "xacə", "ustad", "əsrin yeganəsi", "son filosof" və s. ləqəblərlə şöhrət tapmışdır. Müxtəlif məxəzlərdə onun yüzdən yuxarı əsərinin adı göstərilir.

H.Məmmədbəyli özünün "Marağa rəsədxanasının banisi Nəsireddin Tusi" adlı əsərində Tusinin 76 əsərinin adını çəkir.⁴

Bu əsərlərin əhatə etdiyi mövzular olduqca rəngarəngdir: nücum, riyaziyyat, tibb, məntiq, psixologiya, fəlsəfə, ədəbiyyat, coğrafiya, mədəniyyət, ilahiyat, incəsənət, musiqi, ədəbiyyat, tarix, iqtisadiyyat və s.

Əsrlər boyu Tusinin yaradıcılığı üzrə aparılan tədqiqat işini hələ də qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Tusinin bundan sonra da tədqiqata ehtiyacı vardır.

Tusiyə dünya şöhrəti qazandıran onun riyaziyyat və nücum elmlərinə aid yazdığı "Zicəlxani" əsəri və Marağa rəsədxanasıdırsa, onu Şərqi xalqlarına sevdiren "Əxlaqi-Nasiri" əsəri olmuşdur. Bu əsərin qərribə bir yazılma tarixi vardır. Əxlaq, fəlsəfə, məntiq məsələləri ilə maraqlanan, bəzən özü də bu məsələlərə aid əsər yazan İsmaili hökmdarı Nasir, Tusini yanına çağırtdırıldıqdan sonra ona Əbu Əli Misqəveyhin "Ət-təhare" adlı kitabını fars dilinə tərcümə etməyi təklif edir. O zaman İbn Misqəveyhin bu kitabı ərəb dilində əxlaq haqqında yazılmış ən gözəl əsər hesab edilirdi. Məzmununun dərinliyi, dilinin

⁴ Г.Маммедбеҗли. Оснаватель Маррагинской обсерватории – Насираддин Туси. Баку, 1961, стр.179-192.

səlisliyi ilə şöhrət tapan bu əsər dillər əzbəri olmuşdu. Tusi belə bir təklifi eşitdikdə dərin düşüncələrə dəhşət, çoxdan onu məşğul edən fəlsəfi-əxlaqi, ictimai-siyasi məsələləri daha dərinə, öz əqidəsinə müvafiq şərh etmək üçün əlinə yaxşı fürsət düşdüyünü dərhal dərk edir, bu kitabı tərcümə etmək əvəzinə, yeni, daha mükəmməl bir kitab yazmaq qərarına gəlir. Lakin bu qərar o dövr üçün çox cəsarətli, həm də qorxulu idi. Bu, bir tərəfdən hökmdarın arzusunu oleyhinə olduğu üçün onun qəzəbinə, digər tərəfdən İbn Misqəveyhin kitabı əvəzəlməz hesab edildiyi üçün, qeyri-təvazökarlıq kimi qiymətləndirilər və bədxahlığın istehza və rixşəndinə səbəb ola bilərdi.

Qərar hökmdar qarşısında ehtiyatla ifadə edilməli idi ki, xoşagəlməz hadisələrə yol verilmədən istənilən nəticə əldə edilsin. Gənc Tusi bütün bunları götür-qoy etdikdən sonra "Əxlaqi-Nasiri"-nin müqəddiməsində belə yazır: "Bu sətirlərin müəllifinə (yəni Tusiyə – R.S.) buyurdular: bu gözəl kitabı (yəni İbn Misqəveyhin "Ət-təharə" kitabını – R.S.) istilahları dəyişdirməklə ərəb dilindən fars dilinə tərcümə etmək lazımdır; bu zamanın adamlarının çoxu ədəb libasından məhrumdurlar, cavahir kimi dərin mənası olan belə qiymətli bir geyim onların fəzilətini zینətləndirsə, çox böyük savab olar".

Sonra Tusi sözüne davam edərək yazır: "Bu sətirlərin müəllifi (yəni Tusi – R.S.) həmin işarəni əmr kimi qəbul edərək bir az fikirləşdi, sonra özü-özü ilə məsləhətləşdi. Xəyalən belə dedi: "Bu qədər gözəl mənaları çevirmək, onların qəşəng libaslarını soyundurub, buruvuz paltar geyindirmək, adamı meymun şəklinə salıb eybəcərləşdirməyə oxşayar, hər zövq sahibi bunu gördükdə özünü qeybət və məzəmmətdən saxlaya bilməz. Bundan əlavə, adı çəkilən kitabda hikmət fəsilələrinin ən əzizləri verilmiş olsa da, orada iki fəsilə yox idi: şəhər salmaq və ev qurmaq fəsilələri. Halbuki bu iki hikmət indiki zamanın tələbinə görə, böyük əhəmiyyət kəsb etmiş, onun şərh və izahı zəruri olmuşdur.

Yeni bir əsər yazılısaydı, əvvəlcə, kitabın tərcüməsi üçün edilə biləcək məzəmmətdən yaxa qurtarmaq olardı, ikincisi, təqlid deyil, orijinal, yığcam, əksəriyyətin başa düşəcəyi şəkildə o böyük alim İbn Misqəveyhin kitabında olan bütün hikmətlərin xülasəsini vermək və həmin iki məsələ haqqında başqa alimlərin fikirlərini də əlavə etməklə təzə bir kitab yaradılmış olardı.

Bu fikir ürəyimdən keçdikdən sonra onu dilimə gətirdim, bəyənildi... Bu kitabın yazılması onun (hökmdarın – R.S.) əmri və təşviqi ilə olduğundan adı "Əxlaqi-Nasiri" qoyuldu".

Tusi Əbu İbn Misqəveyhin, İbn Sinaanın, Əl-Farabının, Aristotel, Platon və bir sıra başqa alimlərin əxlaq, tərbiyə, fəlsəfə, iqtisadiyyat, ictimai əlaqələr, ailə, icma, şəhər salmaq, ölkə dolandırmaq haqqında olan fikirlərindən məharətlə istifadə etməklə, Şərqi aləmində qısa bir müddətdə böyük şöhrət tapmış "Əxlaqi-Nasiri" əsərini başa çatdırır və onu Möhtəşəmə təqdim edir.

Tusinin əsərləri içərisində "Əxlaqi-Nasiri" məzmununun ictimai, iqtisadi, siyasi, əxlaqi, fəlsəfi və tərbiyəvi səciyyəsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bunu qeyd etmək kifayətdir ki, yeddi yüz ildən artıq bir müddət ərzində bu kitab Orta və Yaxın Şərqi məktəblərində əxlaq dərsləri kimi şöhrət tapmışdır, hələ indi də bəzi orta məktəb proqramlarında bu məqsəd üçün ona müəyyən yer verilir.

Bizim fikrimizə görə, "Əxlaqi-Nasiri"-nin ən başlıca cəhəti antik yunan fəlsəfəsinin, qədim İran tərbiyə nəzəriyyəsinin, klassik ərəb şəri əqidəsinin və Azərbaycan iqtisadi-siyasi təcrübəsinin üzvi bir vəhdət halında sistemə salınmasından ibarətdir. Buna görədir ki, "Əxlaqi-Nasiri"-ni tədqiq edənlər onda bir-birilə ziddiyyət təşkil edən anlayışların şahidi olurlar.

"Əxlaqi-Nasiri" "Müqəddimə", "Kitabın yazılmasının səbəbi", "İlk qeydlər və elmlərin bölgüsü" və üç məqalədən ibarətdir. Birinci məqalə – iki hissə, on yeddi fəsil; ikinci məqalə – beş fəsil; üçüncü məqalə – səkkiz fəsildir. Bəlləklə, əsər üç məqalə, otuz fəsildən ibarətdir ki, burada müəllif, əsasən, özünün fəlsəfi, əxlaqi, ictimai və siyasi fikirlərini verməyə çalışmışdır.

"Əxlaqi-Nasiri" Tusi tərəfindən ən azı üç dəfə yenidən işlənmişdir. Birinci dəfə o, 1232-33-cü illərdə Möhtəşəmin təkidi ilə onun adına yazılmış, ikinci dəfə, təxminən 21-22 ildən sonra (1254-55-ci illər) İsmaililər darımağın edildikdən və moğollar hakimiyyət başına keçdikdən sonra, üçüncü dəfə isə Əbdül Əziz Nişaburinin arzusu ilə təqribən 1272-73-cü illərdə yenidən nəzərdən keçirilmişdir.

Təbiidir ki, bu "yenidən nəzərdən keçirilmələr" zamanı dövrün tələbinə asılı olaraq, kitabda bəzi dəyişikliklər də edilmişdir.

Tusi birinci variantın dəyişdirilməsini izah edərkən yazır: "...kitabın məzmununu hikmət fənlərindən birinə həsr edildiyindən, dini təbliğ, ya onu tənqid ilə əlaqədar olmadığından, əqidələri müxtəlif olan adamlar da onu oxumağa böyük həvəs göstərdilər. Kitabın çoxlu miqdarda üzü çıxarılaq xalq içərisində yayıldı, bundan sonra Allahın mərhəməti (cəlahət göylərə qalx-sın), padşahın kəraməti (ədələti dünyalara yayılsın) bu qədərbilən bəndəni o ağır vəziyyətdən xilas etdi, ehtiyat oldu ki, bütün fəzilət və mərifət sahibləri bu kitabı oxumaqla onu daha da şərəfləndirdilər, bəyendiklərini bildirməklə onu daha da bəyendirdilər. Bunu gördükdə istənilirdi ki, kitabın qaydadankənar, namünasib üslubla yazılmış müqəddiməsi dəyişdirilsin, ehtiyat şəkli salınsın ki, əgər bir adam qərəzənə irad tutub qara yaxmaq fikrinə düşsə, nə üçün belə deyildiyinin, həqiqətin necə olduğunun mahiyyətinə varmadan ibarə və ifadələri öz istədiyi kimi yozmaq istəsə, əli boş çıxsın: "Çox zaman adam üzrlü olur, sən isə onu danlayırsan".

Belə düşündükdən sonra bu müqəddimə tərtib edildi ki, lap əvvəldən başağrısına səbəb olmasın.

Qələm sahibləri bu sözlərin nə demək olduğunu başa düşsələr, kitabın başlanğıcını bu mənada anlasalar, həqiqətə daha yaxın olurlar.

Tusi yalnız müqəddiməni dəyişdirməklə kifayətlənməyib, ümumiyyətlə, bütün kitab boyu ibarə və ifadələri "sahmana salmağa" çalışır və bu sahədə yalnız Əbu Əli Misqəveyhin "Ət-təbare" kitabı deyil, "Səadətın dərəcələri" və "Uşaqların tərbiyəsi" adlı əsərlərindən də geniş istifadə edir.

Bunlardan əlavə, o zaman yunan, ərəb və fars dillərində son dərəcə böyük şöhrət tapmış Əflatun, Ərəstu, İbn Sina, Qezali, Biruni kimi alimlərin fəlsəfə və əxlaqa aid kitablarından, "Kəlilə və Dimnə", "Ərdəşir Babəkən", "Ənuşirəvanın vəsiyyətləri" kimi xalq müdrikiyi ilə dolu olan dastan və folklor ədəbiyyatından, "Siyasətnamə", "Mərzbanname" kimi tərbiyə, siyasət və dövlət məsələlərinə həsr edilmiş kitablardan da yeri gəldikcə "Əxlaqi-Nasiri"yə daxil etmişdir. Beləliklə, Tusi "Əxlaqi-Nasiri" də demək olar ki, özündən əvvəl Yaxın və Orta Şərqdə hökm sürən əxlaqi-fəlsəfi fikirlərə yekun vurmuş, bunların yığcam icmalını verməklə öz orijinal fikirlərini də buraya əlavə etmişdir. Ona görə heç də təəccüblü deyildir ki, son yeddi yüz ildə fars dilində "Əxlaqi-Nasiri" kimi ikinci bir orijinal əsər yaranmamışdır. "Əxlaqi-Nasiri" səpkili kitablar isə təqlidi mahiyyət daşımış və oxucular arasında şöhrət tapa bilməmişdir. Tusinin "Əxlaqi-Nasiri" əsəri haqqında xüsusi tədqiqat aparmış Cəlaləddin Hüməyi həmin təqlidi kitabların bəzilərinin adını çəkməklə onların "Əxlaqi-Nasiri"yə nisbətən çox aşağı səviyyədə olduqlarını qeyd edir. Bunların içərisində "Əxlaqi-Cəlalə", "Əxlaqi-Möhsini", "Əxlaqi-Mənsuri" və "Əxlaqi-Cəmalı"ni xüsusi olaraq qeyd edir və deyir ki, son yeddi yüz əlli beş ildə yaradılmış bu tipli kitablar heç "Əxlaqi-Nasiri"nin yüzdə bir səviyyəsinə də yüksələ bilməmişdir.

Tusi "Əxlaqi-Nasiri"də əsas məqsədə keçməzdən əvvəl bəzi istilahlarn məzmununu açıb göstərir, oxucuları öz dövrü üçün kifayət qədər çətin olan bir məsələni başa düşməyə hazırlayır və özünün mahir bir müəllim, gözəl bir üsul ustası olduğunu nümayiş etdirir.

Farsca mətnin dilinin qəlizliyinə, mövzunun mürekkəb, dolaşq və çətinliyinə baxmayaraq, Tusinin verdiyi təriflər son dərəcə aydın, yığcam və konkretidir.

Tusinin "hikmət", "elm" və "əməl"ə (yəni təcrübəyə) verdiyi təriflər müterəqqi elm baxımından hələ indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. İstər hikmət, istər elm, istərsə də əmələ verilən tərifdə həm insanın mənəviyyatının təkmilləşməsi, həm də bəşər həyatının inkişaf və zənginləşməsi əsas şərt qəbul edildiyindən bu təriflər xüsusi qiymət kəsb edir. Tusi hər nəzəriyyə və praktikanın deyil, mehiz tərəqqiyə, irəliləyişə, həm mənəvi, həm də maddi yüksəlişlərə səbəb olan hikmət, elm və təcrübəni qəbul edir.

Tusi həm nəzəri, həm də əməli hikməti üç yerə bölmür. Nəzəri hikmətə: fəlsəfə (ilahiyyat da buraya daxildir), riyaziyyat, təbiət elmləri; əməli hikmətə: əxlaqın saflaşdırılması, evqurma qaydası, şəhərsalma siyasətini daxil edir.

Bunların hərəsi də öz növbəsində müxtəlif şəkildə təsnif edilir. Məsələn, fəlsəfə – 2, riyaziyyat – 4, təbiət elmləri – 8 və s. şəkildə müxtəlif sahələrə bölünür və hərəsi ayrılıqda səciyyələndirilir.

Sonra Tusi kitabın üç məqalə, otuz fəsildən ibarət olduğunu qeyd edərək hər məqaləyə daxil olan fəsillərin adını sayır, beləliklə, lap əvvəldən kitabda nədən danışılacağı haqqında oxucuda müəyyən təsəvvür yaradır.

"Əxlaqın saflaşdırılması" və ya "Əxlaqın təmizlənməsi" adlanan birinci məqalənin birinci fəslində "əsaslar" anlayışının mahiyyəti açıb göstərilir. Tusinin fikrinə görə, hər elmin öz əsasları olmalıdır və ilk növbədə bu əsaslar öyrənilməlidir, əks təqdirdə heç bir elmə yiyələnmək olmaz. "Əsas"a misal olaraq tibb elmi üçün "dörd ünsür" göstərilir ki, bunlar da qədim və orta əsrlərdə bütün təbiət elmlərinin nəzəri cəhətdən əsaslandırılmasında çox mühüm rol oynayırdı.

"Nəfs", "ruh", "mənəviyyat", "əxlaq" problemi, bununla əlaqədar xoşbəxtlik və səadətə çatmağın bütün nəzəri məsələləri birinci məqalə və onun fəsillərinin ana xəttini təşkil edir, əməli mahiyyət daşıyan ikinci və üçüncü məqalələr üçün elmi, məntiqi bir zəmin hazırlayır.

"Nəfs" anlayışı Tusidə çox geniş mənada işlənilmiş, "ruh", "psixika", "mənəviyyat", "ağıl", "şüur", "idrak" bütün varlıqların, o cümlədən cansızların, bitkilərin də mahiyyətini təşkil edən bir kateqoriya kimi verilmiş, lakin heç bir yerdə maddə ilə, cisimlə eyniləşdirilməmişdir; nəfs, xüsusilə onun "insani" və ya "nitq" nəfsi adlanan növü "sadə cövher", "substansiya" kimi izah edilərsə də, hər şeyin fəvqində götürülür.

Tusi "nəfsin" nə olduğunu başa salmaq üçün altı şərt qoyur ki, bunların da hamısını ayrı-ayrı maddələr altında sübut və izaha çalışır və əyanilik xətinə təbiətdən, adi həyatdan çoxlu misallar gətirir və nəfsin "varlığını", "cövherliyini", "sadə və bəsitliyini", "cisimi və cismani" olmadığını, "özünün yalnız özü vasitəsilə dərk edilə bilməsini", "hər şeyə vasitə olub heç bir hiss orqanı vasitəsilə dərk edilə bilməyəcəyini" sübut və izaha çalışır və nəhayət, belə bir yekun vurur:

... "Hiss orqanlarının heç biri ilə hiss edilə bilməyəcəyinə gəldikdə, demək lazımdır ki, hiss orqanları yalnız cisim və cismani olanları dərk etdiklərindən nəfsi dərk edə bilməzlər, çünki nəfs nə cisimdir, nə də cismani".

Tusi, ümumiyyətlə, nəfsin nə olduğunu şərhə çalışdıqdan sonra insanlara xas olan "nitq nəfsinə" keçir və burada tam obyektiv cəbhədə durur.

Tusi birinci məqalənin sonrakı fəsillərini nəfsi qüvvələrin kəmiyyət və keyfiyyətlərinə həsr etmişdir. O, burada "nəbatı" (bitki), "heyvani" və "insani"

nəfs qüvvələrindən, onun növlərindən, fərqli və ümumi cəhətlərindən danışaraq, onların bir-birinin məntiqi yüksəlişi olması nəzəriyyəsini inkişaf etdirərək, daha yüksək səviyyədə, daha uca mərtəbədə onların özündən aşağıdakı nəfslərin xüsusiyyətlərinə malik olmaqla yeni qüvvələr kəsb etdiklərini irəli sürür. Məsələn, “nəbati” və “heyvani”, “insani” və “heyvani” nəfslər arasında ümumi və şərikli qüvvələri təhlil etdikdən sonra bu nəfslərə nisbətən daha yüksək dərəcədə duran insani nəfs haqqında yazır: “Lakin insani nəfsi bütün heyvani nəfslərdən ayıran birçə qüvvə vardır ki, ona da nitq qüvvəsi deyilir”.

Tusi “Əxlaqi-Nasiri”nin nəzəri hikmətini təhlil etdiyi birinci məqalənin dördüncü fəslində varlıqların dərəcə sistemini verir və bu sistemdə “insanın” orta yerde yaradıldığı fikrini irəli sürür.

Bu “orta”, “miyanə” vəziyyətdən yüksəlib ulvi dərəcəyə çatmaq, ya yuvarlanıb ən aşağı alçaqlığa enmək insanın öz əlindədir; bu, əmək, səy, fəaliyyət, ağıl və iradədən asılıdır. O öz nəfsini ağıl ilə idarə edə bilsə, yüksəkliyə qalxar, nəfsi öz başına buraxsa, nəfsi onu aşağıya – heyvani mərtəbəyə sövq edər, şəhvani hissələri cuşa gətirər, günbəgün, anbaan alçalır, düşkünlük və naqisliyi artırır, yuxarıdan aşağıya yuvarladılan daş kimi, az bir müddət ərzində onu rəzalet çirkabının ən dərin yerinə salar və bu, onun ən dəhşətli sonu olar.

Tusi buradan məntiqi nəticə çıxararaq, nəfsin tərbiyə edilməsi üçün peyğəmbərlərə, filosoflara, rəhbərlərə, rəislərə, tərbiyəçilərə və müəllimlərə ehtiyac olduğunu elmi cəhətdən əsaslandırmağa çalışır. Bu tərbiyə prosesində əsas cəhəti seçməyi bacarmaq ən vacib şərtlərdən biri hesab edilir. Belə bir əsas cəhət isə hər varlığın özündə mövcuddur və onu başqa varlıqlardan ayıran da məhz bu xüsusiyyətdir, onun kamala çatması üçün də birinci növbədə bu cəhətin inkişaf etdirilməsi ən vacib məsələdir. İnsan üçün bu cəhət, bu xüsusiyyət, Tusinin fikrinə görə, mənalı nitqdır.

Sonra Tusi nəzəriyyə ilə təcrübənin, elmlə əməlin əlaqəsindən danışır. Tusiyə görə, bunların vəhdəti olmadan inkişaf və kamillik qeyri-mümkündür.

Elmlə əməlin qarşılıqlı əlaqəsi və birgə inkişafı nəticəsində insan kamilleşib “mütəq insan” səviyyəsinə qədər yüksələ bilər.

Tusi o biri dünyada əbədi eys-ışrətdə yaşamaq ümidi ilə ibadətlə məşğul olanları az şey verib çox şey qazanmaq istəyən alverçilərə oxşadır. Tusinin əqidəsinə, sitayiş, dostluq, məhəbbət müqəddəs, qorəzsiz və təmənnəsiz olmalıdır.

Tusinin birinci məqalədə şərh etməyə çalışdığı məsələlərdən biri də “xeyir” və “səadət” məsələsidir. Müəllif əvvəlcə hər bir iş və əməlin bir məqsəd və qayəsi olduğundan danışır və bu məqsədin “xeyir” və “səadət”ə çatmaq arzusu olduğunu qeyd edir. Sonra “xeyir” və “səadət” məfhumlarının məzmununu açır, tərifini verir, onların növlərini göstərir, qədim filosoflar arasında bu məsələdə olan ixtilafı şərh edir.

Bütün əsər boyu əmək, fəaliyyət, hərəkət, işgüzarlıq təbliğ edən Tusi “səadət” yalnız şüurlu zəhmət nəticəsində mümkün olacağını elmi dəlillərlə əsaslandıraraq hazır-nazir nəşib olan xoşbəxtlikləri “səadət” hesab etmir.

Birinci məqalənin on fəsildən ibarət olan ikinci hissəsi “məqsədlərə” həsr edilmişdir ki, onun da əsas qayəsi “əxlaqi saflaşdırmaq”dan ibarətdir.

Burada, əsasən, insanda olan fitri qabiliyyət və istedadlar, sonra təcrübə vasitəsilə əldə edilən peşə və sənətlərdən danışılır, mühitin, şəraitin insana, xüsusilə uşaqlıq və cavanlıq dövründə təsirindən geniş danışılır, təlim və tərbiyənin son dərəcə böyük rol oynadığı aydın, həyatı misallarla nümayiş etdirilir. Tusi insan xasiyyətinin, fitri istedadların dəyişib-dəyişilməməsi haqqında olan qədim və orta əsr filosof və psixoloqlarının fikirlərinin icmalını verərək özünün də hansı tərəfdə olduğunu gizlətmir.

Xasiyyətin (xüsusilə uşaqlar və cavanlarda) iradi və ixtiyari aşılama nəticəsində dəyişildiyini qəbul edən Tusi, yeni nəslin yetişdirilməsində tərbiyə və təlimin həlledici əhəmiyyətə malik olduğunu elmi cəhətdən əsaslandırır, valideynlərin, müəllimlərin, müəllimlərin, habelə ictimaiyyətin tərbiyəsi ilə məşğul olan bütün şəxslərin bu sahədə böyük məsuliyyət daşıdıqlarını xüsusi qeyd edir.

Mənəvi təmizliyə, əxlaq saflığına, vicdan bəllurlüğüna son dərəcə böyük əhəmiyyət verən Tusi, hər şeydən əvvəl, uşaqların və gənclərin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi ilə məşğul olmağı, onları düzlüyə, doğruluğa, bir sözlə, vicdanlı olmağa öyrətməyi, sonra isə başqa tərbiyə işləri ilə məşğul olmağı məsləhət görür.

Tusi insanın kamilliyində, səadətə çatmasında, xeyirli işlər görməsində ədalətli vicdanın zəruriliyini əsas şərt hesab edir. O, qarşıda qoyulmuş məqsədə çatmaq, cəmiyyətdə vicdanlı, namuslu, bacarıqlı, xeyirxah, işgüzar adamların tərbiyə edilib hazırlanması üçün, döyülüb-danlamaq da daxil olmaqla, bütün üsulların tətbiq edilməsini mümkün hesab edir, lakin tərif, təhsin, mükafat, şirnikdirmələrə də üstünlük verir.

Tusi sonrakı fəsillərdə əxlaqi saflaşdırmaq sənətinin ən şərəfli, ən xeyirli və ən faydalı sənət olduğunu, ailə, dövlət və bəşəriyyət üçün ondan daha lazımlı bir sənət və peşənin olmadığını sübuta çalışır. Tusinin fikrinə görə, hər işi gören insandır, onun üçün də insan tərbiyəsi hər şeydən vacibdir, bununla məşğul olan elm də ən şərəfli sayılmalıdır, çünki yalnız “əxlaqi saflaşdırma sənəti”, alçağı yüksəyə qaldırmağa, bacaranları istedadları daxilində “səadətə” çatdırmağa qadirdir.

“Əxlaqi-Nasiri”nin maraqlı bölmələrindən olan “fəzilətlər” və onlara zidd “rəzilətlər” məsələsinə həsr edilmiş fəsillər üzərində də dayanmaq lazımdır. Tusi bu fəsillərdə “fəzilət” və “rəzilət” kimi fəlsəfi anlayışları özünəməxsus məntiqi bir ardıcılıqla tutuşdurur, dərin müşahidə nəticəsində onların incə tərəflərini meydana çıxarır.

Tusinin fikrinə görə, “fəzilət” dördür: “hikmət”, “şücaət”, “iffət” və “ədalət”. Ziddiyyətlər nöqtəyi-nəzərindən “rəzilət”lərin də sayı dörd olmalıdır: 1. Avamlıq – hikmətin ziddi; 2. Ağciyərlilik – şücaətin ziddi; 3. Çılğınlıq – iffətin ziddi; 4. Zülmkarlıq – ədalətin ziddi.

Sonra ümumiləşdirmə və təcridi mühakimələr əsasında Tusi hər fəzilət qarşısında iki rəzilətin olduğu qərarına gəlir, biri “ifrat” (artıqlıq), o biri “çatışmazlıq” (azlıq) dərəcəsinə; bunlardan “səfəhlik” və “əbləhlik” – “hikmətə” qarşı; “dəlisovluq” və “ağciyərlilik” – “şücaətə” qarşı; “çılğınlıq” və “süstlük” – “iffətə” qarşı; “zalımliq” və “məzlumluq” – “ədalətə” qarşıdır.

Başqa fəzilətlərə nisbətən “ədalət” haqqında Tusi daha geniş danışaraq, onun fəlsəfi, ictimai-siyasi mahiyyətini açmağa çalışır. Hər şeydən əvvəl, Tusi “ədaləti” yerdə qalan bütün fəzilətlərdən daha şərəfli hesab edir. “Ədalət” anlayışı müəyyənləşdirildikdən sonra onun təsnifatı başlayır və məntiqi nəticələr çıxarılır. Tusi xalq arasında ədaləti bərpa etməkdə ən azı üç amilin olmasını zəruri hesab edir. Bunlardan birincisi – “ilahi namus” (insanın vicdan səsi), ikincisi – “insani hakim” (adil münsif), üçüncüsü – “dinar”, yəni puldur.

Vicdan olmadan bərabərliyin mümkün olmadığını dedikdən sonra, “dinar”, yəni pul və “insani hakim”, yəni ədalətli münsifin zəruriliyini belə əsaslandırır: “...Mədəni adamlar təbiətə yaradıcıdırlar, məişətə isə bir-birinə kömək etmədən dolana bilməzlər. Kömək ondan ibarət olar ki, biri o birinə xidmət edər, birindən alıb o birinə satarlar, elə edərlər ki, müvazinə, tarazlıq və bərabərlik pozulmasın. Məsələn, xarrat öz əməyinin məhsulunu rəngsaza verir, rəngsaz da öz növbəsində əməyinin məhsulunu ona təklif edir. Bu zaman xarratın hazırladığı şey rəngsazınkindən daha yaxşı, daha çox və ya əksinə ola bilər, buna görə zəruri olaraq bir tarazlaşdırıcı, bərabərləşdirici vasitəyə ehtiyac meydana çıxar, o da “dinar” (pul) olar”.

Tusi pulun belə “ədalət” vasitəsi olduğunu əsaslandırdıqdan sonra onun tək, özbaşına, mübadilədə həlledici rol oynaya bilməyində mütləq bir etibarlı “dilli” münsifə ehtiyacı olduğunu irəli sürür ki, o da hakim (münsif) insandır. Müəllif daha sonra “ixtisaslaşmış” və “adi əmək” arasında fərq qoyaraq ədalət haqqında öz fikrini belə yekunlaşdırır:

“Çox zaman az əmək çox böyük zəhmətlərə bərabər olur, məsələn, mühəndisin bir baxışı bir çox əməllərin zəhmətlərindən, sərkərdənin gördüyü tədbir saysız-hesabsız döyüşçülərin vuruşlarından yüksək qiymətləndirilir və bu, ədalətli hesab edilir”.

Tusi birinci məqalənin ikinci hissəsinin son fəsillərini “nəfsin sağlamlığı” və “nəfsi xəstəliklərin aradan qaldırılmasına” həsr etmişdir. Tusi “Fəzilətlərin mühafizə edilməsinin rəhni olan nəfs sağlamlığı haqqında” adlı doqquzuncu fəsildə, əsasən, özünə bab adam seçmək, sağlam ruhlu, tərbiyəli, namuslu, xeyirxah, istedadlı, nəzakətli dostlarla oturub-durmağı məsləhət görür,

ruhun (nəfsin) sağlamlığı üçün bundan daha yaxşı vasitə, üsul olmadığını deyir. Nəfsi sağlam saxlamaq üçün isə, bədxah adamlardan qaçmağı, zərərli nağıllara, əxlaqı pozan şeir və hekayələrə qulaq asmamağı məsləhət bilir. Bunların hamısının çoxdan məlum olduğunu, təcrübədən keçirildiyini, alimlər tərəfindən təsdiq edildiyini deyir.

Tusinin fikrinə görə, nəfsin sağlamlığının əsas şərtlərindən biri də insanın yaxşı və faydalı işlə məşğul olmasıdır. Yaxşı və faydalı əməklə məşğul olmayan, nəzəri və təcrübi hazırlıq əldə etməyən nəfs tez-gec fəlakətə, məhvə məhkumdur. Tusi nəfsin nəzəriyyəyə yiyələnməsinə olduqca böyük yer verir və onun nəfs sağlamlığı üçün son dərəcə böyük əhəmiyyətə malik olduğunu təsdiq edir.

Tusi nəfsin sağlamlığını qorumaq üçün özünü müşahidə və nəzarət altında saxlamağın, hər gün yaxşı işlər və əməllər haqqında insanın özünə hesabat verməyinin zəruriliyindən danışaraq, doqquzuncu fəsli belə tamamlayır:

“Hər gün qurtarıqda, bu gün ərzində görülməmiş işlər diqqətlə nəzərdən keçirilərək, təhlil edilməli, heç bir güzəşt olmadan onlara qiymət verilməlidir. O çox pis olar ki, biz məhv edilməsindən heç bir kəsir gəlməyən əlaq-ulaq, çör-çöp, toz-torpaq kimi şeyləri saxlamağa cəhd edib, varlığını həyatımızı qoruyan, yoxluğu məhvimizə səbəb olan şeylərə səhlənkarlıqla yanaşaq...”

“Əxlaqi-Nasiri”nin birinci məqaləsinin son, onuncu fəsli “nəfsi xəstəliklərin” müalicəsinə həsr edilmişdir. Burada nəfsi xəstəliklər deyərək Tusi “ruhi” və “psixi” xəstəlikləri nəzərdə tutur, “tənbəllik” kimi xəstəlikləri də buraya daxil edir. Tusi “Əxlaqi-Nasiri”də bütün əsər boyu tez-tez tibb elminə müraciət edir. Onun bu elm haqqında əsas fikirləri birinci məqalənin məhz bu fəsildə verilmişdir.

Tusi ruhi və cismani xəstəliklərin müəyyənləşdirilməsi və müalicələri bərdə ətrafı danışdıqdan sonra bütün insanları düşündürən və qorxudan “ölüm vahiməsi adlanan” ruhi xəstəliyin müalicəsi haqqında söhbət açır.

Tusi “ölüm vahiməsinin” ən ümumi və ən ağır qorxu olduğunu qeyd etdikdən sonra yalnız o adamın ölümdən qorxa biləcəyini deyir ki, onun ölümün nə demək olduğundan xəbəri olmasın. Ölümün nə olduğunu bilən adam Tusinin fikrinə görə, ölümdən qorxa bilməz. Deməli, insanı “ölüm vahiməsindən” xilas etmək üçün, hər şeydən əvvəl, ölümün nə olduğunu ona başa salmaq lazımdır. Ölümün nə olduğunu başa düşən adam əslində ölümdən deyil, dünyagirdirsə, bu dünya malının əldən çıxacağından, inanan günahkardırsa, o dünya əzabından qorxmış olar.

Tusi ölümdən deyil, faydasız yaşamaqdan qorxmağın lazım olduğunu deyir.

“Əxlaqi-Nasiri”nin ikinci və üçüncü məqalələrində “əvdarlıq” (ailə quruluşu), “ölkədarlıq” (dövlət quruluşu) kimi son dərəcə mühüm məsələlərdən danışılır. Tusinin İbn Misqəveyhin “Ət-təharə” kitabını tərcümə etməyib,

yeni əsər yazmaq fikrini irəli sürməsi də məhz bu məsələləri şərh və izah etmək üçün olmuşdur. Çünki “Ət-təharə”də böyük ictimai əhəmiyyəti olan bu məsələlərin heç birinə toxunulmur, əsas fikir ilahiyyətə, əxlaqın saflaşdırılması, təmizlənilib, tərbiyə edilməsinə verilir.

Tusi “Əxlaqi-Nasiri”nin son iki məqaləsini yazmaq üçün də yunan, ərəb, fars, türk dillərində olan ədəbiyyatdan, başqalarının hekayələrindən, özünün müşahidə və təcrübələrindən geniş istifadə etmişdir.

“Evdarlıq qaydaları” adlanan ikinci məqalə Cəlaləddin Hümeyinin yazdığına görə, İbn Sinanın “Mənzil (ailə) dolandırmaq qaydaları haqqında risalə (kitab)” adlı əsərinin tərcüməsindən, “Ölkədarlıq” adlanan üçüncü məqalə isə Farabinin “Fazilə icmaları haqqında mülahizələr” kitabının tərcüməsindən ibarətdir.

Tusinin ikinci və üçüncü məqalələrində əsas yeri əmək, zəhmət, peşə, sənət tutur. Özü də hər əmək yox, yalnız faydalı, xeyirli, yaradıcı əmək. Bunsuz insan yoxdur. Tusi ikinci məqalənin ilk sətirlərindən ilahiyyət aləmindən insaniyyət dünyasına enir və özünün göy adamı deyil, yer adamı olduğunu, yer adamlarının hayına qaldığını, onların yaşayışı ilə maraqlandığını, öz həyatlarını qurmaq üçün ən qədim dövrdən əməklə məşğul olduqlarını təsvir edir.

Tusi ikinci məqaləsinin ilk sətirlərini bu sözlərlə başlayır: “İnsan yaşamaq üçün, hər şeydən əvvəl, yeməyə möhtacdır. İnsanın yeməyi isə başqa canlıların kimi ot-ələf sudan ibarət deyil və təbiət tərəfindən hazır-nazir verilmir ki, aclıq və susuzluqlarını rəf etdikdən sonra arxayınlaşıb dincəlməyə başlasınlar. İnsanın qidası sənət və peşə olmadan, məsələn, əkmək, biçmək, təmizləmək, üyütmək, yoğurmaq və bişirmək olmadan mümkün deyildir, bunun üçün isə köməkçilər, kənd təsərrüfatı ləvazimatını düzəltməyi və işlətməyi bacarmaq, uzun müddət böyük əmək sərf etmək lazımdır”.

Bütün bu işlərin bir adam tərəfindən görülməsi mümkün olmadığından qarşılıqlı yardıma, birgə işləməyə ehtiyac doğur ki, bu da ictimai əməyin əsasını təşkil edir.

Tusi mənzil tikilməsini – ev qurulmasını, ailənin əmələ gəlməsini də heyvani və şəhvani hissələrlə deyil, məhz iqtisadi-ictimai amillərlə izah edir.

Tusi ailənin quruluş məsələsinə çox böyük yer verir və maraqlı burasıdır ki, “qulluqçu”, “azuqəni” də mənzilin rüknləri içərisinə daxil edir. Tusinin fikrinə görə, mənzilin rüknləri beşdir: ata, ana, övlad, xidmətçi və azuqə. Mənzilin quruluşu, onun strukturu da beş vahid arasında olan münasibətlə təyin edilməlidir.

Tusi “mənzil” dedikdə binanı deyil, aralarında müəyyən ictimai-iqtisadi münasibət olan ailəni nəzərdə tutur.

O yazır: “Bilmək lazımdır ki, burada “mənzil” dedikdə kərpic, palçıq və daşdan tikilən bina nəzərdə tutulmur, bu, elə xüsusi bir quruluşdur ki, orada

ərle arvad, valideynlə övlad, xidmət edilənlə xidmət edən, mal sahibi ilə mal arasında müəyyən münasibət olmalıdır, onların yaşadığı yerin taxtadan, daşdan, çadırdan, komadan, ağac kölgəsindən, mağara və ya köhüldən olması məsələnin mahiyyətini dəyişmir”.

Tusi ailəni bütöv bir bədənə, ailə üzvlərini bədən üzvlərinə oxşadır, ailə dolandırmaq sənətini isə bədəni sağlam saxlamaq istəyən həkimlik sənəti ilə müqayisə edir. Təbib insan bədəni, onun üzvləri arasında münasibətin sağlamlığına necə fikir verirsə, ailə başçısı da bütün ailə, eləcə də onun üzvləri arasında olan münasibətlərə diqqət yetirməlidir.

Ailə üzvləri arasında münasibətləri bərpa edərkən bütün ailənin mənafeyini ayrı-ayrı üzvlərin xeyrindən üstün tutmağın, ailə üzvləri arasında əlverişli əmək bölgüsü, möhkəm nizam-intizam yaratmağın zəruriliyindən danışdıqdan sonra ev üçün bina və yer seçmək məsələsinə keçir.

Tusi ikinci məqalədə mal və sərvət toplamaq, evi idarə etmək qaydalarını danışırkən əsas fikrin həmişə öz dəyərini saxlaya biləcək, davamlı, möhkəm, çürümək və xarab olmaq bilməyən şeylərə verməyi məsləhət bilir. Tusinin fikrinə görə, mala üç nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq lazımdır: gəlir, mühafizə və çıxar (xərc). Bunların ayrılıqda nədən ibarət olduqları təhlil edilir. Gəlirin namuslu əməklə olmasını əsas götürür.

Mal toplayıb saxlamağı isə, “yenidən istehsal” (təkrar istehsal) problemi ilə əlaqələndirir və bunun səbəbini çıxar, xərcetmə və istehlakla bağlayır.

Sonra arvad saxlamaq qayda-qanunları gəlir, burada Tusi tam bir feodal kimi çıxış edir.

İkinci məqalənin dördüncü fəslə “Övlad saxlamaq və tərbiyə etmək qaydaları haqqında” adlanır. Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, Tusi “Əxlaqi-Nasiri”nin bütün məqalə və fəsillərində, fürsət tapdıqca, münasib yer düşdükcə, həmişə uşaqlardan, onların tərbiyə və təlimlərindən danışır, beləliklə, bütün əsər boyu uşaq tərbiyəsinin diqqət mərkəzində olduğu açıq şəkildə özünü büruzə verir. Buna baxmayaraq, Tusi bu məsələyə xüsusi bir fəsil də həsr etmişdir, çünki insanın necə olacağı lap ilk anlardan, ana bətnində, süd-əməz çağlarında veriləcək tərbiyədən asılıdır. Buna görədir ki, Tusi uşağın anadan olduğu gündən onun necə tərbiyə edilməli olduğunu çox müfəssəl, ətraflı, dəqiq təsvir və təhlil edir.

Tusinin fikrinə görə, uşaqda təmiz idraki qüvvələrdən birinci “həya” özünü göstərir, ona görə də hər şeydən əvvəl, bu hissənin tərbiyəsi və inkişafı ilə məşğul olmaq təklif olunur. “Həyanın” böyük idraki əhəmiyyəti qeyd edilərək bunun nə üçün inkişaf etdirilməsi belə əsaslandırılır: “...uşaq həyalıdırsa, əksər halda başını aşağı salıb sırtıqlıq etmirsə, bu, onun nəcibliyinə sübutdur; bu, o deməkdir ki, onun nəfəsi çirkin əməllərdən ikrah edib gözəl işlərə meyl göstərir, bu əlamət həmin istedadın uşaqda olduğuna dəlilətdir.

Belə isə, həmin uşağın tərbiyəsinə xüsusi fikir verməli, heç bir şeyi əsirgəməməli, istedadın sönməsinə yol verilməməlidir”.

Sonra tərbiyə üsullarına keçərək, uşağı onun təbiətini korlaya biləcək adamlar və şeylərlə oturmaq, əxlaq zərər gətirə biləcək oyunlarla əylənmək kimi şeylərdən qorumağı məsləhət görür. Uşağa pul vermək, əsil-nəsəbi tərifləmək, maddi şeylərlə şirnikdirmək kimi tərbiyə üsulunun əleyhinə çıxaraq, uşaqların ağıla, şüura, idraka təsir edən məntiqi dəlillər, mehribanlıq, məhəbbət doğuran kəramətlərlə yola gətirməyi təbliğ edir. Uşaqlara bahalı, şit, bəzək-düzəkli paltar geydirməyin, həddən artıq, zorla yedirib qarınqulu öyrətməyin zərərli olduğu, acınacaqlı nəticə verəcəyi təsvir olunur, onlara sadə geyinməyin, qarınqululuq etməməyin məziyyətləri təriflənir.

Uşaqlara qarşı son dərəcə həssas olmaq, onların kiçik bir hərəkətini belə gözdən qaçırmamaq, vaxtında pis adət və hərəkətin qarşısını almaq, ən kiçik yaxşı bir hərəkət baş verdikdə onu tərifləyib adətə çevirmək, onlara əməksevərlik, düzlük, bilik və peşəyə həvəs yaratmaq, xeyirxahlıq, başqalarına kömək verdişləri aşılamaq, tənbelliyə, yalan, böhtan, iftiraya, başqalarına bədxahlıq etməyə, kədər və qəmlərinə biganə qalmağa, xudpəsəndlik, öz hayına qalma və sairəyə nifrət hissi oymatmaq uşaq tərbiyəsinin əsası hesab edilir.

Tusi uşaqları pis təsirlərdən qorumağı, çirkin, nalayiq tərbiyə və nəzakət normaları pozulmuş mühitdən uzaqlaşdırmağı, şit zarafatlara, lağlağılığa, yalan danışmaq bir şeyi də gizlətməyə qoymamağı valideyn və mürəbbilərə uşaq tərbiyəsinin əsas rüknlərindən biri kimi təlqin edir: “...bir şeyi gizlətmək, onun qəbahətli iş olduğunu başa düşməyi göstərir, o, bir qəbahətli iş gizlədildimi, başqa qəbahətli işləri gizlətməyə də cəsarət edər”.

Yatağanlığın, rahat-farağat bir yerdə uzanıb mürğüləmək və ya xumarlanmağın acınacaqlı nəticələrini qabaqcadan görəndən sonra Tusi uşaqları belə şeylərdən çəkəndirməyi elmi cəhətdən əsaslandırır, çox yatmağın zehni kütləşdiyini, hafizəni öldürdüyünü, bədəni lırlaşdırıb insanı süst etdiyini yazır.

Sonra tay-tuşlarla dolanmaq, özlərini böyüklər yanında aparmaq, harada susub, harada danışmaq qayda-qanunlarını öyrədir. Uşağı hər mürəbbiyə, hər müəllimə tapşırmağın doğru olmadığını əsaslandırır. Uşağın tərbiyəçisi ağıllı, vicdanlı, əxlaq normalarına, uşaq ruhiyyəsinə bələd, şirin danışmaqda, insafılı rəftarda, vüqarlı davranışda, pak və təmizlikdə, doğruluqda şöhrət tapmış adamlar olmalıdır. Əks təqdirdə onlar uşaqları tərbiyə etməyib şikəstliyinə səbəb olurlar.

Tusi ikinci məqalənin böyük hissəsini “tərbiyə”, “təlim”, “sənət öyrənmə”, “söz demək”, “oturmaq”, “davranış və rəftar”, “yemək”, “içmək”, müxtəsəri, cəmiyyətdə özünü aparmaq qaydalarının şərh və izahına həsr edir. Ən maraqlı və müsbət cəhət odur ki, bunların əbədi, dəyişməz, doğma deyil,

şərait, zaman və məkandan asılı olaraq, müxtəlif şəkllə düşəcəyini təsdiq edir, lakin buna baxmayaraq, tərbiyə və təlimdə ümumi-başəri cəhətlərin olduğunu müdafiə etməkdən də çəkinmir.

Tusi bu fəslə ata-ana və başqa qohum-qardaşa, dost-aşnaya hörmət məsələsini izahla yekun vurur. Ata-ana zəhməti qarşısında övladın valideynlərə nələr borclu olduğunu və onları necə yerinə yetirmək lazım gəldiyini Tusi yenə də faydalı əməklə əlaqələndirir. Faydalı əmək Tusi fəlsəfəsinin məhkəməsidir, kim çox faydalı əmək sərf etsə, o qədər də çox mükafat alıb, o qədər də hörmət görməlidir.

Əsərin üçüncü məqaləsi, əsasən, ictimai-iqtisadi və siyasi problemlərə həsr edilmişdir. Məqalə həyatda baş verən keyfiyyət və kəmiyyət dəyişmələrindən başlayır və bu dəyişmələrin inkişafa səbəb olması üçün mütləq bir köməyə ehtiyacı olduğu deyilir. İnsanların bir-birinin köməyinə ne üçün ehtiyacı olduqları belə şərh edilir: “...demək lazımdır ki, hər kəs öz yeməyini, paltarını, yerini və silahını hazırlamaq olsaydı, gərək əvvəlcə dülgərliyi və dəmirçiliyi öyrənə, onların vasitəsi ilə biçmək, üyütmək, yoğurmaq, ayırmək, toxumaq üçün lazım olan alətləri hazırlaya, başqa peşə və sənətləri öyrənə idi, sonra öz hayına qalaydı, bu müddət ərzində o, yeməksiz yaşaya bilməyib əldən gedər, ömrü isə əzab-əziyyət içərisində keçər və bu kimi vəzifələrin heç birini yerinə yetirməyə müvəffəq olmazdı. Lakin bir-birinə kömək etdikdə, onların hərəsi bu işlərdən birini yerinə yetirdikdə, özlərinə lazım olandan çox istehsal edərlər, artıqını başqasına vermək və ya almaq yolu ilə müvazinət və tarazlıq əmələ gətirər, yaşayış vasitələrini təmin edər, özünü və növünü mühafizə işini nizama salar, sistem yaradar, necə ki, yaratmışdır da”.

İctimai əmək bölgüsünün zəruriliyini belə əsaslandırdıqdan sonra Tusi cəmiyyətin əmələgəlmə səbəblərini təhlil etməyə başlayır və yazır: “Dünyanın intizamı, məişətin nizamı əməklə başa gəldiyindən, insan növü isə əməksiz yaşaya bilmədiyindən əmək köməksiz, kömək isə ictimiasız ola bilməz. Deməli, insan növü öz təbiəti ilə ictimaya möhtacdır”.

Tusi “icma” sözü əvəzinə ərəbcə “şəhər” mənası verən “mədinə” sözünü işlədir. “Mədinə”ni coğrafi anlayış kimi sırf “yer” mənasında deyil, ictimai münasibətlərdə olan insan icma kimi başa düşməyi xüsusi olaraq qeyd edən Tusi, bu istilahi ikinci məqalədə işlətdiyi “mənzil”, “ev” istilahi ilə müqayisə edərək yazırdı: “Ev hikməti” bəhsində “ev” (mənzil) deyərək otağı deyil, orada yaşayanların xüsusi bir icmasını nəzərdə tutduğumuz kimi, burada da “mədinə” (şəhər) deyərək, yeri deyil, bəlkə oranın əhalisi arasında olan xüsusi bir cəmiyyəti (ictimai münasibəti – R.S.) nəzərdə tutacağıq”. Biz Tusinin bu qeydini nəzərə alaraq, tərcümədə “mədinə” sözünü “şəhər” kimi deyil, “icma” kimi vermişik.

İctimai əməyi təşkil etmək, istehsal prosesində özbaşınalıq və hərəmçiliyə yol verməmək üçün müəyyən tədbirlər görməyə ehtiyac doğur ki, Tusinin ifadəsi ilə bu tədbirlər "siyasət" adlanır. Sonra siyasətin növü və təsnifatı verilir. Aristotele əsaslanaraq siyasətin dörd növü göstərilir: "ölkə", "qələbə", "kəramət" və "cəmət siyasəti", sonra siyasətlərin məzmunu açıqlaraq onların tərfi verilir, nəhayət, "ölkə siyasəti" "siyasətlər siyasəti" adlandırılır.

"Siyasəti" həyata keçirmək üçün bir adama ehtiyac əmələ gəlir. Bunun isə mütləq şah və ya hökmdar olması məcburi deyildir. Tusi yazır: "Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, hər dövr, hər zamanda hökmdara ehtiyac yoxdur. Əhali arasında nizam-intizam olsa, bu, uzun müddət onlara bəsdir. Lakin bütün dövrlərdə müdrik bir rəhbərə, tədbir sahiblərinə ehtiyac vardır. Tədbir olmasa, nizam-intizam aradan qalxar, insan cəmiyyəti lazım olduğu kimi inkişaf etməz".

Tusi ictimaiyyəti yaxşı, ədalətli dolandırmaq, onların hayına qalaraq güzəranın gözəl keçməsinə təmin etmək elminə "ictimaiyyət hikməti" adı verir və üçüncü məqalənin məhz bu elmə həsr edildiyini yazır.

Tusi "ictimaiyyət" elminə son dərəcə böyük qiymət verdikdən, onu hamının öyrənməli olduğunu qeyd etdikdən sonra insanlar arasında olan ictimai formaların təhlilinə keçir və ilk ictimai forma kimi "ailəni" göstərir, sonra "məhəllə", daha sonra "şəhər", ondan sonra "böyük xalqlar", nəhayət, "bütün dünya icması" gəlir. Beləliklə, Tusi dünyada beş ictimai formanın olduğunu qəbul edir, bunlardan "kiçiklərinin" "böyüklər" tərkibinə daxil olaraq onların üzvi bir hissəsini təşkil etdiyini deyir, sonra ümumiləşdirmə apararaq yazır: "Hər bir adam bir evin (ailənin) tərkib hissəsi olduğu kimi, hər ev bir məhəllənin tərkib hissəsi, hər məhəllə bir şəhərin tərkib hissəsi, hər şəhər bir xalqın (ölkənin) tərkib hissəsi, hər xalq bütün dünya əhalisinin tərkib hissəsi olar".

Beləliklə, Tusi cüzi küll, bir fərdlə dünya əhalisi arasında sıx üzvi bir rabitənin olduğunu əyani olaraq göstərir, ayrı-ayrı adamların taleyinə biganə qalmağın doğru olmadığına işarə edir. O yazır: "Dünya əhalisinin ictimai quruluşu belə bir sistem (qarşılıqlı ictimai əmək və kömək sistemi – R.S.) təşkil etdiyindən, kim sistemdən kənara çıxıb tək yaşamaq, inzivayə çəkmək xəyalına düşsə, bu baxımdan fəzilətlərdən əli çıxar, öz növünün köməklərindən imtina etdiyi üçün tənhalıq dəhşəti içərisində, əzab, əziyyət və məhrumiyətlər çəngində məhv olar. Bəziləri belə həyatı fəzilət sayır. Məsələn, bir qismi "ibadət", "zöhd" bəhanəsi ilə mağaralara çəkilib yaşayır, buna "tərki-dünyalıq", "abidlik" "zahidlik" adı verirlər; bir dəstəsi gözlerini xalqın mərhəmət əlinə tikib sədəqə gözləyir, əlini ağdan-qaraya vurmuyur və

buna "təvəkkül" adı qoyurlar; bir zümrəsi səyahət məqsədilə dünyanı şəhər-bəşəhər dolanır, bir yerdə yurd sahib əməklə məşğul olmur, ünsiyyət saxlamır, sonra da deyirlər ki, dünyadan ibrət dərsi alırlar, bunu fəzilət sanırlar; belə adamlar və bunlara oxşayanlar başqalarının köməklə əmək sayəsində istehsal etdikləri nemətlərdən, əvəzində heç bir şey vermədən, istifadə edir, onların yeməklərini yeyir, paltarlarını geyir, pullarını isə ödəmirlər, bəşəriyyətin inkişafı üçün lazım olan işlərdən boyun qaçırdıqlarından, rəzilətlərə aludə olub tərki-dünyalıq seçdiklərindən təbiətlərində qüvvə şəklində gizli saxlanan istedadlarını faydalı əməyə sərf etmirlər.

Kütbeyin adamlar hələ belələrinin fəzilət sahibi olduqlarını da düşünürlər. Bu ehtimal, şübhəsiz, xam xəyaldır".

Sonra məhəbbətlərin növü və seçiyəsi təhlil edilir, əsl məhəbbətin əmək, məslək və əqidə birliyindəki məhəbbət olduğu nəticəsi çıxarılır. Məhəbbətdə qərəz, mənfəət, təmənnə gözlənilirsə, elə məhəbbətin davamsız, qeyri-sabit, dəyişkən və öteri olduğu həyatdan götürülmüş misallarla təsbitə çalışılır. Burada bütün məhəbbətlərin Allaha, müəllimə və tərbiyəçiyə, valideynlərə, qohum-qardaşa və dost-aşnalara, qəbilə və tayfa başçalarına, rəislərə, hökmdarlara, şahlara və sairəyə olan məhəbbətlərin səbəbi və dərəcələri aydınlaşdırılır, hər yerdə faydalı əmək, edilən yaxşılıq, çəkilən zəhmət, verilən nemət meyar kimi əsas götürülür.

Üçüncü məqalənin üçüncü fəslə – "mədinələrin" (icmaların – R.S.) növünə və şəhərlərin əmələ gəlməsi probleminə həsr edilmişdir.

İnsanın iradi əməlləri "xeyir" və "şər" işlərə bölündüyündən icmalar da "xeyir" və "şər" olaraq iki qismə ayrılır: "xeyir" icmalara "fazilə", şər icmalara isə "qeyri-fazilə" adı verilir. "Əxlaqi-Nasiri"-nin bu fəslə ehtimal edilən icmaları öyrənmək cəhətindən çox maraqlıdır.

Tusinin əqidəsincə, fazilə icmaların növü birdən artıq olmaz, çünki haqq yolu çoxluqdan azdır, ona görə xeyir işlərin yolu da birdən artıq ola bilməz.

"Qeyri-fazilə" icmaların növü isə üçdür: "cahilə", "fasidə" və "zillə".

Tusi bu fəslin əsas məqsədinin fazilə icmalar olduğundan danışaraq yazır: "Bu icmalar içərisində əsas məqsəd fazilə icmaların nədən ibarət olduğunu izah etməkdir ki, bəlkə səy edib o biri icmaları da onun mərtəbəsinə çatdırıb bilələr. "Fazilə icması" insanların elə xüsusi birləşməsinə deyilir ki, onların birgə sözləri xeyir işlər görməyə, şərli işlər aradan qaldırmağa yönəldilmiş olsun. Belə adamların arasında ən azı iki şeydə şəriklik olur: biri məslək şərikliyi, digəri əmək şərikliyi".

Sonra "fazilə" icmaların cinsləri, "qeyri-fazilə" icmaların növ və cinsləri haqqında geniş məlumat verilir, onların ümumi, oxşar, xüsusi fərqli cəhətləri göstərilir, rəiyyət, rəis, hökmdar və şahların necə yarandığı təsvir edilir.

Üçüncü məqalənin dördüncü fəslə "Ölkə dolandırmaq siyasəti və şahların xisləti" adlanır. Üçüncü fəsildə ailələrin böyüyərək məhəlləyə, məhəllələrin kəndə, kəndlərin qəsəbəyə, qəsəbələrin şəhərlərə, şəhərlərin ölkələrə çevrildiyini və hərəsində də özünə görə başçı, reis, hökmdar, şah və sairə əmələ gəldiyini şərh etdikdən sonra təbii və məntiqi olaraq bunları necə dolandırmaq sualı ortaya çıxır. Tusi dördüncü fəsildə məhz bu suala cavab verməyə çalışır. O, ölkə dolandırmaq siyasətinin iki olduğunu deyir: "fazilə", yəni fəzilətli siyasət, "naqis", yeni nöqsanlı siyasət. Sonra bu siyasətlərin müsbət və mənfi mahiyyətini açıb göstərir.

Tusi hər yerdə "fazil" siyasətin, xeyir işlərin, xalqı yerə vurmaq deyil, göyə qaldırmağın tərəfdarıdır. Belə bir hökmdar olmaq üçün isə insanda bir sıra xüsusiyyətlər olmalıdır ki, o, şəhər qüvvələrin qarşısını alıb, xeyir işləri yerinə yetirə bilsin. Tusi hökmdarlarda, ölkə sahibi olmaq istəyənlərdə ən azı aşağıda göstərilən yeddi xüsusiyyətin, yeddi xasiyyətin olmasını zəruri hesab edir: "atalıq", "alimcənablıq", "mətinlik", "tam əzm", "səbir", "var-dövləti olmaq", "səlahət və əməlisəlahət köməkçilər".

Bunları sadaladıqdan sonra onların nə demək olduğu və nə üçün zəruri olduğu misallar və dəlillərlə sübuta çalışılır.

Sonra dövlətin inkişafı və süqutu məsələləri təhlil və tədqiqə başlanır. Dövlətin inkişafında Tusi fəlsəfəsinin əsas rüknlərindən birini təşkil edən "dörd ünsür" həlledici rol oynayır, bu dörd ünsür burada özünü "dörd sinif", "dörd təbəqə" şəklində büruzə verir. Tusinin fikrinə görə, dövlət yalnız ədalət əsasında uzun müddət yaşaya bilər. Ədalətin isə bir neçə şərti vardır. Birinci şərti odur ki, xalqın bu dörd təbəqəsi arasında uyğunluq yaradılsın.

"İnsanın sağlığı dörd ünsür arasındakı tənəsüblükdə olduğu kimi, cəmiyyət arasındakı uyğunluq da dörd sinfin (təbəqənin) qarşılıqlı müvafiqliyində olar".

Bu dörd sinif (təbəqə) "qələm əhli", "qılınç əhli", "müamilə əhli" və "zirəət əhli"ndən ibarətdir.

Tusi "qələm əhli" deyərək – ziyalıları; "qılınç əhli" deyərək – hərbiçiləri, "müamilə əhli" deyərək – tacir, sövdəgər, sənətkar, vergi toplayanları, "zirəət əhli" deyərək – əkinçilər, biçinçilər, bağbanlar, maldarlıqta məşğul olanları nəzərə alır. Maraqlı burasıdır ki, bu ictimai təbəqələri təbiətdəki dörd ünsürle müqayisə edərək birinciləri, yeni "ziyalıları" suya, ikinciləri, yeni "hərbiçiləri" – oda, üçüncüləri, yeni "müamilə ilə məşğul olanları" – havaya, dördüncüləri, yeni "kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanları" – torpağa oxşadır və deyir: "Bu dörd dəstə birgə, əlbir, ahəngdar fəaliyyət göstərdikdə mədəniyyət, fəzilət və səadət sistemi əmələ gələr".

Sonra insanların təbiətləri, onların hansına hansı vəzifəni vermək lazım olduğu müəyyən edilir.

Dövlətin inkişafının dayandırılmasının səbəblərini həmin bu şərtlərin yerinə yetirilməməsi hesab edən Tusi, bu işdə xalqı unudub öz həyata qalan hökmdarları kəskin tənqid atəşinə tutur, onların dövləti məhvə sövq etdiklərini deməkdən də çəkinmir.

Dövlətin əsas vəzifəsi xeyirli işlərlə məşğul olmaq, şəhər işlərin qarşısını almaqdır, çünki şəhər aradan qaldırmaq özü də xeyrə səbəb olmaqdır. Şəhər isə özbaşına aradan getmək istəmədiyi üçün zor işlətmək, cəza vermək məcburiyyəti meydana çıxır. Tusi bu məsələlərə də geniş yer vermiş və özünün yaxşı bir hüquqşünas olduğunu nümayiş etdirmişdir.

Üçüncü məqalənin altıncı fəslə sədəqət və dostluq qaydaları haqqındadır. Tusi burada da möhkəm dostluğun əsasını qarşılıqlı əmək və köməkdə görür: "Kim qarşılıqlı kömək və əməyə xor baxır, onu kiçik, əhəmiyyətsiz bir şey hesab edir, həqiqətdə rəzil və xırda adam o, özüdür. Kim belə sədəqətli köməkçilərin tez tapılacağını güman edərsə, bərk yanımlı, çünki sədəqətli adamları seçmək üçün böyük imtahanlar, sınaqlar və məhkəmə daşlarından keçirmək lazım gəlir.

Mənim əqidəmə görə, məhəbbətin qüdrəti, qarşılıqlı yardımın əzəməti böyük xəzinələrdən, cəmi dəfinələrdən, şahların toplaya bildikləri tamamilə daş-qaş və cavahirdən, insanların tamahına səbəb ola biləcək bütün dənizlərin, səhraların varidatından, sularından, torpağından, bitkisindən, heyvanatından və başqa nemətlərindən daha üstündür".

Tusi dostluq və sədəqəti qarşılıqlı əmək və yardım bünövrəsi üzərində qurulan sarsılmaz, əzəmətli bir bina kimi qiymətləndirdikdən sonra filosofların sadıq dostluq haqqında fikirlərini tutuşdurur, onların müsbət və mənfi cəhətlərini təhlil edir, müxtəlif təbəqələrdən olan adamların dostluğundan danışıq, dost seçməkdə ayıq olmağı, qərəzsiz, səmimi, sədəqətli ürək dostları ilə, özlərini bunlara oxşar kimi göstərən söz dostlarını bir-birindən ayırmağı təkidlə, dönə-dönə təkrar edir və bu işi bacaranları ən xoşbəxt adam adlandırır. Sonra dost seçmək qayda-qanunlarını, seçdikdən sonra onu saxlaya bilmək şərtlərini şərhə keçir. Dost seçiləcək adamları hər yerdə, istər kiçik, istər böyük işlərdə, istər xoş, istər ağır günlərdə, sakit və böhranlı anlarda, sözdə deyil, işdə sınaqdan keçirməyi və heç bir şeyi unutmamağı məsləhət görür.

Üçüncü məqalənin yeddinci fəslə xalqın bütün təbəqələri ilə davranış qaydalarına həsr edilmişdir. Tusi insanın cəmiyyətdə tutduğu mövqedən asılı olaraq, xalqın müxtəlif təbəqələri ilə müvafiq şəkildə rəftar etməyin tərəfdarıdır. Bərabər təbəqə ilə yalnız üç davranış üsulu ola bilər: dostlarla davranış, düşmənlərlə davranış, nə dost, nə düşmən olanlarla davranış.

Dostlar da iki yerə bölünür: həqiqi dostlar, qeyri-həqiqi dostlar, yeni özünü dost kimi göstərən, əslində dost olmayanlar. Bunlarla necə rəftar etmək

lazım gəltdiyi izah edildikdən sonra düşmənlərlə necə dolanmağın təhlil və şərhinə başlanır, düşmənlərin də iki cür olduğu qeyd edilir: yaxındakılar, uzaqdakılar. Tusi hər hansı düşmənciliyin aradan qaldırılmasını, mümkün olduqca, düşmənlərin də dosta çevrilməsini məsləhət görür.

Sonra ədavətin aşkara çıxarılması, düşmənciliyin dava-dalaşa, vuruş və müharibəyə çevrilməsinin dəhşətli nəticələri təsvir olunur. Düşməni dost etmək mümkün deyilsə, ayıq olmaq, sayıqlığı itirməmək, onların gördükləri işlərdən həmişə xəbər tutmaq, onların bütün fəaliyyətlərini nəzarət altında saxlamaq, firsəti əldən verməyib vaxtında lazımi tədbirlər görmək tövsiyə edilir.

“Əxlaqi-Nasiri”nin son məqaləsinin son fəslü “Bütün fəsillər üçün faydalı olan Əflatunun vəsiyyətləri haqqında” adlanır. Tusi burada Əflatunun (Platonun) öz tələbəsi Aristotələ etdiyi vəsiyyətlərin öz məqsədinə uyğun olan və əvvəlki fəsillərdə geniş izah etdiyi yerlərini vermişdir, bu, bir tərəfdən sanki kitabın yekunu, digər tərəfdən tezislərdir: “Böyük Yaradan sizin hamınıza xeyirli sənətlər, faydalı kəramətlər, gözəl fəzilətlər qismət etsin, hərə-nizə öz məqsədinizə çatmaq üçün böyük ehtiras və coşğunluq versin”.

Fikrimizə yekun vurub deyə bilərik ki, Tusi yalnız yüksək qayə, böyük arzu, möhkəm ideya naminə əsərini üç məqaləyə ayırmış, birinci məqaləni “ideal insan”, ikinci məqaləni “ideal ailə”, üçüncü məqaləni “ideal cəmiyyət” yaratmaq probleminə həsr etmiş, beləliklə, cəmiyyətin üç əsas, dəyişilməz, məcburi tərkibini də müəyyənləşdirmişdir. Öz dövrünün bütün məhdudiyyət və sinfi ziddiyyətlərinə baxmayaraq, Tusi Quran ayələrindən, hədis, xəbər və rəvayətlərdən də istifadə edərək, materialist mülahizələr də söyləmiş, dialektik təhlillər aparmış, ictimai, qarşılıqlı, birgə əməyin coşğun tələbatçısı kimi istədiyini demiş, arzu etdiyini yazmış, qarşıya qoyduğu məqsədə nail olmuşdur.

İlk dəfə Azərbaycan dilinə tam şəkildə tərcümə olunan “Əxlaqi-Nasiri” əsəri mütərcimin qarşısında bir sıra çox ciddi və məsuliyyətli məsələlər qoymuşdu. Bunların içərisində ən vacibi fəlsəfi, ictimai, iqtisadi, siyasi, məntiqi və bir sıra başqa elmi istilahlardan Azərbaycan dilində necə verilməsi məsələsi idi. Tusi dilinin ümumiyyətlə, çətin olmasına, bədii ibarə, söz birləşmələri, cümlə, idiomatik ifadə və sair dil vahidlərinin xüsusi mənada işlədilməsinə baxmayaraq, onların ya həqiqi, ya da məcazi ekvivalentlərini tapmaq böyük əmək tələb etsə də, hər halda mümkün idi. Bir sıra istilahlardan ya Azərbaycan dilində yox idi, ya da nisbətən, bezi hallarda isə tamamilə başqa məzmun daşıyırdı. Yunan, latın və başqa Avropa dillərindən alınmış və indi geniş şəkildə rus, Azərbaycan dillərində işlənən bir sıra istilahlardan da vəziyyəti belə idi.

Məsələn, “təbiətin arxasında olan” hadisələr kimi tərcümə etdiyimiz “Mabədiət-təbiət” istilahı “metafizika” kimi də verilə bilərdi. Lakin müasir fəlsəfədə “metafizika” “dialektikaya” qarşı qoyulur və onun əksi hesab edilir. Tusedə isə “Mabədiət-təbiət” “nəzəri hikməti”n⁵ üç tərkib hissəsindən biri olub ilahiyat, nübüvvət, imamət, axirət kimi məsələləri öyrənir. Əlbəttə, belə olan təqdirdə onu “metafizika” kimi tərcümə etmək məqsəduyğun ola bilməzdi.

Bezi istilahlardan var idi ki, onları tək halda Azərbaycan dilinə tərcümə etmək olardı, məsələn, “nəfs” sözünü “ruh” kimi də vermək olardı. Lakin bir sıra birləşmələr və ibarələrdə onu “ruh” kimi tərcümə etmək ya mənanı təhrif edir, ya da Azərbaycan dili üçün qeyri-adi birləşmələrin işlədilməsini tələb edirdi. Məsələn, “nəfsinizi qoruyun” birləşməsi “ruhunuzu qoruyun” kimi tərcümə edilə, məna tamamilə dəyişər. Belə hallarda biz “nəfs” sözünü saxlamağa məcbur olduq. Bundan əlavə, “Əxlaqi-Nasiri”də nəfs istilahı ilə yanaşı, ruh istilahı da işlənir və onlar müxtəlif anlayışlar kimi şərh olunur. Belə ki, həm fars, həm də Azərbaycan dilində olan və məna bir-birilə müəyyən dərəcədə fərqlənən (məsələn, “qəzəb”, “şəhvət”, “şücaət” və s. kimi) sözlər də olduğu kimi saxlanmış və məna fərqləri tərif və ya şərhə göstərilmişdir. Üçüncü qəbildən olan istilahlardan Azərbaycan dilində qarşılığı olmayan istilahlardır. Bu istilahlardan məzmunundan asılı olaraq, müvafiq sözlərlə ifadə edilmişdir. Məsələn, “təğlibi və ya təğəllübü icma” “qoçular icması” kimi verilmişdir. Bizim əqidəmizcə, Azərbaycan dilində bundan daha münasibini tapmaq olmaz. Beləliklə, “Əxlaqi-Nasiri”dəki istilahlardan üç cür verilmişdir:

1. Olduğu kimi saxlanılıb şərh qeydlərlə verilənlər.
2. Azərbaycan dilində olan müvafiq istilahlarla verilənlər.
3. Kalka üsulu ilə tərcümə edilən və ya müvafiq sözlərlə verilənlər.

Əsas yeri birincilər tutur. Bu, Tusinin öz istilahları ilə tanış olmaq üçün də çox faydalıdır. Onları başa düşmək isə çətinlik təşkil etmir, çünki onların məzmununu həm mətnin özündə, həm də qeydlərdə geniş izah edilir.

İkinci çətinlik müxtəlif nüsxələrdə olan fərqlərin düzünü tərcümə etmək, üçüncü çətinlik “Əxlaqi-Nasiri”də çoxlu miqdarda təsadüf edilən şəxs adları, tarixi hadisələr, müxtəlif fəlsəfi, dini və təriqət anlayışları, məntiqi, əxlaqi məfhumların şərh və izahını tərtib etmək idi. Bunları axtarıb tapmaq çoxlu vaxt, böyük ehtiyat, dəqiqlik və məsuliyyət tələb edirdi.

Mütərcim bütün imkanlarından, səy və bacarığından istifadə edərək “Əxlaqi-Nasiri” əsərini ilk dəfə tam şəkildə⁶ Azərbaycan dilində oxuculara

⁵ Qalan iki hissəsi “təbiət” və “riyaziyyat” elmləri hesab edilirdi.

⁶ “Əxlaqi-Nasiri”nin ayrı-ayrı hissələri əvvəllər Məmmədəğa Sultanov tərəfindən tərcümə və nəşr edilmişdir.

təqdim etməklə, mümkün qədər tərcümənin dəqiqliyinə, səlisliyinə fikir vermiş, orada Tusi ruhunu, Şərq koloritini saxlamağa çalışmışdır. Əlbəttə, buna nə qədər müvəffəq olduğunu oxucular, xüsusilə gözəl bilik və zövqü olan mütəxəssislər düzgün təyin edərlər.

Biz fürsətdən istifadə edib əsərin tərcüməsinin nisbətən sürətlə gətməsinə və mütərcimin qarşısında duran bir sıra çətinliyin aradan qalxmasına kömək edən bütün yoldaşlara öz səmimi təşəkkürümüzü bildiririk.⁷

Rəhim Sultanov

⁷“Əxlaqi-Nasiri”nin tam təhlili haqqında mütərcim monoqrafik bir əsər yazmışdır

RƏHİMLİLƏRİN ƏN RƏHİMLİSİ OLAN ALLAHIN ADI İLƏ (BAŞLAYIRAM)

Saysız tərif, hesabsız mədh dünyalar sahibinin böyük izzət və əzəmətinə layıqdır, o, ilk yaradılışın ilk anlarından “hər şeyi yaratmağa başladı”¹, varlıqların bütün növü onun ilham mənbəyinin məhsuludur, o, “özünə oxşar yaratmaq istədiyi insanın mayasını”² qırx üsul ilə təkmilləşdirə-təkmilləşdirə qırx dəfə bir şəkildən başqa şəkə, bir haldan başqa hala salaraq, “insanın pəlçığını qırx gün öz əlimlə yoğurdum”³ – dedi; son mərhələ çatdıqda, onda bəyənəməyə layiq əlamətlər meydana çıxdıqda, heçdən yaradılmışların ən yaraşıqlısı olan insan surətini ona bəxş etdi və “öz əmri ilə ona bir dəfə “ol” deməklə ruh verdi⁴: “Bizim əmrimiz yalnız bir dəfə verilir”⁵; “ol!” əmri verilmək, bir göz qırpmında, bəlkə ondan da tez hər şey hazır olur”⁶; elə ki onun ilk xəyali vücudu⁷ tamamlandı, maddi vücudunu yaratmaq növbəsi çatdı, yenə də o, səbirli sənətkarın istədiyi kimi hazırlandı: “Sonra biz onu yeni şəkildə yaratdıq”⁸, zatından zahirinədək “onu yenidən yoğurduq”⁹ – dedi və onun ilk əsasını təşkil edən insan nəfsini (ruhunu) bir an içərisində orada, yeni ilk vücudun yaradılmış olduğu yerdə ona verdi, sonra təlim sarayında “insana bilmədiklərini öyrətdi”¹⁰ və “xeyirli işlər” emalatxanasında onun zatını cilalamağa, əxlaqını saflaşdırmağa, kamalını təkmilləşdirməyə, ona xeyirli işlər verdiyi aşılamağa başladı. Onu ilbəil, günbəgün, bəlkə də anbaan, bir dərəcədən başqa dərəcəyə, bir mərtəbədən başqa mərtəbəyə yüksəltdi. Nəhayət, “Öz yaradanının yanına qayıt!”¹¹ hökmü verilənədək, ilk andan dönə-dönə yoğurulmuş, diqqətlə düzəldilmiş və əmanət verilmiş maddi insan libası geri alınan günə qədər yaşaya biləcək bir şəkə saldı.

“Əcəl çatdıqda onun bir an belə tez-geci ola bilməz”¹².

“Bu gün hökm kimin hökmüdür?”¹³ sualı, “Bu gün hökm hamıdan qüdrətli və tək olan o Allahın hökmüdür”¹⁴ cavabı bütün dünyanı dolduracaq. “Onun tək olan vücudundan başqa hər şey məhv edilə bilər”¹⁵ səsi bütün fəzanı titrədəcək, “ilk dəfə xəmirimizi necə yoğurmuşdusa, həmin şəkildə də sizi öz xidmətinə çağıracaqdır”¹⁶ midası bütün kainata yayılacaq və yalnız hər şeyi bilən, hər şeyə qadir o Allahın özünə aydın olan: “Mən bir gizli xəzinə idim”¹⁷ sirri açılında yenə bu libas onlara qaytarılacaqdır.

BU KİTABIN YAZILMASININ SƏBƏBİ HAQQINDA

Qohestanda o vilayətin hakimi Nəsirəddin Əbülfət Əbi Mənsurun²³ xidmətində olarkən bir dəfə məclisdə görkəmli alim, kamil filosof Əbu Əli Əhməd ibn Məhəmməd ibn Yəqub ibn Miskəveyh²⁴ ... Xazin Razinin əxlaqın saflaşdırılması haqqında yazdığı "Ət-təharə" kitabından söhbət düşdü ki, söhbət zamanı onun üslubu ən səlis, ən fəsahtli hesab edildi və həmin kitabı tərifləyən aşağıdakı üç-dörd sətir misal getirildi:

Həyatıma and içirəm ki, bu kitab bütün fəziletleri özündə toplamışdır;
Xalqda olan yaxşılıqları kamala çatdırmaq üçün o, bir zəmanətdir;
Onun müəllifi xoş bir niyyətlə
Gizli və qapalı olan həqiqətləri açıb göstərmişdir;
Onun adını "Ət-təharə" qoymuşdur;
Həqiqətən, mənaları düz şərh etmiş, heç bir şey uydurmamışdır;
Ciddi səy göstərməklə, Allah xatirinə böyük bir iş görmüşdür;
İnsanlara nəsihət verməklə heç nəyi osirgəməmişdir.

Bu sətirlərin müəllifinə (yəni mənə) buyurdular: "Bu gözəl kitabı istilahlarını dəyişdirməklə, ərəb dilindən pars (fars) dilinə tərcümə etmək lazımdır: bu zamanın adamlarının çoxu ədəb libasından məhrumdurlar, cavahir kimi mənası olan belə qiymətli bir geyim onların fəziletini zینətləndirsə, çox böyük savab olar".

Bu sətirlərin müəllifi həmin işarəni əmr kimi qəbul edərək bir az fikirləşdi, sonra özü-özü ilə məsləhətləşdi. Xəyalən belə dedi: "Bu qədər gözəl mənaları çevirmək, onların qəşəng libaslarını soyundurub burovuz paltar geyindirmək adamı meymun şəklinə salıb eybəcərləşdirməyə bənzər, hər zövq sahibi bunu gördükdə özünü qeybət və məzəmmətdən saxlaya bilməz. Bundan əlavə, adı çəkilən kitabda hikmət fəsillərinin ən əziz fəsilləri verilmiş olsa da, orada iki fəsil yox idi: şəhərlər salmaq və ev qurmaq fəsli. Halbuki bu iki hikmət, zamanın tələbinə görə, indi böyük əhəmiyyət kəsb etmiş, onun şərh və izahı lazım və zəruri olmuşdur. Yeni bir əsər yazılısaydı, əvvəlcə, kitabın tərcüməsi üçün edilə biləcək məzəmmətdən yaxa qurtarmaq olardı; ikincisi, təqlid deyil, orijinal, yığcam, əksəriyyətin başa düşə biləcəyi şəkildə, o böyük alim İbn Miskəveyhin kitabında olan bütün hikmətlərin xülasəsini verməklə həmin iki məsələ haqqında, başqa alimlərin fikirlərini də əlavə etməklə, yeni bir kitab yaradılmış olardı".

Hədsiz salavat, hüdudsuz ehtiram din yol göstəricilərinin sərverisi, düz yolda olanların rəhbəri Məhəmməd Mustafanın (s.) müqəddəs vücuduna yaraşır; çünki xalqların zülmət və cəhəldən xilas edilməsi Onun parlaq, yol işıqlandırıcı nuru nəticəsində olacaqdır. Məminlərin qəflət və zillət girdabından nicat tapması Onun günahlardan qoruyucu pak şüuru sayəsində baş tutacaqdır. Ona, Onun ali-əbasına... çoxlu-çoxlu salavat!

Bu məqalənin sahibi və bu kitabın müəllifi, qulların ən kiçiyi, Nəsir Tusi ləqəbi ilə şöhrət tapmış Məhəmməd ibn Həsən Əttusi deyir: "Əxlaqi-Nasiri" adlanan bu kitabın yazılması elə vaxta təsadüf etdi ki, dünyanın qarmaqarışlılığı üzündən mən vətəndən didərgin düşmüş, qəzanın əli mənə Qohestan¹⁸ torpağına atıb, ağır vəziyyətə salmışdı. Girişdə qeyd edilən səbəbə görə, bu kitab orada yazılmağa başlandı. Deyiblər: Evlərində olursansa, ev sahiblərinin üreyini ələ al, ölkələrində yaşayırsansa, ölkə hakimlərini razı sal, öz ləyaqət və abırını qoruyan adam bunun əvəzində mükafat alar.

Öz ləyaqət və abırını saxlamaq üçün müqəddimədə, bu camaatın adəti üzrə, onların böyüklərini, əyanlarını, şərəfli insanların həddən artıq şişirdilmiş şəkildə təriflədim, halbuki belə hərəkət məslək sahiblərinin əqidəsinə, tərqiyyət, şəriət və sünnet¹⁹ əhlinin ənənəsinə zidd idi, lakin başqa çarə yox idi. Bu səbəbə görə, kitab həmin üslubda yazılmış oldu. Kitabın məzmunu hikmət²⁰ fənlərindən birinə həsr edildiyindən, dini təbliğ, ya onu tənqid ilə əlaqədar olmadığından əqidələri müxtəlif olan adamlar da onu oxumağa böyük həvəs göstərdilər, kitabın çoxlu miqdarda üzü çıxarılaraq xalq içərisində yayıldı, bundan sonra Allahın mərhəməti (calalı göylərə ucalsın), padşahın kəraməti (ədaləti dünyalara yayılsın) bu qədərbilən bəndəni²¹ o ağır vəziyyətdən xilas etdi; elə oldu ki, bütün fəzilet və mərifət sahibləri bu kitabı oxumaqla onu daha da şərəfləndirdilər, bəyəndiklərini bildirməklə onu daha da bəyəndirdilər. Bunu gördükdə arzu olundu ki, kitabın qaydadan kənar, namünasib üslubda yazılmış müqəddiməsi dəyişdirilsin, elə şəkllə salınsın ki, əgər bir adam qərəzənə irad tutub, qarayaxmaq fikrinə düşsə, nə üçün belə deyildiyinin, həqiqətin necə olduğunu mahiyyətinə varmadan ibarə və ifadələri öz istədiyi kimi yozmaq istəsə, əli boş çıxsın: "Çox zaman adam üzrlü olur, sən isə onu danlayırsan"²².

Belə düşünüldükdən sonra bu müqəddimə tərtib edildi ki, lap əvvəlcədən başağrısına səbəb olmasın.

Qələm sahibləri bu sözlərin nə demək olduğunu başa düşsələr, kitabın başlanğıcını bu mənada anlasalar, həqiqətə daha yaxın olarlar. Allah onlara kömək olsun.

Bu fikir ürəyimdən keçdikdən sonra onu dilimə gətirdim, bəyənildi. Mən yazıq belə bir şeyə layiq, belə bir cəsərə malik olmadığımı, tənə vuranların tənəsinə, bədxahların məsxərəsinə məruz qalacağımı bildiyim halda o böyük və alicənab adamın himayəsi mənə cürət verdi, bu əsəri yazmağı təkidlə əmr etdiklərindən, mən bu işə başlayıb, Allahın köməyi ilə onu sona çatdırdım.

Bu kitabın yazılması onun əmri və təşviqi ilə olduğundan adı "Əxlaqi-Nasiri" qoyuldu. Alicənab adamlardan gözlənilən ən böyük kərəmət, lütf və mərhəmət ondan ibarətdir ki, bu kitabı nəzərdən keçirdikdə bir səhv, ya anlaşılmaqlığa rast gəlsələr, zəhmət çəkib onu düzəltsinlər, əvvəlcədən bizim üzr və təşəkkürümüzü qəbul etsinlər. Allah qoysa, belə də olar.

Bu fəslin başa düşülməsində lazım olan bəzi ilk qeydlər haqqında

Bu kitabın məqsədi hikmətə aid məsələlərdən biri olduğundan ilk növbədə hikmətin mənasını şərh etmək, onun təsnifatını vermək lazımdır ki, qarşıya qoyulmuş məqsədi başa düşmək asanlaşsın. Mərifət sahibləri arasında hər şeyi olduğu kimi dərk etməyə, hər işi lazımı kimi yerinə yetirməyə hikmət deyilir; bunun nəticəsində insanın mənəviyyəti mümkün qədər təkmilləşməli, arzu edilən səviyyəyə yüksəlməlidir.

Belə olduqda hikmət iki hissəyə bölünməlidir: biri – elmi nəzəriyyə, o biri – əməl (iş).

Elm – varlıqların həqiqətən necə olduqlarını düzgün təsəvvür etmək, insanın yaradıcı ağı (nəfse-əmr) və sağlam düşüncəsi dairəsində onun xüsusiyyət və keyfiyyətlərini kəşf etməkdir.

Əməl – gizli qüvvələri ortaya çıxarmaq, müxtəlif sənət və peşələrdən fayda götürmək, müxtəlif iş vərdisləri əldə etmək üçün göstərilən fəaliyyətə deyilir, bu şərtlə ki, o, bəşəriyyətin qüdrətinin artmasına, onun təkmilləşməsinə səbəb olsun.

Kimdə bu iki fəzilətin hər ikisi varsa, o ən müdrik insan, ən kamil alim hesab edilir, onun yeri bəşər övladının tuta biləcəyi ən yüksək mövqeyin fəvqində olar. Nəcə ki, buyurublar: "Kimi istəyirsə, ona hikmət verir, kimə hikmət verirsə, ona böyük nemət bəxş edir"²⁵.

Hikmət elmi hər şeyi olduğu kimi bilmək, hər işə lazımı qaydada başlamağı bacarmaqdan ibarət olduğundan varlıqlar neçə yerə bölün-

nürsə, o da elə bölünür. Varlıqlar isə iki növdür: birincisi – insanın şəxsi iradəsindən asılı olmayanlar; ikincisi – insanların fəaliyyət və iradəsindən asılı olanlar.

Deməli, varlıqlar haqqında olan elm də iki növdür: biri – birinciyə aid olan, ona nəzəri hikmət deyilir; ikincisi – ikinciyyə aid olan, ona əməli hikmət deyilir.

Nəzəri hikmət

Nəzəri hikmət iki yerə bölünür: biri – maddə ilə əlaqədar olmayan varlıqlar haqqında elm; ikincisi – maddəsiz mümkün olmayan varlıqlar haqqında elm. Bu sonuncu da iki bölünür: biri – maddənin iştirakı olmadan təsəvvür və düşünülə bilənlər haqqında (elm); o biri – maddənin iştirakı ilə mümkün olanlar haqqında (elm).

Bu baxımdan nəzəri hikmət üç yerə bölünür: birinci – təbiətin ardı haqqında elm²⁶; ikinci – riyaziyyat; üçüncü – təbiət elmidir. Hər üç elmin bir neçə bölməsi vardır ki, bunların bəziləri əsas, bəziləri isə yarımdır.

Birinci elmin iki əsas hissəsi vardır: biri – o böyük şan-şövkətli Allahı tanımaq, Ona yaxın olan, Onun əmri ilə başqa, məsələn, əql, nəfs, onların xüsusiyyət və fəaliyyətləri kimi varlıqların əsasını təşkil edən başlanğıcları öyrənən elm. Buna ilahiyyat – (teologiya) deyilir. O biri – varlıqların ümumi məsələlərini, vəziyyət və hallarını, məsələn, təklük, çoxluq, zərurət, imkan, təzahür, təkamül və sairəni öyrənən elmdir; buna ilkin ibtidai fəlsəfə deyilir; bunun bir neçə əlavə, qeyri-əsas bölmələri vardır, məsələn, nübüvvət²⁷, imamət²⁸, axirət²⁹ və buna oxşar şeylər.

Riyaziyyat elminin əsası dörd növdür:

Birinci – ölçülər, onların xüsusiyyətləri, qayda və qanunları haqqında. Buna həndəsə elmi deyilir.

İkinci – ədədlər və onların xüsusiyyətləri haqqında. Buna ədədlər elmi deyilir.

Üçüncü – səma cisimlərinin bir-birinə, özlərindən aşağı və yuxarıdakılara görə tutduqları yer, aldıkları vəziyyət, hərəkət və sürətləri, yaxınlaşıb-uzaqlaşmaları, bir-birinə münasibət və ziddiyyətləri haqqında. Buna nücum və heyət elmi (astronomiya və kosmoqrafiya) deyilir. Nücum ehkamları (astrologiya) buraya daxil deyildir.

Dördüncü – səslerin bir-birinə münasibəti və xüsusiyyətləri haqqında. Buna ahəngşünaslıq³⁰ (akustika, harmoniya) elmi deyilir. Musiqi səslərini, onların arasında olan kəmiyyət, keyfiyyət, fasilə, ritm və sairəni öyrəndikdə ona musiqişünaslıq deyilir.

Riyaziyyat elminin bir neçə bölməsi vardır: oxşarlıqlar³¹, əksliklər³², cəbr³³, müqabilə³⁴, manivellər³⁵ (mexanika), şüalar³⁶ və s.

Təbiət elminin əslı səkkiz növdür:

Birinci – dəyişənlərin³⁷, məsələn, zaman, məkən, hərəkət, sabit³⁸ və qeyri-sabitlik, sonluluq, sonsuzluq və s.-nin əsasları haqqında. Buna “təbii adlar”³⁹ deyilir.

İkinci – bəsit⁴⁰ və mürəkkəb⁴¹, cisimlər, səma və yer cisimlərinin xüsusiyyətləri haqqında. Buna “adlar və əlamətlər”⁴² deyilir.

Üçüncü – elementlər və ünsürlər⁴³, forma və şəkillər, onların müştərək maddəyə çevrilməsi haqqında. Buna “kovn-o fəsad”⁴⁴ (“yaranma və yox olma”, “maddələrin çevrilməsi”, “maddələr dövryyəsi”, “maddələr mübadiləsi” – R.S.) deyilir.

Dördüncü – Yer və göydə əmələ gələn hadisələrin, məsələn, göy gurultusu, ildırım, şimşək, yağış, qar, zəlzələ⁴⁵ və buna oxşar hadisələrin səbəbləri haqqında. Bunlara “səma təzahürləri” deyilir.

Beşinci – mürəkkəb maddələr, onların tərkiblərinin xüsusiyyətləri haqqında. Buna “mədəşünaslıq”⁴⁶ deyilir.

Altıncı – bitkilər, növləri, nəfsləri⁴⁷ və qüvvələri haqqında. Buna nöbatat elmi deyilir.

Yeddinci – ixtiyari və iradi hərəkət edən cisimlər, onların hərəkət, xüsusiyyət, nəfs və qüvvələri haqqında. Buna heyvanat elmi (biologiya) deyilir.

Səkkizinci – insanın nitq nəfsinin xüsusiyyətləri, onun bədən daxilində və bədən xaricində (qeyri-bədəndə) dəyişmələri, əhvalları. Buna nəfs elmi (psixologiya – R.S.) deyilir.

Təbiət elminin əlavə bölmələri də çoxdur, məsələn, tibb elmi, nücum əhkamları elmi (astrologiya), əkinçilik elmi və s.

Həkim (filosof) Aristotalisin⁴⁸ tərtib etdiyi, nəzəriyyədən əmələ keçirdiyi “məntiq” elminə gəldikdə isə, demək lazımdır ki, o, eşyaların keyfiyyətini bilmək, məchul olanları ortaya çıxarmaq üsulundan ibarətdir. Deməli, əsl mənada, o, təlim elmidir (elmlər elmidir), başqa elmləri öyrənmək üçün bir alət, bir açar səviyyəsindədir.

Nəzəri hikmətin bütün bölmələri bunlardan ibarətdir.

Əməli hikmət insanın iradi hərəkətlərini məqsədəuyğun şəkildə idarə etməsinə, sənət və peşəni, həyatlarını nizama salmaq, moişətlərini təmin etmək, rifah hallarını get-gedə yaxşılaşdırıb kamala çatdırmaq bacarığına deyilir. Bu da iki yerə bölünür: biri – ayrı-ayrı adamlara xas olan; ikinci – şərikli camaata xas olan. İkinci özü də iki yerə bölünür: biri – mənzil və evdə şərik olanlara; o biri – şəhər, vilayət, ölkə və məmləkətdə şərik olanlara aiddir.

Bələliklə, əməli hikmət də üç yerə bölünür: Birinci – əxlaqın səfələşdirilməsi; ikinci – cvqurma qaydası; üçüncü – şəhərsalma siyasəti.

Bilmək lazımdır ki, insanların öz həyatlarını nizama salmaq, öz güzəranlarını yaxşılaşdırmaq üçün lazım olan xeyirli işlərin, faydalı tədbirlərin əsası ikidir: təbi⁴⁹ və qərarı⁵⁰.

Əsası təbi (fitri) olanlar ona deyilir ki, onlar uzaqqörən adamların ağılı, dünyagörmüş insanların təcrübəsi əsasında seçilsin, zəmanənin müxtəlifliyi, dövrənin gərđişi məhv edilməsin. Bunlar əməli hikmətin növləridir və bu bərədə yuxarıda qeyd edilmişdir.

Qərarı olanlar camaatın qərarı əsasında yaranıbsa, ona adət və ənənə deyirlər; Allahın adından, böyük adamların, məsələn, peyğəmbərlərin qərarı və xəbəri əsasında yaranıbsa, ona “Allahın buyruğı” deyirlər. Bu da üç cür olur:

Birinci – ayrı-ayrılıqda hər adama aid olanlar, məsələn, ibadət və ziyarət;

İkinci – ev adamlarına şərikli (aid) olanlar, məsələn, nikah, nişan, kəbin, toy və s.

Üçüncü – şəhər əhalisinə, ölkə sakinlərinə aid olanlar, məsələn, idarə etmə, cəza vermə, qayda-qanunlar. Buna “fiqh”⁵¹ deyilir.

Belə işlərin əsası qərarı olduğundan vəziyyətin dəyişməsindən, hakimlərin qələbəsindən, dövrənin çevrilməsindən, millət və dövlətlərin müxtəlifliyindən asılı olaraq, onlar da dəyişirlər. (Elmi) təsnifatda belə məsələlər hikmət növlərinə daxil edilməməlidir, çünki həkimin (filosofun) məqsədi ələ ümumi işləri və əslı hökmləri tədqiq və təhlil etməkdən ibarətdir ki, onlar yox edilib aradan çıxarıla bilməsinlər, millətlərin məhv edilib, dövlətlərin yaradılması ilə köhnəlib başqaları ilə əvəz edilməsinlər, ümumiyyətlə, küll halında əməli hikmətə daxil olsunlar. Onların nədən ibarət olmaları bundan sonra (Allah-taalanın köməyi ilə) öz yerində izah ediləcəkdir.

KİTABIN MƏQSƏDİ VƏ FƏSİLLƏRİ HAQQINDA BAŞLANGIC

Hikmət elminin təsnifatına həsr edilmiş müqəddimədən məlum əldə ki, əməli hikmət üç şöbədə ibarətdir: birinci – əxlaq hikməti; ikinci – evqurma hikməti; üçüncü – şəhərsalma hikməti.

Bunlar tələb edirdi ki, əməli hikmətin növlərindən danışmağı qarşıya məqsəd qoymuş bu kitab ən azı üç məqalədən ibarət olsun və hər məqalə bu bölmələrdən birinə həsr edilsin; heç olmasa, hər bölmə həmin elmin əhatə etdiyi məsələləri şərh etmək üçün bir neçə fəsil ayrılısın.

Əvvəlcə kitabın içindəkilərin nədən ibarət olduğunu qeyd edib sonra onun məzmununun təfəsilatına keçək.

Kitabın içindəkilər üç məqalə, otuz fəsildir:

Birinci məqalə

ƏXLAQIN SAFLAŞDIRILMASI HAQQINDA

Bu, iki hissədən ibarətdir: əsaslar, məqsədlər.

Birinci hissə

ƏSASLAR (BAŞLANGICLAR) HAQQINDA

Bu, yeddi fəsildən ibarətdir:

Birinci fəsil. Obyekt (mövzu) və bu növün əsasları haqqında.

İkinci fəsil. İnsani nəfs haqqında (buna nitq nəfsi də deyirlər).

Üçüncü fəsil. İnsani nəfs qüvvələrinin sayı və onları başqa qüvvələrdən ayırmaq haqqında.

Dördüncü fəsil. "İnsan bu dünyadakı mövcudatın ən şərəfli-sidir" hökmü haqqında.

Beşinci fəsil. İnsani nəfisdə kamillik və naqislik haqqında.

Altıncı fəsil. İnsani nəfs kamilliyinin nədə olması, haqqa müxalif olan adamların naqisliyinin nədə olması və bu kimi məsələlər haqqında.

Yeddinci fəsil. Ən yüksək dərəcədə arzu edilən xeyir və səadət haqqında.

İkinci hissə

MƏQSƏDLƏR HAQQINDA

Bu, on fəsildən ibarətdir:

Birinci fəsil. Xasiyyətin mahiyyəti, həddi (tərfi) və əxlaqın dəyişilməsinin mümkünlüyü haqqında.

İkinci fəsil. Əxlaqi saflaşdırma sənətinin ən şərəfli sənət olması haqqında.

Üçüncü fəsil. Əxlaq kəramətlərinə daxil olan fəzilət cinslərinin sayı haqqında.

Dördüncü fəsil. Fəzilət cinslərinin növləri haqqında.

Beşinci fəsil. Fəzilət cinslərinə zidd olan rəzilət zümrələri haqqında.

Altıncı fəsil. Fəzilətlər, zahirən fəzilətlərə oxşayanlar və onların fərqləri haqqında.

Yeddinci fəsil. Başqa fəzilətlərə nisbətən ədalətin daha şərəfli olması, onun xüsusiyyətləri və növləri haqqında.

Səkkizinci fəsil. Fəzilətlərə yiyələnmə və səadət dərəcələri haqqında.

Doqquzuncu fəsil. Fəzilətlərin mühafizə edilməsinin rehni olan nəfsin sağlamlığı haqqında.

Onuncu fəsil. Fəzilətlərin aradan qaldırılması ilə nəfsi (ruhi) xəstəliklərin müalicəsi haqqında.

İkinci məqalə

EVQURMA HAQQINDA

Bu, beş fəsildən ibarətdir:

Birinci fəsil. Evə (ailəyə) ehtiyacın səbəbi, onun rüknləri və ilk tədbirlər haqqında.

İkinci fəsil. Siyasət (idarəetmə), mal və azuqə toplama qaydaları haqqında.

Üçüncü fəsil. Ailə dolandırmaq və evdarlıq qaydaları haqqında.

Dördüncü fəsil. Övlad saxlayıb tərbiyə etmək, ata-anaların haqqını yerinə yetirmək qaydaları haqqında⁵².

Beşinci fəsil. Xidmətçiləri və qulları idarəetmə qaydaları haqqında.

Üçüncü məqalə

ÖLKƏ (ŞƏHƏRLƏRİ) İDARƏETMƏ QAYDALARI

Bu, səkkiz fəsildir:

Birinci fəsil. Xalqın mədəniyyətə ehtiyacının səbəbi, bu növ elmin mahiyyəti və fəzilətləri haqqında.

İkinci fəsil. İctimaların əlaqəsi üçün zəruri olan məhəbbətin fəziləti və növləri haqqında.

Üçüncü fəsil. İctimanın növləri və şəhərlərin (icmaların) əmələ gəlməsi haqqında.

Dördüncü fəsil. Ölkə dolandırmaq siyasəti və şəhər adətləri haqqında.

Beşinci fəsil. Şah xidmətində olma və rəiyyətlik qayda-qanunları haqqında.

Altıncı fəsil. Sədaqətin fəziləti və sədaqətli adamlarla davranışın xüsusiyyəti haqqında.

Yeddinci fəsil. Xalqın müxtəlif təbəqələri ilə davranış xüsusiyyətləri haqqında.

Səkkizinci fəsil. Bütün fəsillər üçün faydalı olan Əflatunun⁵⁸ vəsiyyətləri və kitabın sonu.

Əsas məqsədə keçməzdən əvvəl, onu da demək istəyirik ki, bu kitabda “əməli hikmət” haqqında yazılanlar, ümumiyyətlə, qədim və sonrakı alimlərin əsərləri, onlar haqqındakı hekayət və rəvayətlər əsasında tərtib edilmiş, oradakıların doğru və ya səhv olduğu təhlil edilməmiş, müəllifin öz şəxsi əqidəsinə görə hansı rəyə üstünlük verildiyi, hansı məsləkin yanlış olduğu göstərilməmişdir; ona görə, əgər diqqətli adam incə bir məsələdə səhv olduğunu sezsə, ya başqa bir məsələ etirazına səbəb olsa, bilməlidir ki, bu kitabın müəllifi cavabdeh deyildir, onun yalan-doğruluğunu tədqiq etməyi də öhdəsinə götürmür. Bu bərədə hamı bütün fəzilətlər mənbəyi, yol göstərici nur sahibi Allah-taalanın köməyinə müraciət etməlidir; həqiqətlər həqiqəti, biliklər xəzinəsi, rəhmdillər rəhmdili, o tək olan böyük dostunun idrak köməyinə bel bağlamalıdır ki, əbədiyyət ruzusuna, hər iki dünyanın arzusuna çatsın...

BİRİNCİ MƏQALƏ

ƏXLAQIN SAFLAŞDIRILMASI HAQQINDA

Bu iki hissədən ibarətdir: 1) əsaslar; 2) məqsədlər.

BİRİNCİ HİSSƏ

ƏSASLAR HAQQINDA

“Əsaslar” adlanan birinci hissə də öz növbəsində yeddi fəsildən ibarətdir.

BİRİNCİ FƏSİL

Obyekt (mövzu) anlayışı və bu növün əsasları haqqında

Hər elmin bir obyekt (mövzusu) olar və o elmdə həmin obyekt (mövzu) haqqında danışıqlar. Məsələn, insanın bədəni sağlamlıq və xəstəlik baxımından tibb elminin, ölçülər isə həndəsə elminin mövzudur.

“Əsaslar” ona deyilir ki, o, aydın olmasa, bir elmdə daha yüksək pilləyə qalxmaq mümkün olmasın; hər elm üçün “əsasları” düzgün bilmək lazımdır. Məsələn, tibb elminin “əsasları” dörd ünsürdür⁵⁴; bu məsələ təbiət elmində aydınlaşdırılmalı, təbib bunu təbiət alimindən öyrənməli və öz sənətində ondan bacarıqla istifadə etməlidir. Həndəsə elminin “əsasları” aralarında tənəsüb olan rəbitəli ölçülərdir və onların növü üçdən çox deyildir: xətt, səth, həcm (cisim). Bunun nə demək olduğu təbiətin ardı haqqında elm⁵⁵ adlanan ilahiyyat elmində şərh edilir və mühəndis bunları o elm sahibindən öyrənib öz sənətində işlətməlidir. “Təbiətin ardı haqqında elm” ona deyirlər ki, bütün elmlərin sonu gəlib onunla nəticələnir onda aydın olmayan “əsaslar” ola bilməz; onda bəhs edilən bütün məsələlər tam və kamil olur, bu elmin tam və kamilliyi də elə bununla müəyyən edilir. Bu məsələnin şərhini Mustofinin⁵⁶ məntiq kitabında verilmişdir. Bu növə daxil olan elmlərdən biri də haqqında danışacağımız “əxlaq elmidir”. Bu elm insani

nəfsin elə xüsusiyyətlər qazana biləcəyindən danışır ki, onun iradəsi ilə edilən bütün davranış və rəftar gözəl, tərifə layiq olsun.

Deməli, bu elmin mövzusu insani-nəfsdir, o nəfsdir ki, insanın iradəsindən asılı olan yaxşı və təriflənən, qəbahətin və pislənən işlərin hamısı onunla əlaqədardır. Deməli, hər şeydən əvvəl, “insani-nəfsin” nədən ibarət olduğunu, onun kamillik dərəcəsinin sonunu, qüvvələrin sayını, bunlardan düzgün istifadə etdikdə arzu edilən səadət və xoşbəxtliyə nail olmağın yolunu və əksinə, kamilliyə mane olan şeyin nə olduğunu, səhvlərin, günahların, uğursuzluqların səbəbini öyrənmək lazımdır. Necə ki, Allah-taala buyurubdur: “Kim nəfsi veribsə, xeyirxahlığı, bədxahlığı da o verir; nəfsi pak saxlayanlar – xeyirxah, mürdarlayanlar isə bədxah olurlar”⁵⁷.

Bu elmin “əsaslarının” əksəriyyəti təbiət elmi ilə əlaqədardır və bu məsələləri şərh etməyin yeri oradır; lakin bu elmin faydası o elmdən daha ümumi, ifadə tərzini daha münasib olduğundan bu məsələlərin hamısını ora vermək, burada heç nə deməmək, çoxlarının bu bilikdən məhrum olmasına və beləliklə, onların etirazına səbəb ola bilərdi. Ona görə də bu məsələ haqqında kifayət qədər təsəvvür əldə etmək üçün burada yığcam şəkildə danışılacaq, geniş şərh, ətraflı izahı öz yerinin ixtiyarına veriləcəkdir. Allah qoysa belə olar.

İKİNCİ FƏSİL

İnsani nəfs haqqında (buna nitq nəfsi deyirlər)

İnsani nəfs elə bir sadə cövhərə (substansiyaya)⁵⁸ deyilir ki, özü də daxil olmaqla ağılım dərk etdiyi hər nə varsa, hamısı onun sayəsində olur; xalqın çoxunun, “insan” adlandırdığı bir hissi bədəndə nə kimi dəyişiklik və fəaliyyət baş verirsə, hamısı onun qüvvə və təsiri nəticəsində əmələ gəlir. O cövhər nə cisimdir, nə də cismani, o, hiss orqanlarının heç biri ilə hiss edilə bilməz.

Bu söhbəti tamam etmək üçün burada bir neçə şeyi sübut və izah etməyə ehtiyac vardır:

Birinci – “nəfsin” varlığının sübutu;

İkinci – onun cövhərliyinin sübutu;

Üçüncü – onun sadəliyinin sübutu;

Dördüncü – cisim və cismani olmadığına izahı;

Beşinci – özünün özü ilə dərk edilməsi və hər şeyə vasitə olmasının izahı;

Altıncı – bizim heç bir hiss orqanımız vasitəsilə hiss edilə bilməzliyinin izahı.

Birinci. “Nəfsin” varlığını sübut etmək tələb olunur ki, bunun da heç bir dəlilə ehtiyacı yoxdur. Çünki ağıllı adamlar üçün ən aşkar və ən aydın dəlil onların özlərinin varlığıdır. Hətta yuxulmuş – yuxuda, oyaq – oyaqlıqda, məst – məstlikdə, ayıq – ayıqlıqda hər şeyi dana bilər, lakin özlərini dana bilməzlər; necə ola bilər ki, öz varlığı üçün dəlil tələb edilsin. Dəlilin xüsusiyyəti ondadır ki, bir şeyi sübut etmək üçün vasitə olsun. Əgər varlığın özü özüne dəlil gətirilsə, o zaman dəlil eyni şey arasında, yəni özünün özü olduğundan “özünü” “özünə” dəlil göstərmək qeyri-mümkün və səhv hesab edilir.

İkinci. “Nəfsin” cövhər olduğunun sübutu məsələsinə gəldikdə, demək lazımdır ki, bütün varlıqlar o müqəddəs Allah-taalanın mütələq vücudundan başqa, ya cövhərdir, ya ərəz⁵⁹. Bunu belə izah etmək olar ki, hər nə varsa, və ya hər nə olacaqsə, onun varlığı ya başqa müstəqil bir şeyin varlığına tabedir, məsələn, müəyyən bir cismin rəngi olan “qaralıq”, ya taxtadan qayırılmış taxtın “forması” kimi; çünki cisim olmasa – qaralıq, taxta və ya onu əvəz edən bir şey olmasa, taxtın forması da ola bilməz, belə varlıqlara ərəz (forma) deyilir, ya əksinə, özü müstəqildir, başqa bir müstəqil varlığa tabe deyildir (yuxarıdakı misallarda cisim və taxta kimi), onlara cövhər deyilir. Bu məsələ ayrd edildikdən sonra onu nəzərə çatdırmaq istəyirik ki, xalqın⁶⁰ zat və mahiyyəti ərəz ilə qarışdırılmamalıdır; ərəzin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, müstəqil olan başqa bir şeyin xassəsini qəbul edə bilsin və o müstəqil şey həmin bu xassəni qəbul etmiş ərəzi (formanı) özündə daşıya bilsin. Bu baxımdan xalqın zati əqli təsəvvürləri, idrakı mənaları özündə saxlamaq qabiliyyətinə malikdir, o, daima nə isə öyrənir, yeni-yeni təsəvvürlər və mənalar dərk edir, başqaları isə unudulur, yox olur. Bu, əmələ gəlib – yox ola bilmək ərəzin xüsusiyyətidir. Deməli, nəfs ərəz ola bilməz (çünki nəfs məhv olmur – R.S.). Bildiyimiz kimi, varlıqlar ya cövhər olur, ya ərəz; nəfs ərəz ola bilmədiyi üçün cövhər olmalıdır, deməli, nəfs – cövhərdir. Bunu da sübut etmək tələb olunurdu.

Üçüncü. Bəsitiyə gəldikdə, demək lazımdır ki, mövcud olan hər şey ya tərkibinə parçalana bilər, ya da parçalanmaz. Parçalana bilməyəne

– bəsit, parçalana bilənə isə mürəkkəb deyilir. Onu da demişik ki, nəfs yalnız vahidlik mənası ifadə edir. Onu da bilir ki, hər şey vahidlərlə artıb-azalır, elə çoxluq təsəvvür etmək olmaz ki, onun son həddi vahiddə dayanmasın. Əgər nəfs parçalana bilsəydi, onda gerekə vahid də parçalanaydı, biz isə vahidin parçalana bilmədiyini bilirik. Deməli, nəfs ya gerekə bölünməsin, ya da vahidlik mənası ifadə etməsin; ikinci hökm açıq-açıqna düz olmadığından birinci düz olmalıdır, yəni nəfs bəsitdir. Bunu da sübut etmək tələb olunurdu.

Dördüncü. Onun cisim və cismani olmadığına izahına gəldikdə, demək lazımdır ki, cisimlərin hamısı mürəkkəbdir və parçalanmaq qabiliyyətinə malikdir. Bunu aydın başa düşmək üçün bir-birinə yapışdırılmış iki cisim təsəvvür edək. Üçüncü bir cismi onların arasına qoyub zərblə üstədən vursaq, iki cisim bir-birindən ayrılacaq və üçüncü cisim onları ayıran vasitə kimi öz vəzifəsini yerinə yetirmiş olacaqdır. Mürəkkəb cisim də belədir, başqa bir cisim daxil olduqda parçalanır.

Cisim mürəkkəb olduğundan cismanilər də mürəkkəb olur, cismanilik – cismə aid olan, cismi xüsusiyyət daşıyan deməkdir. Ola bilməz ki, cisim mürəkkəb, onun cismaniliyi isə sadə olsun, çünki cismaniliyin tərkibi aid olduğu cismə tərkibi ilə müəyyən edilir, deməli, heç bir cisim bəsit olmadığından cismanilər də bəsit ola bilməz, nəfs isə bəsitdir. Buradan aydın olur ki, nəfs nə cisimdir, nə də cismani.

Başqa bir misal. Heç bir cisim əvvəlki şəklini itirmədən yeni şəkil qəbul edə bilməz. Məsələn, əgər bir cisim üçküncdürsə, onun şəklini dəyişdirmədən dördkünc etmək olmaz, ya bir mum parçasına bir möhür basılıbsa, onu yox etmədən, pozmadan yerinə başqa möhür basılmaz. Basılıbsa, əvvəlki möhürdən bir iz qalmışsa, möhürlərin yeri bir-birinə qarışar və onların heç biri tam möhür hesab edilə bilməz. Bu xüsusiyyət bütün cisimlərə aiddir. Halbuki nəfsin xüsusiyyəti bunun əksinədir, nə qədər əqli təsəvvürlər, hissi şəkillər bir-birinin ardınca onda həkk olunur-olsun, bir-birinin üzərinə düşür-düşsün, əvvəlkinə itirmədən, pozmadan hamısını qəbul edə bilər. Onda olan bütün surətlər tam və kamildir, heç elə hal ola bilmir ki, surətlərin çoxluğu üzündən o, yeni surət qəbul edə bilməsin, bəlkə əksinə, bir çox surətləri o, özü daha asan yaradır. Buna görədir ki, insanlar çox elm öyrənib, çox biliyə yiyələndikcə, hər şeyi daha tez başa düşüb, daha tez dərk edir, onu başqalarına daha yaxşı öyrədir və ondan məharətlə istifadə edir. Bu isə cisimlərdə olan xüsusiyyətin əksinədir. Deməli, nəfs cisim deyildir.

Başqa bir misal. Məlum olduğu kimi, bir cisim eyni zamanda iki zidd xüsusiyyət qəbul edə bilməz. Məsələn, bir cisim eyni zamanda həm ağ, həm də qara ola bilməz. Cisimdə baş verən hər hansı bir dəyişiklik müəyyən səbəbin nəticəsində olur, məsələn, qızdırmaq nəticəsində istilik, qaralmaq nəticəsində qaralıq əmələ gəlir. Lakin nəfsin xüsusiyyəti bunun əksinədir: onda həm zidd əlamətlər eyni zamanda bir yerə toplanı bilər, məsələn, ağılıq və qaralıq təsəvvürləri kimi, həm də keyfiyyət və xüsusiyyətlər təsəvvürün gərginlik və davamiyyətindən asılı olmayaraq dəyişirlər. Məsələn, nə qədər “istilik” haqqında düşünsən, bundan istilik əmələ gəlməz, nə qədər “en” və “uzunluğu” təsəvvür etsən, bundan o enlənib uzanmaz və s. Belə misalları çox gətirmək olar. Deməli, nəfs cisim deyildir.

Başqa bir misal. Məlum olduğu üzrə, cismani qüvvələr həmişə cismani şeylərə qovuşmağa meyl göstərir və ondan cinsi ləzzət almağa can atırlar: məsələn, görmək qüvvəsi gözəl şəkllə baxmağa, eşitmə qüvvəsi xoş musiqi havasına qulaq asmağa, şəhvət qüvvəsi şəhvani ləzzət almağa, qəzəb qüvvəsi qarışıqlıq salmağa meyl göstərir; bu qüvvələr öz məqsədlərinə çatmaq arzusunda güclənər, get-gedə daha cəşə gələrlər. Nəfs isə belə qüvvələrin çoxalmasından və cismani ləzzətlərdən zəifləyib süstləşər, eys-ışrətdən, kef-şəhvətdən uzaq olduqca onun rəylərinin düzgünlüyü, mühakimələrinin sərrastlığı daha aydın təzahür edə, ulvi həqiqətləri dərk etməyə, xeyirli işlər görməyə daha çox meyl göstərir. Bu, açıqdan-açıq onu sübut edir ki, nəfs nə cisimdir, nə də cismani, çünki hər şey öz cinsindən qüvvət alıb, öz ziddindən zəifləyər, nəfs isə cisim və cismani şeylərdən zəifləyir, ondan çəkindikcə qüvvətlənir.

Başqa bir misal. Hər hiss öz obyektindən başqa heç bir şeyi dərk edə bilməz, məsələn, görmə görünə bilənlərdən başqa, eşitmə – səslərdən başqa heç bir şeyi dərk edə bilməzlər; eləcə də heç bir hiss özünü və öz hiss vasitələrini dərk edə bilməz. Məsələn, görmə hissi nə özünü dərk edə, nə də gözü, heç bir hiss öz səhvinin fərqinə vara bilməz, necə ki, göz Yer kürəsindən yüz altmış dəfədən çox böyük olan Günəşi bir ovuc (boşqab) boyda görür və bu açıq səhvin fərqinə vara bilmir. Göz su kənarında olan ağacın əksini başaşağı görür, lakin onun nə üçün belə olduğunun səbəbini anlayıb dərk edə bilmir, başqa hissələrin başqa səhvləri də bunun kimi. Nəfs isə belə deyildir. Nəfs bütün hissələrin bütün duyğularını birdən qavrayır, deyə bilər ki, bu, nəyin səsidir və ya

filan şeyin sesi belə ola bilməz. Eləcə də hansı hissın hansı qüvvəyə və hansı vasitələrə malik olduğunu, hisslərin səhvlərinin səbəbini tapıb aşkara çıxara bilər, onların hansının doğru, hansının yanlış olduğunu bir-birindən ayırır, bəzilərini təsdiq, bəzilərini rədd edir. Əlbəttə, aydın məsələdir ki, bu – hər şeyi düzgün təyin etmək elmi – hisslərin məhsulu deyildir. Hissdə olmayan şeyləri necə hissi hesab etmək olar? Onun hökmləri hissələrin verdiklərini rədd etdiklərindən bu hökm hissələrə əsaslanma bilməz. Buradan aydın olur ki, insani nəfs cismani hissələr deyil, əksinə, ondan daha yüksək və idrak üçün daha kamildir.

Beşinci. Özünün özü ilə dərk edilməsi və hər şeye vasitə olmasına gəldikdə isə, deməliyik: Bu, ona görə belə olur ki, o, özünü tanıyır və özünü tanıdığını bilir. Yaramaz ki, öz-özünü tanıdığı halda, özünü tanımaq üçün başqa bir vasitəni özü ilə özü arasında vasitəçi etsin. Bu səbəbə görə, əvvəllərdə dediyimiz kimi, dərkolunan öz vasitəsi ilə özünü və öz vasitəsini dərk edə bilməz, çünki vasitə özü ilə onun zati və onunla öz zati arasında vasitəçi ola bilməz.

Alimlər “əql məqul bir şeydir” deyərək məhz bunu nəzərdə tuturlar. Nəfs özünü vasitələri ilə təzahür etdirir. Hiss orqanları ilə hiss edir, əzələ və əsəbləri hərəkətə gətirir, bu məsələlərin təfəsilatı təbiət elminin vəzifəsidir.

Altıncı. Hiss orqanlarının heç biri ilə hiss edilə bilməyəcəyinə gəldikdə, demək lazımdır ki, hiss orqanları yalnız cisim və cismani olanları dərk etdiklərindən nəfsi dərk edə bilməzlər, çünki nəfs nə cisimdir, nə də cismani. Nəfsin nə demək olduğunu başa düşməkdən ötrü buraya qədər deyilənlər qarşıya qoyulmuş məqsəd üçün kifayətdir.

İndi də yalnız insanlara xas olan nitq nəfsi haqqında.

Bilmək lazımdır ki, bədən çürüyüb məhv olduqdan sonra da nitq nəfsi olduğu kimi qalır, ölümün nitq nəfsinin məhvi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, əksinə, o, heç vaxt məhv olmayacaqdır da.

Bunun sübutu odur ki, əgər bir varlığın həm əbədi qalmaq, həm də məhv olmaq imkanı varsa, deməli, onun əbədiliyi feliyyətdə⁶¹, məhvi maddiyyətə⁶² aiddir. Belə olduqda əbədi olan feliyyətin yeri müvəqqəti olan maddiyyətin yerindən ayrı olmalıdır. Çünki onların yeri bir olsa, maddiyyət məhv olmağa başladığıda o, feliyyətdə də keçər, beləliklə, eyni vaxtda varlıqla yoxluq bir yerə toplanmış olar ki, bu da mümkün deyildir. Deməli, feliyyət sayosində əbədi qalası olan bir şey, maddiyyət üzündən məhv olası – başqa şey olmalıdır, buna baxmayaraq,

onların arasında bir görüş nöqtəsinə də ehtiyac vardır, əks təqdirdə: “məhv olan onun maddiyyətdir” – hökmü düz olmaz: necə ki, aralarında heç bir görüş nöqtəsi olmayan – ağ və qara rənglərin birinin varlığını təsdiq etməklə birinin yox ola biləcəyini demək düz olmur.

Lakin bəzi ehtimallara yol verməklə belələrinə təyin etmək düz olur, məsələn, cismi təsvir etməklə onun rənginin qara olub-ola bilməyəcəyini, hal ilə məkan arasında qarşılıqlı əlaqəni, eyni məkanda baş və rən iki hal arasındakı mənəvi əlaqəni və s. kimi, lakin bunların hamısı təsadüfi hesab edilir. Deyilmiş məsələdə isə bu qarşılıqlı əlaqə zəruridir. Ona görə də, əbədi qalacaq feliyyətlə məhv olacaq maddiyyət görüş nöqtəsində bir-birində həll edilmiş kimi olurlar; çünki maddiyyət məhv olduqda onun xüsusiyyəti özündə qala biləcək feliyyətlə keçməlidir.

Buradan məlum oldu ki, məhv ola biləcək hər şey müəyyən məkan daxilində, müəyyən halda olmalıdır. “Hal”⁶³ ya surət olacaq, ya ərəz. Deməli, “məhv ola bilmək” (fəna) yalnız surət və ərəzə aiddir. Biz sübut etmişdik ki, nəfs (ruh) məkan daxilində hal deyil, bəlkə özü-özündə əbədi yaşayan bir cövherdir, nə cisimdir, nə cismani; deməli, “məhv” (fəna) ona aid ola bilməz, bədənin ölməsi ilə o da məhv olub gedə bilməz.

Əgər bir adam diqqətli və kamil bir tədqiqatçı gözü ilə maddələrin dəyişməsinə, quruluş və tərkiblərin dağılıb yenidən qurulmasına, onlar arasındakı çevriliş və ziddiyyətlərə nəzər salsın, maddələr mübadiləsindən yararlanıb yox olma proseslərindən xəbərdar olsa, mütəlak görür ki, dünyada heç bir şey tam şəkildə məhv olmur, əksinə onun formaları, vəziyyəti, tərkibi, quruluşu, rəngi keyfiyyətləri ya şərikli bir varlığa və ya sabit bir maddəyə⁶⁴ çevrilir. Məsələn, su hava olur, hava da – od. Bu üç hala düşə bilən maddə çevrilmə yolu ilə hər üç halda mövcuddur, əks təqdirdə suyun havaya, havanın da oda çevrildiyini demək olmaz, çünki əgər bir varlıq məhv olsa, onunla ümumi cəhəti olmayan başqa bir varlıq əmələ gəlsə, onda: “bu varlıq o varlığa çevrildi” – demək olmaz və o maddə keyfiyyətləri dəyişilmiş yeni maddə olar, çünki cismi varlıqların məhv olmaq qabiliyyəti yoxdur⁶⁵...

Bunları deməkdə məqsədimiz odur ki, bu elmlə dərinlən məşğul olan adam, camaatın təsəvvür etdiyi kimi bədəni nəfsin (ruhun) sakin olduğu yer və məkan hesab etməyib onu, yeni bədəni nəfs üçün bir alət (məsələn, müəyyən peşə və sənətdə işlədilan alət kimi)⁶⁶, bir vasitə hesab etsin, çünki nəfs cisim və ya cismani deyil ki, onun yerə

və məkana (qəlibə) ehtiyacı olsun. Deməli, bədənin nəfsə olan maddiliyi (qəlibliyi), sənət və peşədə işlədilən alətlərin peşə sahiblərinə olan maddi qəlibliyi kimidir⁶⁷.

Bu məsələ nəzəriyyəyə həsr edilmiş kitablarda çox geniş, sübut və dəlillərlə şərh edilmişdir, burada bu qədər də kifayətdir. Allah daha yaxşı bilir.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

İnsani nəfs qüvvələrinin sayı və onları başqa qüvvələrdən ayırmaq haqqında

Başqa isimlərin iştirakı ilə⁶⁸ nəfsin bir neçə müxtəlif mənası vardır. Bizim müzakirə etdiyimiz məsələyə aid olanı üçdür: birinci, nəbat⁶⁹ nəfs, onun təzahür formaları bitki fəsilələri, heyvan növləri və insan şəxsləridir; ikinci, heyvani⁷⁰ nəfs, o heyvanlarda və adamlara aiddir; üçüncü, insani nəfs⁷¹. İnsan növü bunun vasitəsilə başqa heyvanlardan fərqlənir. Bu nəfslərin hərəsi bir neçə qüvvəyə malikdir ki, bu qüvvənin də özünə xas bir əməli və hərəkətverici vəzifəsi vardır.

Nəbatı nəfs üç qüvvəyə malikdir: qidalandırma qüvvəsi, bu, özünü başqa dörd əməldə bürüzə verir: qəbul, saxlama, həzm və ifraz. İkinci, böyütmə qüvvəsi, bu, özünü qidalanma və dəyişmə adlanan başqa bir əməldə göstərir; üçüncü, törəmə, məsələn, nəsil artırma kimi, bu, özünü qidalanma və “çiçəklənmə” (mayalanma)⁷² adlanan başqa bir əməldə bürüzə verir.

Heyvani nəfs iki qüvvəyə malikdir: biri qeyri-ixtiyari duyğu qüvvəsi, o biri ixtiyari (iradi) təhrik qüvvəsi. Qeyri-ixtiyari duyğular iki cismə bölünür: biri – duyğu vasitələri zahirədə olanlar, bunlar da beşdir: görmə, eşitmə, qoxu, dad, toxunma; o biri – duyğu vasitələri batində (daxildə) olur, onlar da beşdir: müştərək duyğu⁷³, xəyal, vəhşi⁷⁴, hafizə, mütesərrifə⁷⁵. İxtiyari təhrik qüvvələr ikidir: biri – faydalıları əldə etməyə təhrik edən, bunu “şəhvət” qüvvəsi adlandırırlar, o biri – zərərliyə dəf etməyə səbəb olan, buna “qəzəb” qüvvəsi deyirlər. Lakin insani nəfsi bütün heyvani nəfslərdən ayıran bircə qüvvə vardır ki, ona da nitq qüvvəsi deyilir. Bu qüvvə heç bir əlavə vasitəyə (alətə) ehtiyac

olmadan dərk ediləsi şeyləri bir-birindən fərqləndirə bilər. Bu qüvvə varlıqların həqiqətən necə olduqlarını bilməyə, əqli kateqoriyaların mahiyyətini kəşf etməyə yönəldikdə, ona “nəzəri əql”, lakin obyektlərə, xeyirli və zərərli işləri bir-birindən ayırmağa, peşə və sənəti, dolanacaq və məişəti nizama salmağa yönəldikdə ona “əməli əql” deyirlər⁷⁶. Bu qüvvə iki növ olduğu üçün hikmət elmini də iki şöbəyə bölüblər: biri – “nəzəri”, o biri – “əməli”.

Bu kitabın müqəddiməsində deyildiyi kimi, bu qüvvənin təzahürlərinin təfsilat və şərh, onların mahiyyəti, bir-birindən fərqi, bu qüvvənin mənşəyi, heyvan və insanlarda olan nəfslərin mütləq nəfs⁷⁷ tərəfindən yaradılması, onların başqa nəfs və qüvvələrə münasibəti və s. məsələlər “təbii-əlmin” (elmi-təbii) mövzularıdır. Burada onun haqqında danışmamamızın məqsədi odur ki, nəticələri iradə və bilikdə görünən, təcrübədə inkişaf etdirilə bilən qüvvələrlə qeyri-ixtiyari, fitri qüvvələr arasındakı fərq meydana çıxsın. Bizim tədqiq edəcəyimiz məsələlər birincilərə aiddir. Deməliyə ki, saydığımız qüvvələrdən üçü – şüur, tanıma və iradənin iştirakı ilə fəaliyyət göstərir. Birinci, əqli kateqoriyaların dərk, xeyirli və zərərli işləri fərqləndirə bilmək qüvvəsi, bunu “nitq qüvvəsi” adlandırırıq; ikinci, faydalıları əldə etməyə, məsələn, yemək, içmək, oylənmək, şadlanmaq və bu kimilərə təhrik edən qüvvə, buna şəhvət qüvvəsi deyilir; üçüncü, qəzəb qüvvəsi, bu, zərərliyə dəf etmək, maneələri aradan qaldırmaq, qələbə, üstünlük meyllərində özünü bürüzə verir. İnsanlarda olan bu sonuncu iki qüvvə şərikli olsa da, heyvanlardakılardan fərqlidir.

Birinci qüvvə isə yalnız insanlara xasdır. Bu qüvvələrin hərəsinin insan bədənində öz yeri vardır: “nitq qüvvəsinin” yeri – fikir və bilik xəzinəsi olan beyindir.

Qəzəb qüvvəsinin yeri – onun fitri coşğunluq bulağı və həyat çeşməsi olan ürəkdir; “şəhvət” qüvvəsinin yeri – həll edilmiş qidalanı bədən üzvləri arasında paylaşdırən qaraciyərdir. Bəzən bu üç qüvvəni, yəni “nitq”, “qəzəb” və “şəhvət” üç nəfs hesab edirlər: birinciyə – “mələk nəfsi”, ikinciyə – “vəhşi nəfsi”, üçüncüyə – “heyvan nəfsi” deyilir.

Adı çəkilmiş başqa, məsələn, qida, boy və s. kimi qüvvələrə gəldikdə, demək lazımdır ki, onların obyektlərinə təsiri, onları dəyişdirməsi öz fitri xüsusiyyətləri əsasında olur, burada iradə və biliyin heç bir rolu yoxdur, onların inkişafı təbiətlərindəkindən yüksəyə qalxa bilmir.

"İnsan bu dünyadakı mövcudatın ən şərəflisidir" hökmü haqqında

Təbiət cisimləri cisimlik nöqteyi-nəzərindən bir-birinə bərabərdir, heç biri o birisindən heç nədə, nə şərəfdə, nə də fəzilətdə üstün deyildir, çünki onların hamısının bir mənəvi mahiyyəti, bir ilk maddiyyatı (höyulası)⁷⁸ vardır.

Onlarda ilk fərqi meydana çıxaran və beləliklə, onların müxtəlifliyinə səbəb olan ünsürləri və başqa xüsusiyyətlərini qarşılaşdıraraq, birinin o birisinə nisbətən nədə isə üstün olduğunu bildiren ayrıca əlamət birinci mərhələdə olmur, bu dövrdə rütbədə bərabərlik, qüvvədə müsavilik hökm sürür. Lakin ünsürlər bir-biri ilə qarışmağa və daxili əlaqəyə girməyə başladığında onlar vahid mənəviyyata, ilkin mahiyyətə daha çox yaxınlaşır, sonra müvazinet pozulur, xasiyyət və mahiyyətdə fərqlər meydana çıxır, bəziləri o birisinə nisbətən üstün əlamətlər kəsb edir. Hansı cismin maddəsi daha tez yeni xüsusiyyətlər kəsb edib, daha asan dəyişə bilirsə, o, təbiət etibarilə o birilərə nisbətən daha üstün, daha şərəfli olur. Belə üstünlük və şərəfliliyin inkişaf və təkamül dərəcələri olduqca çoxdur.

Nəhayət, o dərəcə gəlib çatır ki, tərkib "nəbati nəfsi" qəbul etmək səviyyəsinə yüksəlir, sonra ona yiyələnmək şərəfinə nail olur, onda bir neçə yeni mühüm xüsusiyyət meydana çıxır: qidalanma, böyümə, xoşuna gələn şeyləri qəbul edib, xoşa gəlməyənləri kənarlama və s. baş verir.

Xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, bu qüvvələr də müxtəlif olur. Bu cisimlərə ən yaxın olanı və keçid təşkil edən "mərcan" kimilərdir ki, onlar daha çox minerala oxşayır. Bundan əlavə, özbaşına bitən toxumsuz bitkilər (bunlar maddələr mübadiləsi, günəş və külək vasitəsi ilə artır) uzun müddət yaşaya bilməyib, tozlanma və nəslin davam etdirməyə qabil olurlar.

Bu minval ilə fəzilətlər tədrici təkamül prosesində inkişaf edərək toxumlu bitkilər və ağacların emələ gəlməsinə səbəb olur. Artıq bunlarda özünü mühafizə, nəsilartırma qüvvəsi ən yüksək dərəcəyə çatır. Daha şərəfətli ağaclarda tozlandırmanın səbəbi olan erkəklər və tozlanmanın səbəbi olan dişilər bir-birindən fərqlənirlər. Sonra xurma ağacı gəlir ki, onda heyvanlara xas olan bir neçə xüsusiyyət vardır: onun tənəsində (gövdəsində) elə bir yer tapıblar ki, heyvanların ürəyində

olduğu kimi, burada da həyat istiliyi çoxdur, ürəkdən qan damarları çıxıb bütün bədənə yayıldığı kimi, buradan da şaxələr çıxıb ətrafa yayılır, sanki mayalanma, barlanma burada baş verir, barlanma vaxtı onun qoxusu döllənmə zamanı heyvan nüfəsinin verdiyi iyə oxşayır. Başqa canlılar başı kəsiləndə, ürəkdən yaralananda, suda batanda necə olursa, xurma da bəzi cəhətlərdən elə olur; kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri xurma ağacında başqa xüsusiyyətlərin də olduğunu demişlər. Bunlardan ən maraqlısı onun yalnız bir ağaca meyl göstərməsi, başqa ağacdən mayalanmamasıdır. Bu, başqa heyvanlar arasında olan eşq və məhəbbət hissəsinə oxşayır. Xurma ağacının buna oxşar başqa xüsusiyyətləri çoxdur. Onun heyvana çatması üçün yalnız bircə şey qalmışdır: yerindən qalıxıb yemək ardınca düşməsi. Buna görə Peyğəmbər (s.) adından deyirlər ki, "xurma insanın bibisidir", çünki o, belə buyurubdur: "Öz bibiniz – xurma ağacının qədrini bilin"⁷⁹.

Bu dərəcəyə yüksəlmək bitkilərin son təkamül nöqtəsidir, heyvanat aləminə keçid həddidir. Bu həddi keçdikdə heyvanat aləmi başlayır, elə heyvanat aləmi ki, onun başlanğıcı nəbatat aləmi ilə keçid təşkil edir, bitki kimi törəyir, ciftləşmə, döllənmə və növü mühafizə qüvvəsindən mərhum olur; məsələn, torpaq qurdları, bir fəsildə törəyib o biri fəsildə, məhv olan bəzi heşərat və cücülər kimi... Bunların bitkilərdən şərəfli olması (üstünlüyü) iradi hərəkət, qida ardınca getmək, faydalı şeyləri tapıb yemək qüvvəsinə yiyələnməkdir.

Bu dərəcədən keçdikdən sonra elə heyvanlar gəlir ki, onlarda zərərli şeylərdən özünü qorumaq üçün qəzəb qüvvəsi meydana çıxır. Bu qüvvə onlarda müxtəlif olur, onların müdafiə vasitələri də bu qüvvələrə uyğun şəkildə müxtəlif olur. Bunların ən təkmilləri əsl silah vəziyyətini yerinə yetirir, məsələn, buynuz – nizə, diş və caynaq – bıçaq və neştər, daban və dırnaq – çomaq və qırmaq, bəzi heyvanlarda olan məhəmiz və tikan – ox və iynə kimi şeydir.

Başqa müdafiə vasitələri olmayanlar özlərini qaçmaq və hiylə işlətməklə müdafiə edirlər; məsələn, ceyran və tülkü kimi.

Heyvanlar və quşlar aləminə diqqət edilib müşahidə aparılırsa, məlum olar ki, müdafiəyə, mühafizəyə, dolanıb güzəran keçirməyə kimin nəyə ehtiyacı varsa (istər qüvvətdə, istər cəsərdə, istərsə ələtdə), lazımı olduğu qədər vardır. Hər növün inkişafı üçün zəruri bütün şərait, on elverişli tərzdə, son dərəcə kamil yaradılmışdır, məsələn: nesil artırmaq, bala çıxartmaq, onları boya-buxuna çatdırmaq, işlərini sahmana salmaq,

yuva tikmək, zumar (azuqə) toplamaq, yeməyi müvafiq şəkildə bölüşdürmək, dostluq və düşmənçiliyi öyrətmək, ehtiyat, fənd, hücum və müdafiə vərdişləri aşılamaq... Bunların hərəsi də ona görə belə kamil yaradılmışdır ki, bütün ağıllı adamları heyran qoysun və onlar öz Yaradıcılarının hikmət və qüdrətinə əhsən desinlər.

*"Hər şeyi öz yaratdığına verən və ona yol göstərən Yaradıcı təmiz və pakdır"*⁸⁰.

Heyvan sinifləri ilə bitki növləri arasında fərq olduqca çoxdur. Birinci gözə çarpanı odur ki, heyvanat aləmi daha mürəkkəbdir. Sonra heyvanat aləminin ən şərəfli (üstün) cəhəti onlarda dərrakənin olmasıdır, onlar öz idrakı sayəsində öyrənməyə və təlim almağa qadırdırlar, bunun nəticəsində onlar fitrətlərində olmayan xüsusiyyət kəsb edirlər, məsələn; öyrədilmiş at, əhliləşdirilmiş şahin quşu kimi. Dərrakə qüvvəsi nə qədər çox olsa, şərəfləri də o qədər çox olar, müvəffəqiyyətləri o dərəcəyə çata bilər ki, təlim vaxtı öyrəndiklərini sonralar heç bir çətinlik və əziyyət çəkmədən təkrar edə bilərlər. Bu, heyvanların ən yüksək inkişaf dərəcəsidir, insanların ilk təkamül dərəcəsi də buradan başlayır. Belə adamlar, məsələn, Qərbi Sudandakılar və başqaları kimi dünyanın müxtəlif yerlərində təbii daldalanacaqlarda yaşayır, öz hərəkətləri, işləri və davranışları ilə heyvanlardan az fərqlənirlər. Bu mərtəbəyə qədər fərqlər və üstünlüklər təbii, fitri fərqlər olur, bundan sonrakı kamillik, naqislik – iradə, müşahidə və biliyə bağlıdır.

Adamlardan kimin payına bu qüvvələrdən çox düşübsə, kim müxtəlif vasitələr və tədbirlərlə onu daha yaxşı təkmilləşdirə bilirsə, onun fəzilət və şərəfi bu qüvvədən payına az düşənlərdən çox olar. Birinci növbədə bu şərəfət o adamlara nəsib olur ki, onlar öz ağıl və kamalları, istedad və fərsətləri ilə faydalı sənətlər icad edir, xeyirli peşələr tapır və incə aletlər hazırlaya bilirlər. Bunlardan sonra sənət, peşə və elm əldə etmək sahəsində səy göstərən, çoxlu əmək, ağıl, fikir və düşüncə sərf edənlər, daha sonra Allah tərəfindən vəhy nail olmuşlar, heç bir cihazdan istifadə etmədən olacaqları qabaqcadan xəbər verənlər, yəni Allah həzrətlərinin yaxın adamları gəlir ki, bunlar müxtəlif dövrlərdə yer üzünün işlərini qaydaya salmaq, insanları xoşbəxtliyə çatdırmaq, məişət və güzəranlarını yoluna qoymaq, əxlaqlarını tərbiyə edib düz yola qaytarmaq vəzifələrini öhdələrinə götürürlər. Bu – insanların qalxa biləcəyi təkamülün son nöqtəsidir. Belələrinin heyvanlardan fərqi çox böyük olar. Heyvanlar və nəbatat haqqında deyildiyi kimi, insanlar

da bu dərəcəyə çatdıqda şərəfət aləminə, mələkələr və müqəddəslər mərtəbəsinə yaxınlaşmış olurlar, bundan sonra mütəqə eql və mücərrəd nəfs⁸¹, ondan sonra da vəhdət məqamı gəlir ki, orada varlıqlar dövrəsi qapanır. Bu, elə bir dairəvi xotə oxşayır ki, o, bir nöqtədən başlayıb çevrə çəkildikdən sonra yenə həmin nöqtəyə qayıdır. Burada hər şey sona çatır, dərəcələr, rütbələr, təzadlar, əksikliklər aradan qalxır, başlanğıcla son, həqiqətlər həqiqəti, bütün mətləblərin sonu olan o mütəqə vücuddan⁸² başqa heç bir şey qalmır.

*"Sənin calal və kəramət sahibi olan Yaradanın – əbədidir"*⁸³.

Bu şərhədən sonra dünyanın başqa varlıqlarına nisbətən insanın nə qədər şərəfətli və fəzilətli olduğu, ona ətə edilmiş xüsusiyyətlərin nə qədər qiymətli olduğu meydana çıxır. Bu şərəfət gözələrində ilahiyyət nuru, qəlblərində Allah mərhəməti olan, yaradılmışların ən kamili, xəlf edilmişlərin ən müdriki olan peyğəmbərlər və övliyələrdə özünü daha bariz şəkildə göstərir. "Sən olmasaydın kainatı (fəlekləri) yaratmazdım"⁸⁴ hədisi bunun sübutudur.

Bütün bunları deməkdə, bu dərəcələri açıb göstərməkdə məqsəd odur ki, insan yaranarkən orta dərəcədə, kainatda olan təkamül mərhələlərinin ortasında olduğu bilinsin, fitrətinə görə aşağı dərəcədəkilərlə olaqədar olduğu və yalnız iradəsi vasitəsilə əla dərəcəyə yüksələ biləcəyi göstərsin.

Başqa heyvanların maddi ehtiyacları (məsələn, aclığı rəf etmək üçün yeməyə; istidən, soyuqdan qorunmaq üçün tük və yuna; düşməndən müdafiə üçün təbii aletə və s. olan ehtiyacları kimi) təbiət tərəfindən ən əlverişli surətdə hazır şəkildə verilir və ehtiyac məqsədə uyğun tərzdə təmin edilir. Lakin insanın belə şeylərə ehtiyacı olduqda o, bunları ağıl, bilik, əmək, sənət və peşəyə yiyələnmək sayəsində, özü də bacardığı ən yaxşı üsulla əldə etməlidir. Çünki onun yeməyi: əkinsiz, əkinçisiz, unsuz, dəyirmançısız; geyimi: sapsız, dərzisiz; ayaqqabısı: gönsüz; silahı: sənətsiz, sənətkarsız mümkün deyildir.

Mənəvi ehtiyaclar da belədir. Bitki və heyvanat aləminin bütün növlərinin mənəvi qüvvələri onun fitrətindən necə yaradılıbsa, təbiətində də elə mərkəzləşmişdir.

İnsanın mənəvi ehtiyacları, mənəvi qüvvələri, kamalı, fəzilətinin şərəfi – fikir, eql, şüur və iradə vasitəsilə təmin və idarə edilir. İnsanın xoşbəxtlik və bədbəxtlik açarı, kamillik və naqislik sükamı onun ağıl və iradəsinin ixtiyarına verilmişdir. Əgər düzgün, ardıcıl, məqsəd-

dəuyğun, müstəqim xətlə (ən qısa yol ilə) hərəkət etsə, tədriclə elm, modəniyyət, bilik və hikmətə yiyələnsə, təkamülə qadir olan fitri istedadı hədləri aşaraq onu bir mərtəbədən başqa bir mərtəbəyə, bir dərəcədən o biri dərəcəyə yüksəldər, düppəduz gətirib arzu elədiyi məqsədə, ilahi nurun şəfəq saldığı ali məqama çatdırar və Allahın yaxın adamları cərgəsinə daxil edər, lakin yaradıldığı fitri dərəcədə oturub qalsa, cilovu öz nəfsinin ixtiyarına versə, nəfsi onu aşağıya – heyvani mərtəbəyə sövq edər, şəhvani hissələri cusa gətirər, qəbih, bezi xəstələrə xas olan nalayiq hərəkətlərin artmasına səbəb olar, günbəgün, anbaan alçalır, düşkünlük və naqisliyi artırır, yuxarıdan aşağıya yuvarladılan daş kimi az bir müddət ərzində onu rəzələt çirkəbinin ən dərin yerinə salar və bu, onun ən dəhşətli sonu olar. Odur ki, deyiblər: “Nəfs elə bir şeydir ki, onu öz başına buraxsan, alçaqlığa meyl göstərər, batıqlığa batar; cilovlayıb istiqamət versən, fəzilət yüksəkliklərini fəth edib kamala çatar”.

İnsanın fitrətində bu iki istedad, iki xüsusiyyət olduğundan, peyğəmbərlər, filosoflar, imamlar⁸⁵, rəhbərlər, tərbiyəçilər, müəllimlər və müəllimlərə də ehtiyac olur ki, bəziləri öz lütf və hikmətləri, bozilləri öz zülm və hakimiyyətləri sayəsində insanın diqqətini, çox da böyük zəhmət və hərəkət istəməyən, bəlkə, əksinə, veyillənmək və avaraçılığın məhsulu olan qəbih işlərdən yayındırır, onu qəti iradə, coşğun fəaliyyət, dərin bilik, böyük əməl tələb edən həqiqəti kəşf kimi əbədi bir səadətə yönəltsinlər; öyrətmə, mənimsəmə, möhkəmləndirmə, təlim və tərbiyə etməklə insanı mövcudatın ən yüksək dərəcəsinə yüksəltsinlər.

Böyük Yaradan bizi öz istədiyi şeylərə yaxınlaşdırın, xoşu gəlməyən hava-həvəsdən uzaqlaşdırın...

BEŞİNCİ FƏSİL

İnsani nəfsdə kamillik və naqislik haqqında

Hər varlığın özünə məxsus, başqa heç bir varlıqda olmayan, ya mənfə, ya da müsbət xüsusiyyəti var ki, onun mahiyyəti yalnız incə, ya kobud, ya təmiz, ya kəşif elə bir bu xüsusiyyətə görə təyin və təsbit edilir; onda bu varlıqlarla şərikli hərəkətlər və cəhəzlər də ola bilər.

Məsələn, qılıncın təbiətində asanlıqla kəsmək, atın təbiətində süvariyə rəm olub yüngülcə qaçmaq xüsusiyyəti vardır və başqa heç bir şey bu xüsusiyyətdə onlara bərabər ola bilməz. Doğrudur, qılınc yonmaqda – balta, at yük daşımaqda – ulaqla şərikli kimi görünə bilər; lakin hər şeyin kamilliyi xüsusiyyətinin tam şəkildə təzahür etməsində, naqisliyi xüsusiyyətinin daha azlığında və ya tam yoxluğunda özünü büruzə verir. Məsələn, qılınc, lazım olduğundan nə qədər az güc və zor sərf etməklə o qədər asan kəssə, öz vəzifəsini daha yaxşı yerinə yetirmiş olar və öz növləri arasında daha kamil hesab edilir; at nə qədər bərk qaça bilsə, sahibinin əmrinə tabe olub gözəl tərbiyə almaq qabiliyyətinə malik olsa, yohər və cilova yatsa, o qədər kamil hesab edilir. Naqislik də belədir: qılınc pis kəssə, ya heç kəsməyə, onu başqa dəmir yerinə işlədirlər və bununla onun rütbəsi aşağı düşmüş olar; at yaxşı qaça bilməyə, ya sahibinin əmrinə qulaq asmasa, dalına palan qoyub ulaq yerinə işlədirlər, bu, onun hünərinin naqisliyinə, dərəcəsinin alçaqlığına dəlalət edər.

İnsanın da özünə aid elə xüsusiyyəti vardır ki, o, bunun vasitəsilə başqa varlıqlardan ayrılır, amma elə xüsusiyyətləri də var ki, onların bəzisi heyvanat, bəziləri nəbatat, bir qismi də cansız cisimlərlə şərikdir; bunlar haqqında az da olsa məlumat verilmişdir. Lakin onun heç kəsə şərik olmayan bir xüsusiyyəti var ki, o da mənalı nitqdir, ona görə də insana “natiq”⁸⁶ də deyilir. Bu, kar və lallarda olan “hərəkət nitqi” deyildir, bunda da məna vardır, lakin “hərəkət nitqindəki” məna kimi deyildir; buradakı məna əqli kateqoriyaların dərki, biliklərin möhkəmləndirilməsi, məfhumların fərqləndirilməsi mənasıdır ki, onun vasitəsilə yaxşılıq-pislikdən, gözəllik-eybəcərlikdən, şərəfət-qəbahətdən ayırd edilir və iradənin dəxaləti ilə onlar dəyişdirilir. Bu qüvvənin nəticəsində işlər də iki yerə bölünür: xeyir və şər, gözəl və çirkin, bunları xoşbəxtlik və bədbəxtlik adı altında ümumiləşdirirlər, başqa heyvanlar və bitkilərdə belə xüsusiyyət yoxdur. Deməli, kim bu qüvvədən düzgün istifadə edib öz səy və iradəsi nəticəsində arzu edilən fəzilətə çatsa (elə bu qüvvə əsason, bu məqsəd üçün yaradılmışdır), xoşbəxt olacaqdır; bu qüvvədən düzgün istifadə edə bilməyə, ya əks istifadə etsə, bədbəxt olacaqdır.

Heyvanlar və başqa mövcudatlarla şərikli olan xüsusiyyətlərə gəldikdə, demək lazımdır ki, insan fikrini-zikrini onlara versə, onlara çox meyl göstərə, öz kamal mərtəbəsindən enib heyvanlar dərəcəsinə, ya ondan da aşağı düşər: “Onlar dördəyahlı heyvan və ya ondan da aşağıdır”⁸⁷.

Belə hallar cismani qüvvə və hisslərin ən çox meyl etdiyi və müştağı olduğu eyş-ışrət, kef məclisləri, paltarbazlıq, qadın düşkünlüyü kimi ləzzət verən şeylərə rəğbət göstərmək (bu zaman şəhvət qüvvələri üstün gəlir); ya hirsələnmək, qəzoblənmək, intiqam almaq (bu zaman qəzəb hissi üstün gəlir) kimi işlərlə məşğul olduqda baş verir və zəifliyə dəlalət edir.

Dərindən fikir edilərsə, belə zəiflik əsl rəzalət, mütləq naqislikdir. Heyvanların əksəriyyəti bu baxımdan daha kamil və məqsədlərinə çatmaq üçün (müşahidə edildiyi kimi) daha qadirdirlər; məsələn: it – yeməkdə, donuz – şəhvətdə, şir – hücüm və parçalamaqda, bunlar kimi başqa yırtıcı, qeyri-yırtıcı heyvanlar, göydə uçanlar, suda yaşayanlar və sairə, hərəsi öz imkanı daxilində. Belə olan təqdirdə, ağıl o işə necə razılıq verə bilər ki, nə qədər əlləşsən itə çata bilməyəsən, ya vicdan o əmələ necə icazə verə bilər ki, bütün ömrün boyu səy göstərsən, donuzla da yarışa bilməyəsən?!

Qəzəb hissi məsələsində də vəziyyət bu cürdür. İnsan özünü bu cəhətdən ən zəif yırtıcı ilə müqayisə etsə, o, yırtıcının daha üstün olduğunu görər.

İnsanın fəziləti o zaman daxili qüvvədən əyani fəaliyyətə çevrilir belə ki, o, nəfsini belə aydın rəzalət və bu qədər aşkar kəşafətdən təmiz saxlaya bilsin; çünki təbib xəstəliyin səbəbini ortadan qaldırmayınca sağalmağa ümid bəsləmək olmaz; boyaqçı paltarları çirkədən təmizləməyincə, o, lazım olan rəngi tutmaz. Lakin insan öz nəfsini onu korlayan və zəiflədən şeylərdən saxlasa, zəruri olaraq nəfsin daxili qüvvəsi hərəkətə gələr, məhz ona xas olan: elm öyrənmək, həqiqəti dərk etmək, maarifə yiyələnmək kimi fəaliyyətlərə başlar, xoşbəxtlik və səadətə çatar.

Elm və bilik əldə etmək, təcrübə toplamaq, qarşıya çıxan çətinlik və maneələri aradan qaldırmaq prosesində bu qüvvə get-gedə güclənər; bu, od qüvvəsini xatırladar, od da rütubəti aradan qaldırmayınca qızıqıb alovlanmağa bilmir, elə ki alovlandı, get-gedə güclənər və nəhayət, təbiətinin qabil olduğu ən yüksək dərəcəyə çatar.

Naqisliyin də özünə görə dərəcələri və səbəbləri vardır: bəziləri məqsədə çatmaq üçün bilik və imkanını tam sərf etməməsi, bəziləri maneələri aradan qaldırmaqda zəiflik göstərməsi, bir qismi heyvanlar, ya vəhşilər kimi şəhvəni və qəzəb hisslərinə tabe olması, bir hissəsi tutduğu ali vəzifələrdən, əldə etdiyi böyük müvəffəqiyyətlərdən (halbuki elə insan bunun üçün yaradılmışdır), qürre və lovğalanmaq üzündən naqisliyə yuvarlanan, belə adam nəticədə bədbəxtlik içində məhv olar.

Kamilliyin də öz dərəcələri var, həm də naqisliyə nisbətən daha çoxdur: bunlar gah sağlamlıq və xoşbəxtlik, gah asayiş və rahatlıq, gah dövlət və hörmət, gah da adlı-sanlılıq və şöhrət şəklində təzahür edirlər...

Nəfsin kamillik və naqisliyi haqqında burada bu qədər bəsdir.

ALTINCI FƏSİL

İnsani nəfs kamilliyinin nədə olması, haqqa müxalif olan adamların naqisliyinin nədə olması və bu kimi məsələlər haqqında

İnsani nəfisdə kamillik və naqisliyin varlığı keçmiş fəsildə aydınlaşdırıldığından və bu kamilliyin nədən ibarət olduğu icmāl şəklində izah edildiyindən burada onun haqqında daha müfəssəl danışmaq, mahiyyətini açıb göstərmək, onu əldə etmək üçün heç bir qüvvəni əsirgəməməyin vacibliyini izah etmək zəruriyyəti meydana çıxır.

Hər şeydən əvvəl deməliyik ki, mürəkkəb şeylərin kamilliyi ilə onu əmələ gətirən tərkibi ünsürlərin kamilliyi eyni deyildir, məsələn, iskəncəbinin⁸⁸ (sirkə-şirənin) kamilliyi (xüsusiyyəti) bir şey, ayrılıqda sirkə və şirənin kamilliyi başqa bir şeydir; eləcə də evin kamilliyi ilə daş və taxtanın kamilliyini eyniləşdirmək olmaz. Adam da mürəkkəb olduğundan onun kamilliyi tərkib ünsürlərinin kamilliyi deyildir: bu, elə bir kamillikdir ki, o heç bir varlıqda yoxdur. İnsanların ən kamili o adam hesab edilir ki, bu kamilliyə daha çox malik olsun, durğunluğa, zəifliyə yol vermədən daima onu təkmilləşdirib inkişaf etdirə bilsin. Əsl fəzilət buna deyirlər.

Kamillik və fəzilət aydınlaşdığı üçün onun əksi olan naqislik və rəzilət də aydınlaşmış olar.

Nitq nəfsində iki: elmi və əməli qüvvə olduğu üçün, insanın kamilliyi də iki cür olur: elmi və əməli.

Elmi kamillik qüvvəti ona deyilir ki, o, elm öyrənməyə, maarifə yiyələnməyə yönəlsin; bu şövq və həvəsin nəticəsində varlıqların dərəcələrini müəyyənləşdirə bilmək, həqiqətlərin mahiyyətinə nüfuz etmək mümkün olsun; daha sonra əsl məqsəd olan və bütün varlıqlar orada sona çatan mütləq həqiqəti dərk etmək, bəlkə də ona qovuşmaq şərəfinə nail olsun. Beləliklə, onun qəlbi sakitləşsin, ürəyində arxayınlıq

hasil olsun; heyrət tozu, şəkk-şübhə pası onun könül aynasından və xatirə güzgüsündən silinib getsin. Bütün bu məsələləri, belə kamillikləri “nəzəri hikmət” tədqiq edib öyrənin.

Əməli qüvvət kamilliyi ona deyirlər ki, insan öz imkan və fəaliyyətini nizama salıb elə uyğunlaşdırsın ki, onlar bir-birinə mane olmayıb, əksinə, bir-birini tamamlasınlar; belə halda əxlaq münasib, xoşa gələn şəkildə tərbiyələnər. Bundan sonra kamilliyin o biri dərəcələri: ev-qurma, şəhərsalma işlərinin növbəsi çatar. İradə, inam, imkan və əhvalatlar düzgün fəaliyyətlə ahəngdar bir silsilə əmələ gətirə bilsələr, onların hamısına arzu etdikləri bir xoşbəxtlik nəşib olar.

“Əməli hikmətin” məqsədi də belə kamilliyi tədqiq etməkdən ibarətdir.

Nəzəri hesab edilən ilk kamillik – xassə, əməli hesab edilən isə – maddə kimidir (səviyyəsindədir), maddə xassəsiz, xassə maddəsiz yaşaya bilmədiyini kimi, elm də əməlsiz məhv olar, əməl isə elmsiz mümkün deyildir. Deməli, elm (bilik) başlanğıc, əməl son, elm səbəb, əməl nəticədir. Hər ikisinin üzvi birləşməsindən ibarət olan kamillik insana aid olduğu üçün onu məqsəd adlandırırıq. “Kamillik” və məqsəd daxili mənaca bir-birinə çox yaxındır, onları yalnız müqayisə ilə fərqləndirmək olar: nə qədər ki qüvvədir, həyata keçməyibdir – məqsəddir, elə ki fəaliyyətə çevrildi, yerinə yetirildi, oldu kamillik. Məsələn, nə qədər ki ev hələ tikilməyib, insanın təsəvvüründədir – “məqsəddir”, elə ki tikilib qurtardı, maddi şəkllə düşdü – “kamilliyə” (maddi varlığa – R.S.) çevrildi.

İnsan bu dərəcəyə, yəni kainatdakı kamal dərəcələrini küll halda bilmək dərəcəsinə çatdıqda, bu “küllün” tərkibinə daxil olan saysız-hesabsız cüziyyətləri bir-birinin ardınca dərk etməyə başlar, əgər fəaliyyətə başlayıb bunları əməldə həyata keçirə bilsə, onun bu işləri bütün aləmin xoşuna gələr, bəlkə özü bir aləmə çevrilər, “böyük aləmə”⁸⁰ təşbih olaraq ona verilən “kiçik aləm”⁹⁰ adını doğrultmuş olar, sonra xalq arasında Yaradanın xəlifəsinə çevrilər, xüsusi övliyalar cərgəsinə daxil olar, tam mütləq insan⁹¹ dərəcəsinə yüksələr. Onun tam mütləqliyi əbədi səadətə çatmasında, öz ibadətğahının mövqeyinə yüksəlməsində, onun fəzilətlərini qəbul etməsində, onunla özü arasında heç bir pərdənin olmamasında təzahür eder, bundan sonra o, Allah həzrətlərinin yaxınları cərgəsinə daxil olmaq şərəfinə nail olar, insan üçün bu ən yüksək dərəcə, ən böyük səadətdir.

Bəzi adamların bu mərtəbəyə yüksəlməsi mümkün olmasaydı, insan növü də bəzi bitki və heyvan növləri kimi məhv olub gedərdi, onlardan heç bir cəhətdən üstün və şərəfli ola bilməzdi.

Ağılları bu dərəcəyə çata bilməyi təsəvvür edə bilməyən adamlar, insan bədəni çürüyüb məhv olduqdan, tərkib hissələrinə parçalanıb dağıldıqdan sonra hər şeyin bitdiyini güman etmişlər, onun yaradıldığı yere qayıdacağı belə adamlara qarantlıq qalmışdır. Ona görə hamısı kef çəkməyə, şəhvani ehtiraslarını söndürməyə aludə olmuş, nitq nəfsini dünya eys-ışrətini nizama salan bir vasitə kimi başa düşmüşlər. Onlar belə demişlər: Nəfs qüvvələrindən olan fikir və nitqin faydası və məqsədi ondan ibarətdir ki, dil – yemək, içmək, kef çəkmək haqqında söz açsın; fikir isə onu ələ gətirmək haqqında yollar düşünüb tapsın.

Deməli, onlar bu gözəl nəfsi o çirkin şəhvani hissələrə xidmət edən nökr yerinə qoyur, mövqeyi əliyyün əlada elə əziz və şərif bir məziyyəti heyvani nəfs olan belə alçaq və kəşif bir ləzzətə qul edir. Əksər halda camaatın avam və cahilləri bu fikirdə olurlar.

Buna yaxın əqidələrdən biri də ondan ibarətdir ki, guya o dünyada da bu dünyada olan şəhvani keflər vardır, behiştədən tutmuş Allah həzrətlərinin yanına qədər hər yerdə guya yerdəkindən də artıq ləziz təamlar yemək, gözəl hurilərlə kef çəkmək və şirin şərbət içməklə məşğuldurlar. Belə adamlar ibadət zamanı, dua vaxtı öz ibadətğahlarından həmin nemətlərin onlara da nəşib olmalarını xahiş edirlər, bu dünyadakı zahidlik və möminlikləri əvəzində onları istərlər, elə bil alver edir, az şey verib, çox şey almaq, bu fani dünyanın müvəqqəti əyyaşlığını o baqi dünyanın əbədi eys-ışrətinə satmaq istəyirlər. Belə adamlar zahid, mömin, pəhrizkar deyil, ən həris əyyaş, ən düşkün oynaş hesab edilməlidir. Bütün bunlara baxmayaraq, onların yanında mələikələr aləmindən, müqəddəslər dünyasından söhbət düşdükdə, müqəddəslər müqəddəsinin xidmətində olan hurilərin belə kəşif şəhvani hissələrdən uzaq olduqları deyildikdə onlar da bunu təsdiq edirlər, bilirlər ki, başlanğıclar başlanğıcı, səbəblər səbəbi, bütün varlıqların Yaradıcısı təmizdir, böyükdür, belə və buna oxşar kef və ləzzətləri Onun ünvanına açıq demək yaxşı düşməz.

Bu cür möminlər bu baxımdan it, donuz, dozanqurdu, taxtabitindən də pisdirilər. Bu adamların əqidələri ilə əvvəlkilərin əqidələri bir bu-laqdan su içirlər, hər ikisi də dünyanın əcaiblərindəndir⁹².

Lakin bunlar bir az fikirləşsəydilər, başa düşsəydilər ki, acliq bəlası-na mübtəla olmayınca dadlı xörelərdən ləzzət ala bilmirlər, susuzluq

əzabını görməyincə soyuq suyun şərbət olduğunu qana bilmirlər, kişilik çəşməsi coşub-daşmayınca onu öz məcrasına axıda bilmirlər, isti-soyuğun acısını dadmayınca paltarın qədrini bilmirlər. Onlar belə əzab və əziyyətlərdən sonra öz ehtiyaclarını təmin etdikdən, ağızları ləzzətə, vücudları istirahətə çatdıqdan sonra elə güman edirlər ki, əsl xoşbəxtlik elə budur ki, var, lakin unudurlar ki, axı təamdan ləzzət almaq əvvəlcə achiq bəlasını, içkidən zövq almaq üçün atəş əzabını görmək lazımdır.

Bu camaat haqqında Calinus⁹³ da bu fikirdədir. O deyir: bu xəbislər ən alçaq təbiətə malikdirlər, elə ki bir adamın bu yola meyl göstərəcəyini hiss etdilər, dərhal onu aldadıb öz tərəflərinə çəkmək, həmməslək etməyə çalışırlar, bununla göstərmək istərlər ki, onlar tək deyildirlər, xüsusilə bir neçə fəzil və alim adam girlərinə keçəndə özlərinin haqlı olduqlarını nümayiş etdirmək üçün onlardan istifadə edərlər, hiylələrinin baş tutduğunu gördükdə başqalarını, ilk növbədə yeniyetmələri yoldan çıxartmağa başlayar, onlara təlqin edərlər ki, ruhani bir şey varsa da, fəzilətlərin həqiqəti yoxdur, varsa da, ələ gələn şey deyil, insanlar öz təbiətləri etibarilə ehtiraslı şəhvətpərəstdir və s. Bu sözlər nəfsi yerindən oynatdığından bu camaatın tərəfdarlarının sayı çoxalır.

Birisi onlardan bəzilərinə məzəmmətleyib desə ki; "Dünyanın bu ləzzətləri bədənin ehtiyacını rəf etməkdən ötrüdür, çünki bədənin tərkibi zidd təbiətlərdən: istilik, soyuqluq, rütubət, quruluqdan⁹⁴ ibarətdir, birinin artması müvazinətin pozulmasına, tərkibin dağılmasına səbəb olur, bunun qarşısını almaq üçün yemək və içmək ehtiyacı doğur ki, bu dağılmaya imkan verilməsin, mümkün qədər bədən yaşaya bilsin, bu, xəstəliyin müalicəsi kimi bir şeydir, xəstəliyin müalicəsi isə tam xoşbəxtlik hesab edilə bilməz, əziyyətdən can qurtarmaq hələ mütləq səadət deyildir; mütləq səadət ona deyərlər ki, nə xəstəlik olsun, nə də onun müalicəsinə ehtiyac. Allah həzrətlərinin xidmətində olan mələklər belə xəstəliklərin nə olduğunu bilməzlər, Xudavəndi-ələm özü isə belə şeylərdən çox uzaq, təmiz və pakdır.

Onlar öcəşməyə başlayıb deyirlər: "Elə adamlar var ki, onlar hurlərdən də gözəl və ağıllıdırlar, o ki qaldı Allah-taalaya, onun bura heç dəxli yoxdur, bəndə hara, Allah hara?!"

Bu məsələlər üstündə çoxlu hay-küy salarlar, onları məzəmmət edən adamın rəyini məsxərəyə qoyar, onu axmaq adlandırırlar; öz səhvlərini doğru qələmə verib onun qəlbinə xal salmağa çalışırlar. Ən təəccüblüsü burasıdır ki, bu rəy sahibləri birinin onların yolunu tərk

edib şəhvətdən, eys-ışrətdən əl çəkdiyini, qarınqululuğu buraxıb, az yeməyə, az içməyə başladığını, modabazlığı buraxdığını eşitdikdə inanmasalar da, onu tərifləyər, böyük hörmətə layiq olduğunu etiraf edər, onu Allahın yaxın bəndəsi adlandırırlar, xalq içərisində ondan daha mələk təbiətli ola bilməyəcəyini söyləməkdən də çəkinməzlər; özünə rast gəldikdə "afərin", "əhsən" demək firsətini əldən qaçırmazlar, şəstlərinə (şənlərinə) kəsir gəlsə də, ona nisbətən daha zəif olduqlarını boyunlarına alarlar. Belə etmələri onu göstərir ki, əqidələrinin puç, hərəkətlərinin nalayiq olmasına baxmayaraq, belə adamlarda az da olsa, izzəti-nəfs qüvvəsindən bir əsər qalmışdır ki, onun vasitəsilə alim adamların alimliyini, kamil adamların kamilliyini başa düşür, öz məsləklərinin naqisliyini təsdiq edirlər, məlum olur ki, nadanlıqları üzündən belə qəbih işlərlə məşğul olurlar. Bu adamların əqidələrinin zəifliyi, iradələrinin süstlüyü özünü daha aydın şəkildə o vaxt büruzə verir ki, onlarda heyvani nəfs insani nəfse üstün gəldikdə, onlar şəhvani hisslərə meyl göstərirlər; insani nəfs bir balaca hərəkətə başlayanda tutduqları işləri göz qabağında eləməkdən utanır, divar arxalarına, evlərə çəkilir, gözün heç bir şey sezmədiyi qaranlıqlarda gizlənilir; işdir biri təsadüfən onların nə ilə məşğul olduqlarını görse, onlarda xəcalətdən elə bir hal üz verir ki, ölsələr ondan yaxşıdır. Əlbəttə, bu, o adama aiddir ki, onun üzündə bir balaca həya suyu qalmış olsun. O adamda ki alçaqlıq son dərəcəyə çatıb, insanlıq tamamilə aradan qalxıb, sırtıqlıq varlığına hakim olub, belə adamın nəfsini islah etməyə ümid yoxdur, uzun sürən sağalmaz xəstəlikləri müalicə etmək mümkün deyildir.

Birinci təbiətli adamlara gəldikdə, onların üzündə həya suyu olduğundan xəstəlikləri müalicə edilib səhhətləri özlərinə qaytarıla bilər, çünki həya və utanmaq tutulan işin yaxşı olmadığını qanmaq deməkdir. Bütün təbiətlər zahirən gözəl olan işləri sevirilər, ona görə batınən çirkin olan şeylərdən də qaçmaq, heç olmasa utanmaq lazımdır. Belə işlər insan təbiətinin naqisliyindən doğur və imkan daxilində onu islah etmək vacibdir.

Çirkin və qəbih işlər nə qədər murdar olsa, o qədər də dərin basdırılmağa möhtacdırlar. Lakin heç bir gizlətmə, ört-basdır, izini-tozunu itirmə hələ onların hamısının təbiətindən silinib məhv olması deyildir. Kim bu əməl sahiblərinin əqidəsinin naqisliyini bilmək istəyirsə, qoy onlardan soruşsunlar: "Əgər bu işlər xeyirli işdirsə, bəs nə üçün onları gizlətməyi, xəlvətdə görməyi mərifət və nəzakət hesab edirsiniz; göz

qabağında onunla məşğul olmağı həqarət, boyuna almağı qəbahət sayırsınız?”

Cavab tapmayıb axmaq vəziyyətdə qalmaları aşkar fikirlərinin zəifliyinə, gizli işlərinin kəşifliyinə dəlalət edir.

Deməli, ağıllı adam bu eyibləri aradan qaldırmağa, düçar olduğu naqisliyi azaltmağa çalışmalıdır.

Yeməyi bədəndəki tarazlığı saxlamağa lazım olana qədər endirməli, həyatı davam etdirmək üçün lazım olandan yuxarı qaldırmamalıdır, xörəyi səhhət üçün yeyərlər, kef üçün yeməzlər; yemək lazım olduğundan bir az artıq düşsə, onun səhhəti də qaçar, ləzzəti də. Xalq arasında hörmət qazanmaq, öz ləyaqətini mühafizə etmək, gözüac, qarınqulu adı almamaq xatirinə lazım olduğundan da az yemək olar, ancaq bu aparıb zəifliyə, xəstəliyə çıxarmamalı və ya başqa bədnəsiyyət məqsədi güdməməlidir.

Paltar isti və soyuqdan qorunmaq, eyib yerləri örtmək üçün lazımdır; başqalarının tenəsinə məruz qalmamaq, məsxərəyə qoyulmamaq xatirinə daha yaxşı geyinmək olar, lakin bu aparıb modabazlığa çıxarmamalı, qayda-qanundan çox kənara çıxmamalı və başqalarının arasında qürrelənməyə səbəb olmamalıdır.

Cinsi əlaqə növü mühafizə üçündür, ona görə də bundan sui-istifadə etmək olmaz, bir qədər çox mümkündür, lakin həddi, əndazəni aşmaq, məhrəm sayılmayanlara sataşmaq yaramaz.

Ev-əşik və ehtiyac olan başqa şeylərdə də belə artıqlığa yol vermək məsləhət deyildir. Bundan sonra yalnız insanlığa xas olan səadət və məziyyətləri, ağıl və idrakı kəşifləməyə can atmalıdır, onun naqisliyini mümkün qədər azaltmalıdır. Bu, həmin məziyyətlərdir ki, onları nümayiş etdirmək üçün xocaleti gizlətmək, divar arxalarına, gecə qarlıqlarına ehtiyac qalmaz.

Bütün insanlarda, dediyimiz kimi, üç nəfs birləşmişdir: 1) “dun” (aşağı) – heyvan nəfsi (bəhimi); 2) “övsət” (orta) – yirtici vəhşi nəfsi (səbai); 3) “əşrəf” (ən şərəfli) – mələk nəfsi (mələki).

Mal-qaralar “dun”da şərikdirlər, “əşrəf”ə qədər olanlarda fərqli; yirticilər “övsət”də şərikdirlər, “əşrəf”də fərqli; mələklər “əşrəf”də şərikdirlər, “dun”a qədər olanlarda fərqli.

İxtiyar insanın öz əlindədir:

İstəyir “mal-qara” səviyyəsinə enir, onlarla bir olur; istəyir yirticilərə qoşulur, onlarla cür olur; mələkə səviyyəsinə qalxmaq istəyirsə, ora yüksəlir.

Bu üç nəfs “Qurani-məcid”də: “əmmərə” – əmr edən, “ləvvamə” – danlayan və “mütməinnə” – sakitləşdirən nəfs adlandırılmışdır.

“Əmmərə” nəfsi – şəhvani hissələrə əmr edir, onu cusa gətirir, ehtirası söndürməkdə israr edir.

“Ləvvamə” nəfsi – iş görülməyə qurtardıqdan, səhv buraxıldıqdan sonra danlamağa, məzəmmət etməyə başlayır, bu kimi hərəkətlərin pis olduğunu başa salır.

“Mütməinnə” nəfsi – gözəl əməllərdən, xoşagələnlərdən başqa, heç nəyə razılıq vermir.

Filosoflar demişlər ki, bu nəfslərdən yalnız birinin zatında əsl hikmət və kəramət vardır, o da “mələk” nəfsidir. İkinci kəramət olmasa da, ləyaqət vardır, heç olmasa tərbiyələndirməyə, düz yola qaytarmağa çalışır. Üçüncüdə nə kəramət var, nə ləyaqət. Bu, “heyvan” nəfsidir. “Heyvan” nəfsində bircə hikmət var ki, o da onun vücudunun “mələk” nəfsinin maddi tərkibinə daxil olmasıdır, uzun təkamül dövrü lazımdır ki, o inkişaf edib öz məqsədinə çatıb bilsin.

“Qəzəb” nəfsinin hikməti “heyvan” nəfsinin hirs və acıq qüvvəsini kəsərdən salmaqdan ibarətdir ki, onun vura biləcəyi zərər azalsın, çünki onu tamamilə aradan qaldırmaq mümkün deyildir. Bu, zərərin yarısından qayıtmaq kimi bir şeydir.

Əflatun (Platon) “yirtici” və “heyvan” nəfsləri haqqında belə demişdir: “Yumşaq və əyilməkdə bu qızıl kimidir, bərklik və əyilməməkdə o polad kimi”.

Başqa bir yerdə də belə ifadə işlətməmişdir: “Şəhvət” və “ehtiras” da nə yaman sirtılıbdır”.

Deməli, yaxşı iş görmək istəyən adama şəhvani qüvvə mane olsa, görək o, şəhvani qüvvənin təsirini azaldan və zəifləməyə təhrik edən “qəzəb” qüvvəsindən kömək istəsin, onun köməyinə baxmayaraq, yenə şəhvani qüvvə üstün gəlsə və sahibi bu qüvvənin istədiyini yerinə yetirdikdən sonra peşmançılıq hiss etsə, deməli, islah olunmağa ümid var. Bir də belə bir arzu baş verdikdə onun qarşısını alıb şəhvətini boğa bilər, əks təqdirdə, birinci filosofun dediği kimi olar: adamların çoxunu elə görürəm ki, onlarda xoşa gələnlərə meyl var, lakin iradələri zəif olduğu üçün özlərini saxlaya bilmir, izzəti-nəfsini qorumurlar, sonra süst və əzgin olurlar. Belə adamlarla təbiətlərində gözəl işlər görməyə arzu və istəyi olmayanlar arasında fərq yoxdur, çünki quyuya düşən gözlü ilə kor eyni cür həlak olur, lakin gözlü daha çox töhmət və məzəmmətə layiqdir.

Qədim filosoflar bu üç nəfsi bir yerə toplamış və müxtəlif heyvan təbiəti timsalında göstərmişlər: mələk, it və donuz; hansı üstün gəlirsə, hökm də onunku olur.

Bəziləri demişlər ki, bu üç nəfsə sahib olanlar qüvvətli bir ata rüinib it, ya öyrədilmiş qaplanla ova gedən adama oxşayarlar: adam hakim olsa, atı və iti istənilən kimi idarə edib lazım olan vaxt həm özünün, həm də onların istirahətini təmin edir, hər kəs öz vəzifəsini layiqincə yerinə yetirər, hamısı da yeməkdə, içməkdə, dincəlməkdə özlərinə görə təmin edilir.

At güclü çıxsa, süvarinin sözüne baxmaz, harada ot gördüysə, uzaqdan ora qaçmağa başlar; yolun kələ-kötürünə, eniş-yoxuşuna əhəmiyyət verməz, cığırdan böyük yola, oradan cığıra sıçrar, yoldaşlarını incidər, özü də lazım olan yerə deyil, ot olan yerə gəlib çıxar, elə ki yaxşı bir ot əlinə keçdi, başqalarını ruzisiz qoyar, aclarından zəifləyib ölə də bilərlər. Bəzən elə də ola bilər ki, qaçan zaman ağaca, tikanlığa, dərəyə, ya qorxulu çaya düşüb zədələnsin, bədrəmə və ya başqa bir xəta üzündən özünü və yoldaşlarını məhv etsin.

Eləcə də, yırtıcı it üstün olsa, ov görçək həm atı, həm də at minəni öz sürəti ilə o tərəfə sövq edər, ya əzab-əziyyət, əməyin hədəfə gətməsinə səbəb olar, bəzən də ovlamaq istədikləri heyvanla çarpışmada yaralanar, ya da parçalanıb öldürürlər. Lakin əsl hökm etməli olana, yeni süvarinin iradəsinə tabe olsalar, belə bədbəxtlik və bəlalardan canları qurtarar, sağ-salamat geri qayıdılar.

Bu üç qüvvə birləşib qovuşduqda yeni xüsusiyyət kəsb edirlər: mələk nəfsinin təsiri altında qalan iki nəfs özlərini ona lazım olan kimi aparar, sanki həqiqətdə üç deyil, bir qüvvə kimi özlərini göstərirlər. Bununla belə, hər qüvvə lazım olduqda öz yerində elə təzahür edər ki, sanki təkdir, o biri qüvvələrlə heç bir ziddiyyət və müxalifətdə olmaz. Ona görə də bunların müstəqil üç nəfs olduğu və ya nəfisdə üç qüvvənin birləşməsi haqqında hələ indi də alimlər arasında fikir ixtilafı vardır.

Lakin "mələk" nəfsi yaxşı rəhbərlik etmədikdə ixtilaf və ziddiyyət doğar, münaqişə başlayar, get-gedə artar, nəhayət, hər üçünü məhv edər, bundan daha böyük səhv, daha böyük günah ola bilməz, elə əsl günah əməyin zay olmasında, əsl küfr alçaqların qələbə çalmasında, əsl zülm əşyaların öz qabiliyyətlərinə görə yer tutmasında, rəisliyə layiqlərin – tabe, şahlığa layiqlərin – rəiyyət, allahlığa layiqlərin – bəndə olmalarındadır; bu, insanlığın süquta uğradığına, şeytanlığın qələbə çaldığına dəlalət edər, belə işlər sonralar yalnız Allahın köməyi ilə düzəle bilər.

Ən yüksək dərəcədə arzu edilən xeyir və səadət haqqında

Hər işin bir qayəsi, bir məqsədi vardır. İnsani nəfsi kamilləşdir-məyin də bir məqsədi olmalıdır. Əvvəllərdə işarə edildiyi kimi, bu məqsəd onun xeyir və səadətidir. Belə olan təqdirdə, hər şeydən əvvəl, "xeyir" və "səadət" anlayışının mahiyyətini açıb göstərmək lazımdır ki, naqisliyini bilməklə, onu kamilliyə çatdırmaq arzusu yaransın və bu arzu yerinə yetirilmək üçün fəaliyyətə başlansın, müvəffəqiyyət əldə edildikcə həvəs artsın, kamilliyə yiyələnmək, məqsədə çatmaq inamı güclənsin.

Filosof Aristatalis özünü "Əxlaq"⁹⁵ kitabının başlanğıcını bu məsələyə həsr etmişdir, insafən demək lazımdır ki, burada ən düzgün rəy: "fikrin əvvəl, əməlin sonralığı" hökmüdür. Bütün peşə və sənətlər də bunu sübut edir: dülgər taxtın faydasını fikrinə gətirməyə, onun necə olacağı haqqında düşünməz, xəyalında tam təsəvvürünü yaratmayınca düzəltməyə başlamaz. Eləcə də ağıllı adam nəfs kamilliyinin nəticəsi olan xeyir və səadətin nə olduğunu təsəvvür etməyə, bu kamilliyə sahib olmaq fikrinə düşməz, buna sahib olmayınca isə xeyir və səadətə çata bilməz.

Ustad Əbu Əli⁹⁶ (Allah ona rəhmət eləsin) deyir: Aristatalis "Əxlaq" kitabında yazmışdır ki, "cavanlar" üçün, ya "cavantəbiətli" üçün ondan faydalı kitab yoxdur. Sonra demişdir: "Biz "cavan" deyərək insan ömrünü nəzərə alırıq, onun buna dəxli yoxdur, burada məqsəd elə adamlardır ki, onların təbiətində şəhvani hisslər o biri hisslərə üstün gəlir, meyli o tərəfə daha çox olur".

Mən isə deyirəm: bu əxlaq kitabında səadət və xeyir haqqında xüsusi fəsil ayırmağımın səbəbi bunu oxumaqla gedib ora çatmaqlarını vəd etmək deyildir. Yazmışam ki, eşitsinlər, bilsinlər: insanlar üçün belə bir dərəcə də vardır, bəlkə bundan həvəsə düşələr, ora çatmaq arzusu doğa, sonra qismətləri olsa, o dərəcəyə çatalar.

Fəslin başlanğıcında "xeyirlər" "səadət" arasında olan fərq aydınlaşdırılmış, sonra bəzi qədim alimlərin rəyi verilmiş, daha sonra yeni alimlərin əqidəsi izah edilmiş, axırda da ağıl kəsdiyi dərəcədə, özü necə başa düşübse, elə də yekun vurulmuşdur...

Xatırlatmalıyıq ki, qədim alimlər xeyrin iki növ olduğunu deyiblər: "mütləq" və "nisbi".

Mütləq xeyir ona deyirlər ki, bütün mövcudatın və bütün arzuların son məqsədi odur. Nisbi xeyir o şeylərə deyilir ki, onların müəyyən cəhətdən faydası olsun. “Səadət” də “xeyir” cinsindədir, lakin hərənin özünə görə öz səadəti vardır və bu kamilliyə yalnız nəfsi iradə, şüurlu fəaliyyət nəticəsində nail olmaq mümkündür. Deməli, bir adamın “səadəti” başqa bir adamın “səadəti” deyildir, “xeyir” isə hamı üçün eynidir.

Bəziləri “səadət” istilahını başqa heyvanlar haqqında da işlətməşlər, əslinə qalsa, bu istilah onların haqqında yalnız məcazi mənada işlədilər, çünki heyvanlar öz kamilliyinə fikir və şüurla deyil, öz fitri istedadları əsasında çatırlar.

Deməli, bəzi heyvanlara nəsb olunan yemək-icmək, rahatlıq və asayiş kimi nemətlər əsl səadət deyil, bəlkə bu və buna oxşar hallar təsadüf və bəxtin gətirməsidir. İnsanlarda da belə hallar olur.

Lakin “mütləq xeyirin” hamıya aid olduğunu deməyimizin səbəbi odur ki, burada hər hərəkət bir (eyni) məqsədə, hər fəaliyyət bir (eyni) arzuya yönəldilmişdir; ağıl icazə verə bilməz ki, heç bir məqsəd olmadan, bir şeyi dərk etmədən aramsız hərəkət etsin, fəaliyyət göstərsin; məqsəd olduqda isə insan nə edəcəyi haqqında bir təsəvvürə malik olmalıdır, əks təqdirdə, əmək hədəfə gedər, ağıl bunu ağılsızlıq hesab edər.

Əgər məqsəd öz təbiəti etibarilə xeyirlidirsə, o, “mütləq xeyirdir”; əgər başqa bir xeyirli işə səbəb olsa və onun xeyiri daha çox olsa, o, “mütləq xeyir” olar, özü “nisbi xeyir”, məsələn, sənət və peşələr kimi. Bütün ağıllı adamların fikri belə sənətlərə yönəlmiş olar.

Deməli, “mütləq xeyir” hamıya xeyri olan işlərdən ibarətdir və hamı onu öyrənməyə, inkişaf etdirməyə səy göstərməlidir, fərdi xeyirli işlərə az fikir verməli, səhvədən çəkinməli, xeyirli olmayanları xeyirli saymamalı, mütləq xeyirə və ona yaxın dərəcəyə çatmalıdır.

Xeyirlərin növləri

Xeyirləri bir neçə baxımdan qruplaşdırmışlar. Fərforriyus⁹⁷ Aristotalisin xeyirləri aşağıdakı kimi qruplaşdırdığını yazmışdır: xeyirlərin bəziləri şərəfətli, bəziləri tərifəlayiq, bəziləri qüvvə-artıran, bəziləri fayda verəndir.

Şərəfətliyə onlardır ki, zətləri, təbiətləri şərəfli olsun, başqa şeyləri də onlar şərəfləndirsinlər. Bunlar ikidir: ağıl və hikmət.

Tərifə layiqləri – fəzilət növləri və ləyaqətli işlər;

Qüvvə artıranlar – bu xeyirlərin nəticələri;

Fayda verənlər – özləri bilavasitə ehtiyacı ödəməyənlər, lakin ehtiyacın ödənməsinə fayda verənlər, məsələn, var-dövlət kimi. Başqa bir nöqtəyi-nəzərdən “xeyirlər” ya “sonludur”, ya “sonsuz”, sonlu ya “tamdır”, ya “qeyri-tam”.

“Tam” olanı “səadətdir”, nəsb olduqdan sonra, sahibi onun artmasına ehtiyac hiss etməz.

“Qeyri-tam” “sağlamlıq” kimi şeylərdir, nəsb olduqda çox vaxt sahibi bir şey itirməz, lakin onunla birlikdə çox şey əldə etmiş olar.

“Sonsuzlar” – elm, təhsil, tədbir, zəhmət və əməkdir.

Başqa baxımdan “xeyirlər” ya nəfsə aiddir, ya bədənə, ya da ki, heç birinə; ya ağıl ilə dərk ediləndirlər, ya hiss ilə duyulanlar. Varlıqlara aid edilən on xüsusiyyətin bəzilərini “xeyirlərə” daxil etmişlər. Demişlər ki, cövhərlərdə olan “xeyir” – bütün varlıqların son kamillik nöqtəsi olan əqlin cövhəri kimidir ki, onun da son nöqtəsi ədəbiyyat olan o böyük Yaradanın şənidir; kəmiyyətdə – tarazlıq; ədələrdə – tamlıq; keyfiyyətdə – nəfsi və cismani ləzzətlər; nisbətlərdə – rəyasət və sədaqət və bunun kimi; məkanda – yerin paklığı; zamanda – vaxtın münasibliyi; quruluşda – tərkiblərin müvafiqliyi; geyimdə – paltarın yaraşlıqlığı; təsirdə – təsirin nəticə verəni; həssaslıqda – hissini xoş gələn; məsələn, mələhətli səs, gözəl surət filosofların dedikləri bu qəbil “xeyirlərdəndir”.

Səadətin növləri

Səadətin növlərini də bir neçə əsasə görə qruplaşdırmışlar.

Qədim filosoflardan bir qrupu, məsələn, Aristotalisdən əvvəl yaşamış Fisaqors⁹⁸, Sokrat⁹⁹, Əflatun¹⁰⁰ və başqaları “səadəti” nəfsə aid bilmiş, bədənin ondan istifadə edib həzz ala biləcəkdir fikrini rədd etmişlər. Bütün bu alimlərin fikri bu rəyde cəmlənmişdir ki, “səadət” cinsi dördür: hikmət, şücaət, iffət və ədalət; bunlara fəzilətlər cinsi adı verilmişdir. Bu məqalənin ikinci hissəsinin böyük qismi ona həsr ediləcəkdir.

Demişlər ki: bu fəzilətlərə yiyələnmək “səadətə” çatmaq üçün kifayətdir, başqa, bədəni-fəzilətlərə ehtiyac yoxdur, bu fəzilətlər sahibi adsız-sansız, yoxsul, şikəst, xəstəlik və ya başqa nasazlıqlara tutulmuş olsa da, bunlardan o “səadətə” heç bir zərər gələ bilməz; ancaq ruhi xəstəlik olmamalıdır, çünki ruhi xəstəlik nəfsi öz səciyyəvi fəaliyyətindən saxlayır, kamilliyə aparan ağılı çəşdirir, zehni korlayır. Bütün

adamlar ona görə bu əqidəyə gəlmişlər ki, bədən nəfsin ən yaxın ələtidir və insan mahiyyətinin kamilliyi tam şəkildə yalnız “nitq nəfsində” mərkəzlənmişdir.

Aristotalisdən sonrakı alimlər, məsələn, rəvaqilər¹⁰¹ və onların tərəfdarları, təbiətçilər (naturalistlər) bədəni insan üzvlərindən biri hesab edirlər, “səadət” iki qismə ayırırlar: nəfsani və cismani. Demişlər ki, “nəfsani səadət” “cismani səadətlə” tamamlanmasa, ona tam demək olmaz, yəni onu “tam” adlandırmaq olmaz; bədənədən kənarında, “bəxt” və “təsadüflə” əlaqədar olan şeyləri onlar “cismaniyə” daxil edirlər.

Sufi filosoflar bu fikri inandırıcı hesab etmirlər, çünki “təsadüf” və “bəxt” ilə əlaqədar olan şeylər əbədi və həmişəlik ola bilməz, onların ələ gətirilməsində ağıl və şüurun heç bir iştirakı yoxdur. Belə olan təqdirdə şeylərin ən şərəfətli, ən kəramətli olan korlanma, xarab olma, azalma, oldən çıxma kimi şeylərdən qorxmayın, yalnız ağıl və şüur əsasında qazanıla bilən “səadət” necə ələ alçaq dərəcəli şeylər səviyyəsinə endirmək olar?

Aristotalis xalqın müxtəlif zümrələrinin belə müxtəlif rəyləri və “səadət” təyin etməkdə çətinlik çəkdiklərinə diqqət yetirib, hərənin səadətini bir şeydə, məsələn, yoxsulun – var və dövlətdə; xəstənin – sağlamlıq və səhhətdə; adsız-sansızın – şan və şöhrətdə; acgözüün – eys və işrətdə; ehtiraslının – kef və şəhvətdə; kinlinin – intiqam və ədavətdə; aşıqın – vüsəl və məhəbbətdə; alimin – elm və mədəniyyətdə və i.ə. başa düşdüyünü gördükdə öz hikməti sayəsində lazım bildi ki, “səadət” hər zümrənin ağıl qəbul edəcəyi bir şəkildə təsnifat versin, çünki hər şey öz yerində, öz vaxtında, kimə nisbətə isə, müəyyən mənada, “səadət”dir”, filosof isə həqiqətlərin heç bir cəhətini nəzərdən qaçıra bilməz.

Buna görə “səadət” beş yerə bölmüşdür:

Birinci – bədənin sağlamlığına, hissələrin sazlığına və məcazın etidallığına aid olanlar;

İkinci – mal-dövlət və xidmətçilərə aid olanlardır ki, onların vasitəsi və köməyi ilə xeyirli adamlarla əlaqə saxlamaq, başqa faydalı işlər görməklə kəramətin artmasına və xoşa gələn əməllərin yerinə yetirilməsinə nail olurlar.

Üçüncü – xalq arasında yayılmış gözəl ənənə və xeyirli işlərə aid olanlar, bunların vasitəsilə səxavət, əliaçıqlıq, şükr və qədərbilənliyi yayarlar;

Dördüncü – bilik və iradə vasitəsi ilə məqsədlərin yerinə yetirilməsinə və fikirlərin icrasına aid olanlar;

Beşinci – ümumiyyətlə, elmi, xüsusilə dini məsələlərdə xəyata yol verməmək üçün lazım olan məsləhət, məşverətin doğruluğunu bilmək, düzgün fikir və xeyirxah rəylərə aid olanlar.

Kim bu beş qisim xüsusiyyətə nə qədər yiyələnsə, o qədər də kamil, nə dərəcədə yiyələnməsə, o dərəcədə də naqis olar.

Həmin filosof deyir ki, “maddi imkan”, məsələn: bol var-dövləti, çoxlu dostu, gətirən bəxti və s. olmayan adam üçün səxavətli olmaq çox çətin olar. Odur ki, hikmət özünü təzahür etdirmək üçün sənət, peşə və mülkə möhtacdır. Bu səbəbə görə demişdik ki, əgər o böyük Yaradan öz xalqına bir mərifət və sənət əta edibsə, elə əsl səadət budur, insanlarda olan alicənablığın, əliaçıqlığın, səxavətin, xeyirxahlığın kökü də buradandır, lakin bu, kamil, tam insana aiddir, qeyri-tam adamlarda, uşaq-muşaqlarda belə xüsusiyyət ola bilməz.

Filosoflar arasındakı ixtilaflardan biri də budur ki, insanın zəhməti və xidməti müqabilində layiq olduğu ən böyük səadət ona yaşadığı müddətdə nəsib olur, yoxsa öləndən sonra?!

Qədim filosofların bir qismi bu əqidədədirlər ki, bədənin səadətə də payı yoxdur; bir də deyiblər ki, nəfs insanların bədəni ilə birləşdiyindən bədənin təbiətində olan kəsafət, cisminə olan necasət başqa pak olmayan şeylərə ehtiyacı, nəfsi də bulayar və o, “mütləq səadət” sayıla bilməz; buna görədir ki, o, əqli kateqoriyaların həqiqətini tam şəkildə kəşf etməkdə acizdir, materiyanın mahiyyəti, maddənin fitrəti onun üçün qaranlıq qalmışdır; lakin nəfs bu kəsafətdən ayrıldıqda, necasətdən təmizləndikdə parıldamağa başlar, öz xalis mahiyyətini büruzə verib ülvü nur qəbul etmək qabiliyyəti qazanar və bu zaman “tam əql” adını almağa layiq olar.

Deməli, belə filosofların fikrincə, həqiqi səadət ölümdən sonra mümkündür.

Aristotalis və onun tərəfdarları deyirlər: biz bu fikirdəyik: bir adam ki, haqq tərəfdarı ola, xeyirli işlər görə, bütün fəzilətləri əldə edib kamala çatmağa və göylər Xalığının yerini tutmaq fikrinə düşməyə, dünya işlərini nizama salmaqla kifayətlənə, bütün bu məziyyətlərinə baxmayaraq, onu naqis, natamam adlandırmaq, lakin öldükdən və bütün bu fəzilətlər aradan getdikdən sonra, onu tam səadətə çatmış hesab etmək insafsız və qəbahətli bir iş olar. Onların əqidəsinə görə, səadətin də-

rəcələri, mərtəbələri var, həm də onlar çalışmaq sayəsində tədricən əldə edilir və ən yüksək səviyyəyə çatanda tam olur; tam səadət insanın bədeni öldükdən sonra da məhv olmur. Qədim alimlərin bu barədəki fikirləri bundan ibarətdir.

Sonrakı alimlər bu iki əqidəyə diqqət yetirib onları məntiqi mühakimələr və əqli mülahizələr əsasında müqayisə etdikdən sonra belə nəticəyə gəldilər: insanlar mənəvi (ruhani) fəzilətlərinə¹⁰² görə mələk səviyyəsinə yüksəlib, cismi fəzilətlərinə görə heyvan səviyyəsinə endiyindən bunlar bir yerdə olduğu müddətdə ruhi kamillik¹⁰³ cismi naqisliyə təsir edir, onun islahına, nizama salınmasına, fəzilət sahibi olmasına çalışır, sonra bu ruhi kamillik əbədi olaraq ən ali kamilliyin xidmətində qərar tutmaq üçün o yüksək aləmə qalxar. “Yüksək aləm”, “aşağı aləm”¹⁰⁴ dedikdə hiss ilə duyula bilən yüksək yer və ya aşağı məkan nəzərdə tutulmur, çünki bütün hisslər yüksək məkanda “aşağı”, əqlilər isə alçaq məkanda olsa da, “yüksək” hesab edilir.

İnsanlar bu dünyada olduqları müddətdə onların “səadət”ini nisbi adlandırmaq olar, çünki bu iki fəzilətin qarışması nəticəsində o həm obodi səadətə lazım olan fəzilətlərə yiyələnər, həm də maddi nemətlərdən istifadə edir, ali, şərəfli, cavahir kimi kəlamları mütaliə etmək, onlar haqqında söhbətlərə qulaq asmaq nəticəsində belə məsələlərə marağı artar, meyli çoxalar, bu, “səadət” dərəcələrinin birinci mərtəbəsi olar. Elə ki o biri dünyaya köçdü, daha bədən “səadətində” ehtiyacı olmur, onun “səadəti” həqiqi hikmət sayılan o müqəddəs və pak camalı müşahidə etmək, o böyük izzət sahibi mütləq kamal öyrənmək və nəhayət, haqqın tərifə layiq cəlah ilə bəzənmək şərəfinə, yeni “səadətini” ikinci mərtəbəsinə çatmış olar.

Birinci mərtəbədə olanlar iki yerə bölünür:

Ən aşağı dərəcədə, yeni cismani dərəcədə olanlar. Bu qəbil adamlarda cismani fəzilətlər daha üstün olar, lakin sirləri bilmək, müəmmaları açmaq həvəsi üstün gəldikdə onların ağıl və düşüncələri o ələmi dərk etməyə yönəldilər.

Ən yuxarı dərəcədə, yeni ruhani dərəcədə olanlar. Bunların səadəti çalışmaq və fəaliyyət nəticəsində olar, kamilliyin çoxluğu üzündən onlar maddenin mahiyyətinə hakim olan cövhəri, dünyanı məqsəduyğun şəkildə idarə edən qüvvəni dərk edir və beləliklə, böyük Yaradanın qüdrətinə, onun həddi-hüdudu olmayan hikmətinə dələlət edən sübutları gördükcə özü də imkanı daxilində, qabiliyyətinə görə onu təqlid edir, ondan fayda götürər, vəcdə gələr.

Bu iki zümrədən xaricdə qalanlar insanlıq sırasından çıxarılıb, “məl-qara” və “yurtçular” sürüsünə daxil olurlar: “Belələri heyvanlardan və bəlkə onlardan da aşağıdırlar”, çünki heyvanlar bu inkişaf səviyyəsinə çatmamış, nəfsin alçaqlığında (iradənin zəifliyi üzündən) geri qalmış, hər cins ilk fitrətində nə vardısı o istedadla müvafiq olaraq öz kamilliyinə də çatmışdır, lakin insanların kamilləşməsi üçün yolları onların üzünə açmış, təbliğ və təşviqlə onları bu yola dəvət etmişlər, hələ üstəlik ora asan və rahat çatmağın üsulunu da göstərmişlər. Amma bu adamlar səy etməkdə, zəhmət çəkməkdə nəinki ehməl torpənir, hətta əks əməlləri özlərinə şüar seçirlər, ömürlərini şərəfli işlərə sərf etmək əvəzinə, dünya malı yığmağa sərf edirlər. Deməli, heyvanların müqəddəs ruhlara yaxın ola bilməmələri və ən yüksək səadətə çata bilməmələri üzrlüdür, bu qəbil adamları da məzəmmət edib danlamaq, nəsihət verib yamanlamaq vacibdir; gözlü və kor məsəlində deyildiyi kimi, onlar quyuya düşməkdə və ölməkdə eyni vəziyyətdə olsalar da, gözlünü məzəmmətləyər, kora isə rəhmət deyirlər.

Deməli, aydın oldu ki, insanın səadəti, əgər doğrudan da, insandırsa, ikimərtəbəlidir: birinci mərtəbədəkilər istər yüksək dərəcədə məhrum olduqlarına, istərsə də öz fitri təbiət və hissi xasiyyətlərinə görə nöqsan və səhvlərdən, vəsvə və günahlardan azad ola bilməzlər. Ona görə də bu “səadət” düzgün olaraq “naqis” adlanır.

“Tam səadət” ikinci mərtəbədəkilərə qismət olar, çünki onlar belə səhvlərə yol vermez, ilahi nur, insani şüur sayəsində saysız-hesabsız sirlərə vəqif olar, bu dərəcəyə çatan isə səadətini də ən yüksək dərəcəsinə çatmış olar. Beləsi nə sevgilisinin fərağından kədərlənər, nə itirilmiş var-dövlətinin həsrətini çəkər, bütün dünya malı, o cümlədən ona ən yaxın olan bədənini də ona ağır yük olar; ondan xilas olub, ona azadlıq verməyi böyük nemət hesab edir. Belə adamın dünya malına göstərdiyi marağ yalnız bu bədənə əlaqədardır, ondan yaxa qurtarmaq isə onun öz ixtiyarında deyildir, ona görə də o, böyük Yaradanın iradəsi xilafına heç bir iş görməz, təbiətinin vəsvəsi, şəhvetinin dərəcəsi onu düzgün yoldan sapdırma bilməz, deməli, o nə sevdininin yox olmasından qəmlənər, nə arzularının həyata keçməməsindən kədərlənər, nə qələbə çalanda çaşar, nə kəmə çatanda həddini aşar.

Filosof Aristotalis “Nəfsin fəzilətləri haqqındakı” hissədə bu məsələyə bir fəsil həsr etmiş, Əbu Osman Dəməşqi¹⁰⁵ onu çox diqqətlə yunan dilindən ərəb dilinə çevirmiş, ustad Əbu Əli isə o fəslə eynən

“Ət-təhare” kitabında nağıl etmişdir, o fəsildə də bu iki hala işarə edilir, biz də onu burada eynən pars (fars) dilində veririk. Həmin fəsil belədir:

Fəzilət dərəcələrindən “səadət” adlanan birinci dərəcə: insanların bu hissi dünya və hissi işlərdə, nəfs və bədənlə olaşqadar olan arzularına çatmaq üçün səy edib iradə göstərmələridir, lakin bu arzu və istək hissi əhvallarda mülayimlik həddini aşmır. İnsanların təbiəti bu halda müvazinətdən kənara çıxmasa, ifrata yol verməyə də, hələ yenə həvalı olur, şəhvani hisslərə meyl göstərir. O, bu zaman çəkinməli işlərə nisbətən, başlanmalılara daha yaxın olar, çünki belə dərəcədə, o, hissi sarsıntı-lara məruz qalsa da, öz işlərini fəzilətin tələb etdiyi orta vəziyyətdə, mülayimliklə yola verir, aqlının məsləhəti ilə hərəkət edir.

İkinci dərəcə: insan öz səy, iradəsini əsasən nəfsini və bədənini islahə sərf edir, şəhvani həvəslərə, cismani hisslərə, zərurət və məcburi olmasa, meyl göstərməz. Beləliklə, insanların fəziləti bu cəhətdən artar. Fəzilət növləri çox, hərəsinin də özünə görə dərəcələri və səbəbləri müxtəlifdir:

Birinci – təbiətlərin müxtəlifliyinə görə;

İkinci – adətlərin müxtəlifliyinə görə;

Üçüncü – elm, dərrakə və mərifətin dərəcəsinə görə;

Dördüncü – səy və fəaliyyətin səciyyəsinə görə;

Beşinci – həvəsin şiddəti və maneələri aradan qaldırmağın qüvvətinə görə.

Deyiblər ki, bəxt və təsadüfün də rolu az olmur.

Bu fəzilətlərin son dərəcəsi yuxarı “mütləq”, “ilahi” fəzilət başlayır ki, artıq bu dərəcədə ədalətsizlik və tərəfçilik olmaz. Burada heç kəsə fərq qoymazlar: nə gələcək nəzərə alınır, nə keçmiş fikirlər verilir; nə uzaqdakilərə rəğbət bəslənər, nə yaxındakilərə həsəd aparılır, nə olanı itirməkdən qorxu olar, nə olmayanı ələ gətirməyə həvəs göstərilər, nə cismi əyləncələrə meyl edilir, nə mənəvi zövqlərə təmayül artar. Lakin bu ali mərtəbə fəzilətlərində “dərrakə” “ağıldan” güclü olar və ilahi işləri öyrənməyə, heç bir əvəz gözləmədən onun xüsusiyyətlərini dərk etməyə sərf olunur, bu, başqa məqsəd xatirinə deyil, məhz onun əsl mahiyyətini, zatını bilmək üçün edilir.

Bu dərəcədə də ehtiras, əmək, bilik, iradə, təbin qüvvəti, arzusunun şiddəti, eqidənin möhkəmliyi, fəaliyyətin ardıcılığı və istedadın qüdrətindən asılı olaraq, insanların payı müxtəlif olur; kimdə sayılan xüsusiyyətlər çoxdursa, onun da mərtəbəsi bu fəsildə dediyimiz kimi, bir o qədər yüksək olar, nəhayət, gəlib ilahiyyat mərtəbəsinə çatır; bu,

fəzilətin son mərtəbəsidir, bu mərtəbədə görülən işlərin hamısı “mütləq xeyirdir”, “mütləq xeyir” işlər görəndə isə onu başqa məqsəd xatirinə yox, məhz həmin nəfsin xeyri üçün görəndə. “Mütləq xeyir” bütün zövqlərin sonluğu, ləzzətlərin axırı, nəfsin can atdığı son məqsəddir, hər sonun, o cümlədən nəfslərin də sonunun xüsusiyyəti ondadır ki, burada hər şey öz xatirinə edilir, başqa şey üçün edilə bilməz, edilsə, son olmaz.

İnsanların işləri ilahiyyat mərtəbəsi səviyyəsinə çatdıqda tutduqları əməllər təmiz olar, göstərdikləri fəaliyyətlər o haqqın mahiyyətini dərk etməyə yönələr, bu, “ilahi əql” adlanır, bu zaman artıq bədənə xas olan təbiət özünü bürüzə verə bilməz, “heyvan” və “vəhşilik” nəfsindən doğan iddialar azalıb yox olar. Bundan sonra onda haqqı dərk etmək meylindən başqa, heç bir arzu və iradə qalmaz, Allahı dərk etməyin yolu da bundan ibarətdir.

Bu hal insanların təqlid yolu, özlərini öz Yaradanlarına oxşatmaq yolu ilə əldə edə biləcəkləri fəzilətlərin ən yüksək dərəcəsidir, onlar hər şeyin başlanğıcı olan o böyük izzət sahibi, bütün varlıqların Yaradıcısının işinə bənzər iş tutduqda heç bir günah, savab, ləzzət, cəza məqsədi güdə bilməzlər, çünki Yaradanın işi ilə məqsədi eynidir, deməli, o, mahiyyəti ilə tutduğu iş eyni olmayan başqa bir hərəkətdə ola bilməz, onun fəaliyyəti hərəkətin mahiyyəti, hərəkətin mahiyyəti onun nəfsi, fəaliyyətin həqiqətidir, deməli, o həqiqət ilahi fəaliyyətdir, o böyük Yaradanın fəaliyyəti, işi isə öz zati üçün olar, xaricdə olan başqa şey üçün ola bilməz.

Deməli, bu halda insanların işləri “mütləq xeyir”, “mütləq hikmət” adlanır, onun məqsədi işin özü olar, başqa qayə və amala yönəlməz, Allahın işlərinin xüsusiyyəti də elə budur, onun iş görməkdə həmin işdən xaricdə başqa qərəzi olmaz, bizim etdiyimiz kimi bezi şeyləri ələ gətirmək üçün siyasət işlətməz, belə olsaydı, onun bütün fəaliyyəti xarici işləri nizama salmaq, onları hazırlamaq, yerinə yetirmək, şəraitlərini təmin etmək, bəhəsinə yiyələnmək, yəni bu dünya məqsədi güdərdi. Belə olan təqdirdə onun fəaliyyətinin səbəbi xarici işlər, xarici məqsədlər olardı, bu isə qəbih və bəyənilməzdir və o böyük Yaradanın şəninə yaraşmaz.

Əgər onun gördüyü işlər xarici aləmin işlərini nizama salmağa kömək edərsə, bu, onun fəaliyyətinin dolaylı nəticəsidir, bunu da o şeylərin xatirinə deyil, öz müqəddəs zatını təzahür üçün edir, çünki onun zatının fəziləti öz zati üçündür, fəzilətinin yaratdığı şeylər və s. üçün deyildir.

Fəzilətin son dərəcəsinə çatmış insanların da işi belədir, onlar Allahın mərhəməti və ona təqlidlə gəlib bu mərtəbəyə çatdıqda onun işinin ilk məqsədi onun zatını dərk etmək olar, bu da nəfs üçün ilahi əql hesab edilir, əgər gördüyü işin xeyri başqasına çatsa, bu, onun ilk məqsədi deyil, dolayısı ilə olar, çünki onun ilk məqsədi fəaliyyətin nəfsi, yəni fəzilətin nəfsi və xeyrin nəfsidir, bu fəaliyyətin özü də fəzilət və mütləq xeyir doğurar. Deməli, onun fəaliyyəti nə mənfəət əldə etmək, nə zərərin qarşısını almaq, nə var-dövlət, nə vəzifə-hakimiyyət, nə də məhəbbət-kəramət üçün olar.

Hikmətin məqsədi və səadətə sonu bundan ibarətdir. Lakin insanlar xarici varlığı olan şeylərlə əlaqələrini kəsib, nəfslərini öldürməyincə, daxillərində olan cismani meyllərdən xilas olmayınca, nə qədər ki xarici aləmə bağlıdırlar, onların daxili ilahi mərifət və sonsuz hikmətlə dola bilməz, bu dolğunluq yalnız o zaman ola bilər ki, daxilləri cismi işlərdən təmizlənib saflaşsın, təmizləndikdən sonra ilahi mərifət və sonsuz hikmətlə dola. Elə ki yalnız ilahi işlərlə məşğul olmağa başladı, onun nəfsində və zatında olan "mütləq əql" meydana çıxar, eləcə də "ilkin əqli elmlər" adlanan ilkin "istedad" və "vergileri" təzahür edir; onun bu halda ilahi işləri dərk edib anlaya bilməsi, belə mükəmməl, ətraflı, daha aydın, daha dərin, daha ləyaqətli, daha şərəfli bilməsi yalnız "ilkin əqli elmlər" adlanan "ilkin vergilər" əsasında ola bilər.

Bu fəsil buraya qədər həkimin¹⁰⁶ sözləridir və bu sözlərin altında çox faydalı şeylər gizlənməmişdir...

Bilmək lazımdır ki, bəzi qüvvələrə sitayiş edən adamlar ya çox aşağı səviyyədədirlər, ya da aşağı səviyyənin və qədim zamanın qalıqlarıdır, belələrinə səadət nəsb olma bilməz; necə ki, indi də müşahidə edilir, çox aşağı səviyyədə olan tayfalar şəhər tikmək, ev qurmaq, işlərini sahmana salmaqda çox geri qalmışlar və çox qədimdə olduğu kimi, yenə müvəffəqiyyət qazana bilmirlər.

Filosof Aristotalis misal çəkərək demişdir ki, bir qaranquşun görünməsi ilə bahar fəslə başlamaz, bir günün xoş keçməsi bütün fəslin mülayim keçməsinə dəlil olmaz.

Deməli, səadətə çatmağın yolu hikmət təbiətli zövqlərin ardınca getmək, başqa şeylərə göz yumub, yalnız onu özünə şüar etməkdən ibarətdir, bu təbiətə yiyələndikdə möhkəmlik lazımdır ki, o, əbədi və həmişəlik olsun; "mütləq səadət" əbədi qalan, dəyişilib məhv olmayan, dəyişiklik və süquta uğramayan, zamanın gərdisindən, fələyin dövründən qorxmayan səadətdir. Səadət sahibi bu dünyada ikən təbiətin təsiri altında olar, göylərin və fələklərin gərdisindən doğan xoşbəxtlik və

bedbəxtliklər, müsibət və fəlakətlər, faciə və məhrumiyyətlər başqaları kimi, onu da öz girdabına salar, buna baxmayaraq, belə vəziyyət onun ruhunu öldürüb iradəsini qırmasa, təsadüfən başqalarının başına gələn əzab və əziyyət, işgəncə və məhrumiyyətdən yaxasını qurtara bilsə, onlar kimi xəyata düşməse, artıq ona heç bir zaval yoxdur, nə müvəffəqiyyətsizlik ona yol tapar, nə naşükürlük, narazılıq ona yaraşar.

İşdir, Əyyubun (ə.)¹⁰⁷ başına gələn müsibət ona da üz versə, səadətdən üz döndərməz, yolda azmışlar kimi günah iş tutmaz, onun mələk təbiətində olan səbir, dözümlülük, sabitqədəmlilik, şücaəti saxlamaq, qəlbində özünə yer salmış son xoşbəxtliyə inam, dünya nemətinə etinasızlıq onu belə hərəkət etməyə qoymaz və onları belə fəzilətlərə malik olmayan adamlardan fərqləndirər.

Bu sonuncular ya təbiətlərinin zəifliyi, ya qorxaqlığın cəsərəte üstün gəlməsi üzündən təsir altına düşər, açıq səhvlərə yol verir, hissələrin ixtiyarına keçərək rüsvay olar, yaxın adamlarını zəhmətə salar, dostlarının məlamətinə, düşmənlərin danlığına məruz qalar. Özlərini səadət əhli kimi aparmaq istəsələr, zahirdə dözümlü olub sakit görünməyə çalışsalar da, batində qəm və kədərə batırlar. Nadanlıq, mərifətsizlik və aqibətin xeyrini bilməmək nəticəsində onlardan belə yaramaz işlər baş verir. Onların iş və əməlləri iflic olmuş bədən üzvlərinin iş və hərəkətlərinə oxşayar: iradəyə tabe olmadıqlarından şərçə yönəldiləndə şimala gedərlər, eləcə də əksinə; nəfsi mülayimliyə öyrədilməmiş adamın həddini aşıb ifrata yol verməyəcəyinə arxayın olmaq olmaz.

Aristotalis demişdir ki, "səadət" sabit və dəyişməz bir şeydir. De-diymiz kimi, insanlar isə müxtəlif dəyişikliyə məruz qalırlar. Bəzən elə olur ki, ən xoş xasiyyətli adam müsibətə mübtəla olur, məsələn, Bərnams mübtəla olan kimi. Bərnams yunanca Əyyub peyğəmbərin adıdır, buna yuxarıda balaca, üstüörtülü işarə edilmişdir.

Belə bir adam elə bir "əməl" üstə ölsə, xalq onu xoşbəxt hesab etməz. Bu baxımdan, adamların axırının necə olacağını bilmədən onları "xoşbəxt" adlandırmaq olmaz, bu əhvalat isə çox iyrendir.

Bundan sonra, şübhə qalmasın deyə, söyləmişdir ki, insanların təbiəti gözəl olduqda hər hansı hal ona üz verir-versin, çıxış vəziyyəti var; o, həmin hala münasib fəzilətlərin ən təsirliyinə işə salmalıdır, məsələn, çilgünlığa qarşı – təmkin; hərisliyə qarşı – səxavət; yoxsulluğa qarşı – dözümlülük. Belə hallarda o, həmişə xoşbəxt sayılır, onun "səadətinə" zərər və kəsir gələr, ruh düşkünlüyü və kədər yaradar, yaxşı xələl gəlməz. Əgər ona böyük bir xoşagəlməz hadisə üz versə, onu təmkin və mətanətlə qarşılıyar, onun bu mətanəti səadətini artırır,

əksinə hərəkət etsə, “səadətine” zərər və kəsir gələr, ruh düşkünlüyü və kədər yaradar, yaxşı iş görmək istedadı azalar. Lakin belə vəziyyətdə yaxşı iş görmək, xeyirli fəaliyyət göstərmək bulud altından çıxan günəşin doğmağına bənzər, onun başqa gözəlliyi olar, böyük müsibətlərə dözüb ağır bədbəxtlikləri yüngül saymaq, arsızlıq və qanacaqsızlığa dələlət etməz, bu, təbiətən sarsılmaz iradə, yüksək ruh, böyük alicənablıq və əyilməz qürur əlamətidir. Ən gözəl xasiyyət belə olar!

Sonra demişdir: xasiyyətin meylı həmişə fəaliyyətdə olsa, göstərdiyimiz kimi, heç bir “səadət” xəsarətə uğramaz, heç vaxt bəd əməllərə yer olmaz, belə halda “səadət” sahibinə müsibət də üz versə, yəne də ona qibtə edərlər, çünki heç bir belə “səadətə” qələbə çala bilməz, o, hər şəraitdə öz mahiyyət və təbiətini mühafizə edir. Buraya qədər söz filosofunkudur.

Yalnız təbiətində hikmət olan zövqlərdən istifadə etdikdə insanın “səadətə” çata biləcəyini dediyimizdən, təbiətin növlərini və xoşbəxtlərə xas olan zövqlərin şərhlərini də buraya əlavə etmək lazım gəlir ki, bu fəsil də öz növbəsində tamamlanmış olsun.

Deməliyə ki, bəsitlik nəzərə alınarsa, insanların təbiəti (temperamenti – R.S.) işlərinin son məqsədi baxımından üç cürdür:

Birinci – “ehtiras” təbiəti, bunun fəaliyyətinin son məqsədi “şəhvət” nəfsi olar;

İkinci – “kəramət” təbiəti, bunun fəaliyyətinin son məqsədi “qəzəb” nəfsi olar;

Üçüncü – “hikmət” təbiəti, bunun fəaliyyətinin son məqsədi “əql nəfsi” olar.

“Hikmət” təbiəti təbiətlərin ən kamildir, çünki onda həm zövq, həm də kəramət var: lakin dəyişkənindən yox, əbədi və sabitlərindən. Birinci iki təbiətdən fərqli olaraq, “hikmət” nə edərsə, hamısı kamil və gözəl olar, halını dəyişməz, sabit qalar, hər kəs öz istədiyi zövqü ondan alar: adil adam – ədalətdən, filosof – hikmətdən, fəzil adam – fəzilətdən. Fəzil adamın son qayəsi fəzilət olduğundan məqsədinə çatdıqda onun üçün bundan daha ləzzətli heç bir zövq ola bilməz, əbədiliyi üçün cövhərə xas hesab edilir.

Lakin şəhvani ləzzətlər öz nəticələri etibarilə əziyyətə çevrildiklərindən dəyişkən, yəni “ərəz” hesab edilir; “kəramət” də belədir.

Dediyimiz kimi, bu filosofun fikrincə, “ilahi səadət” şeylərin ən şərəfətli, zövqlərin ən ləzzətli olsa da, onun fəzilətinin göstərilməsi üçün “xarici səadətlərə” də ehtiyac ortaya çıxır, əks təqdirdə o “şərəf” gizli qalır. Belə olsa, o, biliyini göstərə bilməyən yatmış alimə oxşayar.

Lakin əgər o, gizli sirləri bildiyini büruzə versə, heyrtləndirici əsər yaratsa, onun öz yaradıcılığından aldığı ləzzət tam ləzzət, sevinci əsl sevinc olar; təmiz, pakizə, ləkəsiz; onda sünilik, qəlpilik kimi şeylərə təsadüf edilməz; bu vaxt onun qəlbində yatan məhəbbət kamalı oyanıb coşar, əşqlik və vurğunluğa çatar.

Yoxsa o böyük sultana yaraşmaz ki, şeytan vəsvəsinə uyub belə işlərə baş qoşsun, ya o şan-şövkətlə kiçik bir xidmətə razı olsun, mə-nəvi zövqü buraxıb heyvanlara xas olan, tez keçib gedən, nəticəsi əzab, əziyyət, peşmançılıq olan hissi əyləncələrdən ləzzət alsın.

Deməli, aydın oldu ki, əqli, mənəvi zövq cövhəri-əbədidir, “ərəzi”, öləri deyildir. Həqiqi ləzzət görməmiş bir adam necə onu bir də arzulaya bilər, əbədiliyi anlamayan adam necə onun eşqinə düşə bilər?! Eləcə də “mütləq xeyir”, “mütləq fəzilət”in nə olduğunu bilməyənlər onun ətrini, dadını, ləzzətini də duya bilməzlər.

Qədim filosoflarda bir kəlam var imiş, onu böyük məbədlərin və heykəllərin üzərində yazarmışlar. O kəlam budur: “Dünyaya vəkil edilmiş mələk deyir: dünyada xeyir də vardır, şəər də, elələri də vardır ki, nə xeyirdir, nə də şəər. Kim bu üç şeyin üçünü də lazım olduğu kimi tanısa, canını mənim əlimdən qurtaracaq və sağ qalacaqdır, tanımasa, onu ən əziyyətli şəkildə öldürəcəyəm. Bu, o deməkdir ki, mən onu birdə-fəlik öldürməyəcəyəm ki, əlimdən çıxıb bilər, yox, onu tədriclə, yavaş-yavaş, uzun müddət içərisində məhv edəcəyəm”.

Kim bu kəlam üzərində dərin düşünüb onun mənasını dərk etsə, yuxarıda deyilmiş məsələlərin də mənasını başa düşmüş olar.

“Səadət” ləzzətinə gəldikdə, demək lazımdır ki, onlar da iki cürdür: biri aktiv, biri passiv. Aktivə məcazi mənada, əyanilik üçün cinsi əlaqə vaxtı kişilərin aldığı ləzzəti, passivə qadınların aldığı ləzzəti misal kimi göstərmək olar.

Passiv ləzzətlər tezkeçən olurlar, gözlənilməz, qəflətən baş verən, müxtəlif ani dəyişiklikdən dəyişilər. Aktiv ləzzətlər – zatidir, ona görə passiv ləzzətlərdən imtina etdikdə də dəyişilib korlanmazlar.

Deməli, heyvani hisslər mahiyyət etibarilə passiv ləzzət kimidirlər, onlar korlanıb yoxa çıxıb bilər, dəyişikliyə uğraya bilərlər. Belə ləzzətlər əziyyətə bərabərdir. “Səadət” isə onun əksinədir, çünki “ərəzi” deyil, “zatidir”, hissi deyil, zehnidir, heyvani deyil, ülvidir. Deməli, əsl ləzzət aktiv ləzzətdir. Filosoflar buna görə demişlər ki, əsl ləzzət, sahibini naqislikdən kamilliyə, xəstəlikdən sağlamlığa, rəzilətdən fəzilətə qaldırır. Bu iki qisim ləzzətin əvvəli də, sonu da fərqli və müxtəlifdir.

Onu da demək lazımdır ki, hissi ləzzət başlanğıcda xoşagələn, ürə-yəyatan olar, heyvani qüvvə hakim olduğundan insanın şövqü də artar, lakin elə ki, kamına çatdı, süstlük, passivlik başlar.

Bu, ona görə belə olur ki, başlanğıcda müqəddəs qüvvələr fəalyyətdən salındığından iyrenc şeylər – təmiz, eybəcərler – gözəl görünər, iş qurtardıqdan, ləzzət sona çatdıqdan sonra həqiqət gözü açılar, əməlin çirkinliyi, rüsvayçılığı ortaya çıxar, aqibətin dəhşətli olacağını görər, lakin geri qayıtmaq artıq mümkün olmaz. Mənəvi zövq istər başlanğıcında, istərsə sonunda bu ləzzətin əksinədir: başlanğıcda xoşagələn olmaz, adam ondan qaçmaq istəyər, hövsələ, əmək, zəhmət, iradə və fəaliyyət nəticəsində ələ gələr, yiyələndikdən sonra gözəlliyi, meziyyəti, lazımlığı, qiyməti, şərəfi və fəziləti zahir olar; sonra bütün ləzzətlərin ən ləzzətli olan mənəvi bir zövq yaranar, onun aqibətinin yaxşılığı, axirətinin xeyirliliyi göz qabağında olar.

Buna görədir ki, insanların, ömürlərinin lap ilk çağlarından ata-ana tərbiyəsinə, sonra şəriət qayda-qanunlarına, daha sonra əxlaq və əqidənin saflaşdırılmasına, hikmətə çatmasına ehtiyacları vardır. Əgər təbiətləri nəsihət qəbul edib hikmətə çatsa, onlar da yüksəlib “səadətə” çatmış olarlar, qəbul etməsələr, alçalıb aşağı səviyyədə qalarlar.

“Səadət” ləzzətinin aktiv ləzzət olduğu aydınlaşdı. Passiv ləzzət: alma, qəbuletmə nəticəsində əmələ gəlmiş kimi, aktiv ləzzət də: vermə, bağışlama, sərftmə sayəsində yaranır. Buradan o çıxır ki, “səadət” “səxavətsiz” ola bilməz; yaxşı xətt sahibinin ləzzəti yazmaqda, gözəl səs sahibinin ləzzəti oxumaqda olduğu kimi, “səadət” də ləzzəti səxavətdə, alicənablıqdadır. “Səadət” alicənablığı ən kərəmətli, faydalı, şərəfətli hikmət olduğundan onun ən “ləzzətsiz” ləzzətliyə ləzzətli olar; qərribə burasıdır ki, həqiqi dövlət olan bu hikmətin, maddi səxavətin əksinə olaraq, son dərəcə ali və şərəfli bir xüsusiyyəti vardır: dünya mal-dövləti paylandıqca azalar, onun zatında kəsir yaranar, ehtiyat xəzinəsi boşalar, bu həqiqi dövlət olan hikmət isə nə qədər çox paylansa, o qədər ehtiyatı artar, nə qədər çox işlənsə, o qədər imkan çoxalar, azalmayacağına, yox olmayacağına o qədər arxayınlıq olar.

Maddi dövlətin yanmaq, batmaq, yazıların çevrilişi, ədədlərin gər-dişinə məruz qalmaq, qarət edilib oğurlanmaq qorxusu olduğu halda, mənəvi (əsl) dövlət olan hikmətin isə xərcəlməkdən, müsadirə edil-məkdən, bəlalardan enməsindən, ünsürlərin hiddətlənməsindən qorxu-su olmaz.

“Səadət”, xoşbəxtlik ləzzətinin nə olduğu bilindiyyindən, onun əksi olan “şəqavət” – bədbəxtliyin də nə qədər acınacaqlı, xoşagəlməz, arzu edilməz olduğu aydınlaşar.

“Səadət” mədh edilib-edilməməsi haqda filosoflar arasında ixti-laf vardır.

Filosof Aristotalis deyir ki, fəzilətin son nöqtəsinə çatmış şeyləri mədh etmək olmaz, bəlkə başqa şeyləri onlara nisbətən mədh etmək olar, məsələn, o böyük Yaradanın xidmətində olanlar “mütloq” xeyir kimi, bunların hamısı onun müqəddəs zatının nemətlərindəndir, çünki bir şeyi mədh etmək onun nəyə nisbətən isə maddiyyat və keyfiyyətdə üstün olduğunu təsdiq etməkdir.

Böyük Yaradanın zati və keyfiyyəti isə bütün mədhlərin fəvqün-dədir.

Deməli, Onu mədh etmir, bəyənilər. “Səadət” də xeyirli işlərdən və ilahi buyruqlardan olduğundan mədhdən azaddır, o bəyənilə bilər. İnsanların səadətinə səbəb ola biləcək şeyləri mədh etmək olar, məsələn, “ədalət” səadətə səbəb ola biləcəyi üçün onu tərifləyib mədh edərlər.

İKİNCİ HİSSƏ

MƏQSƏDLƏR HAQQINDA

Bu, on fəsildən ibarətdir.

BİRİNCİ FƏSİL

*Xasiyyətin (xarakterin) mahiyyəti,
həddi və əxlaqın dəyişilməsinin mümkünlüyü haqqında*

Xasiyyət – ağıl və düşüncəyə ehtiyac olmadan, nəfsi asanlıqla fə-aliyyət göstərməyə məcbur edən fitri xüsusiyyətdir¹⁰⁸.

Nəzəri hikmət bəhsində aydın oldu ki, nəfsi keyfiyyətlərdən tez keçənlərə – “hal”, gec keçənlərə isə – “xüsusiyyət” deyilir. Deməli, “xüsusiyyət” nəfsani keyfiyyətlərdən biridir və xasiyyətin mahiyyətini təşkil edir. Lakin onun kəmiyyəti, yəni nəfisdə qala bilmək müddəti, da-vamiyyəti iki şeydən asılıdır: təbiətdən, adətdən.

“Təbiət” – insanlarda olan elə bir qeyri-ixtiyari keyfiyyətə deyilir ki, o, bir təsir nəticəsində halını dəyişib başqa hala düşsün, məsələn, azacıq bir təhrik nəticəsində özündən çıxıb qezəblənən, ya qulağına çatan bir səsdən, ya da kiçik bir şeylədən təşvişə düşən, ya qərribə görünən balaca bir hərəkətdən yersiz qəhqəhə çəkib gülməyini saxlaya bilməyən, ya əhəmiyyətsiz bir şey üstə qəm və kədərə batan adamlar kimi. Lakin adət ona deyirlər ki, əvvəlcə düşünülüb, ixtiyari bir iş görülsün, uzun təcrübələr, çoxlu təkrarlar nəticəsində vərdişə keçsin, tam vərdiş əldə edildikdən sonra iradənin iştirakı olmadan qeyri-ixtiyari icra edilsin və xasiyyətə çevrilsin.

Xasiyyətin (xarakterin) yalnız “heyvani nəfse” daxil olması və ya “nitq nəfsinin” də onun yaranmasında iştirak etməsi haqqında qədim alimlər arasında ixtilaf vardır, eləcə də hər adamın xasiyyətinin təbii (fitri), yəni əbədi olması, məsələn, oddakı istilik, ya qeyri-təbiiyi haqqında da fikirləri müxtəlifdir.

Bir qismi bəzi xasiyyətlərin təbii (fitri), bəzilərinin isə başqa səbəblərdən yarandığını və təcrübə nəticəsində möhkəmləndiyini, sabitləşdiyini demişlər; başqa bir qismi isə bütün xasiyyətlərin təbii (fitri) olduğunu və onun dəyişilməsinin qeyri-mümkünlüyünü iddia etmişlər; üçüncü bir dəstə də bu fikirdədir ki, xasiyyət nə təbii, nə qeyri-təbii, bəlkə insan elə yaranmışdır ki, o, istədiyi xasiyyətə yiyələnə bilər, ancaq bu, yuxarıdakı misallarda göstərdiyi kimi, məzəcə uyğun gəlsə tez olar, gəlməyə gec; müxtəlif insan təbəqələrində təsadüf edilən xasiyyətlər əvvəlcə iradi, ixtiyari şəkildə aşılır, sonra təcrübə, təkrar, vərdiş nəticəsində xasiyyətə çevrilir.

Bu üçündən doğrusu üçüncü əqidədir. Bunu əyani olaraq müşahidə də etmək olar: uşaqlar və cavanlar əvvəl hansı xasiyyətdə olmalarına baxmayaraq, başqa xasiyyətdə olanlarla dostluq etdikdə, ya onların tərbiyəsinə verildikdə, geyimdə, işdə, davranışda onların xasiyyətini qəbul edərlər.

Birinci və ikinci əqidə iradə, öyrətmə, aşılama, tərbiyə etmə, inan-dırma, məcburetmə, siyasət, şəriət, təlqin, təhsin kimi qüvvələri inkar edir, insan növünün tərbiyə qəbuletmə, öyrənmə qabiliyyətinə inanmır; guya hər kəs öz qabiliyyətinə inanmır; guya hər kəs öz təbiətinin hökmü tələb etdiyi kimi davranır, sövq-təbii olaraq öz növünün inkişafını, nəslin davamını təmin edib işləri nizama salır, məncələri aradan qaldırır. Bu hökmün nə qədər yanlış və puç olduğu çox aydın görünür.

Birinci əqidə tərəfdarlarından revaqilər (stoiklər) adlanan filosoflar demişlər ki, insanların hamısı öz ilkin, fitri təbiətlərinə görə, nəcib yararlanırlar, lakin sonra xəbislərlə oturub-durur, şəhvətlə məşğul olur, tərbiyənin yoxluğu və nalayiq işlərdən çəkəndirmək üzündən o yerə gəlib çatırlar ki, yaxşı ilə pisə fərq qoymur, arzularına yetişmək, kamlarına çatmaq xatirinə bütün vasitələrə əl atır, tədriclə pislik, şər onların təbiətində özünə möhkəm yer salır. Onlardan daha əvvəl bəziləri də belə demişlər ki, insanı təbiətdən rəzil, alçaq və nəcins yaratmışlar, dünyanın küduret gətirən maddələrindən onun xamuruna maya qatmışlar, ona görə onların zatlarında şər vardır; xeyir isə təlim və tərbiyə nəticəsində aşılır. Təbiətlərində həddən artıq şər olan adamlar tərbiyə ilə də islah edilməzlər, islah oluna bilənlər ilk anlarından fəzilət və xeyir sahibləri ilə bir yerdə olsalar, yaxşı olurlar, əks təqdirdə öz təbiətlərində qalarlar.

Calinus bu əqidədədir ki, adamların bəziləri öz fitrəti etibarilə xeyir, bəziləri şər, qalanları isə orta təbiətlidir, ikisinin arasında olar, həm bunu qəbul edə bilər, həm onu.

Bu, birinci iki əqidəni batil etmişdir. Sübutu budur ki, əgər bütün insanlar fitri yaranılışdan xeyirtəbiətlidirsə, yalnız pis tərbiyə əsasında şər qüvvələrin təsiri altında şərtəbiətliyə çevrilirsə, deməli, bu şər qüvvə və ya onun özündə olmalıdır, ya da xaricdə. Şər qüvvə onun özündədirsə, deməli, onları fitri yaranılışından yalnız xeyirtəbiətli hesab etmək olmaz, bəlkə şərtəbiətli hesab etmək olar; yox, əgər onlarda həm xeyir, həm də şər qüvvə varsa, lakin şər qüvvə qalib gəlsə, deməli, o, yenə də şərtəbiətli olmalıdır. Lakin bu qüvvə öz daxilində deyil, xaricdən gəlsə, bu halda başqaları şərtəbiətli olurlar. Beləliklə, “bütün insanlar xeyirtəbiətlidir” hökmü düz ola bilməz. Bütün insanların şərtəbiətli olduğu əqidəsinə batil etmək üçün də eynən həmin sübutu getirmişdir.

Hər iki əqidənin yanlışlığına sübut gətirdiyi üçün öz əqidəsinin doğruluğunu isbat etmişdir. Sonra demişdir: biz açıq-aydın görür və müşahidə edirik ki, bəzi insanlar xeyirtəbiətli olur və heç vaxt dəyişilmirlər, lakin bunlar azdırlar; bir qismi şərtəbiətlidirlər, bunlar da dəyişilmirlər, xeyri qəbul etmirlər, amma çoxdurlar; yerdə qalanlar ortadırlar: yaxşılarla dostluq edəndə yaxşı olurlar, pislərə qoşulanda pis.

Filosof Aristotalis özünün “Əxlaq” və “Məqulət” əsərlərində demişdir ki, pis adamlar təlim və tərbiyə əsasında yaxşılaşa bilərlər, lakin bunun qəti və həmişə belə olacağını demək çətinidir, hər halda, nəsihət,

məsləhət, təlim-tərbiyə ardıcıl olsa və ədalətli tənbehlə əlaqələndirilsə, nəticəsiz qalmaz. Bəziləri var ki, çox tez tərbiyələnilirlər və fəzilətin təsiri dərhal, vaxt gözləmədən özünü göstərir. Elələri də var ki, onların fəziləti doğru hərəkətləri, tərbiyəyə doğru sürətləri yavaş və ləng olur.

Sonrakı alimlərin “xasiyyətin fitri olmaması” haqqındakı dəlilləri bundan ibarətdir: Onlar deyirlər ki, bütün xasiyyətlər dəyişkəndir, dəyişkən isə fitri ola bilməz. Buradan nəticə çıxarırlar ki, heç bir xüsusiyyət fitri deyildir. Bu sillogizm ikinci modusa görə doğrudur¹⁰⁹. Məlumdur ki, birinci şəkil (fiqur) üzrə kiçik müqəddimə ümumi-ıqrari, böyük müqəddimə ümumi-inkari olduqda, nəticə həmişə ümumi-inkari olur. Faktların müşahidəsi, tərbiyənin nəticəsi, ilahi siyasət olan şəraitin təsiri ümumi-inkari nəticənin doğruluğunu açıqdan-açığa göstərir; böyük müqəddimənin doğruluğu isə özündə ehtiva edilmişdir. Hamu bilir ki, suyun aşağı axıcılıq təbiətini, alovun yuxarı qalxmaq və yaradıcılıq mahiyyətini dəyişdirmək olmaz, başqa fitri hadisələr də belədir.

Əgər xasiyyət fitri olsaydı, ağıllı adamlar öz uşaqlarının tərbiyəsi və cavanların əxlaqlarının saflaşdırılması, formalaşdırılması, möhkəmləndirilməsi və adət şəklinə salınmasını məsləhət görməz, özləri də bununla məşğul olmazdılar.

Bir adam uşaqların, xüsusilə bir yerdən başqa yərə aparılan qul uşaqların xasiyyətlərini, əxlaqlarını, onların necə dəyişdiyini diqqətlə izləyib dərindən düşünsə, burada deyilənlər ona aydın olar. Çünki uşaqlar ilk anlarda təbiətən necədirlərsə, özlərini elə də göstərirlər, bu vaxt onların ağıl, şüurları hələ o dərəcəyə çatmaz ki, öz simalarını, iradə, hal və ohvallarını hiylə və riyakarlıqla örtüb gizlədə bilsinlər. Yaxşını pisdən ayıra bilən bezi ağıllı adamlar da belə edirlər: pis hesab etdiklərini gizlədə, yaxşı bildiklərini, xeyirlərinə olanları zahirə çıxardarlar.

Uşaqlar üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, onların bəziləri tərbiyəni tez qəbul edir, bəziləri gec, bir qismi isə heç tərbiyə olunmaq bilmirlər. Onların hərəsində öz məcazlarına uyğun həyalıq, sırtıqlıq, əliaçıqlıq, xosislik, rəhmdillik və bu kimi hallar təzahür edir. Bundan əlavə, onların bəziləri təbiətlərində əks olan xüsusiyyətləri asan, bəziləri çətin, bəziləri orta qəbul edir, bəziləri heç qəbul etmirlər. Ona görə də bəziləri xeyirxah, bəziləri bədxah, bəziləri isə orta olurlar, hərə öz əxlaqına görə, çünki davranış əxlaqın göstəricisidir.

Heç bir surət bir-birinə oxşamadığı kimi, heç bir xasiyyət də başqa xasiyyətə oxşamaz. Ona görə tərbiyə və təlimdə səhlənkarlıq edilsə,

hər kəsin cilovu öz təbiətinin ixtiyarına verilsə, o, bütün ömrü boyu hansı xasiyyətdə doğulmuşdusa, elə də qalar: bəziləri quduzluq zəncirində, bir dəstəsi şəhvət girdabında, bir qismi hərislik pəncəsində, bir hissəsi təkəbbür caynağında. Hər bir insanın ilk tərbiyəçiləri, ümumiyyətlə, onun vicdan səsi olar, ikinci tərbiyəçiləri təmiz əqidəli, düzgün fikirli adamlar olar ki, bunlardan hikmət öyrənib tədricən kamillik dərəcələrinə yiyələnelər.

Deməli, ata-ananın borcudur ki, hər şeydən əvvəl övladlarını vicdanlı olmağa öyrətsinlər, sonra müxtəlif təlim-tərbiyə işlərinə başlasınlar.

Döyülüb danlanmağa ehtiyacı olanlara, təlim-tərbiyənin tələb etdiyi ölçüdə, bir balaca qulaqburması vermək, hədə-qorxu gəlmək olar. Lakin tərif, həvəsləndirmə, ürək-dirək vermə kimi müsbət tədbirlər kömək edirsə, belələri üçün əvvəlcə bunlardan istifadə olunmalıdır.

Nəhayət, istər xoşla, istərsə zorla bəyənilən xasiyyətləri aşılایıb verdişə çevirmək lazımdır. Ağıla-kamala dolduqdan sonra bunların faydasını gördükdə, onlardan tələb olunmuş bu möhkəm nizam-intizamın, ardıcıl tərbiyə üsulunun doğru olduğunu başa düşürlər.

Daha böyük istedadla malik olsalar, daha böyük səadətə çatırlar. Allah kömək eləsə, çatırlar.

İKİNCİ FƏSİL

Əxlaqi saflaşdırma sənətinin şərəfli sənət olması haqqında

Hər sənətin şərəfi onun məqsədində, hər varlığın islahı onun zəmindəki şərəfindədir. Bu hökmün nə demək olduğu ağıl sahiblərinə çoxdan aşkar və ayındır. Məsələn, tibb elminin məqsədi insan bədəninə, dabbəliğin məqsədi isə ölü heyvan dərisini islah etmək olduğundan, əlbəttə, tibb sənəti daha şərəflidir, çünki insan bu dünyada olan mövcudatın ən şərəflisidir. Bu məsələ “ali nəzəri hikmətdə” sübut edilmişdir, biz də birinci hissənin dördüncü fəslində o barədə öləri danışıbmışıq. Belə bir məxluqun varlığı, şərh etdiyimiz kimi, onu Yaradandan nə qədər böyük bir sənətkar, qüdrətli bir ustad, nəcib, müqəddəs, əbədi, ən kamil cövher, ən yüksək əql, mütləq şüur, ən bilikli, ən tədbirli, ən iradəli bir varlıq olduğuna dəlalət edir.

Hər şeyin kamilliyi ona aid olan xüsusiyyət və fəaliyyətin tam təzahür etməsindədir, necə təzahür edirsə, sahibinin də kamilliyi və

naqisliyi elə o dərəcədədir. Biz yuxarıda bunu at və qılıncın öz xassələrini tam təzahür etdirmək misalında izah etmişdik, yük çəkməkdə, qoyun başı kəsmək misalında da şərh etmək olar.

İnsan xasiyyəti də vücudundakı ziddiyyətlərin fəaliyyəti dövründə başlamış, kamillik dərəcəsinə çatana qədər bu sənət əsasında inkişaf edir.

Deməli, bu dünyadakı mövcudatın ən şərəfli olan, insani kamilliyə çatdırmaq məqsədini güdən sənət dünya sənətlərinin ən şərəfli olmalıdır. Onu da bilmək lazımdır ki, bütün canlı varlıqlar, eləcə də bitki və cansız əşyalar arasında açıq-aydın fərq olduğu kimi, məsələn, yəhərli oynaq ərəb atı ilə palanlı tənbel yük atını, cilalanmış parlaq hind qılıncı ilə yumşaq, paslanmış dəmir qılıncı bir cərgəyə qoymaq mümkün olmadığı kimi, insanlar arasında da fərq var, bəlkə bir az da artıq, hər bir varlığın növləri arasında bu növ arasında olan qədər ixtilaf və fərqi yoxdur. Bir şair bunu belə demişdir:

Əgər min bir xassədə oxşasa, iki insan,
Diqqət ilə baxdıqda onda da fərq taparsan!

Şişirdilmiş halda desə də, düz deyibdir. Çünki insanlar arasında hər cür şəxsə rast gəlmək olur: ən alçağından tutmuş ən alicənabına qədər. Yalnız əxlaqi saflaşdırma sənəti ən alçağı ən yüksəkliyə qaldırmağa, bacaranları, istedadları daxilində "səadətə" çatdırmağa qadirdir. Əlbəttə, insanların hamısı eyni dərəcəyə yüksələ bilməzlər, lakin xeyli yaxşılaşarlar. Bu barədə əvvəldə də danışmışıq.

Varlıqların ən aşağı dərəcədən kainatın ən şərəfli mərtəbəsinə qaldıran sənətdən daha şərəfli nə ola bilər?! Söz uzanmasın deyə, bu məsələ haqqında bu qədər kifayət edər...

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Əxlaq kəramətlərinə daxil olan fəzilət cinslərinin sayı haqqında

"Nəfs" elmində insan nəfsində üç qüvvənin olduğu müəyyənləşdirilmişdi. Bu qüvvələrin iradəsindən asılı olaraq, müxtəlif nəticələr əldə edilir: bunlardan biri qalib gəldikdə o biriləri ya məğlub, ya da məhv edilir.

Birinci – "nitq qüvvəsi", buna "mələk nəfsi" də deyilir, bu – fikir, həqiqətləri ayırd edə bilmək, onlar haqqında əqidə söyləməyin hərəkət (başlanğıc) qüvvəsidir.

İkinci – "qəzəb qüvvəsi", buna "səbəi nəfs" (yirticilik nəfsi) də deyilir. Bu – qəzəb, ürəkli olmaq, qorxu və vahiməyə üstün gəlmək, böyümək, yüksək məqama çatmağın hərəkət (başlanğıc) qüvvəsidir.

Üçüncü – "şəhvani qüvvə", buna "bəhimi qüvvə" ("mal", "heyvani" qüvvə) də deyilir. Bu – şəhvət, qidalanma, yemək, içmək və cinsi əlaqədən ləzzət almağın hərəkət (başlanğıc) qüvvəsidir. Bu barədə birinci hissədə də məlumat verilmişdir.

Deməli, nəfs fəzilətlərinin sayı da bu qüvvələrin sayı qədər olmalıdır.

"Nitq nəfsinin" hərəkət qüvvəsi fitrətən qaydasındadırsa, o, həqiqətlərə yiyələnməyə həvəs göstərəcəkdir; əksini güman etmək mütləq səhv olar. Bu hərəkətin nəticəsində "elm" fəziləti əmələ gələr və əlavə olaraq "hikmət" fəzilətinə yiyələnmək imkanı yaranar.

"Səbəi" nəfsin" hərəkət qüvvəsi fitrətən qaydasındadırsa, "əql nəfsinə" qulaq asacaq, "əql nəfsi" nəyi və necə lazım bilirsə, elə də edəcək, yersiz çılğınlığa, hədsiz coşqunluğa yol verməyəcəkdir, yəni özünü orta vəziyyətdə, mötədil aparacaqdır. Bu hərəkətin nəticəsində "helm" fəziləti əmələ gəlir və əlavə olaraq "şücaət" fəzilətinə yiyələnmək imkanı yaranar.

"Bəhimi" nəfsin" hərəkət qüvvəsi fitrətən qaydasındadırsa, "əqli nəfsə" tabe olacaq, o, nəyi isə məsləhət görsə, onunla da kifayətlənəcək, məcazına xələl gətirməyəcəkdir. Bu hərəkət nəticəsində "iffət" (ismət) əmələ gələr və əlavə olaraq "səxavət" fəzilətinə yiyələnmək imkanı yaranır.

Fəzilətin bu üç cinsi əmələ gəldikdən sonra hər üçü bir-birinə qarışb bir-birini zənginləşdirir, onların üçünə də oxşayan, hər üçünə xas olan fəzilətlərin tam və kamil olmasınadək təşəkkül tapmış yeni bir fəzilət əmələ gəlir ki, ona "ədalət" deyilir. Buna görə bütün qədim və sonrakı alimlərin fikri budur ki, fəzilət cinsinin sayı dördür: "hikmət", "şücaət", "iffət" və "ədalət". Kim bunlardan birinə, ya dördünə də sahib olmayıbsa, onun mədh edilib təriflənməyə, fəxr edib qürrelənməyə haqqı yoxdur.

^{*}Yirtici

^{**}Heyvani

Bəzilərinin öz əsil-nəşəblərinin nəcəbəti, nəşillərinin şərəfəti ilə fəxr etmələri onu göstərir ki, onların əcdadları arasında bu fəzilətlərə yiyələnmiş şöhrətli adamlar olmuşdur. Biri vəzifəsi, mənşəb və rütbəsi, ya dövlətinə görə qürrelənsə, ağıllı adamlar bunu bəyonməzər.

Başqa sözlə, bundan əvvəl nəfsin iki qüvvəsi olduğunu demişdik: biri zati idrak, birisi başqa vasitələrlə edilən təhrik. Bunların hər ikisi də öz növbəsində iki hissəyə ayrılır:

İdrak qüvvəsi: nəzəri və əməli qüvvə; başqa vasitələrlə təhrik qüvvəsi: dəf qüvvəsi – yəni “qəzəb” qüvvəsi; “cəzb” qüvvəsi – yəni “şəhvət” qüvvəsi.

Beləliklə, dörd qüvvə olur. Bunların hərəsi öz yerində orta, tarazlıq vəziyyətlərində olduqda, yəni nə qədər ki, lazımdır, necə ki, kafidir, nə az, nə çox, onlara müvafiq də fəzilət yaranar. Deməli, fəzilətlər də dörd olar:

Birinci – nəzəri qüvvənin saflaşdırılması (tərbiyəsi), bu – “hikmət” olar;

İkinci – əməli qüvvənin saflaşdırılması (tərbiyəsi), bu şücaət olar; Üçüncü – “qəzəb” qüvvəsinin saflaşdırılması (tərbiyəsi), bu – şücaət olar;

Dördüncü – “şəhvət” qüvvəsinin saflaşdırılması (tərbiyəsi), bu “İffət” olar.

Əməli qüvvənin kamilliyi onun qabil olduğu işi nə dərəcədə yaxşı yerinə yetirməsi ilə müəyyən edildiyindən və bu fəzilətlərin hamısı əməliyə daxil olduğundan, əvvəlki mühakimələrdə qeyd edildiyi kimi, “ədalət” başqa üç fəzilətə yiyələnəklə mümkün ola bilər. Burada bir dolaşlıq vardır, o da bundan ibarətdir ki, biz əvvəlcə “hikməti” nəzəri və əməli olaraq iki yerə, sonra “əməli hikməti” üç hissəyə bölürük ki, bunlardan birinin tərkibinə dörd fəzilət daxil olur və onlardan biri də “hikmətdir”. Beləliklə, “hikmət nəfsi” hikmət hissələrindən birinə daxil olur ki, bu sonuncu özü də “daxil olmuş” (mədxul) hesab edilir.

Bu dolaşılığın səbəbi (həlli) orasındadır ki, “əməli” “nəzər” ilə (təcrübə nəzəriyyə ilə) əlaqədar olduğu kimi (buna görə elmlərin təsnifatında dünya işlərini öyrənən elmə “əməli hissə” adı verilmişdir), nəzər də əməl ilə əlaqədardır, çünki “nəzər” (nəzəriyyə) elə şeylərdəndir ki, onun da yaşaması “nazirin” (nəzəriyyəçinin) varlığına bağlıdır. Buna görədir ki, əsl hikmətə yiyələnəklə əməli hikmət bölmələrin-

dən biri hesab edilmişdir, “ədalət” hikmət olduğu kimi, “hikmət” də ədalət ola bilər, əgər “hikmət” istilahından məqsəd “ən kamil əməli əqldirsə” (buna “əməli hikmət” də deyilir), bu istilahi da işlətmək olar. İstilahlər müxtəlif olduğundan “cismi” dolaşlıq və anlaşılmazlıq da aradan qalxar.

Bu iki fəzilətin hər birinə sahib olan adamın təriflənilib fəxr edilməyə haqqı vardır, lakin bir şərt ilə: o da bu fəzilətin başqasına verilməsindən ibarətdir. Əgər bu fəzilət yalnız onun özündə qalıb başqasına keçmirsə, onun təriflənilib fəxr edilməyə haqqı yoxdur. Məsələn: əgər səxavət sahibinin səxavəti başqasına keçmirsə, ona səxavətli yox, “israfçı” deyərək. Eləcə də şücaət sahibi, o da bu xüsusiyyətdə olsa, ona “şücaətli” yox, “qoluzorlu” deyərək. Hikmət sahibi özünü belə aparsa, ona filosof deyil, “tamaşaçı”, “müşahidəçi” deyərək. Lakin fəzilət ümumun malı edilsə, başqalarına da təsiri olar, hər halda ya qorxu, ya ümidə səbəb olar, “səxavət” ümidə, “şücaət” – qorxuya, amma yalnız bu dünyada, çünki bu fəzilətin ikisi məhv olacaq “heyvani nəfsə” aiddir. “Elm” isə bu dünyada da, axirətdə də həm ümidə səbəb olar, həm qorxuya, çünki bu fəzilət əbədi, ölməz “mələk nəfsinə” aiddir. Alicə-nəbliq və ehtirama səbəb olan ümid və qorxu əmələ gəldikdə tərifə layiq görürlər. Bu, fəzilət qaydalarında yazılıbdır.

“Hikmət” ona deyərək ki, idrak varlıqları dərk etdikcə, o da inkişaf etsin. Bütün varlıqlar Allah, ya da insan tərəfindən yaradıldığından hikmət də iki növ olur: biri öyrəniləsi, biri ediləsi, yeni nəzəri və əməli.

“Şücaət” ona deyərək ki, “qəzəb nəfsi” “nitq nəfsinə” tabe olsun, təhlükəli anlarda özünü itirməsin, onun məsləhəti ilə oturub-dursun, həm gördüyü iş bəyənilsin, həm də göstərdiyi təmkin xoşa gəlsin.

“İffət” ona deyərək ki, “şəhvət” qüvvəsi “nitq nəfsinin” ixtiyarında olsun, meyilləri onun arzusuna uyğun gəlsin, beləliklə, həm xeyir görsün, fayda götürsün, həm düşkünlük əsarətindən qurtarsın, həm də çilgünlük xidmətindən.

“Ədalət” ona deyərək ki, bu qüvvələrin hamısı əlbir olub ittifaq bağlasınlar, idrakın yaxşını pisdən ayıran qüvvəsini özlərinə böyük seçib onun əmrindən çıxmasınlar, beləliklə, şəhvət, ləzzət, eys-ışrət qüvvələrinin hücumu keçib öz sahiblərini fəlakətə sürükləməsinə mane olsunlar, onda insaf və mürüvvət hissi oyatsınlar...

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Fazilət cinslərinə daxil olan növlər haqqında

Bu “dördlük cinsinin” hər birinə daxil olan növlərin miqdarı həddən artıq çoxdur, biz daha məşhurları haqqında danışacağıq.

“Hikmət” cinsinə daxil olan növlərin miqdarı yeddidir: birinci – zəka, ikinci – dərk sürəti, üçüncü – zəhin aydınlığı, dördüncü – öyrənmə asanlıığı (diqqət), beşinci – ağıl gözəlliyi, altıncı – hafizə, yeddinci – hazırcavablıq.

Zəka – ona deyilir ki, çoxlu hadisə və xüsusiyyətlər içərisindən ilk baxışda, dərhal, ani sürətdə (şimşək sürəti ilə) özünə lazım olanı seçə bilib asanlıqla düzgün nəticə çıxara bilsin.

Dərk sürəti – ona deyilir ki, nəfs yalnız öyrəniləsi şeylərə doğru yönəldilsin, mənimləmədə “dayanmaq”, “duruxmaq” kimi “rəzilətlərə” ehtiyac qalmasın.

Zəhin aydınlığı – ona deyilir ki, nəfsin istedadı iztirab və təşviş keçirmədən, tərəddüdə yol vermədən istənilən məqsədə yönəldilmiş olsun.

Öyrənmə asanlıığı (diqqət) – ona deyilir ki, nəfs diqqəti nəzəri üzərində söyi artırsın, o, müxtəlif xatirələr, ümumiyyətlə, özünə aid olan məsələlərlə deyil, heç bir maneəyə baxmadan yalnız tələb edilən məsələyə yönəldilmiş olsun.

Ağıl gözəlliyi – ona deyilir ki, istər mübahisə, istər tədqiqat, istərsə kəşfdə həqiqət necədirsə, həmin hədd və həmin kəmiyyətdə qorunub saxlanılsın, nə daxili ehtimala, nə də xarici təsirə yol verilməsin.

Hafizə – ona deyilir ki, ağıl, təsəvvür, təfəkkür və ya təxəyyül vasitəsilə ümumiləşdirilib yığcamlaşdırılmış anlayışlar (sürətlər) yaxşı mühafizə edilib, yaxşı yadda saxlanıla bilsin.

Hazırcavablıq – ona deyilir ki, dərk edilmiş və yadda saxlanılmış anlayışlar istənilən vaxt asanlıqla xatırlanıb deyilə bilsin.

“Şücaət” cinsinə daxil olan növlərin miqdarı on birdir: birinci – nəfsin ağayanalığı, ikinci – qoçaqlıq, üçüncü – alicənablıq, dördüncü – mətanət, beşinci – helm, altıncı – nəfsin sakitliyi (təmkin), yeddinci – hünər, səkkizinci – dözümlülük, doqquzuncu – təvazö, onuncu – qeyrət, on birinci – rıqqət.

Nəfsin ağayanalığı – ona deyilir ki, nəfs var-yoxluğa, az-choxluğa böyük əhəmiyyət verməyə, mülayim və qeyri-mülayim işləri yola verməyi bacara.

Qoçaqlıq – ona deyilir ki, nəfs öz möhkəmliyi üzərində hakim olsun, qorxu vaxtı səbir və təmkinini mühafizə etsin, nizam-intizamsız hərəkətlərə yol verməsin.

Alicənablıq – ona deyilir ki, nəfs bu dünyadakı şan-şöhret, eys və işrət kimi şeylərə aludə olmaya, onların varlığı ilə şadlanıb, yoxluğu ilə kədərlənməyə, hətta ölümdən də qorxmaya.

Mətanət – ona deyilir ki, nəfsin bədbəxtlik, ələm, kədər və ağır günlərə dözmək müqaviməti sarsılmaz ola, belə vəziyyət yarandıqda məğlubiyyətə uğramaya.

Helm – ona deyilir ki, nəfsdə həlimlik olsun, qəzəb onu tez yerindən oynada bilməsin, xoşuna gəlməyən bir hadisə baş verdikdə özündən çıxıb fitnə qoparmasın.

Sakitlik (təmkin) – ona deyilir ki, şəriətin hörmətini saxlamaq və ya qayda-qanunlarına tabe olmamaq üstündə edilən düşmənçilik və müharibələrdə nəfs boşboğazlıq və sadələvhlüyə yol verməsin.

Hünər – ona deyilir ki, yaxşı ad qazanmaq üçün nəfs böyük işlər görməyə həris olsun.

Dözümlülük – ona deyilir ki, nəfs xoşagələnlər işlər uğrunda öz gücünü işlədib, yorulmaqdan çəkinməsin (dözsün).

Təvazö – ona deyilir ki, özünü daha aşağı mövqedə olanlara nisbətən üstün hesab etməyəsən.

Qeyrət – ona deyilir ki, xalqı, ya da qorunması vacib olan başqa şeyləri mühafizə etməkdə laqeydlik göstərməyəsən.

Rıqqət – ona deyilir ki, başqasının başına gələn bədbəxtlikdən, onun işinə dəxalət etmədən təəssüflənib, mütəəssir olasan.

“İffət” cinsinə daxil olan növlərin sayı on ikidir: birinci – həya, ikinci – həlimlik, üçüncü – səmimiyyət, dördüncü – dinclik, beşinci – pəhriz, altıncı – səbir, yeddinci – qənaət, səkkizinci – vüqar, doqquzuncu – ehtiyat, onuncu – nizam, on birinci – hüriyyət, on ikinci – səxavət.

Həya – ona deyilir ki, məzəmmət edilib danlanmamaq, nalayiq hərəkətlər müqabilində utanmamaq üçün nəfs biabır işlərin qarşısını alsın.

Həlimlik – ona deyilir ki, nəfs könüllü olaraq qaydadan xaric işlərə razılıq versin. Bunu “mülayimlik” də adlandırırlar.

Səmimiyyət – ona deyilir ki, nəfs özünü təkmilləşdirərkən xoşagələnlər, bəyənilənlər, rəğbət oyandıran sədaqətli xüsusiyyətlər kəsb etsin.

Dinclik – ona deyilir ki, Allahın sirri, ruhların mahiyyəti haqqında müxtəlif rəylər çarpışıb, zidd fikirlər mübarizə edən vaxt nəfs dinc

Təvakkül – ona deyilir ki, yerinə yetirilməsi insan qüdrəti və imkanı xaricində olan işlərdə, xalqın ağılı işləməyən və qəti bir fikir söyləmək mümkün olmayan hallarda tələsmə və yubanmaya, artıq və əskikliyə yol verilməsin, vəziyyəti dəyişməyə meyl göstərilməsin.

İbadət – ona deyilir ki, öz böyük Yaradanına, Ona yaxın olanlara, məsələn, mələkələr, peyğəmbərlər, imamlar, övliyalara sitayiş edib onlara şükür deyəsən, onların dediklərinə tabe olub, halal və haram haqqında şəriət sahibinin əmrilərini yerinə yetirəsən bir sözle, möminliyin ən yüksək dərəcəsi olan “təqva”-nı özünə şüar qəbul edəsən.

Fəzilət növlərinin əhatə etdiyi anlayışlar bunlardır. Bunların bəzilərinin tərkibinə daxil olanları isə hədsiz-hüduzsuz təsəvvür etmək olar, onların bəzilərinin özünəməxsus adı var, bəzilərinin isə yoxdur...

BEŞİNCİ FƏSİL

Fəzilət cinslərinə zidd olan rəzilət zümrələri haqqında

Fəzilətlər dörd cins olduğundan onların ziddi olan rəzilət cinsləri də, zahirən, dörd olmalıdır və onlar aşağıdakılardır: hikmətin ziddi – avamlıq, şücaətin ziddi – ağciyərlilik, iffətin ziddi – çilgımlıq, ədalətin ziddi – zülmkarlıq.

Lakin dərin tədqiq, sağlam düşüncə göstərir ki, hər fəzilətin də öz həddi vardır, ondan “artıq” və “əksik” olduqda rəzilətə çevrilir, məsələn, fəzilət nöqtəyi-nəzərindən yerinə yetiriləsi işlərdə səhlənkarlıq göstərmək, ya əksinə, məsləhət görülməyənlərə riayət etmək kimi hallarda fəzilət rəzilətə çevrilmiş olar. Deməli, fəzilət “mərkəz”, onun ziddinə olan rəzilətlər isə “ətraf” yerindədir. Məsələn, dairənin mərkəz nöqtəsi ilə çevrəsi kimi, burada bircə mərkəz nöqtəsi var, o da çevrədən ən uzaq nöqtədir, yerdə qalan nöqtələr isə istər çevrənin üzərində, istər ətrafında hədsiz-hesabsızdır və onların hamısı mərkəz nöqtəyə nisbətən çevrəyə daha yaxın olurlar. Bunun kimi, fəzilətin də öz mərkəz nöqtəsi vardır ki, o, rəzilət çərçivəsindən ən uzaqda olar, bu mərkəzdən hansı tərəfə nə qədər uzaqlaşsan, o qədər də rəzilətə yaxınlaşmış olarsan. Buna görə alimlər (filosoflar) demişlər ki, fəzilət – “ortalıqdır”, rəzilət – “ətraf”.

Bu nöqtəyi-nəzərdən hər fəzilətin qarşısında sonsuz rəzilət olar, çünki orta məhdud olar, ətraf naməhdud.

Fəzilət düz xətt üzərindəki hərəkətə, rəzilət isə bu xətdən kənara çıxmağa oxşar. Məlumdur ki, iki nöqtə arasında yalnız bircə düz xətt ola bilər, əyri xətt isə istədiyən qəder.

Eləcə də fəzilətə çatmaq yalnız bircə düz yol ilə mümkündür, ondan yayınmaq yolları isə sonsuzdur. Buna görədir ki, fəzilət yollarında böyük çətinliklər və maneələri aradan qaldırmaq lazım gəlir. Bəzən eyhamla deyilən: “Allahın qıl körpüsü tükəndən nazik, qılıncdan kəskindir” ibarəsi buna işarədir, çünki əsl həqiqət ortada, sonu görünməyən maneələr isə ətrafda olar, həqiqəti əldə etmək istədikdə isə, bu maneələr daha da artar.

Bilmək lazımdır ki, “orta” sözü iki mənada işlədilir: biri odur ki, həqiqətdən, iki şeyin tam ortasında ola, məsələn, “dörd” ədədi kimi; iki ilə altının tam arasındadır, belə “ortada” olmaqdan yaxa qurtarmaq mümkün deyildir; ikinci odur ki, nisbi ortada ola, məsələn şəxsle insan növü arasındakı nisbət kimi.

Həkimlər arasında, tibb və ruhaniyyət (psixologiya) elmində də, “orta” istilahı yalnız bu mənada işlədilir. Buradan o nəticə çıxır ki, hər şəxs üçün hər fəzilətin şərti də iş, əhval, zaman və başqa amillərdən asılı olaraq, müxtəlif olur. Hər şəxsin fəzilətinin müqabilində, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, saysız-hesabsız rəzilətlər durur. Deməli, hər şəxsin rəzilətlərini sayıb qurtarmaq olmaz, ona görədir ki, həmişə müvəffəqiyyətsizlik nailiyyətlərdən çox olur, lakin sənət sahibləri bu qəbil adamlar sırasına daxil deyildirlər, çünki sənət sahiblərinin işləri düşünülmüş qayda-qanun əsasında tərtib edilər. Burada təsadüf və kortəbiilik bir iş görə bilməz. Məsələn, dülgərlik, ya zərgərlikdə qapı və üzük düzəltmək üçün müəyyən qanun əsasında istənilən qədər qapı və üzük düzəldilə bilər. Ustalar onların nədən hazırlayacaqlarından asılı olaraq, hansı maddədən nə qədər və hansı nisbətdə götürəcəklərini əvvəlcədən bilərlər. Bu zaman hazırlanacaq bütün qapı və üzüklərin sayını, iş vaxtı baş verə biləcək əyər-əksiyyəni miqdarını bilmək vacib deyildir. Əyər-əskiklik iki növ olduğundan (biri qaydasından çox olduqda, biri qaydasından az olduqda) hər fəzilətin qarşısında da iki növ rəzilət olur: fəzilət ortada, rəzilətlər isə ifrat və çatışmazlıqda – yəni ətrafda.

Fəzilət cinsinin dörd olduğu deyildiyindən rəzilətlərin də səkkiz olacağını demək lazımdır. Onlardan ikisi hikmətə qarşıdır: “səfehlik” və “əbləhlik”; ikisi şücaətə qarşıdır: “dəlisovluq” və “ağciyərlilik”; ikisi

iffətə qarşıdır: “cılğınlıq” və “süstlük”; ikisi ədalətə qarşıdır: “zalım-
lıq” və “məzlumluq”.

Səfehlik – ifrata aiddir, ona deyilir ki, fikri lazım olmayan şeylərə sərf edəsən, ya lazım olan şeyə həddindən artıq sərf edəsən, bəziləri bunu “maymaqlıq” da adlandırır.

Əbləhlik – çatışmazlığa aiddir, ona deyilir ki, qüvvəni fitri azlığı üzündən deyil, ixtiyari olaraq az işlədəsən.

Dəlisovluq – ifrata aiddir, ona deyilir ki, başlanması xoşa gəlməyən bir işə başlayasan.

Ağciyərlilik (qorxaqlıq) – çatışmazlığa aiddir, ona deyilir ki, geri çəkilmək lazım olmayan yerdə geri çəkiləsən.

Cılğınlıq – iftara aiddir, ona deyilir ki, ləzzət almaqda lazım olduğundan daha çox aludə olasan.

Süstlük – çatışmazlığa aiddir, ona deyilir ki, qanunun və aclığın yol verdiyi zəruri ləzzət və nemətləri ələ gətirmək üçün fitri nöqsan üzündən deyil, könüllü olaraq fəaliyyət göstərməyib sakit oturasan.

Zalımlıq – ifrata aiddir, ona deyilir ki, insafsız və nalayiq işlərlə öz güzəranını təmin edəsən.

Məzlumluq – çatışmazlığa aiddir, ona deyilir ki, güzəranını keçirmək üçün nəinki qəsb və qarətə əl atmayasan, hətta qanuni yol ilə də bir şey ələ gətirə bilməyəsən, alçalmaq, təhqir olunmaqla baş dolandırasan. Servət toplamağın, dövlətə çatmağın və sair bu kimi şeylərə yiyələnməyin yolu müxtəlif olduğundan zalım və xain adamlar həmişə həddən artıq varlı, məzlumlar yoxsul, adillər isə ortabab dolanarlar.

Bu minval ilə mühakimə yürüdülsə, fəzilət cinslərinə daxil olan hər növün ziddinə iki rəzilət düşdüyü aşkara çıxar: biri ifrat dərəcəsində, biri çatışmazlıq dərəcəsində, o da mümkündür ki, bu növlərin və siniflərin hərəsinin lüğətlərdə xüsusi adı (istilahu) olmasın. Lakin mənə anlayışı olduqda söz tapmaq çətin deyildir, çünki söz mənə xatirinə yaradılır.

Hər növün qarşılığının necə olduğunu göstərmək üçün bir neçə misal verək ki, o birilərini də müqayisə yolu ilə tapmaq mümkün olsun. Məsələn, biz hikmət növlərindən yeddisinin adını çəkmişdik: “zəka”, “idrak sürəti”, “zehin aydınlığı”, “öyrənmə asanlıığı”, “ağıl gözəlliyi”, “hafizə”, “hazırcavablıq”.

Zəka – bicliklə kütlük arasında olar, “biclik” ifrata, “kütlük” çatışmazlığa aiddir; biz “kütlük” deyərəkən fitrini deyil, ixtiyari kütlüyü nəzərə alırıq.

İdrak sürəti – təxəyyül sürəti, yəni mahiyyətini dərk etmədən dərhal “hər şeyi anladım deməklə”, “korafəhmlik” arasında olar.

Zehin aydınlığı – nəfsi lazımı şeyləri görməyə qoymayan “parıltılıq” və tez nəticə çıxarmağa tabe olan “qaranlıq” arasında olar.

“Öyrənmə asanlıığı” – fikirləşməyə macal tapmadan “öyrəndim” deməklə, mənimsəməni təxirə salan “hələ fikirləşirəm” arasında olar.

“Ağıl gözəlliyi” – bir şeyi dərk etmək üçün lazım olduğundan çox fikir sərf etməklə, tam başa düşmək üçün kifayət qədər fikir etməmək arasında olar.

“Hafizə” – yadda saxlanması faydalı olmayan şeyləri də özberləməyə səy və yadda saxlanması çox vacib olan mətləblərə səhlənkarlıq arasında olar.

“Hızırcavablıq” – həyatın tələbinə görə söyləniləsi mümkün olmayan sözləri demək və fürsəti əldən verib lazım gələn fikirləri yerində söyləməmək arasında olar.

Başqa cinslərin növləri də bunlar kimidir. Bəzi rəzilətlərin adı məşhurdur, məsələn, “sırtıqlıq” ilə “utancaqlıq” həya fəzilətinin iki tərəfində olar; “israf” ilə “xəsislik” səxavət fəzilətinin iki tərəfində olar; “təkəbbür” ilə “yaltaqlıq” təvazö fəzilətinin iki tərəfində olar.

Lakin ələ fəzilətlər də var ki, onların ifratları arasında bir nisbi orta cəhət də olur, məsələn, səxavətlə şücaət kimi. Buna görə də bəzi dərin düşünməyən adamlar səhvə yol verərək həmin rəzilət ilə nəfsin fəziləti arasında fərq görmürlər. Məsələn, “israf” və “dəlisovluğun” ifrat olduğunu gördüklərindən, güman edərler ki, bunlarda fəzilət daha kamildir, lakin çatışmazlıqlarda səhv etməzlər. Məsələn, “xəsislik” və “qorxaqlıq”da olduğu kimi. Burada fəzilətlərin yoxluğu ifadə edildiyi, “varlıq” ilə “yoxluğun” əksliyi aydın göründüyü üçün ortada olan fəzilətlə bunları bir-biri ilə qarışdırmazlar.

Eləcə də “təvazö”, “helm” aşağı tərəfləri ilə qarışdırıla bildiyi halda, yuxarı, ifrat tərəfi ilə qarışdırılmaz, çünki ifrat tərəflər bunlarla əkslik təşkil edərler. Elə fəzilətlər də var ki, onlar heç bir tərəflə qarışdırılmaz, məsələn, “ədalət” kimi, bunun heç bir tərəfinə üstünlük verilməz, hər iki tərəf aydın fərqləndirilər.

İcmal şəkildə “rəzilət” növləri bunlardan ibarətdir. Bu növlərin bəziləri nəfsin müxtəlif xəstəliklərə tutulmasına səbəb olar. Biz gələcəkdə (Allah qoysa) bunların səbəbləri və əlamətləri haqqında danışacağıq.

ALTINCI FƏSİL

Fəzilətlər, zahirən fəzilətlərə oxşayanlar və onların fərqi

Bundan əvvəl “xeyir” və “səadət”ə həsr edilmiş fəsildə demişdik ki, “səadət” qüvvələri təkmilləşdirmək yolu ilə əldə edilir. Onu da izah etmişdik ki, qüvvələrin təkmilləşməsi “dörd” fəzilətə yiyələnməklə tamamlanır. Deməli, “səadət”in zərurət şərtləri dörd fəzilət cinsi və onların növlərinə malik olmaqdır, xoşbəxt o adamı hesab edirlər ki, onun zatında bu sifətlərin hamısı birlikdə olsun.

Bu fəzilət cinslərindən biri nəzəri hikmət, qalan üçü isə əməli qüvvələrə aiddir.

Hikmətin təzahür forması “nitq”, qalan üç cinsin təzahür formaları isə “bədən”dir.

Bəzi adamların gördüyü işlər zahirən fəzilət sahiblərinin gördüyü işlərə oxşadığından hər işin mahiyyətini dərk etmədən nəyin fəzilət olub, nəyin fəzilət olmadığını, başlanğıcı fəzilət olanlarla olmayanların bir-birindən nə ilə fərqləndiyini açıb göstərmək olmaz. Biz bu fəsildə həmin məsələni şərh etməyə çalışacağıq.

Hikmət aləmində elə adamlar olur ki, elmi məsələləri toplayıb əzbərləyər, danışar, söhbət, mübahisə və münacişə zamanı başqalarından eşitdikləri, tutivari əzbərlədikləri incə həqiqətlərin hər birini elə bir tərzdə izah edirlər ki, qulaq asanların ağzı açılı qalır və belə adamların həqiqətən fəzilət dəryası, elm ümmanı olduqlarını təsdiq edirlər; lakin əslində isə onların nəfsində bu deyilən şeydən heç bir əsər olmaz; onlar həqiqətləri düzgün dərk edib dəqiq izah edə bilməzlər; onların yürütdüyü mühakimə, verdikləri məlumatlar şübhəli və etibarsız olar, elmə yiyələnməkdə onlar insan hərəkətlərini öyrənmiş bezi heyvanlara və ya özlərini böyük göstərməyə çalışan uşaqlara bənzərlər.

Belə və belələri kimi adamların işləri hikmət sahiblərinin işlərinə oxşayar, lakin hikmətin əsası nəfsdə olduğundan bu cins oxşarlığa çox az təsadüf edilir.

Eləcə də bəzən təbiət etibarilə heç də alicənab olmayan adamlar tərəfindən “alicənablıq” göstərilir, məsələn: bu dünya, ya o dünyada daha yaxşısını, daha çoxunu, daha gözəlini ələ keçirmək məqsədilə şəhvət və ləzzətdən əl çəkən bəzi düşkünlər kimi; ya belə cinsi rəzilətlərdən məhrum olub, onların ləzzətini dadmamış, təcrübə və imtahanı ke-

çirməmiş, şəhərlərdən uzaq, kənd, səhra, dağ və dərədə yaşayan adamlar kimi; ya həddən artıq iş görmək nəticəsində beli boşalmış, taqətsizləşmiş, süstləşmiş, ya cinsi əlaqə qabiliyyətini itirmiş adamlar kimi; ya fitri çatışmazlıq, ya maddələr mübadiləsinin pozulması, ya zöhrəvi xəstəliyə tutulmaq, ya bu kimi başqa səbəblərə görə belə qəbih əməllərdən əl çəkənlər kimi. Əlbəttə, başqa maneələr də ola bilər, hər halda zatlarında iffət olmayan belə və bunlara oxşar adamlar bir səbəb olmadan alicənab hərəkət etməzlər. Əsl iffətli adam ona deyilər ki, o, iffət qayda-qanunlarına riayət etsin, o, bu qüvvəsini yalnız insan nəslini davam etdirmək üçün lazım olan gözəl ehtirasın tələb etdiyi qədər işlətsin, başqa məqsədlər güdməsin, zərərləri dəf etmək, fayda götürmək üçün sui-istifadə etməsin. Bütün bunları nəzərə almaqla kimin meyli nə qədər çəkirsə, nə qədər ehtiyacı varsa, nə qədər lazımsa, nə qədər məsləhətdirsə, o qədər də məşğul ola bilər.

Bunun kimi, təbiətində əliaçıqlıq olmayan adamlar da bəzən “səxavətlik” göstərə bilərlər, məsələn, şəhvətlərini söndürmək, cəncəldən başını qurtarmaq, hiylə gəlmək, kələk işlətmək, vəzifə almaq, böyük adamlarla dostlaşmaq, zərərdən qaçmaq, izzəti-nəfsini, malını, irz-namusunu qorumaq üçün pul xərcləyib hədiyyə bağışlaya bilər. Ya ehtiyacı olmayan şəxslərə, hoqqabazlıq və dələduzluqda şöhrət tapmışlara bəxşiş göndərə bilər, ya da çox qazanc əldə etmək üçün xərəcə düşə bilər, belə işlər sələmçilərin, rüşvət verənlərin, alver edənlərin işlərinə oxşayar.

Belə “səxavət” göstərənlərin, mal paylayanların təbiəti və məqsədi müxtəlif olar: bəziləri təbiət etibarilə acgöz və şorgöz olurlar, bəziləri gopçu və hiyləgər, bəziləri alverçi və sövdəgər; bəziləri də var ki, onların “səxavəti” israfçılıq, mal-dövlətinin qədrini bilməmək nəticəsində olar; bu – sonuncu hal, əksərən, ya hazır mirasa yiyələnməmiş, ya öz əməyi ilə pul qazanmış, dövlət yığmağın çətinliyinin ləzzətini dadmamış adamlarda özünü bürüzə verər, o da məlumdur ki, dövlət qusunun gələn yeri dar olar, çıxan yeri gen!

Filosoflar bu mənani məcazi olaraq, sıldırım dağa ağır daş çıxardan və oradan onu aşağı atan adam misalında ifadə etmişlər, çünki pul qazanmaq – çətinlikdə ağır daşı dağın başına çıxartmaq, xərcləmək – asanlıqda həmin daşı üzü aşağı dığırılmaq kimi bir şeydir. Yaşamaq, güzəran keçirmək üçün isə mal toplamağa böyük ehtiyac vardır, hikmət və fəzilət namuslu peşə ilə mal toplamağın əleyhinə deyildir, lakin yaxşı,

gözəl peşələr az, düz adam və azadlar¹¹⁰ üçün isə bu peşə və sənətə çatmaq yolları çətin olar, lakin düz, azad olmayan, çirkin işlərdən çəkinməyən adamlar asanlıqla mal toplayıb, pul qazana bilirlər. Buna görədir ki, təbiət etibarilə düz adamlar həmişə ehtiyac içində yaşayıb bəxtlərindən şikayət edərlər, onların əksi olanlar, xəyanət və əyriliklə mal toplayanlar “əliaçıq”, “xoştəbiətli” nəzərə çarpar, avam adamların qibtə və həsədlərinə səbəb olurlar. Lakin xəyanət, qarət, soyğunçuluq, tay-tuşlarına və özlərindən aşağıdakılara zülm etmək, rüsvayçı və çirkin işlərdən qaçanlar – bir sözlə, düz, namuslu, ağıllı adamlar belə dövlətli, varlı adamlara qibtə edib həsəd aparmaz, bəxtlərindən və ruzigardan da şikayət etməzlər, onlar bilirlər ki, belə sərvətli mülkədarlar dövlətlərini rüsvətxorluq, qaçaq mal satmaq, nalayiq işləri yaymaq, pis əməlləri tərifləmək, xəbərçilik etmək, zorakılıq, başqalarının malına yiyələnmək, rüşvət vermək və başqa bu kimi murdar yollarla toplamışlar, əvəzində daha çox qazanmaq, fayda götürmək, rahatlıq əldə etmək xatirinə onlar bəzən “əliaçıqlıq” göstərirlər.

Lakin əsl səxavətli adam ona deyirlər ki, o, bəxşişi ləzzətlərin ən gözəli olan səxavətdən başqa bir şeyin xatirinə etməsin, əgər dolaylı yol ilə mənfəət ələ gətirmək, ya başqa bir məqsəd güdülsə, o yalnız səxavətə oxşayar, lakin əsl səxavət hesab edilə bilməz.

Eləcə də şücaəti olmayan bəzi adamlardan da şücaətə oxşar hərəkətlər baş verə bilər. Məsələn, dalaşmada, ağır vəziyyətdə, qorxulu və təhlükəli anda, mal, əldə etmək, ya qarətə getmək, ya hədsiz-hesabsız olan başqa məqsədə çatmaq istəyən zamanda bəzi adamların göstərdiyi “şücaətlər” kimi; belə hərəkətlər fəzilətə deyil, şər təbiətə əsaslandığından göstərilən “iğidlik”, “mərdlik”, “cəsaret” və bunlara oxşar şeylər şücaətin çoxluğundan deyil, hərislik və tamahın artıqlığından doğar, çünki şərəfətli nəfisi xətər qarşısında qoyub mal əldə etmək, ya dövlətə çatmaq üçün vasitə ola biləcək şeylər xatirinə böyük qorxulu və təhlükəli işlərə başlamaq şücaətə deyil, alçaqlığa dəlalət edir. Bəzən elə olur ki, quldurlar, yolkəsənlər, qaçaqlıq edənlər səxavətli və şücaətli adamlar kimi qoçaqlıq göstərirlər, halbuki fəzilət və mərifətdən onlardan daha geridə qalanını tapmaq olmaz. Bunlar özləri kimi fəzilət və mərifətdən məhrum olmuş, curları, əlbir işlədikləri tay-tuşları, dəstəbaşılıarı, qohum-qardaşları arasında adları batmasın deyər şəhvetlərini boğa bilmək, şallağa, bədən üzvlərinin kəsilməsinə, ağır yaralara, dözülməz ağrılara davam götürə bilirlər; bəzən son dərəcə mətin olub, əl və burunun kəsil-

məsinə, gözün çıxarılmasına, min bir əzab və işgəncəyə, hətta ölümlərinə belə razılıq verirlər.

Eləcə də tayfasının məzəmmətindən, el qınağından, şah tərəfindən döyülməkdən, vəzifədən götürülməkdən qorxan adamlar, ya da dəfələrlə başqalarının köməyi ilə qələbə çalmış və bunu öz qəhrəmanlığı hesab etmiş, bu kimi təsadüflərin təkrarı nəticəsində özlərində olmayan bir fəzilətə malik olduqları qənaətinə gəlmiş adamlar və bunlara oxşar şəxslərdən də “şücaət”ə bənzər hərəkətlər baş verə bilər.

Eləcə də aşıq sevgilisi qarşısında ya istəyin şiddətindən, ya da lovgalıq şöhrətindən özünü qorxulu girdablara atar, bəzən də məhv olar.

Şir, fil və başqa heyvanların şücaəti şücaətə oxşasa da, əsl şücaət olmaz, çünki şir öz fitri gücünə görə qələbə çalar, deməli, onun üstünlüyü şücaətə görə deyil, fitrətə görə olar; bundan əlavə, o, məqsədinə çatmaq üçün bir sıra maneələri aradan qaldıra bilməz, bir də ki, o, özü tam silahlı olduğu halda, silahsız, zəif, yazıqlara hücum edənlərə oxşar; bunlardan savayı fəzilət şərtlərindən heç biri onda tapılmaz.

Lakin əsl şücaətli ona deyirlər ki, o, nalayiq, murdar, çirkin bir iş tutmaqdan, ölümə razılıq versin, bu səbəbə görə şərəfətli ölümü rəzalətli yaşamaqdan üstün tutsun. Doğrudur, şücaətin başlanğıcında onun ləzzəti hiss edilməz, çünki şücaətin başlanğıcı qorxulu və təhlükə ilə əlaqədar olar, lakin qəhrəmanlıq göstərilib qurtardıqdan sonra, istər sağ qaldıqda, istərsə həlak olduqda onun əzəməti aşkara çıxar. Bu, xüsusilə, o zaman daha bariz nəzərə çarpar ki, haqq iş uğrunda, o böyük Yaradanın əmrlərini yerinə yetirməkdə, hər iki dünyada xeyir verən əməlləri həyata keçirməkdə və mömin adamların yolunda qurban verilsin. Bu xüsusiyyətə malik olan adamlar bilirlər ki, onların ömürləri bu fani dünyada bir neçə gündən artıq ola bilməyəcəkdir, gec-tez həyatın sonu ölümle nəticələndəcəkdir, ona görə onların həqiqətə olan məhəbbətləri, fəzilətə bəslənən rəğbətləri hədsiz və sarsılmaz olar; onlar məslək uğrunda düşmənlərə qarşı mübarizədə, dostlara qarşı uzadılmış qəddar əlləri qısaltmaqda, böyük Yaradan yolunda cihad¹¹¹ etməkdə canlarını əsirgəməzlər. Belə adamlar mübarizədən qaçmağı özlərinə rüsvayçılıq hesab edərlər, onlar bilirlər ki, belə qaçmaq əbədi olmayan bir şeyi əldə etmək üçün “qorxaq” adı qazanmaqdır, həqiqət axtaranlar üçün isə belə hərəkət ağlasığmazdır; əgər belə adamlara gündə bir neçə məhrumiyyət üz versə, həyatı ağır və əziyyətli keçsə, ruzigarı işgəncə və məşəqqətlə dolu olsa, əzilib tapdalansa, yenə də əyilməz, əbədi savab

və qəhrəmanlıq naminə şücaətli ölümün tez gəlməsini heqarətli ömrün gec getməsindən çox ister...

Izzəti-nəfsi qorumaq, səhvani hissələrə müqavimət göstərmək, ehtiras və həvəsin qarşısını almaqda da şücaətli adamlar belə hərəkət edirlər.

Kim şücaətin həddini təyin etmək istəsə, indiye qədər dediklərimizdən bilər ki, saydığımız işlər şücaətə oxşasalar da, şücaət anlayışından kənardadırlar və ona məlum olar ki, hər qorxulu işə başlayan və təhlükəli əməl haqqında fikirləşən qəhrəman hesab edilə bilməz. Şərəfətin itirilməsindən, hörmətin əldən getməsindən qorxmayanlar, dağıdıcı zəlzələlər, yandırıcı şimşəklər və bu kimi dəhşətli fəlakətlərdən ehtiyat etməyənlər, ya sağalmaz pis naxoşluqlardan, ağır şikəstedici xəstəliklərdən, dost və əşnaların itirilməsindən, dənizin ağzıköpüklü tələtümündən və bu kimi bədbəxtliklərdən narahat olmayanlar şücaətdən çox dəlilik və sərəməliyə yaxın olurlar.

Eləcə də əmin-amanlıq dövründə özünü təhlükəyə atan, məsələn, sınaq üçün uca divardan aşan, yüksək dağa dırmaşan, yaxşı üzə bilmədiyi halda, burulğana tullanan, ehtiyac olmadığı zaman qızmış dəvə, vəhşi öküz, dəli at qabağında duran adam qəhrəmanlıq göstərmək, mərd olduğunu bildirmək, qoçaqlığını xalqa nümayiş etdirmək istəsə də, onun bu hərəkəti şücaətdən çox axmaqlıq kimi qiymətləndirilər.

Yoxsulluq üzündən, cah-calalın əldən getməsindən, qəbih iş tutduğu üçün cəzalanacağından qorxub özlərini boğanlar, zəhər içənlər, quyuya atanlar üreklə deyil, ürəksiz adlanmağa daha çox layiqdirlər, ona görə ki, belə hərəkətlərin səbəbi şücaət yox, qorxaqlıq olar; şücaətli ağır əziyyətlərə dözməyi bacarar, çətinliklərə davam gətirib, özünü hər şərəitə uyğun aparar.

Bu mənada şücaətli olana bütün ağıllı adamlar pərəstiş edirlər. Hikmət onu tələb edir ki, şahlar və ya iş başında olanlar belə adamla münaqişəyə girişməyib onun qədrini bilsinlər, özlərini ona oxşadan, lakin şücaətdən xəbəri olmayan adamlarla onun arasında fərq qoymağı bacarsınlar.

Şücaətli adamlar alicənab olurlar, xeyirli işləri görməkdə tələsər, zərərliyə yerinə yetirməkdə ağır tərpenərlər; avam adamların gözündə çox böyük görünən ölüm və edam edilmə kimi işlərə onlar yüngül baxırlar; qarşısını almaq mümkün olmayan fəlakətlərdən sarsılmaz, qəflətən baş vermiş dəhşətdən özünü itirməz; o acıqlandıqda da həddini aşmaz, hər günaha müvafiq cəza verər, intiqam almaq lazım gəldikdə də belə hərəkət edər.

Filosoflar (psixoloqlar) demişlər ki, intiqam alması adam nə qədər ki intiqam almayıb, nəfəsində bir kədər əmələ gələr, elə ki məqsədinə çatdı, intiqamını aldı, təbiətində olan şadlıq yenə geri qayıdır. Bu intiqam mərdliklə olsa, tərifiyə, namərdliklə olsa, pislənər. Çox adamlar olub ki, birinin işində ciddi bir nöqsan, böyük bir günah olmadan, qəzəbin çoxluğu, kinin artıqlığı üzündən ondan intiqam almış və beləliklə, nəfslərini fəlakət girdabına salmışlar; belə intiqamın babalı sahibinin boyuna düşər, onun bu hərəkəti rozillik hesab edilir.

Deməli, məlum oldu ki, iffət, səxavət və şücaət kamil şəkildə yalnız hikmətli adamda ola bilər, onun əsl kamilliyinin şərti elə hikmət özü ola bilər, bunun sayəsində hərsi öz növbəsində, öz yerində, öz vaxtında, nə qədər ehtiyac varsa və necə lazımsa, elə də təzahür edirlər.

Deməli, hər iffətli və şücaətli adam hikmətli olmaz, lakin hər hikmətli həm iffətli, həm də şücaətli olar.

Eləcə də təbiətində ədalət olmayan adamlarda bəzən, məsələn, mal qazanmaq, vəzifə almaq və ya əvvəl dediyimiz fəzilətlərdə olduğu kimi, başqa məqsədə çatmaq xatirinə riyakarlıq edib, gözdən pərdə asmaq üçün ədalətə oxşar işlər baş verə bilər. Lakin belə adamların bu cür hərəkətlərini ədalət hesab etmək olmaz, əsl adil adam ona dəyərlər ki, nəfəsində olan qüvvətlər və onların nəticəsində əmələ gələn daxili fəaliyyət və hərəkətlər müvazinətdə olub bir-birinə qələbə çalmasınlar; bundan əlavə ondan xaricdə olan kərəmətlər, müamələ və münasibətlər də tarazlıq vəziyyətində olmalıdır, eləcə də o, həmişə ancaq ədaləti nəzərdə tutmalı, başqa heç bir məqsədi güdməməlidir, bu işə yalnız o zaman mümkün olar ki, nəfs bütün fəzilətlərə küll halında yiyələnmiş olsun, onların fəaliyyəti arasında möhkəm nizam-intizam və ahəngdarlıq yarasın, başqa fəzilətlərdə də bu qaydaya riayət edilsin, beləliklə, həqiqi fəzilətlərlə onlara oxşayanlar bir-birinə qarışdırılmasın...

YEDDİNCİ FƏSİL

Başqa fəzilətlərə nisbətən ədalətin daha şərəfli olması, onun xüsusiyyətləri və növləri haqqında

“Ədalət” sözünün mənası öz mənşəyi etibarilə “bərabərlik” və “tarazlıq” sözü ilə bağlıdır, bərabərliyi isə birliyi¹¹² (vahidliyi) başa düşmədən anlamaq çətindir. “Birlik” şərəf və kamal dərəcələrinin ən aşağı və ən yüksək mərtəbəsindən tamamilə fərqlənən xüsusi anlayışdır,

onun arxı öz suyunu həqiqi “bir” olan ilk başlanğıc, yəni bütün ədədlənmiş varlıqların mahiyyətinə nüfuz etmiş bir mütləq vücudun nur selindən götürmüşdür.

Deməli, kim “birliyə” nə qədər yaxın olsa, o qədər kamıl olar, “birlik” (vəhdət) şərəfin səbəbi, bəlkə də varlıqların yaradılması və yaşadıcısı; “artıqlıq” və “əskiklik” rəzaletin səbəbi, bəlkə də varlıqların öldürücüsü və məhv edicisidirsə, “ortalıq” birliyin mərkəzidir, əks və zidd qüvvələrdən artıq və əskiklikləri alan, ifratlıq və çatışmazlığı aradan qaldıran, onu birlik libasında naqislik və rəzilətin ən aşağı nöqtəsindən kamillik və fəzilətin ən yüksək zirvəsinə qaldıran odur. Ortaqlıq olmasaydı, heç dairə də ola bilməzdi, üçüncü bir varlığın əmələ gəlməsində dörd ünsürün müvazinətdə olub mütenasib şəkildə qarışması şərtidir. Bunun kimi nisbətə də bərabərlikdən daha şərəfli bir nisbət ola bilməz, bu məsələ musiqişünashq elmində artıq çoxdan həll edilmişdir, əxlaq sənətinin göstərdiyi kimi, fəzilətlərdə də ədalətdən daha şərəflisi yoxdur, çünki ədalət də həqiqətin ortasında olar, kənarında nə varsa, hamısı ona nisbətən dövrə hesab edilir və hamısı ona tərəf yönəlmiş olar.

Xülasə, bu bərdə söz də, söhbət də çox uzun-uzadıdır, hər şeydən əvvəl demək lazımdır ki, “ədalət” və “bərabərliyin” müxtəlif təzahür formaları vardır, məsələn, musiqidə nisbətlər bərabər olmayanda fasilələrdən istifadə edərək bərabərlik yaradılar, buna riayət edilmədikdə ahəngdarlıq pozular, ölçülər düz gəlməz; başqa nizam-intizam olan işlərdə də belədir, hər yerdə ədalət özünü xüsusi bir şəkildə göstərir, əks təqdirdə, qarma-qarışıqlıq və pozğunluq əmələ gəlir.

Bunu belə şərh etmək olar: obyektlər, kəmiyyətlər, keyfiyyətlər arasında əsl bərabərlik eyniyyət zamanı mümkündür, bunun da əsas şərti nisbətə vahidə bərabərliyi, harada belə bir nisbət yoxsa, orada da “bərabərlik” birinikiyə, ikininüçə, ya da üçün dördə nisbəti kimi olar. Birinciyə “fasiləsiz” nisbətlər (tam nisbətlər), ikincilərə “fasiləli” nisbətlər (kəsirli nisbətlər) adı verilmişdir. Nisbətlərin müxtəlif növləri və müxtəlif adları var, məsələn: ədədi nisbətlər, həndəsi nisbətlər, quruluş nisbətləri, başqa elmlərdə izah edilmiş başqa nisbətlər.

Qədim alimlər nisbət vasitəsilə çox faydalı elmlərin yaradılması haqqında böyük və qiymətli fikirlər söyləmişlər.

Əgər həyatı şüurlu olaraq nizama salmaq işlərində ədalət (tarazlıq, tənlik) anlayışından istifadə edilə, onu üç qismə bölmək lazım gəlir:

Birinci – mal və sənətə aid olanlar;

İkinci – müamilə¹¹³ və mübadiləyə aid olanlar;

Üçüncü – məcburi olan işlərə (məsələn, tərbiyə və tənbəh kimi) aid olanlar.

Birinci qisim haqqında deyirlər: bu adamın bu mala və ya bu sənətə nisbəti özü kimi filan adamın filan sənət və ya filan mala nisbəti kimidir, deməli, bu sənət və bu mal onunkudur, ona da vermək lazımdır, artıq-əskiyyə olsa, düzəldilib ödənilməlidir. Bu, “fasiləli” nisbətlərə oxşar.

İkinci qisimə nisbət gah “fasiləliyə”, gah da “fasiləsizə” oxşar. Məsələn, desələr ki, “bu bəzzazın bu paltara olan nisbəti bu xarratın bu kürsüyə olan nisbəti kimidir”, bu, “fasiləliyə” oxşar və əvəz olunmada heç bir səhv olmaz. Eləcə də desələr ki, “bu paltarın bu qızıla olan nisbəti bu qızılın bu kürsüyə olan nisbəti kimidir”, bu, “fasiləsizə” oxşar, paltar və kürsü yerlərini əvəz etsələr, yenə də haqsızlıq olmaz.

Üçüncü qisimə nisbət “həndəsiyə” oxşar, məsələn, desələr ki, “bu adamın öz vəzifəsinə nisbəti filan adamın öz vəzifəsinə nisbəti kimidir və bunların biri haqsızlıq edib o birinə zərər vursa və nisbəti pozsa, əvvəlki ədalət və bərabərliyin bərpa edilməsi üçün həmin adama da bu nisbətə haqsızlıq edilib zərər vurulmalıdır. Adil o adama deyirlər ki, amütənasib və namünasib şeyləri mütenasib və münasib şəkildə salsın.

Məsələn, əgər bir düz xətti iki müxtəlif hissəyə bölsələr və sonra onları bərabərləşdirmək istəsələr, onda gərək mütləq uzundan ayıraraq qısanın üstünə qoysunlar, azlıq və çoxluğu aradan qaldırınsınlar ki, bərabərlik əmələ gəlsin; bunu isə yalnız o adam bacarar ki, “orta” nöqtəni tapmağı bilsin və oradan tərəfləri təyin etsin; yüngüllük, ağırlıq, qazanc, zərər, artıqlıq, əskiklik və başqa əyintilər də belədir. Deməli, əgər yüngül və ağırlıqda ağırdan götürüb yüngülün üstünə qoysalar, tarazlıq və bərabərlik əmələ gəlir, əgər bərabər olsalar, bir tərəfdən azaltsalar, yüngülləşər, o tərəfə artırsalar, ağırlaşar, elə də qazanc və zərərdə: qaçqından az alsın, zərərdə düşər, çox alsın, qazanar.

Hər şeydə ortalıq təyin edib bilmək və onu dərk etmək sayəsində əyintilərə yol verməmək, yalnız bərabərlik nəticəsində olur ki, buna da “vicdan səsi” (ilahi namus) deyilir.

Deməli, həqiqətdə bərabərlik və ədalət “vicdan səsinə”, ilahi namusdan ibarətdir, çünki onun da mənbəyi mahiyyəti birlikdə olan böyük Yaradandır.

Aşağıda söyləyəcəyimiz kimi, mədəni adamlar təbiətə yaradıcıdır, məişətə isə bir-birinə kömək etmədən dolana bilməzlər. Kömək ondan ibarət olar ki, biri o birinə xidmət edir, birindən alıb o birinə satarlar, elə də edirlər ki, müvazinət, tarazlıq və bərabərlik pozulmasın. Məsələn, xarrat öz əməyinin məhsulunu rəngsaza verir, rəngsaz da öz növbəsində əməyinin məhsulunu ona təklif edir. Bu zaman xarratın hazırladığı şey rəngsazınkindən daha yaxşı, daha çox və ya əksinə, az ola bilər, buna görə zəruri olaraq bir tarazlaşdırıcı, bərabərləşdirici vasitəyə ehtiyac meydana çıxar, o da “dinar” (pul) olar.

Deməli, dinar (pul) xalq arasında adil və bərabərləşdirici vasitədir, lakin “dilsiz” adildir, ona görə də bir “dilli” adilə ehtiyacı vardır. “Dilsiz” olan pul mübadilə edən tərəflər arasında razılıq əmələ gətirə bilməyəndə “dilli” adilin köməyinə müraciət edirlər, o pula kömək edir, mübadilədə qayda-qanun və düzlük yaradır. Bu “dilli” adil insandır. Buna görə bir hakimə ehtiyac yaranar.

Bütün bu deyilənlərdən aydın oldu ki, xalq arasında ədaləti qorumaq bu üç şey: yəni “ilahi namus”, “insani-hakim” və “pul” olmadan mümkün deyildir.

Aristotalis demişdir ki, pul adilin namusudur. Namus sözü onun istilahında qanun, siyasət və buna oxşar anlayışlar ifadə edir. Buna görə şəriətə “ilahi namus” adı verilmişdir.

Niqumaxiya¹⁴ kitabında demişdir ki, “böyük namus” Allahın yanında ola bilər, “ikinci namus” böyük namusa oxşar, üçüncü namus “pul” olar.

Deməli, böyük Yaradanın namusu bütün namuslara nümunədir, ikinci namus hakim bu “ilahi namusu” təqlid etməlidir, üçüncü namus ikinci namusu təqlid edir, Quranda da bu məsələ eynən belə izah edilir...

Fərqləri aradan qaldırıb tarazlıq yaradan dinara (pula) ona görə ehtiyac yaranmışdır ki, pul olmadan müxtəlif dəyərli müxtəlif əmtəələrin mübadiləsi, alıb-verilməsinin ümumi bir məxrəcə gətirilməsi və bu işdə nizam yaradılması mümkün olmazdı.

Dinar (pul) bəzilərdən bəzilərinin üstünə qoyduğu üçün tarazlıq yaradır, xarratla rəngsazın alveri baş tutar, bərabərlik əmələ gələr və bu mədəni ədalət hesab edilir. Buna görə deyiblər ki, dünyanın abadlığı mədəni ədalətin, xarabazarlığı isə mədəniyyətsizliyin məhsuludur.

Çox zaman az əmək böyük zəhmətlərə bərabər olur, məsələn, mühəndisin bir baxışı bir çox əməllərin zəhmətlərindən, sərkərdənin gördüyü tədbir saysız-hesabsız döyüşçülərin vuruşlarından yüksək qiymətləndirilər və bu, ədalətli hesab edilir.

Bərabərliyi, tarazlığı, ədaləti pozanları “cair” (ədalətsiz, zalım) adlandırırlar.

Aristotalisin dediyinə görə və keçmiş qaydaya görə cair üç növ olar:

Birinci – böyük cair o adama deyər ki, “ilahi namusu” rədd etsin;

İkinci – orta cair, o adama deyər ki, hakimə tabe olmasın;

Üçüncü – kiçik cair o adama deyər ki, dünyanın hökmünə riayət etməsin. Mal-dövlətin çapılıb talan edilməsi, oğurluqlar, xəyanətlər və buna oxşar fəsadlar belə adamlar tərəfindən törədilər, birinci iki növ adamlar isə daha ağır cinayətlərə səbəb olurlar.

Aristotalis demişdir ki, “ilahi namus” a yiyələnmiş adamlar bərabərliyə, xeyrə, səadətə və ədalətə aparan işlər görür, “ilahi namus” yaxşılıqdan başqa heç bir şeyə razılıq verməz, çünki böyük Yaradanın iradəsi yalnız gözəl əməllərə yönəlir; “ilahi namus” da buna uyğun olaraq faydalı, xoşbəxtliyə səbəb olan işlərə meyl edir, fəsad əməllərdən qaçar. “Şücaətə” əmr edir ki, vuruşda qayda gözləsin, “iffətə” əmr edir ki, bərkəliyi nalayiq hərəkətlərdən qorusun, iftira, böhtan, rüsvayçılıq və şayiələrə yol verməsin, qısqası, rəzilətlərdən uzaqlaşdırıb fəzilətlərə yaxınlaşdırar. Ədalətli adam əvvəlcə ədaləti özünə tətbiq edir, sonra yaxın adamlara, daha sonra isə şəhər əhlinə. Həm də demişdir ki, “ədalət” fəzilətin bir hissəsi deyil, küll halında hamısı olar, onun əksi olan “zülm” də fəzilətlərin bir qismi deyil, bəlkə hamısı olar, lakin bəzi zülmərin bəzi növü daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpar. Məsələn: beh qoymaq, alver etmək, qəbz, əmanət götürmək kimi mədəni işlərdə tez ortaya çıxar; lakin oğurluq, qarət, xəyanət, yalan danışmaq və bu kimiləri açmaq nisbətən çətin olar və bunlar “cəfaya” oxşayrlar; elələri də var ki, məsələn, ayağa kündə, biləklərə zencir, boyuna buxov vurma kimi əzab və işgəncəyə bərabər olar. Adil padşah və hakim ona görədir ki, belə haqsızlıq və cinayətlərin qarşısını alsın, ədaləti qorumaqda “ilahi namusun” xəlifəsi olsun, yəni özünə başqalarından çox xeyir götürüb az ceza verməsin. Ona görə deyiblər ki, “xəlifəlik düzlükdür”.

Bundan sonra demişlər ki, camaat o adamın hakimliyinə daha üstünlük verir ki, ya esil-nəcəbəti şərəfətdə məşhur olsun, ya da özü həddən artıq xalqın etibarını qazansın. Ağıl sahibləri və işdən başı çıxanlar, hikmət və ədaləti bu vəzifəyə ləyaqətin əsas şərti hesab edirlər, çünki bu halda mükafat və ceza həqiqi olar, onlarda artıq-əskikliyə yol verilməz.

Bütün fəsad və nalayiq işlərin səbəbi dörd sinfə bölünər:

Birinci – şəhvət, nəticəsi rəzalət olar;

İkinci – yaramazlıq, nəticəsi tənbeh olar;

Üçüncü – xəta, nəticəsi xəcalet olar;

Dördüncü – şəqavət, nəticəsi qəm və kədərlə dolu peşmançılıq olar.

Şəhvət başqasının zərərinə səbəb olsa da, camaat bu zərərdən əziyyət çəkib xərcə düşməz, lakin birisi ehtiras üzündən könüllü olaraq buna razılıq verə bilər. Bəzən elə olur ki, biri bundan gələcək zərər və peşmançılığı əvvəlcədən hiss etdiyi halda, şəhvətin gücündən özünü bu iyrenc əməldən saxlaya bilmir.

Şər adam isə qəsdən başqasına zərər vurmağa çalışır və bundan ləzzət alır. Belələri özlərinə heç bir xeyri olmadığı halda, hiylə və kələk işlədib başqalarına zərər vuran, ya paxıllıq, ya başqa səbəbə görə zövq alan adamlara oxşayırlar.

Xəta qəsdən, mənfəət və kef çəkmək xatirinə edilməz; məqsəd başqa bir iş görmək olar, lakin ondan başqasına zərər dəyər, məsələn, təsadüfən bir adama dəyən ox kimi, hər halda bundan təəssüf və xəcalet doğar.

Şəqavətin səbəbi adamın özündə olmaz, o, bunu qəsdən və biliblə etməz, bəlkə başqasının gördüyü bir işin nəticəsində əmələ gələr, məsələn, bir adam dəlisov bir ata minmiş ola, başqa bir dostu ona yanaşsa və at vurub onu öldürsə, belə bir adam bədbəxtlik üzündən olar, bu hadisədə süvarini təqsirləndirməzlər.

Lakin birisi sərxoşluq, aclıq, təəssübkeşlik üzündən bir nalayiq iş görürsə, onu cəzalandırmaq vacibdir, çünki bu cinayətə səbəb olan işin başlanğıcı, yeni şərab içmək, özünü saxlaya bilmək, ehtirasını cilovlamaq onun iradəsinə tabe idi. Ədalətin şərhı və onun şərtləri bunlardan ibarətdir. Onun əməldə təzahür formalarına gəldikdə isə böyük filosof¹⁵ ədaləti üç yerə bölmüşdür:

Birincisi odur ki, insanlar bütün xeyirli işlərin, faydalı əməllərin ilhamçısı, bəlkə bütün nemətlərin yaradıcısı o böyük Haqq tərəfdarının haqqını qaytarmalıdır; ədalət tələb edir ki, bəndə imkanı daxilində, özü ilə ibadətqahı arasında olan işlərə artıqlaması ilə əməl etsin, beləliklə, bəndəlik şərtlərini yerinə yetirsin.

İkincisi odur ki, insanlar öz həmnövlərinin hüquqlarını qorumalı, böyüklərə hörmət qoymalı, əmanətə xəyanət etməməli, müamələdə insaflı olmalıdırlar.

Üçüncü odur ki, insanlar öz ata-babalarının qayda-qanunlarını, məsələn, adət-ənənələrini, məsləklərini, nüfuzlarını, vəziyyətlərini və

sairəni qoruyub saxlamalıdırlar. Buraya qədər deyilənlər həkimin (filosofun) sözləridir.

Böyük Yaradanın (calalı daha böyük olsun) haqqını qaytarmağın mənası ondan ibarətdir ki, ədalət şərtləri yerinə yetirilsin, alış-veriş, bəxşiş, mal, kəramət və sairədə bu şərtlər əyani olaraq özünü göstərsin. Deməli, ədalət, haqq tələb edir ki, o böyük Yaradanın (adı daha böyük olsun) bizə öta etdiyi sonsuz nemətlər qarşısında biz də öz bacarıq və imkanımız daxilində onun əvəzini çıxaraq; əgər biri kiçik bir xərcə başqasından xüsusi ənam alsın və bir vasitə ilə əvəzini çıxmasa, rüsvay olar; belə isə bəs nə üçün sonsuz miqdarda naz-nemət verən, hədsiz bəxşiş öta edən, sonradan isə ara vermədən hər an insana əl tutan böyük Yaradana, bütün bunların qarşısında heç bir şükür, dua-niyaz, ya haqqgüzeranlıq edilməsin. Ədalətin təbiəti tələb edir ki, mükafat və cəzada cidd-cəhd birtərəfli olmasın, haqsızlığa yol verilməsin, artıq-əskiklik baş verməsin, üzr getirilməsin. Məsələn, əgər bir padşah adil və alim ola, onun siyasətinin nəticəsində bütün məsləklər və ölkələr əmin-amanlıqda yaşaya, ədaləti bütün dünyaya yayılıb şöhrət qazansa, himayəsində olanlar bir-birinin toyuğuna da kiş deməyib mehriban yaşaya, zülm aradan qalxsa, xalqın rifah halını yaxşılaşdırmağı bir an da olsun yaddan çıxarmaya, elə edə ki, onun xeyri həm bütün rəiyyətdə, həm yoxsullara, həm varlılara, həm qüvvətliyə, həm zəiflərə çatdırsa, xüsusilə kimin nəyə ehtiyacı varsa, onu da ala. Belə adama necə sitayiş etməmək olar; ona görə məmləkət əhlindən hər kəs bu mükafat qarşısında ayrıca olaraq öz borcunu verməlidir, bu işi yerinə yetirməkdə tənbellik zülm və ədalətsizliyə aparıb çıxarar. Rəiyyətin peşə və sənətini mükafat hesab etdiyi üçün o, səmimiyyət, təşəkkür, qardaşlıq, təşkilatçılıq və istedadının tərifı, səy və xeyirxahlığının mədhi, saf məhəbbət, təmiz sədaqət, sözsüz itaət, açıq və gizlində müxalifətdən uzaq olmaq, hakimiyyət altında olan əhali və tayfaları mənzil və başqa yaşayış vasitəsi ilə təmin etmək üçün imkan və bacarıq daxilində ona canla-başla xidmət etməkdən başqa heç bir şey istəməz; belə bir şəraitdə hökmdarla birlikdə olmamaq, qəsdən, biliblə onun əməllərini yerinə yetirməmək, onu pisləyib hörmətdən salmaq xəyanətdən, əsl cəzadan, ədalət qayda-qanunlarını tapdalamaqdan başqa bir şey olmaz, çünki alıb heç bir şey verməmək vicdan və insafla bir yerə sığmaz.

Nemət nə qədər çox verilib, mərhəmət nə qədər çox göstərilirsə, onun əvəzində edilən zülm və əziyyət də bir o qədər qəbarəq gözə

çarpar. Doğrudur, zülm öz mahiyyəti etibarilə qəbahətdir, lakin bəziləri daha qəbahətli olur, məsələn, bir nemətin əldən alınması başqa nemətin əldən alınmasından, bir haqqın danılması başqa haqqın danılmasından daha iyrenc ola bilər.

Hökmdarların, rəislerin, başçıların xidmətləri qarşısında hörmətlərini saxlayıb onlara tabe olmaq, təşəkkür etmək, sədaqət göstərmək, düzgün işləmək və sairədə səhlənkarlığın günah olduğu bu qədər aydın nəzərə çarpdığı halda, gör həqiqətən hər saat, bəlkə hər an onun həddi-hüdudu olmayan səxavətindən, istər mənəvi, istərsə maddi, feyzyab olduğumuz sonsuz kərəməti qarşısında şükür və sitayiş etməsək, nə qədər haqsızlıq edər və günaha batmış olarıq.

Əgər onun ilk neməti olan yaradılışımızdan başlasaq, bunun əvəzini təsəvvür etmək mümkün deyildir, əgər bədənimizin tərkibindən, xüsusiyyətimizin tərtibindən danışsaq, deməli ki, cərrahlıq kitablarının müəllifləri, bədən üzvlərinin vəzifələri haqqında əsər yazanlar insan övladının zəif əqlinin dərk edə biləcəyi şəkildə min səhifədən artıq cızma-qara etmiş, lakin deryadan bir qətrəsini belə şərh edə bilməmiş, onun incə məsələsinin birçəsinini də dərk etməkdə aciz qalmış, onun əsl mahiyyətini kəşfə bir zərrə belə yaxınlaşmamışdır.

Nəfslər, qüvvələr, mələklər və ruhlar məsələsinə gəldikdə isə, onun bizə əta etdiyi bütün əql və zəkaya, fərasət, mərifət, istedad, müdriklik, kərəmət, hərəkət və bərəkətə baxmayaraq, onu bəyan etməyə söz, ibarə, ifadə tapa bilməz; dilimiz, fikrimiz, idrakımız, təxəyyülümüz onun həqiqətlərinə yiyələnib incəliklərinə sahib olmaqda gücsüz və aciz qalarlar.

Əgər bizi öz istedadı qarşısında diz çöküb ona sitayiş etməyə, ondan öyrənməyə məcbur edən əbədiyyətdən, təkliyindən, tayı olmadığından söhbət açsaq, özümüzün yazıq, aciz, zavallı və bacarıqsızlığımızdan dəhşətə gəlib, heyretə dalırıq.

Ömrümüz boyu öyrəndik, axırda onu bildik ki, heç nə bilmirik.

Hərçənd o böyük Yaradanın bizim köməyimizə ehtiyacı yoxdur, lakin çox böyük haqsızlıq və rüsvayçılıq olar ki, bizə edilən bu qədər yaxşılıq müqabilində əvəzini ödəməyə, borcumuzu yerinə yetirməyib, özümüzü ədalət qayda-qanunlarından məhrum edək.

Filosof Aristotalis bəndələrin edəcəyi ibadətə şərh haqqında belə demişdir: xəlf olunmuşların böyük Yaradana necə ibadət edəcəkləri haqqında caməat arasında ixtilaf vardır. Bəzilərinin fikrinə görə, oruc, namaz, ibadətqahlara xidmət etmək, sədəqə vermək, qurban kəsmək lazımdır.

Bəzilərinin əqidəsinə, Ona yaxın olmaq üçün allahlığını iqrar, eh-san, həmd və sənəni etiraf etmək kifayətdir.

Bir dəstə də belə iddia edir ki, Ona yaxın olmaq üçün əhsan vermək lazımdır, lakin tay-tuşlarına, qohum-qardaşlarına nümunə olmaq, onlara hikmət və ibrət dərsi vermək üçün bu əhsanı adət və siyasət xatirinə öz nəfsinə verməlidir.

Bəziləri də belə deyirlər: ilahiyyət haqqında çox fikirləşib, yaradılış və dəyişiklik bərəsində çox düşünmək lazımdır ki, o böyük Yaradanı dərk etmək daha asanlaşsın, bunun vasitəsilə Onu tanımaq kamilleşsin, təkliyi, həqiqəti, tayı olmadığı sübuta yetsin.

Bir qisim adamlar da belə söyləmişlər: böyük Yaradanın camaatdan tələbi müəyyən bir şey deyildir ki, mütləq onu da yerinə yetirələr, bu bərədə bir söz deyən və misal göstərən də olmamışdır. Kitablarda da müxtəlif təbəqələr, müxtəlif adamlar üçün müxtəlif şeylər yazılmışdır.

Buraya qədər deyilənlər o kişinin sözləridir, hansına üstünlük verdiyini qeyd etməmişdir.

Sonrakı alimlərin bir qismi böyük Yaradana ibadətə üç növ olduğunu demişlər:

Birincisi – bədəne aid olanlar, məsələn, namaz, oruc, nəzir, dua və minacət üçün vəqfə verilən mal və s.

İkinci – nəfse aid olanlar, məsələn, düzgün etiqaad, böyük Yaradanın təkliyinə, pərəstişə layiqliyinə, dünyanı yaratmasına, kainatı idarə etməsinə və bu kimi şeylərə sarsılmaz inam.

Üçüncü – xalqla ünsiyyətə aid olanlar, məsələn, alverdə, dost-aşnalıqda, qohum-əqrəbəliqda, əmanətdə, adamlarla davranışda, din yolunda cihadda, halal-haramda insafılı olmaq.

Bunların haqqa daha çox yaxın olmaq istəyənlərin fikrinə görə də, böyük Yaradana ibadət üç şeydədir:

Birinci – haqqa etiqaad; ikinci – düz söz; üçüncü – düzgün əməl.

Bunların hərəsinin vaxtından, yerindən, nisbetindən, şəraitindən asılı olaraq, müxtəlif cür izahı olar, bu izah və şərhəri peyğəməbələr və ya onların vərəsələri olan müctəhid alimlər verərlər. Camaat onların dediklərinə əməl etməlidir ki, böyük Yaradanın əmrlərini yerinə yetirmiş olsun. Bilmək lazımdır ki, insan övladının böyük Yaradanın hüzurunda xüsusi mövqeyi vardır və bu, dörd mərtəbədə ibarətdir.

Birinci yer – “əhli-yəqin”in olar¹¹⁶ (bunları “möqinən” da adlandırlar), yəni bu yer böyük filosoflar və alimlərin yeridir.

İkinci yer – “ehsan əhli”nin olar (bunları “möhsinan” da adlandırırlar), bunlar o adamlardır ki, elm kamalını təcrübə libasına geyindirməyi bacarır və saydığımız fəzilətlərə yiyələnmiş olurlar.

Üçüncü yer – “ibraz əhli”nin olar, bunlar şəhərlərin və qulların islahı ilə məşğul olurlar, onlar əsasən xalqı təkmilləşdirməyə çalışırlar.

Dördüncü yer – “fuz əhli”nin olar, bunlara “fayizan” və “müxlisan” da deyirlər. Bu mərtəbənin son yeri ittihad olar, insan övladının bundan aşağı heç bir məqamı ola bilməz, bu yerin xasiyyəti isə dördüdür:

Birinci – məqsədə çatmaqda ehtiras və nikbinlik;

İkinci – həqiqi elmləri öyrənmək, hər şeyi olduğu kimi dərk etmək;

Üçüncü – cəhalət və tənbelliyin nəticəsi olan istedad naqisliyindən utanmaq;

Dördüncü – imkan daxilində fəzilət üsullarına və növlərinə riayət etmək; bu səbəbləri Haqq həzrətlərinə qovuşmaq səbəbləri adlandırırlar.

Lakin o həzrətdən ayrılmaq yolları da (buna lənət deyilir) dörd olar:

Birinci – etiraz və inkara səbəb olan süqut; yola gətirmək (islah etmək) lazımdır;

İkinci – çəkinmək və şəkə səbəb olan süqut; yola gətirmək lazımdır;

Üçüncü – yolunu azmağa və düşmənciliyə səbəb olan süqut; yola gətirmək lazımdır.

Dördüncü – haqdan uzaqlaşmağa və ədavətə səbəb olan süqut; yola gətirmək lazımdır.

Ayrılmaya səbəb olan əbədi “bədbəxtlik” amilləri də dörd olar:

Birinci – kəsalet və ətəlet; bu, ömrün hədəf getməsinə səbəb olar;

İkinci – cəhalet və nadanlıq; nəfs təlim üzərində nəzarəti azaltdıqda və tərbiyə etmədikdə əmələ gələr;

Üçüncü – sırtıqlıq; nəfs süst tərpenib şəhvetin qarşısını ala bilmədikdə, onun azğınlaşmasına, qəddarlığına, hiylə və riyakarlığına yol verdikdə meydana çıxar;

Dördüncü – özündən razı olmaq (xudpəsəndlik); çox günah iş görüb az cəzalandıqda törəyər.

İstilah kimi azalma dərəcəsi üzrə: “ziğ”, “rin”, “çəşavə” və “xətm” sözləri də işlədilmişdir, lakin bu dörd sözün mənası bu dörd səbəbin və amilin mənasına yaxındır və bu “bədbəxtliklərin” həresinin də öz çarəsi vardır ki, Allah qoysa, bundan sonra qısa olaraq onlar haqqında danışacağıq.

Böyük Yaradana ibadət haqqında filosofların sözləri bunlardır.

Allahpərəst Əflatun (idealist Platon) demişdir ki, ədalət əmələ gəldikdə qüvvət nuru ilə nəfs hissəcikləri bir-birinə işıq saçarlar, ədalət bütün fəzilətlərin əsası olduğu üçün nəfs özünə xas olan bir fəaliyyət nəticəsində ən kamil şəkildə püxtələşər və bu, insan nəfsinin ilahi nəfse yaxınlaşmasının son nöqtəsi olar.

Bir də demişdir ki, ədalətin “ortalığı” başqa fəzilətlərin ortalığına oxşamaz, ədalətdən hər iki tərəfə zülm olar, halbuki başqa heç bir fəzilətin hər iki tərəfi eyni rəzilət ola bilməz. Bunu belə izah etmək olar: “zülm” həm çox tələb etməkdə olar, həm az tələb etməkdə, məsələn, “cair” (zalım) özünə faydası olan şeyləri çox tələb edər, başqalarına isə az verər; əksinə, özünə ziyanı olanları az tələb edər, başqalarına isə çox arzu edər. Ədalət – tarazlıq, tarazlığın iki tərəfi isə azlıq və çoxluq olduğundan, deməli, ədalətin də hər iki tərəfi “zülm” olar. Doğrudur, hər fəzilət “ortalıq” baxımından tarazlıq, bərabərliyə möhtacdır, lakin ədalət bütün “ortalıqlara” aid olan ümumi kateqoriyadır, o, küll halda nəfsin tam ilahi namusa (vicdana) yiyələnməsi deməkdir, ilahi namus bütün vəziyyətlərin, kəmiyyətlərin və keyfiyyətlərin “ortası” olar.

Deməli, ədalət sahibinin, öz təbiəti etibarilə, haqq namusunun sahibi ilə heç bir itxلاف və ziddiyyəti ola bilməz, çünki ədalətin bütün fəaliyyəti razılıq, köməyi və nəzarəti altında olar, ondan bərabərliyi əxz edər, onun təbiəti tarazlığa meyl edər.

Bərabərlik ən azı iki adam arasında iki şerikli şey üstündə, ya da iki şey arasında olar, beləliklə, bölgü əsası ya fasiləsiz olar, ya fasiləli.

Bilmək lazımdır ki, bu nəfsani heyət: fəaliyyət, hərəkət və qüvvətdən başqa bir şeydir, çünki fəaliyyət bu heyət olmadan əmələ gələr.

Əvvəllər dediyimiz kimi, ədalətli işlər ədalətsizlikdən törəyər, ziddiyyətlər (vehdəti) baxımından qüvvət və mərifət eyni hesab edilər, çünki ziddiyyətlərə əsaslanan elm və güc eyni olar. Lakin bir əksliyin qarşılığı olan bir heyət (sistem) başqa bir əksliyin qarşılığı olan heyətin eyni deyildir. Bütün fəzilətlər və mələklərin bu elmin sirlərindən olduğunu güman etmək lazımdır.

“Ədalət” ilə “hürriyyət” arasında müəyyən məsələlərdə, məsələn, müamələdə, alma və vermədə müşeriklik vardır.

“Ədalət” üçün mal almaqda lazım olan şərtlər “hürriyyət” üçün mal verməkdə lazım olan şərtlərin eyni olar. Bir şey alındıqda təsir etməyə oxşar, bir şey verildikdə təsirə məruz qalmağa bənzər. Hürriyyət istəyənləri ədalət tələb edənlərdən daha çox sevirlər, çünki dünyanın işlərini ədalətlə daha çox nizama salırlar, nəinki hürriyyətlə.

Fəzilətin təbiəti xeyirli işlər görməkdir, şəri aradan qaldırmaq deyildir, insanların istədiklərinin xüsusiyyəti səxavətli adamları tərifi etməkdir, mal toplayanları yox; azad alicənab adamlar malı saxlamaq üçün yox, paylaşmaq üçün toplayarlar, dərvişənə olarlar, yaxşı yol ilə vətənləndirmədən çəkinməz, sənət və peşədə süstlük etməz, belə adamlar mal vasitəsilə fəzilətə çatırlar, lakin simic, paxıl, xəsis olmaz, ailəsini darda saxlamaz, xərcləməkdən qorxmazlar. Deməli, hər “azad” adam ədalətli olar, lakin hər ədalətli “azad” ola bilməz. Buna şəkk edib irad tutanlar olmuş və onlara cavab da verilmişdir, irad bundan ibarətdir: fəzilət və həqiqəti meydana çıxarıb tərifi etməkdə “ədalət” ixtiyarı olmalıdır; ağıllı adamlar ixtiyarı olaraq rəzilət və pislənməyə yol vermədikləri üçün “zülm” mövcud ola bilməz.

Cavabında demişlər: zərəmə səbəb olan bir iş tutmuş adam öz nəfsinə zülm etmiş olar, çünki xeyirli iş görməyə qadir olduğu halda, ağıllı ilə məsləhətləşməyib pis əmələ yol verir.

Rəhmətlik ustad Əbu Əli bundan daha yaxşı başqa bir cavab vermişdir, o da bundan ibarətdir: İnsanlar müxtəlif qüvvələrə malik olduğundan onların bəziləri başqa qüvvələrin əksinə bir sıra işlər görə bilər, məsələn, hirsli, ya şəhvətli bir adam, ya sərxoş vaxtı ağılsızlıq edib davadalaş salan bir şəxs ayıldıqdan, ağıllı başına gəldikdən sonra peşman olar. Bunun səbəbi odur ki, bir qüvvə zor gələndə o qüvvənin tələb etdiyi iş də adama xoş gələr və kor-koranə onu yerinə yetirməyə başlar, bu zaman o, ağıllı məsləhətinə müraciət etsə də, ağıllı ona etiraz etməyə vaxtı çatmaz, sakitləşdikdən sonra səhv, qəbahət və tələskənlik ortaya çıxar.

Lakin fəzilət səadətine sahib olmuş adamların ağıllı heç vaxt məğlub olmaz, onlar həmişə xoşagələ, faydalı işlər görürlər.

Birinci sualdan daha çətin ikinci bir sual da verərlər: “artıqlıq” tərifi lənən və bəyənən şeydir, lakin nədənsə ədalətə daxil edilmir, “ədalət” – bərabərlik, tarazlıq tələb edir, artıqlıq isə – ifrat.

Biz demişik ki, ədalət bütün fəzilətlərin yekunudur və onun yeri “ortalıqdır”. Azlıq “ortalıqdan” pis olduğu üçün, “artıqlıq” da pislənməlidir, deməli, “ifrat” da mənfi hesab edilməlidir. Bunun cavabı budur: “artıqlıq” ədalətə azalma qorxusundan xilas etmək üçün bir “ehtiyat”dır və fəzilətlərin “ortalığı” ilə eyni vəziyyətdə ola bilməz, məsələn, “səxavət” israfçılıq və xəsislik arasında “ortalıq” olduğu halda, onun üçün çoxluq azlığa nisbətən “ehtiyat”a daha yaxındır, “iffət” sırtıqlıq və utancaqlıq arasında “ortalıqdır”, lakin onun üçün azlıq çoxluğa nis-

bətən “ehtiyata”a daha yaxındır. Deməli, ədalət şərtləri yerinə yetirilməyincə artıqlığa yol vermək olmaz, əvvəl haqqın tələbi ödənilməli, sonra isə artıqlıq ona ehtiyat kimi saxlanmalıdır, məsələn, bütün dövlət ehtiyacı olmayana verib, ehtiyacı olanı məhv etmək “artıqlıq” olmaz, bəlkə alçaqlıq olar.

Deməli, aydın oldu ki, artıqlıq ədalətin çoxluğu deməkdir, artığı olan adam isə ədalət üçün ehtiyat toplamış şəxsdir, onun xasiyyəti belə olar: özünə az xeyir götürər, başqalarına çox mənfəət verir, özünə çox zərər vurur, başqalarına az zərər yetirər. Beləliklə, aydın oldu ki, artığı olmaq ədalətdən daha şərəflidir, bu, ədalətə daxil olmadığı üçün deyil, əlavə olduğu üçündür.

Namus sahibi (vicdan sahibi) ədaləti cüz halında deyil, küll halında götürür. “Ortalıq” olan ədalət gah cövhərdə, gah kəmiyyət, gah keyfiyyət, gah da başqa kateqoriyalarda olar, məsələn, su ilə hava (buxar – R.S.) bir-birinə kəmiyyətcə deyil, mahiyyətcə bərabərdirlər. Əgər kəmiyyətcə bərabər olsaydılar, həcmələri eyni olardı, keyfiyyətlə artıqlıq əmələ gələrdi, çox aza üstün gələr, az məhv olardı. Eləcə də od ilə hava, ünsürlər uyğun gəlməsəydi, bir-birini yox edər, dünya bir an içərisində yox olub gedərdi. Lakin o böyük Yaradan (məqamı daha uca və əziz olsun) öz fəziləti və mərhəməti sayəsində hər şeyi elə qurmuşdur ki, biri digərini məhv edə bilməmək üçün hər dörd ünsür qüvvət və keyfiyyətdə bir-birinə uyğun və bərabər olmuşdur. Lakin öz hikmətini bürüzə vermək xatirinə elə etmişdir ki, birinin balaca üstün gəlməsi başqasının həmin dərəcədə azalmasına səbəb olur.

Şəriət sahibinin dediyi söz də buna işarədir. O demişdir ki, ədalətin qəddi yerden göyə qədərdir, məqsəd ədaləti küll halda, ümumi şəkildə təyin etməkdən ibarətdir ki, İlahi əmrə uyğun gəlsin. Ümumi artıqlığa tərifi verməmişdir, çünki çoxluq və artıqlığın həddi-hüdudu olmaz, ədalət isə məhduddur, çünki “bərabərliyin” müəyyən həddi vardır, artıqlığın isə yoxdur; bundan əlavə artıqlıq hey çoxalmağa meyl göstərir, hamiya aid olmaz, ədalət isə hamiya şamil olar. “Artıqlığın” ədalət üçün “ehtiyat” və mübaligə olduğunu dediyimiz hökmün özü də ümumi deyildir. Bu “ehtiyat” ədalətin özündən başqa heç nəyə nəisib ola bilməz, məsələn, əgər iki düşmən arasında hakim olsa, heç tərəfə artıqlıq verməz; mütəlak ədalətə, sərrast bərabərliyə riayət etməkdən başqa qalan hər şey ədalətsizlik olar.

Ədalətin nəfsani heyət (sistem) adlandırdığımızı, onu nəfsani fəzilət adlandırdığımızı rədd etmir. Nəfsani heyəti (sistemi) üç cürə təbir (şərh) edirlər:

Fəzilətlərə yiyələnmə və səadətin dərəcələri haqqında

Birinci – həmin heyətin öz zatına nisbətən;

İkinci – heyət sahibinin zatının şərəfinə nisbətən;

Üçüncü – həmin heyətlə əlaqədə olan şəxsin etibarına nisbətən.

Birinci təbirdə onu “nəfsani səltənət”, ikinci təbirdə “nəfsani fəzilət”, üçüncü təbirdə “ədalət” adlandırırlar.

Bütün xüsusiyyət və vəziyyətlərdə həmin təbirlərə riayət etmək lazımdır.

Ağıllı adam ədaləti tam şəkildə yerinə yetirməlidir, yeni əvvəlcə, şəxsin özünə tətbiq etməli, bu üsul ilə o qüvvətlənib vərdişə çevrilməlidir. Dediymiz kimi, ədalət vərdiş nəticəsində qüvvətlənməsə, şəhvet onu mülayimliyə, qəzəb onu əksinə, qəddarlığa sövq edər, bunun nəticəsində müxtəlif zidd təbəqələr ortaya çıxar, tərəddüd, təşviş, iztirab yaranar, ikitərəfli şəh və zərərli qüvvələr cuşa gələr; harada işləri nizama salan, artıq-əskiyyə aradan qaldıran, Allahın kölgəsi hesab edilən qüdrətli bir rəis yoxsa, orada həmişə belə olar və işlərə ziyanı dəyər.

Aristotalis belə iki qüvvənin çəkişməsi arasında qalan adamı iki tərəfdən dartılıb yarıya bölünənə, ya müxtəlif yandan didilib parçalanlara oxşatmışdır.

Lakin böyük Yaradanın insan zatında vəkil olan ədalət qüvvəsi hakim mövqeyə keçib müvazinət, tarazlıq və bərabərlik yaratdıqda hər biri öz haqqına çatır, artıqlıq nəticəsində əmələ gələn nizamsızlıq aradan qalxar. Elə ki, nəfs bu üsul ilə özündən başı ayıldı, dostları və qohum-əqrəbə üzvlərini, sonra yaxında-uzaqda olanları, daha sonra isə heyvanları ədalətə, bərabərliyə öyrətməlidir. Beləliklə, bu şəxsin öz həmcinslərinə nisbətən daha şərəfətli olması meydana çıxar və onun ədaləti tamamlanmış olar. Ədaləti bu dərəcəyə yüksəlmiş adam Allahın nümayəndəsi, xəlifəsi və Onun ən yaxşı bəndəsi sayılır. Bunun müqabilində Allahın ən pis bəndəsi o adama deyər ki, əvvəl özünə zülm etsin, sonra yerdə qalan adamlara, daha sonra isə bütün heyvanlara.

Deməli, adamların ən yaxşısı adil, ən pisi isə cəir (zalım) hesab edilir.

Filosofların bir qismi demişdir ki, varlıqların davamı, kainatın nizamı məhəbbətlə bağlıdır, məhəbbət şərəfini qorumaq üçün isə adamların ədalət fəzilətinə yiyələnmələri zəruridir. Əgər ünsiyyətdə olan adamlar bir-birinə məhəbbət bəsləsələr, bir-birinə qarşı da insafly olurlar, ixtilaf aradan qalxar, nizam-intizam yaranar. Bu məsələ şəhər salmaq, ev qurmaq hikmətinə daxil olduğundan burada məhəbbət haqqında söhbət açmamaq daha münasibdir.

Hikmət elmlərində müəyyən edilmişdir ki, təkamül baxımından diqqəti cəlb edən inkişaf növünün əsasını iki şeydən biri təşkil etməlidir: ya təbii olmalıdır, ya da sənəti (ictimai). Təbii inkişafa misal olaraq nüftənin müxtəlif dəyişikliyə uğradılaraq, nəhayət, heyvanlıq kamilliyinə çatmasını göstərmək olar. Sənəti inkişafa misal olaraq ağacın müxtəlif dəyişikliyə uğrayaraq, nəhayət, taxt kamilliyinə çatmasını göstərmək olar. Təbii, istər mənşeyi, istərsə də dərəcəsi cəhətdən sənətinə görə daha əvvəldir, çünki onun əmələ gəlməsi yalnız İlahi hikmət sayəsində, sənətinin əmələ gəlməsi isə insan əməyi və iradəsi, təbii vasitələrin köməyi və iştirakı nəticəsində olur. Bu baxımdan təbiət müəllim və ustada, sənət isə tələbə və şagirdə oxşar. Hər şeyin kamalı onun başlanğıcındakına oxşadığından sənətin kamalı da təbiətinə oxşar. Bu oxşarlıq təbiətdə olduğu kimi, hər şeyin öz yerində, öz mövqeyində, öz sırasında, ardıcılıq və qanunauyğunluğunda, tərtib edilib nizama salınmasında təzahür edər və nəhayət, İlahi qüdrətin təbiəti müti edərək yaratdığı kamillik, təqlid, bənzətmə, seçmə, məqsədəuyğunluq yolu ilə sənətə də keçər. Beləliklə, sənətə lazım olan fəzilət iradə, ardıcılıq və səy nəticəsində həmin kamalı inkişaf etdirməklə əldə edilər, məsələn, insanlar quşların yumurtasını onların kökslərində olan hərərətə bərabər bir istilik olan yerdə bəsləsələr, onların təbiətində olan cüce əmələgətirmə kamalı (istedadı) burada da özünü göstərər və bundan əlavə yeni bir fəzilət də meydana çıxar ki, o da kürt düşmə vasitəsi ilə mümkün olmayan, bir dəfədə çoxlu cüce almaqdan ibarətdir. Bu girişdən sonra demək istəyirik ki, mahiyyətini dərk etmək istədiyimiz “əxlaqın saflaşdırılması” və “fəzilətlərin kəsb edilməsi” sənətə aiddir və bu işdə təbiətdən öyrənmək lazımdır. Ona görə, hər şeydən əvvəl, xilqətin ilk anlarından (yeni nüftədən) vücudun, qüvvələrin, xassələrin necə əmələ gəldikləri haqqında fikirləşməli və “əxlaqın saflaşdırılmasında” (təbiyyə edilməsində) həmin qaydalara riayət etməliyik. Məlumdur ki, körpələrdə birinci əmələ gələn qüvvə “yemək” qüvvəsi və onu əldə etməyə səy göstərməsidir. Uşaq ana bətnindən ayrılcaq heç bir təlim və tərbiyyə görmədən döşdən süd əmmək istər, gücü artdıqda onu bərkdən ağlamaqla tələb edər, təxəyyül qüvvəsi gücləndikdə, təsəvvürləri hiş

etməyə qadir olduqda hissləri vasitəsilə qavradıqları şeyləri, məsələn, anasını görməyi və başqalarını tələb edir. Sonra onda qəzəb (özünü qoruma) qüvvəsi əmələ gələr, ziyanverici şeylərdən çəkinər, faydalı şeylərə çatmağa mane olanlara müqavimət göstərməyə, çapalamağa başlar, intiqam almağa, maneəni aradan qaldırmağa gücü çatsa, ayağa qalxar, olmasa çığır-bağır salıb ağlamaqla, anasından və dayəsindən kömək istər, hərəkətə, fəaliyyətə sövq edən, get-gedə artan bu qüvvələr və həvəslərdən sonra nəfsin ən səciyyəvi xüsusiyyəti olan fərqləndirmə (seçmə) qüvvəsi meydana çıxar və bunun ilk əlaməti həya olar. Bu, nəyin “yaxşı”, nəyin “pis” olduğunu fərqləndirə bilməyə dəlalət edir. Sonra bu da artıq inkişaf etməyə başlar və bu qüvvələrin hərəsi şəxsdən asılı olaraq, müxtəlif dərəcədə təkmilləşib püxtələşər və imkan daxilində onlardan istifadə edilir.

Xoşagələn şeyləri cəzb edib şəxsiyyətin formalaşmasına vəkil edilmiş birinci qüvvə insanı yeməyə, qızıışmağa, coşmağa sövq etdiyindən onun kamala çatmağı özünü tanımağa, növü artırmağa (şəhvətə), nikah və cinsi əlaqəyə səbəb olar.

Xoşagəlməyən, zərərli şeyləri dəf etməyə səbəb olan qüvvə şəxsiyyəti hifz etmək vəzifəsini yerinə yetirdikdən sonra növü mühafizə, cürbəcür kəramət, səxavət göstərməyə, müxtəlif tədbirlər görüb siyasət işlətməyə başlayar.

Nitq və müqayisənin əsası olan üçüncü qüvvə insanların cüziyyəti (ayrı-ayrı şeyləri) dərk etməsində mahirləşdikdən sonra ümumiləşdirmələr və əqli kateqoriyalarla məşğul olar, bu zaman o “şüurlu” adını almağa layiq görülər, bu andan ona yaradıcı insan adı verilər və bununla təbiətə əsasən əldə edilən kamal bitər, sonra sənətin növbəsi çatar və təbiət vasitəsilə bitkin hala salınmış insanlıq sənət vasitəsilə həqiqi əbədiyyət tapar. Deməli, fəzilət sahibi olmaq istəyənlər istənilən kamala çatmaq üçün bu qanuna riayət etməli, qüvvələrin saflaşdırılıb cilalandırılmasında təbiətin istifadə etdiyi üsulları əsas götürməlidir: əvvəlcə şəhvət, sonra qəzəb, daha sonra isə ehtiras qüvvəsini mötədilləşdirmək lazımdır. Əgər xoşbəxtlikdən hikmət əsasında tərbiyələnmək lap ana bətnindən baş tutsa (biz bu barədə gələcəkdə izah verəcəyik), buna çox şükür edib sevinmək gerəkdir, çünki belə halda əsas iş görülmüş, insanın təbiəti fəzilətləri asanlıqla qəbul etməyə hazır olar; əksinə, əgər nüfəs inkişafının ilk anlarından tərbiyə məqsədə uyğun getməyibsə, onda körpə süddən ayrılcaq onun nəfsini təcridən pis adət

və xoşagəlməz vərdislərdən çəkəndirmək lazımdır. Bu, çətin olduqda ümitsizliyə qapılıb səhlənkarlığa yol vermək, tərbiyələnəcəyindən əl üzmək bağışlanmaz əbədi bir səhv olar, onun qarşısını almaq günü-gündən müşkülleşər, tərbiyə dava-dalaşa oxşar, sonra üzəqayıtma başlar; elə ki bu dərəcəyə çatdı, təəssüf və peşmançılıqdan başqa heç nə ələ gəlməz.

(İlahi, sən özün bizi belə adamların şerindən qoru!)

Bilmək lazımdır ki, heç kəs anadangəlmə fəzilət sahibi olmur, məsələn, heç kəs dülgər, katib ya başqa mütəxəssis doğulmur və biz demişik ki, fəzilət təcrübə nəticəsində əldə edilir, lakin çox zaman elə olur ki, bir adam fitri olaraq bir fəziləti tez qəbul edir, onu mənimsəmək istedadı çox olur. Katib, ya tacir olmaq istəyən adam bu sahədə çalışıb müəyyən təcrübə qazandıqdan, onun qayda-qanunlarını öyrənib səmərəli istifadə üsullarına yiyələndikdən və bu peşə onun qanına keçdikdən sonra etibar edilib işin mütəxəssisi adlandırıldığı kimi, fəzilət sahibi olmaq istəyən adam da həmin fəzilətin əsaslarını öyrənib mənimsəməli, onun nəfsində bu sahədə bir vərdiş və sistem gəlməli, həmin fəzilətin tələb etdiyi əməlləri asan və kamil şəkildə yerinə yetirməyə qadir olmalıdır, yalnız bundan sonra o adam həmin fəzilətin sahibi adlana bilər.

Deyildiyi kimi, sənətdə də təbiəti təqlid etmək lazımdır. Bu baxımdan ən münasib sənət “tibb” sənətidir, çünki bu, insanın bədənini sağlamaqla məşğul olduğu kimi, nəfsi təkmilləşdirməklə də məşğul olur. Bu sənətin təbiəti təqlid etməsi, təbibin tibb elmində təbiətin təcrübəsindən istifadə etməsi kimi olar. Bu səbəbə görə alimlərdən bəziləri bu sənəti “ruhani (nəzəri) tibb” adlandırmışlar. Tibb iki hissədən, biri səhhəti qorumaq, digəri xəstəlikləri müalicə etmək olduğundan bu elm də iki fəndən ibarət olar: biri fəziləti mühafizə edən, ikincisi fəziləti aradan qaldıran. Biz bu fəndlərin hər birini, Allah qoysa, geniş şəkildə izah etməyə çalışacağıq.

Bu söhbətlərdən aydın oldu ki, fəzilət sahibi olmaq istəyən adamı əvvəlcə “şəhvət qüvvəsi”, sonra “qəzəb qüvvəsi” baxımından tədqiq etmək lazımdır, hər iki qüvvənin fitri olaraq mötədil olub-olmamasına diqqət yetirilməlidir. Bu qüvvələr mötədil olarsa, onu saxlamağa səy göstərməli və bu qüvvələrdən doğa biləcək yaxşı əməllərin vərdişə keçməsinə çalışmalıdır. Mötədil olmasa, əvvəl onu mötədilliyə qaytarmalı, sonra onu vərdiş halına salmaq lazımdır. Bu iki qüvvə tərbiyə edilib qurtarıqdan sonra nəzəri qüvvəni inkişaf etdirməyə başlamalı, o da nizama salınmalıdır.

*Fəzilətlərin mühafizə edilməsinin rəhni olan
nəfs sağlamlığı haqqında*

Əvvəl təlimə başlarkən elə bir fənni öyrətmək lazımdır ki, o, beyni yormasın, zehni korlamasın, tez maariflənməyə həvəs oyatsın. Sonra elə bir fənnə başlamaq lazımdır ki, burada fantaziya ilə əqli qanunlar bir-birinə kömək edə bilsin, qondarma və toqquşdurmalara yol verilməsin, həm beyin düzgün zövqə gəlsin, həm də lazımı həqiqətlər dərk edilsin.

Bundan sonra obyektiv varlıqların təliminə, onların mahiyyət və xüsusiyyətlərinin təhlilinə başlanmalıdır. İlk növbədə hissi kateqoriyalardan başlayıb, sonra maddi varlıqların əsaslarını öyrətməklə bu bəhsə yekun vurmaq lazımdır. Bu mərtəbəyə çatdıqda hər üç qüvvənin saflaşdırılıb cəlləndirilməsi başa çatmış olar.

Bundan sonra ədalət qanunlarına riayət etməyi, onları qoruyub saxlamağı, onun təbiətinə görə hərəkət edib fəaliyyət göstərməyi, başqaları ilə ünsiyyət, müamilə və münasibətdə onun təbiətinə uyğun davranmağı aşılamaq lazımdır. Əgər bu şərtə də əməl edilərsə, yaradıcı insan olar, o, hikmət və fəzilət sahibi adına almağa layiq hesab edilir. Belə adam həm xarici, həm də daxili səadət uğrunda çalışsa, çox yaxşı olar, əks təqdirdə iş-gücünü buraxıb füzulluq (əllaməlik) eləməyinə döyməz.

Səadət isə üç cür olar:

Birinci – nəfsi səadət;

İkinci – bədəni (cismi) səadət;

Üçüncü – mədəni səadət (bu, cəmiyyət və mədəniyyətlə əlaqədardır).

Nəfsi səadətin nə olduğu şərh edilmişdir və o, beş hissədən ibarətdir:

Birinci – əxlaqın saflaşdırılması elmi (etika – *R.S.*);

İkinci – məntiq elmi;

Üçüncü – riyaziyyat elmi;

Dördüncü – təbiət elmi;

Beşinci – ilahiyyat elmi.

Təlim bu sıra ilə aparılmalıdır ki, onun faydası hər iki dünyada tezliklə özünü büruzə versin.

Bədəni səadət o elmlərdə olar ki, o, bədəni nizama salsın, məsələn, müalicə, sağlamlığın qorunması, bədən tərbiyəsi, bunların hamısı tibb elminə daxildir. Nücum elmi kainatı dərk etməyə başlamaqda fayda verir.

Mədəni səadət o elmlərdə olar ki, millətin, dövlətin və cəmiyyətin işlərini nizama salmağa xidmət etsin, məsələn, “fiqh”, “hədis”, “xəbər”, “tənzim” və s.-in daxil olduğu şəriət elmi; “ədəbiyyat”, “belağət” (nətiqlik, ritorika – *R.S.*), “qrammatika”, “katiblik” (“münşilik”), “hesab”, “həndəsə”, “iqtisadiyyat” və s. daxil olduğu təcrübi elmlər; bunların hərəsinin öz yerində özünə layiq xeyri vardır. Yaxşısını Allah bilər.

düyümüz mərtəbəyə enməsinlər. Başqa xüsusiyyətlər kimi əylənməyin də iki tərəfi olar, biri ifrata, şitini-şorunu çıxarmağa doğru olar və adamın zəhləsini tökər, digəri çatışmazlığa doğru meyl edir, qanqaralılığa, əsəbiliyə, portliyə səbəb olar. Ortaqlıq, mötədillik, miyanəlik hoqiqi şadlıq və şənlik yaradar, əsl zarafat buna, zarafatçı adam da belələrinə deyər.

Nəfsin sağlamlıq şərtlərindən biri də, istər nəzəri, istərsə əməli cəhətdən yaxşı və faydalı işlə məşğul olmaqdan ibarətdir. Bunu elə etməyə lazımdır ki, nəfs öhdəsinə düşən vəzifələri hər iki sahədə gündə-günə daha yaxşı yerinə yetirsin, səhlənkarlığa, tənbəlliyyə qətiyyəni yol verməsin. Bunu əməli tibb elmində bədəni işə alıxdırmaq, məşq etdirmək, vərdiş aşılamaq kimi qiymətləndirirlər. Nəfslə məşğul olan təbiblər onun təcrübə əldə edib fəaliyyət göstərməsinə bədənlə məşğul olan təbiblərin bu işdən fayda gözləmələrindən daha çox əhəmiyyət verirlər, çünki nəfsin nəzəri hazırlığı olmadıqda, həqiqətləri düşünmək, mənaları başa düşməkdən aciz qaldıqda get-gedə zəhin kütləşməyə meyl edir, korafəhmlik artar, müqəddəs dünyanın nemət qapıları onun üzünə bağlı qalar, elə ki fəaliyyətdən düşdü, onu kəsalət basar, günü-gündən fəlakətə yaxınlaşar. Bu etalət və kəsalət insanlıq mərtəbəsindən heyvanlıq dərəcəsinə düşməyə oxşar və əsl düşkünlük bu olar (Allah onu heç kəsə göstərməsin). Lakin yeni öyrənməyə başlayan şagird müstəqil düşünməyə, "dördlük elmləri"¹¹⁷ ilə məşğul olmağa adət etsə, sədaqətlə dostlaşar, öz bildiyini başa düşər, həqiqətlə ünsiyyət bağlayar, dili yalan danışmağa, qulağı böhtan eşitməyə nifrət edir. Kamillik dərəcəsinə yaxınlaşdıqca hikmət məsələlərini daha diqqətlə mütaliyəyə başlar, o, elmin çətinliklərinə qələbə çala-çala sirlərinə vəqif olar, böyük məlumat toplayıb çox uzağa gedər. Belə bir adam görünməmiş müvəffəqiyyət qazanıb əsrinin yeganə əllaməsi olmaq istəyirsə, öz elminə olan həvəs və ehtirasının qarşısını almamalı, bir vəzifədən yapışaraq arzu və istəklərinə çəpər çəkməməli, elmin sonsuzluğu qərarına gəlməli, bütün elmlərin fəvqində yenə bir elmin olduğuna inanmalıdır.

Bundan əlavə, o keçilmiş dərslərdə öyrəndiklərini unutmamalı, təkrar və gözəndən keçirməklə onları mənimsəməlidir. Çünki elmin düşməni unutmazlıqdır. O, həmişə Həsəni-Bəsrinin¹¹⁸ sözünü yada salmalıdır: "Elmlərin cilovunu əldən buraxmayın, elmlər şahlıq quşuna oxşarlar, bəzən başa qonarlar, bəzən başdan uçarlar".

Bu kəlamda sözlərin azlığına baxmayaraq, dərin məna, böyük fəhəhət, incə hikmət, çoxlu mənfəət vardır.

Nəfsin sağlamlığını qoruyan adam bilməlidir ki, o, şərəfli bir neməti, böyük bir sərvəti, bitməz-tükənməz bir dövləti mühafizə edir. Kim mal sərf etmədən, əzab-əziyyət çəkmədən, həyəcan və iztirab keçirmədən bir neçə belə kəramət və nemətə sahib ola, sonra süstlük, tənbəllik və səhlənkarlıq üzündən onu bada verə, əliboş, çılpaq qala, əsl məğmun və yazıq olar, inkişaf, tərəqqi, müvəffəqiyyət ondan qaçar; xüsusilə o, bunu maddi dövlət, mənəvi sərvət üçün başqalarının uzaq səfərlərin əziyyətinə necə dözdüyünü, qorxulu səhralardan, tufanlı deryalardan nə əzab və əziyyətlə keçdiyini, müxtəlif məhrumiyətlərə düşər olaraq böyük xərcə düşdüyünü görə-görə edə...

Çox zaman belə adamlar bu kimi dəhşətli və məşəqqətli səfərlərdə xəsarətə uğrayar, canları, malları təhlükəyə məruz qalar, peşmançılıq çəkirlər, fayda verməz. Əgər məqsədlərindən birinə nail olsalar, puça çıxma qorxusu, əməyin hədəyə getmə təhlükəsi onun ardınca gələr, onun əldə qalacağına heç bir etibar və arxayınlıq ola bilməz. Çünki onun varlığı xarici amillərdən asılıdır və özü də əşyavi mahiyyət daşıyır. Əşyavi olanlar isə hadisələrin təsirindən salamat qala bilməz. Zamanın bədbəxtliyi iki yol ilə səyahətə çıxar: hədə-qorxu və təhrik-şirnikdirmə. Bundan əlavə nəfs yorğunluğu və əsəb gərginliyinin saysız-hesabsız səbəbləri olar.

Əgər belə bir həvəskar şah, ya o həzrətin yaxın adamlarından biri olsa, vəziyyəti daha da ağırlaşar, xoşagəlməz hadisələrin sayı çoxalar, bu əziyyətə əlavə olaraq istər yaxın, istərsə uzaqdan düşmən və paxılların qeybət və etiraz səsləri uclar. Xidmətçiləri, qulluqçuları yedirdib-icirtmək üçün ərzaq və başqa şeylərə olan böyük ehtiyac, böyüklərin şıltaqlıqlarını yerinə yetirib düşmənləri yola vermək qayğısı da bir-birinin üstünə gələr. Bununla belə, yaxın adamlarından birini də razı sala bilməyən, onun etirazlarına, tənqidlərinə, ittiham və təqsirləndirmələrinə cavab tapa bilməyən bir adam, hamısını necə razı sala bilər? Belə adam ən yaxın və sədaqətli həmkarlarından, hətta övlad və arvadından, qulluqçu və xidmətçilərindən ara vermədən elə ağır sözlər, tənəli ibarələr, kinayəli təbəssümlər, istehzalı qəhqəhələr, qaşqabaqlı qiyafələr, əsəbi çıxmırmalar, qəzəbli çığırmalar, təcili tələblər, tənqirdəsalınmaz tədbirlər, mümkün olmayan məsləhətlər eşidər ki, onlara riayət etməkdənsə, ölüm arzulayar. Bununla belə, köməkçilərinin həsəd və çəkişmələri, müxaliflərinin hiylə və tədbirləri, düşmənlərinin xəyanət və namərdlikləri nəticəsində həyatı həmişə təhlükədə olar.

Xidmətçilər və hərbiçilər çoxaldıqca ürək onların işini nizama salmaq, sağlamlıqlarını qorumaq və azuqə ilə təmin etməklə məşğul olar, qayğı və zəhmət artar; bu camaat işə vardı-yoxdu ilə hesablaşmadan həmişə onun fikrinin çoxalmasına, heyrət və nifrətinin şiddətlənməsinə səbəb olar. Belə adam xalqın gözündə dövlətli və heç bir şeyə ehtiyacı olmayan kimi görünə bilər, həqiqətdə o, hamıdan yoxsul olar, çünki yoxsulluq ehtiyacla, ehtiyac da möhtaclıqla müəyyən edilir. Deməli, kimin dünya malına ehtiyacı çoxdursa, yoxsulluğu da o qədər artıqdır; kimin dünya malına ehtiyacı azdırsa, dövləti də o qədər çoxdur. Buna görədir ki, o böyük Yaradan dövlətli dövlətli hesab edilir, çünki onun heç nəyə və heç kimə ehtiyacı yoxdur. Şahlar işə mala və zumara ən çox ehtiyacı olan adamlardır, deməli, xalqın ən yoxsulu onlardır. Xəlifələrdən biri demişdir: “Dünyada da, axirətdə də ən bədbəxt adam şahdır”. Sonra şahların surətini təsvir edərək demişdir: kim sağlığa çatsa, Allah-taala onun öz malını yemək həvəsini əlindən alıb başqalarının varına olan tamahını artırır; həyatına sui-qəsd imkanlarını çoxaldır, ürəyinə gizli qorxu salar; aza həsəd aparar, çoxa qəzəbi tutar; məcazi pozular, ağzının dadı qaçar, şadlanmaq və ləzzət almaqdan məhrum olar; nə bir şeyə etibar edər, nə də bir kəsə inanar; pul üzərindəki şəkil, ya uzaqdan görünən aldadıcı sirab kimi zahirən şən, batinən qəm və kədərli olar. Elə ki dövlət sona, ömür axıra çatdı, Allah-taala ədalətin tələb etdiyi kimi, hesab çəkməkdə sərt, əfv etməkdə süst əmr verir... şahlardan başqa bütün ölənlərə rəhmət gedər.

Buraya qədər onun sözləridir və insafən demək lazımdır ki, şahların surətlərinin təsvirində oxu hədəfə düz vurmuşdur.

Ustad Əbu Əli (Allah ona rəhmət eləsin) deyir: mən müşahidə etmişəm ki, zamanının böyük şahlarından biri olan Əzizəddövlə¹¹⁹ bu sözləri tez-tez təkrar edər və bunu öz vəziyyətilə tutuşdurub daxilən təəccüblənərdi.

Zahirən şahların güzəranına fikir verənlər onların cah-calalarını, şan-şövkətlərini, daş-qaşlarını, zərbaftalarını, vəzir-vəkillərini, qapıçı və qarovulçularını, gəbə-xalılarını, xülasə, dəbdəbə və təmterəqlərini gördükdə elə güman edərlər ki, bu dem-dəsgahla kefiköklükdə, damağıncaqlıqda dünyada onlara çatan olmaz, guya onlar sonsuz dərəcədə şad və firavan dolanırlar. Yox, Allaha and içərəm ki, onlar müşahidəçilərin fikirləşdiklərindən çox uzaq, öz işlərini nizama salmaq, bəziləri haqqında danışdığımız zəruri tədbirlər görmək haqqında düşünməklə

məşğul olurlar. Kim ən çox mülkü olan şahın nələr çəkdiyi haqqında az da olsa sübut əldə etmək istəyirsə, qoy, o, ən az mülkü olan bir mülkədarın nələr etdiyinə diqqət yetirib müqayisə aparsın və müəyyən nəticəyə gəlsin, onda bizim nə demək istədiyimiz ona aydın olar. Bəzən elə olur ki, bir adam təsadüfən hakimiyyətə keçir, ya sağlığa çatır, əvvəlcə bir neçə gün ondan ləzzət alar, bir azdan gözü belə dəsgaha alışdıqdan sonra onu da o biri adi işlər kimi hesab edər, könlü ixtiyarında olmayan başqa işlər istər, get-gedə iştahaya gələr, bundan sonra, məsələn, əgər dünyanı və dünyada olanların hamısını ona versələr, yenə başqa bir dünyanı ələ keçirmək eşqinə, ya əbədi yaşamaq arzusunə düşər, allahlıq iddiası edər, bu zaman sağlınq səltənəti dağılar, cahangirlik xülyası puça çıxar.

Xülasə, öz ölkəsini saxlamaq, başqalarının torpaqlarını zəbt etmək çox çətin məsələdir, dünyanın bünövrəsi elə qoyulmuşdur ki, azuqə ehtiyatı, ordu və qoşun saxlamadan, xəzinə hayına qalmadan, gözlənilməz bədbəxt hadisələri nəzərə almadan, çalışıb-vuruşmadan, sənət, peşə, abadlıq və bu kimi işlərə vəsait sərf etmədən keçinmək olmur.

Məcəzi nemətlərə¹²⁰ yiyələnmək istəyənlərin halı belə olur. Lakin fəzilət zərərlərində və fəzilət sahiblərinin nəfslərində olan həqiqi nemətləri heç bir bəla məhv edə bilməz, çünki mənəvi istedadlara, İlahi vergilərə zaval yoxdur, necə ki, həkim Sənai¹²¹ demişdir:

Fələk nə veribsə, geri alacaq,

İlahi vergidir əbədi ancaq!

Bu dövlətin hüsnü orasındadır ki, paylandıqca artar, işlədikcə çoxalar, yaxşı baxılsa, hər an yeni məhsul verər, nəhayət, əbədi nemət hasil olar, zay etsək, öz rəyimizlə öz qətlimizə fərman verdirmiş olarıq. Bundan daha böyük səhv, daha axmaq bir hərəkət ola bilər ki, əbədi yaşaya bilən nəfis bir cavahir hazırlayalar, lakin onu müvəqqəti, ucuz bir şeyə görə əldən verələr, sonra bu və ya buna oxşar bir şey əldə etmək üçün onun-bunun yanına gedələr?!

Filosof Aristotalis demişdir: kim kifayət qədər imkana malik olub qənaətlə dolana bilsə, daha artıq şey əldə etməyə səy göstərməməlidir, çünki onun sonu yoxdur və belə adamlar elə çətinliklərə rast gələrlər ki, onun həddi-hüdudu olmaz.

Biz əvvəllər də bu “ortalıq” və “miyanəlik” haqqında danışmışıq. Bunlardan əsas məqsəd isti-soyuqdan qorunmaq, ac-susuzluqdan xilas olmaqdır, artıq yemək deyildir, çünki artıqlıq zahirən ləzzətli görünə

də, əslində zərərli olar. Əsl ləzzət sağlamlıqdır, bunun da səbəbi pəhriz və qayda ilə yeməkdir.

Deməli, məlum oldu ki, çox yeməkdən özünü saxlamaq həm səhətdir, həm ləzzət, qarınqululuğa başlamaq nə ləzzətdir, nə səfihət.

Zəruri dolanacağı olmayan və ehtiyacını yox etmək üçün çalışıb-əlləşmək məcburiyyətində qalan adamlar lazım olduğundan çox özünü öldürməməli, dünya malına herislik və acgözlük göstərməməli, alış-verişdə ədalətli olmalıdır, o ən kiçik bir iş üstündə də etraflı fikirleşməli, başqa canlılardan ibrət götürməlidir. Heyvanların qarnı doydumu, onlar artıq yeməkdən imtina edirlər, hətta leş və nəcasətlə dolananlar da paylarına nə düşübsə, onunla da kifayətlənib razı qalar, bəziləri isə məsələn, bal arısı kimi, başqalarının ruzusuna göz dikməyib öz şirəsi və ifrazatı ilə dolanar.

Deməli, hər heyvan gücünə, imkanına görə öz növünü mühafizə üçün lazım olan qədər yeyər və bununla da kifayətlənib xoş güzəran keçirər. İnsanlar da öz heyvani nəfslərinə görə yeməyə möhtacdırlar, bu ehtiyacı aradan qaldırmaq üçün də yeyib-içməli, qarınqululuğu fəzilət və məziyyət hesab etməməlidirlər; ağılı yemək işlərində, ömrü içmək məclislərində bada verməməlidir. Eləcə də lazım olduğundan az yeyib aclıq çəkməyi də günah hesab etməlidir. Yəqin bilməlidir ki, bədəne daxil olan maddələrin xaric olanlardan çoxluğu, ya əksinə, bədənkilərin artıq sərf edilməsi, ayrı-ayrılıqda yalnız məzacdən doğur, ağıldan yox; çünki insanın təbiəti daxil olan maddələrdən hezm etmədiklərinin əvəzini alacağını və bundan bədənin etə-qana dolacağını bildiyindən çox yeməyə meyl göstərir, xaric ediləsi maddələr isə artıq ona lazım olmadığından yeni qidaya yer boşaltmaq üçün onu müxtəlif vasitələrlə, məsələn, qusmaq, tər və sairə ilə ifraz edir. Bu baxımdan dəfələrlə dediyimiz kimi, şərəfət hesab edilən ağılın belə iyrenc əməllərlə işi olmaz. Nəfsin səhətini qoruyan heç bir halda şəhvətin coşmasına, qəzəbin həddini aşmasına yol verməməli, onları təbii vəziyyətlərində qalmağa təhrik etməlidir. Bunu deməkdə məqsədimiz odur ki, çox zaman insan şəhvətin ən coşqun çağında, ya hissiyyatın ən yüksək anında elə şövqə gəlir ki, özünü saxlaya bilmir, hərəkəti də istəyinə uyğun olur, sonra peşmançılıq üz verir. Belə hallarda özünü ələ almaq, nitq qüvvəsini köməyə çağırmaq, heyvani hissləri nizam-intizama dəvət etməklə şəhvəti təmin etməlidir, çünki məqsədə nail olmaq üçün bundan daha yaxşı üsul mümkün deyildir. Əks təqdirdə, bu, o adama oxşar

ki, dəlisov atı hürkədə, ya pis iti qısqırda, sonradan da onlardan canını qurtarmaq üçün əl-ayağa düşsə. Başına hava gəlmiş adamlardan başqa heç kəs belə bir iş tutmaz. Lakin ağıllı adam bu iki qüvvənin həyəcanını öz qaydasında saxlayıb onu təbiətin ixtiyarına verdikdə təbiətin öz dayələri onların tərbiyəsi ilə məşğul olar və bu işdə fikir və zikrin köməyinə ehtiyac hiss etməz, həyəcan vaxtı bədənin sağlamlığı üçün nə qədər lazımdırsa, onu da sərf edər, nə qədər qalmalıdırsa, məsləhət və mülahizəyə görə onu da saxlar ki, ifrata yol verilməsin, böyük Yaradan necə imzalayıbsa, elə də yerinə yetirilsin.

Eləcə də davranışına, oturub-durmasına, susub-danışmasına, verib-almasına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır ki, ağılın iradəsinə uyğun olaraq, vərdiş və ya adətə görə ondan bir xəta baş verməsin, əgər bir-iki dəfə təsadüfən belə bir hadisə baş versə, bunun müqabilində mütləq ona bir qulaqbürməsi vermək lazımdır. Məsələn, əgər nəfs pəhriz saxlamaq əvəzinə zərərli bir şey yeməyə meyl göstərsə, həmin şeyi bir daha yeməmək üçün cəza və pəhriz saxlamağı öyrədə bilsə, nə qədər töhmət edib danlasa, məzəmmət edib tənbəh versə, yeri var. Əgər yersiz olaraq özündən çıxıb qəzəblənsə, dəlisovluq etsə, onu bir səfeh (dəli)¹²² vasitəsilə yerində oturdar və ya onun üçün çox ağır olan bir cərimə ilə tərbiyə edirlər.

Filosofların kitablarında belə nağıl edilir ki, həndəsə sahibi Öklidüs öz şəhərinin “dəlilərinə” gizləndə pul verib özünü aşkarda kötləkləmiş ki (müqayisə et: “səndə nə kömək yeri var” – R.S.), nəfsini tərbiyələndirsin, buraxdığı xəta qalmasın.

Əgər biri əsassız olaraq nəfsində süstlük hiss etsə, onu faydalı ağır fiziki işlər görməyə, çoxlu tər tökməyə məcbur etmək lazımdır, xülasə, başını elə qarışdırmaq lazımdır ki, nəfs ağılın məsləhət bilmədiyi əməllərlə məşğul olmağa vaxt tapmasın, icazə vermədiyi hərəkətlərə əl atmasın.

Bütün hallarda rəzilətlərdən, onunla məşğul olanlardan qaçmaq lazımdır, kiçik səhvlərə göz yummamalı, onların təkrarına qətiyyətlə yol verməməlidir, çünki belə kiçik qəbahətlər yavaş-yavaş böyük cinayətlərə səbəb olar.

Bir adam cavanlığın ilk çağlarında nəfsini şəhvətdən qoruya bilsə, qəzəbinin qarşısını ala bilsə, dilini saxlaya bilsə, özünü ələ almağa adət etsə, belə adam üçün bu cür tərbiyə çətin olmaz, dəlilərin çənginə keçməkdən qorxmaz, nalayiq söz və söyüşlərə məhəl qoymaz, cürbəcür təhqiramiz tənelərə dözüb özündən çıxmaz, əksinə, bəzən belə danışıklara gülər, onları zarafata salıb üstündən keçər.

Əvvəllər buna oxşar hallar baş verdikdə ola bilər belə adam dözməyi lazım bilməyib istər söz, istərsə əl ilə cavabını vermiş olsun.

Fəzilət sahiblərinin də vəziyyəti belə olar, onlar da maymaqlarla oturub-durmaqdan, söhbət edib mırt vurmaqdan qaçarlar. Elə etmək lazımdır ki, şəhvet və qəzəb hərəkətə gəlməzdən əvvəl səbir və yumşaqılıq qüvvələri əlbir olsunlar, düşmən hücumu keçməmiş, vaxt ikən lazımı ölçü götürüb qala tikdirdikləri, bənd-bərəni bərkitdikləri kimi, bunlar da lazımı tədbirlər görsünlər. Elə etmək lazımdır ki, nəfsin sağlamlığını qoruyan, öz eyiblərini bütün təfərrüatına qədər saf-çürük etsin, heç bir güzəştə yol verməsin.

Calinus adamların öz nöqsanlarını bilmək haqqında yazdığı kitabda deyir ki, hər kəs öz nəfsini sevdiyindən öz eyiblərini görə bilməz, bu eyibin əlamətləri aşkar təzahür etdikdə də onu dərk etməz. Bunun müalicəsi üçün deyibdir: O adam fəzilət və kamil bir dost tapmalı, uzun müddət onunla oturub-durduqdan, ünsiyyət saxladıqdan sonra ixtiyar verməlidir ki, o, bu adamın səhvlərini desin, o, da bu səhvləri islah etsin, dostun köməyi və sədaqəti də bundadır. Bu barədə onunla möhkəm əhd-pəyman bağlaya, heç bir şeyi gizlətməyə, deməyə ki, səndə heç bir eyib yoxdur, belə desə, bununla razılaşmaya, təkid edib onu doğru danışmağa məcbur edə, deməyə, dostluğa xəyanətdə təqsirləndirə, yenə əvvəlki sualına qayıda, daha da yalvar-yaxar edə, inad göstərər sussa, kədərlənə, ondan tamamilə üz döndərəcəyini, dostluğu qıracağını deyər, əl çəkməyə, nəhayət, dilə gətirməyə müvəffəq ola, eyiblərini söylədə; əlbəttə, bu vaxt onun dediklərinə etiraz etməməli, belə olmadığına sübut-dəlilə əl atmamalı, qaş-qabağını salıb narazılığını bildirməməlidir; əksinə, ona sevinc və şadlıqla qulaq asmalı, təşəkkürünü bildirməli, xəlvət yere çökilib ünsiyyəti möhkəmlətməli, səmimiyyəti artırmalı, eyibləri haqqında onun dediyi sözləri hədiyyə və töhfə kimi qəbul etməlidir, sonra o, eyiblərinin hərəsini nə ilə mümkündürsə, müalicə etməyə, aradan qaldırmağa çalışmalı, dostunun etibarını daha çox qazanmalı, nəfsinin islahı xatirinə dönə-dönə belə etməli və dostunun sözlərindən inciməməlidir. Bura qədər Calinusun sözləridir.

Lakin belə dost az ələ düşər. Çox vaxt istifadə etmək üçün dost olarlar, belələrindən qaçmaq, yaxa qurtarmaq lazımdır, bu halda düşmən belə dostdan xeyirli olar, çünki düşmən eyibi deməkdən çəkinməz, bildiyini azaltmaz, bəlkə bir az da üstünə qoyar, hələ iftira, böhtan da deyər. Beləliklə, adamlar öz eyibləri üstündə tənbeh edilmiş olarlar, iftiralar üçün də nəfs müttəhim hesab edilir, gələcəkdə belə iftiralara əsas

verməmək üçün tədbir görürlər. Yenə də Calinus başqa bir yerdə demişdir ki, düşmənlərin iradəsinə adamlara xeyri vardır, bunun da mənası, haqqında danışdığımız kimidir.

İslam filosoflarından Yəqub Kindi¹²³ demişdir: Fəzilət sahibləri öz tanıdığı adamların simasını özü üçün güzgü etməlidir, hansı surətdə eyib görürsə, onun özündə də olub-olmamasını yoxlamalıdır, yəni başqalarının eyiblərini müşahidə etməklə özünüküləri meydana çıxarmalı və onların hər biri üstündə özünü möhkəm məzəmmət edib danlamalıdır, guya bu qəbahət başqalarının deyil, onun özünüküdür.

Hər gün qurtarıdığda, bu gün ərzində görülən işlər diqqətlə nəzərdən keçirilərək təhlil edilməli, heç bir güzəşt olmadan onlara qiymət verilməlidir. O çox pis olar ki, biz məhv edilməsindən heç bir kəsir gəlməyən, əlaq-ulaq, çör-çöp, toz-torpaq kimi şeyləri saxlamağa cəhd edib, varlığı həyatımızı qoruyan, yoxluğu məhvimize səbəb olan şeylərə səhlənkarlıqla yanaşaq.

Eyiblərimizi bildikdən sonra nəfsi mümkün qədər çox danlamalı, bu səhvlərin bir də buraxılmasına yol verməməliyik, buna nail ola bilsək, nəfs pisləkdən üz döndərər yaxşıqla dostlaşar. Pis işləri həmişə nəzarət altında saxlamaq lazımdır ki, qudurmasın, eləcə də yaxşı işləri nəzərdən qaçırmamaq lazımdır deyil ki, unudulmasın. Sonra demişdir ki, biz dəftərlər, kitablar kimi başqalarına hikmət öyrədib özü məhrum olmaq, ya bülöv daşı kimi bıçağı itiləyib özü küt qalmaqla razılaşa bilmərik, biz günəş kimi nur saçıb ayı işıqlandırmalı, onu özümüdə oxşatmalıyıq (hərçənd ayın işığı günəşinkindən az olur). Fəzilətləri yaymaqda bizim vəziyyətimiz belə olmalıdır.

Buraya qədər Kindinin sözləridir.

Bu məqalədə Kindinin dedikləri başqalarına nisbətən daha mübalighəlidir. Allah bilən yaxşıdır.

ONUNCU FƏSİL

Rəzilətlərin aradan qaldırılması ilə nəfsi xəstəliklərin müalicəsi haqqında

Bədən tibbində xəstəliklər öz ziddi ilə müalicə edildikləri kimi, nəfs elmində də rəzilətlər onların öz zidləri ilə müalicə olunmalıdır. Biz bundan əvvəl rəzilətlər haqqında danışmış, onların "ortaya" nisbətən "ətraflar" yerində olan miqdarını da təyin etmişdik. Fəzilətlər dörd, rəzilətlər səkkiz olmuşdur. Bir şeyin əksi birdən artıq ola bilmədiyindən

(çünkü əksliklər iki şeyin son həddə bir-birinə tam zidd olması deməkdir), bu baxımdan, yalnız şərti olaraq, rəzilətləri fəzilətlərin əksi hesab etmək olar, lakin eyni fəzilətin iki (qarşı) tərəfi olan rəzilətlərə, biri ifratın son həddində, digəri çatışmazlığın son həddində tam əkslik kimi baxmaq olar.

Onu da bilmək lazımdır ki, xəstəliklərin müalicəsində qayda-qanun belədir: əvvəlcə xəstəliyin nə olduğu təyin edilir, sonra onun səbəbləri aydınlaşdırılır, bundan sonra isə müalicəyə başlanılır. Xəstəlik mötədilliyin (normanın) pozulması deməkdir, müalicə isə, sənət və mehəret işlədib mötədilliyi bərpa etməkdir.

İnsanın nəfsi qüvvələri, dediyimiz kimi, üç növ olduğundan (birinci – fərqləndirmə qüvvəsi; ikinci – özünü qorumaq qüvvəsi; üçüncü – cəzb etmə qüvvəsi) bunların hər birinin pozulması iki yol ilə olar: ya qüvvənin kəmiyyətində dəyişiklik əmələ gəlir, ya da keyfiyyətində. Keyfiyyət və kəmiyyətdə əmələ gələn dəyişiklik ya mötədillikdən yuxarı qalxmaq, ya da aşağı enmək nəticəsində olar.

Deməli, hər qüvvənin xəstəliyi üç növ ola bilər: çoxalma, azalma, korlanma.

Fərqləndirmə qüvvəsində əmələ gələn artıqlıq, əməli işlərdə xəbislik, kələk gəlmək, alıb-aldatmaq, nəzəriyyədə isə gəpə basmaq, toqquşdurmaq, şişirtmək, əsassız hökmlər vermək kimi hərəkətlərdə özünü bürüzə verir.

Azlıq – təcrübədə maymaqlıq, aldanmaq, zərəmə batmaq, nəzəriyyədə isə korafəhmlik, hadisələrin mahiyyətini başa düşməmək, ümumiləşdirmə və mücərrədləşdirmədə zəiflik kimi işlərdə təzahür edir.

Qüvvənin korlanması, hədəmə getməsi isə nəfsin kamilliyinə, təcrübənin inkişafına səbəb olmayan elmlərə həvəs göstərməkdə, məsələn, həqiqi elm əvəzinə boşboğazlıq, səfsətə (sofistika) ilə məşğul olmaqda, ya mürdar məqsədlər üçün fəlcilik, gözbağlayıcılıq, rəmmalçılıq, əlkiyyəçilik etməkdə ortaya çıxar. Dəfətmə qüvvəsində olan artıqlıq, özünü qəzəbin şiddətlənməsində, intiqam hissənin həddən artıq güclənməsində, yersiz olaraq təəssübkeşliyin əndazəsini keçməsində göstərir, bu halda insan yırtıcıya oxşar.

Azlıq laqeydlilik, laübalıq, şıltaqlıq, küsmə və bu kimi işlərdə aşkara çıxar, bu halda adamın xasiyyəti qadın və uşaq xasiyyətinə oxşar.

Qüvvənin korlanması və xarab olması özünü yersiz intiqamda, məsələn, cansızlardan, heyvanlardan, günahı olmayan insanlardan intiqam almaqda təzahür edir.

Cəzb qüvvəsinin ifratlığı: qarnqululuqdan, tamahkarlıqdan, hərislikdən ikrah oyadanlara da gözü düşmək və eşq elan etməkdən bilinir.

Onun çatışmazlığı: süstlük, zəriflik, nəslə davam etdirmək, şəhvətin tələbini yerinə yetirmək üçün zəruri qüvvənin azlığından bəlli olar. Qüvvənin korlanması və xarablığı: tez-tez şeytani olmaq, öz cinsi ilə yaxınlıq, ya da şəhvəti qanundan kənar yollarla söndürməkdə əksini tapar.

Nəfs qüvvələrində baş verən sadə xəstəliklər bundan ibarətdir, bu xəstəliklərdən törəyən mürəkkəb xəstəliklərin sayı isə olduqca çoxdur, lakin onların bir neçəsi var ki, onlara “təhlükəli xəstəliklər” deyirlər və bunların əksəriyyəti uzun sürən xəstəliyə səbəb olurlar, nəzəri qüvvədə: böht, cəhl, nadanlıq və bu kimiləri; başqa qüvvələrdə: qəzəb, kin, qorxu, kədər, həsəd, nifrət, qəroz, çhtiras, boş yerə eşqə düşmək, tənbəllik və sairə. Bu xəstəliklərin nəfsə vurduğu zərərin daha böyük müalicəsi daha mühüm və hamı üçün daha xeyirli olar. Bundan sonra, yerində, bunların hərəsi haqqında, Allah qoysa, xüsusi məlumat veriləcəkdir.

Pozulmaların da səbəbi iki növ olur: biri nəfsani, biri cismani. İzahı belədir: Allahın mərhəməti ilə insan nəfsi cismi bədəndə yaradıldığından, onların arasında fərq olduğu kimi, rabitə və əlaqə də vardır, ona görə bunların birində əmələ gələn dəyişiklik, ya xəstəlik o birisinin də dəyişməsinə səbəb olur. Məsələn, nəfsdə əmələ gələn qəzəb, aşiqlik, ya qəm, kədər bədənin görünüşündə də müxtəlif dəyişiklik əmələ gətirir: iztirab, həyəcan, titrəmə, saralma, zəifləmə və s. buna misal ola bilər. Eləcə də bədəndə, xüsusilə ürək və beyin kimi şərəfətli üzvlərdə baş verən xəstəliklər nəfsin halının dəyişməsinə səbəb olar, məsələn: fərqləndirmə istedadı zəifləyər, təxəyyül kütləşər, qüvvələrdən istifadə etmək bacarığı azalar, vərdişlər unudulmağa üz qoyar. Deməli, nəfsi müalicə etmək istəyən əvvəlcə bu halı əmələ gətirən səbəbi tapmalıdır. Bədəndə dəyişiklik baş veribsə, onu tibb kitablarında yazılmış üsullarla; nəfsdə pozğunluq əmələ gəlibsə, onu nəfsə aid kitablarda yazılmış üsullarla müalicə etmək lazımdır, səbəb ortaldıqdan götürüldükdə xəstəlik də aradan getmiş olar.

Tibb elmində müalicə, ümumiyyətlə, dörd üsul ilə aparılır: qida, dava-dərman, zəhər, dağ basma və ya kəsmə.

Nəfsani (ruhi) xəstəliklərdə də bu üsullardan istifadə etmək məqsədə uyğundur, belə ki, əvvəlcə aradan götürüləsi lazım olan rəzilətin, heç bir şübhə yeri qoymadan, nə qədər qorxulu olduğunu təyin etməli, istər din, istərsə dünya işlərində onun qəflətdən törədə biləcəyi fitnə-

fosadı öyrənməli və onu yadda möhkəm saxlamalıdırlar. Sonra əqli iradə ilə onu başdan çıxarmağı təlqin etməlidirlər, məqsədə nail olsalar, nə gözəl, olmasalar, bu rəzilətin əksi olan fəzilətlə müalicəyə başlamaq lazımdır, bu qüvvəyə aid olan iş və hərəkətləri get-gedə artırmaq şərti ilə icraya məcbur etməlidir. Təbiblər yanında bu növ müalicələr qida müalicə üsuluna daxildir. Bu üsul ilə xəstəlik keçməse, o zaman əlavə olaraq istər fikir, istər söz, istərsə iş ilə nəfsi tənbeh edib danlamağa, məzəmmətə, məlamət və qınağa başlarlar. Bu da kömək etmədikdə iki heyvani qüvvə, yəni “qəzəb” və “şəhvət” qüvvələri arasında tarazlıq yaranmadıqda, başqa qüvvələri işə salmaqla onları sakitləşdirib müvazinətə gətirmək lazımdır, çünki bunların biri qalib gəlsə, sahibi məğlub olar, fitrətən də belədir, “şəhvət” qüvvəsinin faydası onun nesli davam etdirməyə xidmət etməsində, “qəzəb” qüvvəsinin faydası şəhvət qüvvəsinin gücünü azaltmasındadır, onların hər ikisi münasib olduqda nitq qüvvəsi yaxşı-pisi fərqləndirməyə imkan tapar. Bu qəbil müalicə üsulu təbiblər yanında “dava-dərmanla” müalicə üsulu kimi qəbul edilir.

Bu üsul ilə də xəstəlik müalicə edilə bilməse, rəzilət (xəstəlik) hələ də davam edib şiddətlənsə, onu aradan qaldırmaq və məhv etmək üçün özünün əksi olan rəziləti köməyə çağırmaq, onun əmələ gəlməsinə şərait yaratmaq, lakin müvazinət qanunlarına möhkəm riayət etmək lazımdır. Elə ki əvvəlki rəzilət azalmağa və fəzilət hesab edilən “ortaya” yaxınlaşmağa başladı, ikinci rəzilətin qarşısını almaq lazımdır ki, mütədilliyin (normanı) aşıb o tərəfə keçməsin və yeni bir xəstəliyin əmələ gəlməsinə səbəb olmasın. Bu qəbil müalicə “rəsmi” müalicə¹²⁴ hesab edilir və həkim çarəsiz qalmaqda bu üsula əl atmaz, əl atdıqda da çox ehtiyatlı olar ki, məzəc başqa bir tərəfə pozulmasın. Bu növ müalicə də nəticəsiz qalsa, nəfs vaxtaşırı adət etdiyi pozğun vəziyyətə qayıtsa, ağır əziyyət vermək, döymək, öhdəsindən gələ bilmədiyi çətin işlər görməyə məcbur etmək, dözülməz adət-ənənələri yerinə yetirdirmək və bu kimi tədbirlərlə müalicə edərlər. Bu üsul ilə müalicə bədən üzvlərini kəsmək və ya dağbasmağa oxşar və tibdə son tədbir kimi tətbiq edilir.

Nəfsani (ruhi) xəstəliklərin müalicəsində işlədilən ümumi üsullar bundan ibarətdir. Kim kitabın əvvəlində buraya qədər deyilənləri başa düşüb, fəzilət və rəzilətlərin nədən ibarət olduqlarını dərk edibse, bu üsulları ayrı-ayrı xəstəliklərə tətbiq etmək onun üçün çətin olmaz.

Biz isə nəfsani (ruhi) xəstəliklərin ən ağırları “təhlükəli xəstəliklərin” bir neçəsinin müalicəsini burada nisbətən geniş təsvir edirik ki,

buna baxıb müqayisə yolu ilə başqa xəstəlikləri aradan qaldırmaq və inamla müalicə etmək asanlaşsın. Allahın köməyi ilə belə də olacaqdır.

Nəzəri qüvvə xəstəliklərinin (istər sadə, istərsə mürəkkəb) çox olmalarına baxmayaraq, onların ən ağır növləri üçdür: birinci – heyrət, böht, çaşqalma; ikinci – sadə cəhl; üçüncü – mürəkkəb cəhl.

Birinci növ “ifrata”, ikinci növ “çatışmazlığa”, üçüncü növ isə korlanma və xarabəlməyə daxildir.

Heyrətin müalicəsi. “Heyrət” – çətin məsələlərdə dəlil və sübutlar ziddiyyətli, dolaylı olduqda, onları qavramaq, doğrunu sübut, yalanı rədd etməkdə nəfs aciz qaldıqda meydana çıxar. Ən təhlükəli rəzilətlərdən hesab edilən bu rəzilətin aradan qaldırılmasının yolu budur ki, əvvəlcə hökmlərin ən sadələrindən olan “cəmlə” “çıxmanın”; “mənfii” ilə “müsbətin”; “təsdiqlə” “inkarın” eyni anda düz ola bilməyəcəyini başa düşsün və buna əsasən heyrət etdiyi (çaş qaldığı) bütün ziddiyyətli məsələlərdə bir hökmün yanlış olduğu qərarına gəlməlidir. Sonra məntiq qanunlarını tətbiq etməli, müqəddimələri, sillogizmləri son dərəcə diqqətlə yoxlamalı və böyük ehtiyatla hər iki zidd tərəfə tətbiq etməli, səhvin, yanlışlığın harada və nədə olduğunu tapmalıdır.

Məntiq elminin, xüsusilə sofistlərin səhvləri tapmaq üçün tərtib edilmiş sillogizm kitablarının əsas məqsədi bu xəstəliyin müalicəsidir.

Besit cəhlin əlacı. Bu cəhlin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, nəfs elm fəzilətindən məhrum olsun və elmə yiyələnməyə meyl göstərməsin. Belə bir cəhl başlanğıcda məzəmmətlənə bilməz, çünki təlimin şərti də məhz belə bir cəhlin varlığıdır, çünki bilən adamın, ya özünü bilən hesab edən təlimə nə ehtiyacı? İnsan növü öz fitrətindən belə bir vəziyyətdə olar.

Lakin bu cəhldə qalmaqda davam edib təlimə həvəs göstərməmək pislənməlidir, belə bir vəziyyətlə razılaşıb, bu mərtəbə ilə qənaətlənmək ən təhlükəli rəzilət hesab edilir. Bunun əlacı odur ki, insanla başqa canlıların fərqi haqqında fikirləşsin, insanın heyvandan nitq və müqayisəni bacarmaqla üstün olduğunu dərk etsin və bu fəzilətdən məhrum olan cahilin insan deyil, başqa canlı zümrəsinə daxil edilməli olduğunu başa düşsün. Bu sözün doğruluğunu sübut etmək üçün onu elmi mübahisə məqsədi ilə təşkil edilmiş bir məclisə aparmaq lazımdır. O, belə bir məclisdə insan növünə xas olan nitqdən istifadə edə bilməyib başqa canlılar kimi lal-dinməz oturacaq və bu bərdə fikirləşməyə başladığıda nəfsi tənbeh edilmiş olacaq, başa düşəcək ki, alimlərin olmadığı yerdə onun danışmaları insan nitqindən çox, heyvanların çıxardığı səslərə ox-

şadılsa, daha münasibdir, çünki nitqə aid olsaydı, o, insanlıqları, yeni müqayisə və mühakimələri daha çox olan adamların məclisində də ondan istifadə edə bilərdi. Elə etmək lazımdır ki, o, bu düşüncələrdə adının “insan” olduğundan səhv nəticə çıxarmasın, sünbülə məcazi olaraq “buğda” adını bitki olduğu üçün yox, buğda əmələ gətirdiyi üçün verərlər. Eləcə də adam şəklinə ona görə məcazi olaraq “adam” deyilir ki, o, zahirən adama oxşayar, əgər insafı danışılrsa, dərəcə və mərtəbədə onun heyvandan da aşağı səviyyədə olduğu meydana çıxar, çünki hər heyvan işlərini səhmənə salmaq, döl artırmaq üçün nə lazımsa, ona dərrakəsi çatar, fitrətən nəyə qabilse, onun ən yüksək dərəcəsinə nail olmağı bacarar, cahilin vəziyyəti bunun əksinə olar.

Deməli, belə adam öz növündə olan xüsusi mühakimə və müqayisə qabiliyyətinə malik olmadığını gördükdə başqa heyvanlara daha çox oxşadığı qənaətinə gələr, başqa heyvanlarda olan istedadların özündə yoxluğunu hiss etdikdə cansızlara oxşadığını dərk edər, cansızlar haqqında, onların vəziyyət və şəraitləri haqqında düşündükdə isə daha da alçalar, alçaqların alçağı səviyyəsinə enər. Belə fikirdən sonra zatında olan bu kəsir və gerilik mərtəbəsini, təbiətində olan və dünyanın ən böyük nöqsanı sayılan alçaqdan alçaqlıq dərəcəsinə başa düşsə, əgər onda bir balaca heysiyyət və qeyrət qalıbsa, elm fəzilətinə doğru hərəkətə gələr.

Mürəkkəb cəhlin əlacı. Bu cəhlin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, nəfsin elmdən xəbəri olmadığı halda elə bilər ki, həqiqətən, alimdir və məşğuliyyəti də elmdir. Heç bir rəzilət bundan daha da təhlükəli və daha dəhşətli ola bilməz. Bədən təbiətləri bəzi pis və uzun sürən xəstəlikləri müalicə etməkdə aciz qaldıqları kimi, nəfs təbiətləri də bu mərezi müalicə etməkdə aciz qalarlar. Bu əyri, kəc xasiyyət səhvini başa düşməz, düşsə də boynuna almaz, bu “elm” elə bir elm olar ki, cəhl yüz dəfə ondan yaxşıdır.

Buna qarşı ən faydalı tədbir həmin cəhalət sahibini həndəsə, hesab, cəbr və bu kimi riyazi elmlərlə məşğul olmağa məcbur etməkdir, əgər maraqlanıb öyrənməyə başlasa, əsl elm ləzzətinin, həyat həqiqətinin, nəfs izzətinin nədən ibarət olduğunu başa düşər; hər halda onda bir sağalma və ayrılma əmələ gələr. Bundan sonra əvvəlki əqidələri haqqında fikirləşsə, ondan doğruluq ləzzəti almaz, şökk-şübhə başlar, üreyinə xal düşər. İnsafı olsa, az müddət ərzində əqidəsinin yanlış olduğunu anlar, “sadə cəhl” mərtəbəsinə enər, təlim edilməyə razı olar.

Bu növ xəstəliklər nəzəri qüvvələrə aid olduqlarından və bu qüvvələrin rəzilətlərdən xilas edilməsi “nəzəri hikmət” bəhsində şərh edildiyindən burada bu deyilənlərlə kifayətlənir və bizim mövzumuza dəxli olan başqa qüvvə xəstəliklərinin müalicəsi haqqında da bir az danışmaq istəyirik.

Dəf qüvvə xəstəlikləri də qeyri-məhduddur, lakin onların ən təhlükəliləri üçdür: birinci – qəzəb; ikinci – qorxaqlıq; üçüncü – xof (vahimə). Birinci – ifratdan, ikinci – çatışmazlıqdan törəyər, üçüncü – qüvvənin korlanıb pozulması ilə əlaqədardır və hərəsinin də öz əlacı vardır.

Qəzəbin əlacı. “Qəzəb” nəfsin səhvət və intiqam hissindən doğan hərəkətidir. Bu hərəkət şiddətləndikcə hirs alovlanır, qan coşar, beyin qızıqar, damarlar qara dumanla dolar, ağıl başdan çıxar, şüur fəaliyyətini zəiflədər. Necə ki, filosoflar deyiblər, insanın bədəni (bu vaxt), içi od-alov və boğanaqlı tüstü ilə dolu olan, ağızından çıxan uğultu, gurultu, yangın, his və dudadan başqa heç bir şey görünməyən köhülə oxşar, bu halda odu söndürüb qəzəbi yatırımaq son dərəcə çətinləşər, belə yangını söndürmək üçün nə işlətsələr, alovun güclənməsinə səbəb olar, nəsihətə başlasalar, qəzəbi artar, sakitləşdirmək üçün hiylə işlətdikdə, od və şöəsi yuxarı qalxar. İnsanların təbiətindən asılı olaraq, bu hal onlarda müxtəlif şəkildə baş verər, eləsi var ki, kibrit kimi, qığılcımdan odlanır, eləsi olar ki, yağ kimi, alovlandırmaq üçün daha çox vasitəyə əl atmaq lazım gələr; eləcə də adam var quru ağaca oxşar, adam var yaş ağaca, od vurub alovlandırmaq çox çətin olar.

Hərəkətin başlanğıcı qəzəb dərəcələri deyilən kimidir, lakin amil ardıcıl təsir etdikdə dərəcələrin birləşməsinə səbəb olar, necə ki, balaca bir çaxmaqdan od tutmuş kiçik bir çubuqda əmələ gələn alov qalın bir meşənin, yağun ağaclarının, istər yaş, istərsə quru, yanmasına səbəb olar. Şimşək və ildırımın baş verən hadisələr haqqında da fikirləşmək lazımdır, orada da quru və yaşın bir-birinə toxunmasından ildırım və şimşəklər əmələ gəlib sıldırım dağları, sərt qayaları dağıdırlar. Kiçik bir sözdən qəzəbin coşması və böyük zərər vurmaları da buna oxşayar.

Həkim Boqratis¹²⁵ deyir ki, mən güclü fırtınaların, dağlar qədər böyük olan dəhşətli dalğaların girdaba atdığı və ya qayaya çırpdığı gəminin xilas olmasına daha çox inanıram, nəinki ağzı köpüklənən qəzəblinin sakit olmasına; çünki dənizçilər bəlkə bir hiylə, çarə tapıb o gəmini xilas edərlər. Lakin qızıb-coşan qəzəbi heç bir şeylə söndürmək mümkün deyildir, nə qədər çox nəsihət etsən, yalvar-yaxara başlayıb

könlün almaq istəsən, içərisinə tez-tez quru talaşa atılan oda oxşar, o qəder də çox alovlandı özündən çıxar.

Qozobin səbəbi ondur: birinci – “iddialıq”, ikinci – “iftixar”, üçüncü – “dava-dalaş”, dördüncü – “höcət”, beşinci – “zarafat”, altıncı – “təkkəbbür”, yeddinci – “təlxəklik”, səkkizinci – “xəyanət”, doqquzuncu – “qisas”, onuncu – “mübahisə, münaqişə və həsədə səbəb olan nəfis şeylərin hərislik”. Bu səbəblərin birgə son nöqtəsi intiqam arzusu olar.

Qəzəb xəstəliyinin nəticəsi yeddi növdür: birinci – “peşmançılıq”, ikinci – “dünya və axirət cəzası”, üçüncü – “dostların inciməsi”, dördüncü – “rəzillərin tənəsi”, beşinci – “düşmənlərin tənbehi”, altıncı – “məzəcin pozulması”, yeddinci – “bədənin birdən sarsılması”, çünki “dəlinin tutması bir saatlıq olar”(deyiblər).

Əli əmirəlmöminin buyurmuşdur: “Qəzəb və hirs bir növ dəlilikdir, çünki sahibini peşman edər, peşman olmasa, deməli, əsl dəlidir”.

Bəzən elə olur ki, (adam) hirsini boğub ürəyinə salmaqla kifayətlənir, bundan insanın məhv olması ilə nəticələnən ağır xəstəliklər əmələ gələ bilər. “Qəzəbin” əlacı bu səbəbləri aradan qaldırmaqdır, çünki səbəb gücləndikcə, onun nəticəsi də güclənər, səbəb aradan qalxdıqda xəstəlik də aradan qalxar. Səbəb aradan qaldırıldıqdan sonra təsadüfən bu xəstəlikdən bir az qalsa, onu ağılın tökdüyü tədbir vasitəsilə müalicə etmək asan olar.

İddialıq – ona deyilir ki, adam özündən müştəbeh ola, layiq olmadığı mövqə iddiasına düşsə. Öz eyib və nöqsanlarını bildikdən, fəzilətdə həminin payı olduğunu anladıqdan sonra iddialığı sovuşar: özündəki istedadın başqalarında da olduğunu gören iddialı olmaz.

İftixar – fəlakət və bəlalara məruz qalıb məhv ola bilən, əbədiyyətinə, davam edib yaşamasına heç bir ümid olmayan şeylərlə fəxr etməyə deyilər: mal-dövlətlə fəxr etsələr, onun dağılıb yox olmayacağını demək olmaz, əsil-nəsəbə görə fəxr etsələr, bunun ən yaxşısı onun əcdadlarından biri fəzilətdə şöhrət tapsa olar, bu halda belə, əgər həmin fəzilət sahibi dirilib gələrsə: “Fəxr etdiyiniz bu istedadın sənə dəxli yoxdur, bu, mənə xidmətimdir; sən özündə nə var ki, onunla fəxr edə biləsən?” – desə, onun cavabında aciz qalar. Bu barədə bir şair də belə demişdir:

Deyirsən ki, çox böyükdür atamın istedadı,

Bəs nə üçün yaratmışdır sən kimi övladı?

Peyğəmbər (s.) də demişdir: “Nəsəbindən danışma, (həsəbindən) əmələndən danış”.

Belə hekayət edirlər ki, yunan böyüklərindən biri hikmət sahibi olan bir qulamın yanında özünü öyürdü, qulam dedi: “Özünü bezədiyiniz əynindəki paltara görə fəxr edirsinizsə, deməli, hüsn və zinet paltardadır, sən də deyildir; özünü mindiyiniz ata görə üstün hesab edirsinizsə, deməli, sürət və cəldlik sən də deyil, atdadır; ata-babalarının fəzilətinə görə özünü çəkirsən, fəzilət sahibi onlardır, sən deyilsən. Bu fəzilətlərin heç biri sən özününkü olmadığından onların sahiblərinin hərəsi öz payını geri alsın, ya heç əvvəldən sənə verməseydilər, onda nə olardı?!”

Elo də nağıl edirlər ki, bir filosof öz mal-dövləti, şan-şövkəti ilə fəxr edən bir varlığın evində imiş, söhbət vaxtı tüpürməyi gəlir, sağa-sola baxır, münasib bir yer tapmadığı üçün ağzına yığılmış tüpürçəyi ev sahibinin üzünə tüpürür. Orada olanlar mələmət və məzəmmətə başlayırlar. Filosof deyir: “Ədəb və nəzakət qaydaları tələb edir ki, tüpürçək ən çirkin və ən murdar yerə tüpürülsün, mən nə qədər ətrafıma göz gəzdirdim, nədanlıqda şöhrət tapmış bu kişinin üzündən daha murdar və çirkin yer tapmadım”.

Dava-dalaş – dostluq, ülfət və ünsiyyətin aradan çıxması, ziddiyyət, düşmənçilik və ədavətin ortaya düşməsi nəticəsində əmələ gələr, dünyanın yaşaması isə dostluq və məhəbbətdədir, biz bunu sonra şərh edəcəyik. Deməli, dava-dalaş dünyanın nizam-intizamını pozmaq istəyən fəsadlardır, özü də rəzilətlərin ən təhlükəlisidir.

Höcət – yersiz və əsassız mübahisə.

Zarafat – qaydasında olsa yaxşıdır, peyğəmbər (s.) buyurmuşdur ki, “zarafat edin, lakin şitini çıxarmayın”.

Əmirəlmöminin Əli (s.) o qədər zarafatçı imiş ki, camaat bunu irad tutar və deyərmişlər ki, “belə şit zarafat olmaz”.

Səliman Farsi⁶ (Allah ondan razı qalsın) zarafatyana həmişə ona deyirdi: “Sən dördüncü xəlifəliyə endirən zarafatın oldu”. Lakin zarafatı qaydasında edə bilmək çox çətin məsələdir. Adamların çoxu zarafata başlayanda onu qaydasında eləmək istərlər, elə ki, qızıqdılar, həddini aşar, şitini çıxardar, zahirdə pörtləməyə, batində kin bəsləməyə səbəb olurlar. Deməli, zarafatın qaydasını bilməyən zarafat eləməyə yaxşıdır. Yaxşı deyiblər:

Çox dostluğu zarafat vermiş bəda,

Bir lətifə fitnə salmış dünyada.

Təkkəbbür – iddialılığa yaxındır, fərqləri orasındadır ki, iddialı özündə olmayan istedadın olduğunu güman edib özünü aldadır,

mütəkəbbir isə, həmin xüsusiyyətlə başqalarını aldatmaq ister, hər iki halda özü aldanar.

Bunun da əlacı iddialıq müalicəsinə yaxın olar.

Təxəkkül – bu təxəkküliyyətli, masqarabaz adamların işidir. Bununla ələ adamlar məşğul olar ki, onlar dövlətliklərin könlünü ələ almaq, onları öyləndirmək və bu vasitə ilə güzəran keçirmək üçün başqalarını ələ salmaq, alçaltmaq, və bu kimi başqa çirkin hərəkətdən çəkinməzlər.

Heysiyyətli, fəzilətli adamlar, özüne hörmət qoyan, izzəti-nəfsini qoruyanlar, şah xəzinəsini ona versələr də, əbləh bir adamın könlünü ələ götürmək üçün belə axmaq iş görməz.

Xəyanət – ister mal, istərsə vəzifə, ister dostluq, istərsə də məhrəmlikdə bunun növü olduqca çoxdur. İnsanlıqda son dərəcə az payı olan bir adamın yanında da xəyanətdən daha alçaq rəzalət olmaz. Buna görə ki, heç kəs xainliyi boynuna almaz.

Qisas – bu, intiqam almaq üçün başqasına verilən cəzadır, belə halda, məlum olduğu kimi, “günaha-günah”, “zülmə-zülm” deyiblər. Lakin ağıllı adam nəticədə daha böyük zərər çəkməyəcəyinə əmin olmayınca qisasa əl atmamalıdır. Bunu isə götür-qoy etdikdən, ağıl ilə məsləhətləşdikdən sonra bilmək olar. Bu da öz növbəsində fəzilətsiz və təmkinsiz mümkün deyildir.

Mübahisə, münaqişə və həsədə səbəb olan nəfis şeylərə hərislik – qüdrət və ixtiyar sahiblərində böyük təhlükəyə səbəb ola bilər, ortabablar haqqında heç danışmağına gəlməz. Hansı padşahın xəzinəsində çox bahalı bir şey, ya nadir bir gövhər varsa, qəlbində xof, onu itirmək qorxusu əmələ gələr, bundan isə narahatlıq, vahiməlik törəyər.

Gah yaradıb, gah məhv edən dəyişikliklər, bəlalar, fəsadlar törədən bu fələyin təbiəti elədir ki, o, dünyanın çarxını hərəkətdən keçinə bilmir. Elə ki padşahın canına onun üçün çox əziz olan bir şeyin itə bilməsi qorxusu çökdü, müsibət baş vermiş adamlara xas olan bir hal onda da müşahidə edilməyə başlar, dost və düşmən onun nədən qorxub vahiməyə düşdüyündən, nəyin tayını tapmağa çalışıb, nəyə möhtac olduğundan xəbər tutar, onun zəhmi və qorxusu ürəklərdə azalar.

Belə nağıl edirlər ki, son dərəcə cilalanmış, şəffaf bir büllur qübbə var imiş, onun necə yonulub hamar küre şəklinə salınmasının tərif dillərə düşmüş, onu əfsanəvi sənət abidələri dərəcəsinə yüksəlmiş, incəliyi, zərifliyi, naxışlarının nəfisliyi, içərisinin boşluğu və təmizliyi böyük hay-küyə səbəb olmuşdu. Onu bir padşaha hədiyyə apardılar, gözü düşəcək o qədər valeh olub təəccübləndi ki, əmr etdi onu özünün

xüsusi xəzinəsinə qoysunlar. İstədiyi vaxt ona tamaşaya gedir və böyük zövq alırdı. Bir az keçmədi ki, ruzigar adəti üzrə öz işini gördü, büllur qübbə itdi. Şah bundan o qədər qüssələnib kədərləndi və xiffət etməyə başladı ki, ölkəni idarə etmək, işlərə başlamaq, xalqı qəbul etməkdən əl çəkdi. Yaxın adamları, dövlət xadimləri həmin qübbəyə bənzər nəfis bir şey axtarmağa başladılar. Bunların hamısının səyi qəm, kədər və ümitsizliklə dolu olub, heç bir nəticə vermədiyindən bundan xəbər tutan şahın vəziyyəti o qədər xarablaşdı ki, az qaldı bu dünyanı tərk edib o dünyaya köçsün. Şahların halı belə olur. Ortabab adamlara gələk, onlardan da biri böyük bir dövlətə çatdıqda, bir nadir dürr, ya qiymətli cavahir əlinə keçdikdə, bahalı bir paltar geydikdə, oynaq bir ata mindikdə, gözəl bir qul aldıqda güclülər, qoluzorlular tamaha düşüb bunları onun əlindən almaq istəyərlər, əgər cavanmərdlik edib özxoşuna versələr, qəm və kədərə batırlar, boyun qaçııb müqavimət göstərsələr, həyatlarını təhlükəyə atırlar. Lakin əvvəldən belə şirnikdirici şeylərə həvəs göstərməsələr, bu cür bəlalara da mübtəla olmazlar.

Bundan əlavə ləl, yaqut və bu kimi nəfis daşların çoxu hiylə, kələk işlətmək və ya oğurluqla əldən gəder, varlıqları isə, xüsusilə sahibləri zəruriyyət qarşısında qalıb dərhal satmaq istədikdə, ehtiyacı ödəyə bilməz. Belə hadisələr çox olub ki, böyük şahlar ağır və qəti anlarda xəzinə mallarının nadir və çox qiymətli cavahirini satmaq məcburiyyətində qalmışlar, lakin beh qoymaq və ya dəlləllərə, tacirlərə verib satdırmaq istərkən nəzərdə tutulan və ya ona yaxın qiyməti verən bir müştəri tapılmamışdır.

Bu qiymətə almağa gücü çatan müştəri olduqda da o, bir tərəfdən bunu etiraf etməyə qorxar, digər tərəfdən isə şahın belə bir şeyi sata biləcəyinə üreyində inanmaz, nəticədə şey satılmaz, camaat isə şahın böyük ehtiyac içində olduğundan xəbər tutar. Əgər ticarət əhlindən bəziləri belə bir bahalı şeyi almağa cəsarət etsələr, onlar mal və canlarına arxayın ola bilməzlər, çünki ələ dövlət və qüdrət sahibi olan şahların belə qiymətli şeydən əl çəkəcəyi mümkün deyildir, belələrinə nadir halda təsadüf edilir.

Deməli, o şeyi almış adamların malı və canı dərhal təhlükə altına düşər, narahatlıq və təşviş başlayar.

Qəzəbin səbəbləri və əlacı bunlardan ibarətdir.

Kim ədalət şərtlərinə riayət edib bu xüsusiyyəti özüne adət etsə, qəzəbin əlacı onun üçün asan olar, çünki “qəzəb” mötədilliyin ifrata doğru pozulması nəticəsində əmələ gələn “ədalətsizlik” deməkdir.

Qəzəbin şiddətini kişiliyin çoxluğu hesab edən və onu şişirdərək “şücaət” əlaməti kimi qələmə verən bəzi adamlar kimi qəzəbi müsbət sifətlər sinfinə daxil etmək düzgün deyildir. Özünə, dostlarına, xidmətçi və qullarına qarşı “ədalətsizlik” kimi pis bir əməlin başlanğıcı olan bir xasiyyəti necə fəzilət hesab etmək olar? Qəzəb sahibi adlarını çəkdiyimiz bu camaatı ara vermədən əzab və əziyyət girdabına sürüklər, nə səhvlərini bağışlar, nə hallarına yanar, nə sübut və dəlillərinə inanar, bəlkə balaca bir səbəbə görə dilini və əlini işə salar, söyüb döyməyə başlar, o qədər əzab-əziyyət verir ki, eləmədiyi günahları boyunlarına alar, canlarını onun qəzəbinin şiddətindən, hirsinin şərindən qurtarmaq üçün özlərinə böhtan deməyə, xəbərləri olmadığı şeyləri artıqlaması ilə etiraf etməyə razı olurlar. Buna baxmayaraq, qəzəb sahibi öz kobudluğunu artırır, ağzına nə gəldi deyər, əlinə nə keçdi vurur, onlara dözülməz işgəncələr verib təhqir edir. Əgər təbiətindəki qəzəb cövhəri ifratın son dərəcəsinə yaxın olsa, bundan da o yana keçər, dilsiz heyvanlar, cansız eşyalarla da belə rəftar edir: öküz və eşşəyi döyməyə, göyərçin və pişiyi öldürməyə, qab-qacağı sındırmağa başlar.

Çox zaman həddindən artıq qəzəbi olan adamlar onların arzu etdiyi kimi olmadıqda, bulud, külək, yağış kimi şeylərə də hirsli tutar, qələm asan yonulmadıqda, qıfıl asan açılmadıqda onları sındırır, söyər və nalayiq sözlər deyirlər.

Qədim padşahlardan biri haqqında danışılar ki, tufan üzündən gəmiləri bir az gecikdiyi üçün dənizi tənbeh etmiş, sularını çəkib dağlara səpəcəyi ilə hədələmişdir¹²⁷.

Ustad Əbu Əli (Allah rəhmət ələsin) deyir ki, bizim zamanın (səfehələrindən) biri ay işığında yatıb soyuqladıqından aya acığı tutmuş, onu söyüb təhqir etməyə başlamış, hətta ona bir həcv də yazmışdır. Onun ay haqqındaki həcvi çox məşhurdur.

Xülasə, belə işlər gülməli, tənqid edilməli, sahibləri məsxərəyə qoyulmalı, rişxend edilməlidir, tərifiylənib həvəsləndirilməməlidir; bu xüsusiyət kişiliyin üstünlüyü, şərəf və izzət deyil, kobudluq, qəddarlıq və rəzilət hesab edilməlidir.

Əgər diqqət edilse, bu halın kişilərə, cavanlara və sağlamlara nisbətən qadınlarda, uşaqlarda, qocalarda və xəstələrdə daha çox baş verdiyi nəzərə çarpar. “Qəzəb” rəziləti onun əksi olan “hərslilik” rəzilətindən də doğar; hərslilik öz məqsədinə çatmayanda qəzəblənər, gəlib hirsini arvad-uşaqlarına, qulluqçularına və başqalarına tökər, xəsis adamın da mal

əlindən çıxanda dostları və yaxın adamları ilə belə rəftar edir, belə xasiyyət dostları itirmək, yaxşı məsləhət və nəsihət verən köməkçilərdən məhrum olmaq, böyük peşmançılıq və xəcalətdən başqa heç bir səmərə verməz; sahibinin işə ləzzətdən, qibtədən, sevinc-şadlıqdan xəbəri olmaz, ömrü boyu qəm və kədər içində yaşar, sərtlikdə şöhrət tapıb qəddar adlanır.

Şücaət sahibi, kişi adamlar işə, təmkin yolu ilə, bu xasiyyətə nifrət edir, elmə əsasən onun səbəblərini aradan qaldırır, işə qarışmaq lazım gəldikdə, əfv edib güzəştə getməkdə, qisas alıb əvəzini çıxmaqda həmişə ağılın məsləhəti ilə oturub-durar, ədalətin şərti hesab edilən mötədillik həddini aşmaz.

İsgəndər haqqında danışılar ki, bir dəli ona hücum edərək eyib və nöqsanlarını deməyə başlayır. Yaxın adamlarından biri deyir: “Şah onu cəzalandırmağı əmr etsə, bu xasiyyətdən əl çəkər, bu, başqalarına da ibrət olar”. İsgəndər deyir: “Belə etmək ağıllı iş olmaz, cəzadan sonra kəmi daha da artar, eyiblərimi öyrənib məni ifşa və rüsvay edir, beləliklə, mən onun diliuzunluğuna səbəb olar, xalqın onun haqqında üzrxahlığa gəlməsinə imkan yaradaram”.

Bir gün qaçqın olub üsyan edən və çoxlu fitnə-fəsad törədən bir adamı tutub İsgəndərin yanına gətirirlər, bağışladığını əmr edir. Orada olan nədimlərdən biri nifrətin çoxluğundan deyir: “Mən sonin yerinə olsaydım, onu öldürürdüm”. İsgəndər deyir: “Mən elə sən olmadığım üçün onu öldürməyəm”.

Nəfsin ən ağır xəstəliklərindən olan “qəzəbin” ən böyük səbəbi və onun ilk əlacları bunlardır. Əgər bu xəstəliyi əmələ gətirən səbəblərin kökünü kəsə bilsələr, onun nəticələrini aradan qaldırmaq asan olar, çünki təmkin fəzilətini işə salmaq, mükafatdan istifadə etmək, məsləhət olan yerdə bezi şeyləri görməmək, düşünüb ağıllı nəticə çıxarmağa və düzgün tədbir tökməyə vaxt verir, Allah müvəffəqiyyət qazanmağa kömək edir.

Qorxaqlığın əlacı. Bir ziddi bilmək başqa bir ziddi bilməyi tələb edir. Biz demişdik ki, “qəzəb” “qorxaqlığın” ziddidir, çünki “qəzəb” intiqam almaq üçün nəfsin hərəkəti deməkdir, deməli, “qorxaqlıq” – intiqam almaq lazım gələn yerdə nəfsin hərəkəti əvəzinə onun sakit qalmasından ibarətdir. Bu xəstəliyin bir neçə səbəbi və növü olar:

Birinci – “nəfsin zəifliyi”;

İkinci – “əyyaşlıq”;

Üçüncü – “bəd əməllərlə məşğul olmaq və onu əhl-əyal, dost-aşnadan gizlətmək”;

Dördüncü – “işdə bacarıqsızlıq və iradəsizlik”;

Beşinci – “bir çox rəzilətlərin törəməsinə səbəb olan ətalet və istirahət düşkünlüyü”;

Altıncı – “zahımların zülmü”;

Yeddinci – “nəfsində, ailəsində və malında baş verən rüsvayçılıqla razılaşmaq”;

Səkkizinci – “nalayiq söyüslərə laqeyd qulaq asmaq”;

Doqquzuncu – “utanıb ar etməli şeylərdən ar etməmək”;

Onuncu – “işlərinin qaydada olmaması”.

Bu xəstəliyin və onun nəticələrinin əlacı qəzəb haqqında dediyimiz kimi, səbəblərin ortaldan qaldırılmasıdır. Məsələn, nəfsi nöqsanı üstə tənbeh edib onu qəzəblənməyə təhrik etmək mümkündür, heç kəs qəzəb hissindən məhrum olmadığı üçün belə nəfsin zəif qəzəbi, ara verməyən təhrikdən köz kimi yavaş-yavaş qızışar və nəhayət, od tutub alovlanmağa başlayar.

Bəzi hikmət sahibləri haqqında belə rəvayət edirlər ki, onlar qorxulu yerlərə və müharibələrə gedib nəfslərini böyük xəterə salmış və ruhi sarsıntılara məruz qalmışlar. Sonra sarsıntılar və qorxudan çıxmaq üçün fırtınalı günlərdə gəmiyə minərək dənizə çıxmış, beləliklə, əvvəlki təmkin və iradələrini bərpa etməyə çalışmış, ətalet və ona oxşar rəzilətlərdən xilas olmaq üçün şücaət fəzilətinin əksi olan qəzəb qüvvəsini təhrik etməyə başlamışlar. Biri ilə düşmənçilik etdikdə və ya şübhələndikdə onun şərindən xilas olmaq üçün də belə hərəkət etmək lazımdır ki, nəfs çatışmazlıqdan ortaya doğru getsin, lakin ortadan ifrata tərəf keçməyə imkan verilməməlidir. Allah bilən yaxşıdır.

Vahimənin (xofun) əlacı. Vahimə (xof) nəfsin yerinə yetirə bilməyəcəyi bir təvəqqe, ya qarşısını ala bilməyəcəyi bir hadisənin baş verə biləcəyi qorxusundan əmələ gələr. Təvəqqe, ya gözələnən hadisə yalnız gələcəkdə baş verə bilən işlərə aid olar, bu işlər isə ya böyük hesab edilir, ya kiçik, bunların da hər ikisi ya zəruri olar, ya ehtimali, ehtimalilərinin də səbəbi ya xoflananın öz hərəkəti olar, ya başqasının fəaliyyəti. Bu halların heç birində xoflanmağa (vahiməyə düşməyə) ağıl razılıq verməz, deməli, ağıllı adamlar belə şeylərin heç birindən qorxmamalıdır. Bunun şərhı belədir: zərurilərin qarşısını almaq insan qüvvəsi və imkanları xaricində olduğu üçün ondan qorxmağına dəyməz, belə şeylərdən qorxmaq yalnız belanı yaxınlaşdırmaq, qəzanı sürət-

ləndirməkdən başqa heç bir fayda verməz; belə bir bədbəxtlik nə qədər tez baş versə, insan ömrü bir o qədər iztirab, vahimə və xof içində olar, dünya işlərini nizama salmaq, əbədi səadətə çatmaqdan məhrum qalar, bu dünyada əziyyət, o dünyada əzab çəkər, beləliklə, hər iki dünyanın bədbəxti sayılar; lakin özünə təsəlli verib təskinləşə bilsə, real varlıqlara könlü salsa, həm bu dünyada şən yaşar, həm o dünya üçün bir gün ağlar.

Ehtimali işlərdə xofun səbəbi adamın özündən asılı deyilsə, o, “ehtimal” haqqında düşünməli və onun mahiyyətini: “ola da bilər, olma-ya da bilər”in mənasını dərk etməlidir. Deməli, ehtimalı olan şeyi zəruri kimi qəbul edib əvvəlcədən xoflanmaq ruh düşkünlüyündən başqa heç bir fayda verməz, həmin dediyimiz kimi olar. Lakin böyük arzular, xoş niyyətlər, xeyirli əməllər haqqında fikirləşib ehtimalilər haqqında düşünməyi buraxsa, din və dünya işləri ilə məşğul olmağı bacarar.

Bunun səbəbi öz əməli isə, nəfsinə xəyanət, ixtiyarından sui-istifadə etməkdən çəkinməli, sonu pis, aqibəti qorxulu bir işə başlamama-lıdır. Bəd əməllərə yalnız təbiəti cahil olanlar yol verə bilər. Mümkün ola biləcək bir işin sonra rüsvayçılığa səbəb olacağını və onun üstündə cəzalandırılacağını bilən adam belə bir işə başlamamaq mümkünsə, onu başlamaz.

Deməli, birinci növ qorxunun səbəbi zərurini – ehtimali, ikinci növünün səbəbi isə ehtimalini – zəruri hesab etməkdir, həərəsinə öz yerinə qaytarsa, bu iki növ qorxunun hər ikisindən can qurtarmış olar.

Ölüm vahiməsinin əlacı. Ölüm vahiməsi ən ümumi və ən ağır qorxu olduğundan onun haqqında bir neçə kəlmə xüsusi danışmaq lazımdır. Ölümdən yalnız o adam qorxar ki, ölümün nə olduğunu bilməsin, ya nəfsin (ruhun) haraya qayıdacağından xəbəri olmasın, ya elə güman etsin ki, onun bədəni çürüdükdən, maddələri tərkib hissələrinə parçalandıqdan sonra, dünyanın mövcud qalması üçün zati yox olacaq, o isə bunu hiss etməyəcək, ya elə düşünsün ki, guya ölüm ən ağır xəstəliklərdən də çox əziyyətlidir, ya da ki, ölümdən sonra veriləcək əzabdan qorxa, vahiməyə düşsə, bilməyə öləndən sonra vəziyyəti necə olacaqdır, ya da qoyub gedəcəyi var-dövləti, övladları üçün heyifsilənə. Bu fikirlərin çoxu mənasız və həqiqətdən uzaq, səbəbi də əsl nədanlıq olar. İzahı belədir: ölümün nə olduğunu bilməyən adama demək lazımdır ki, ölüm nəfsin bədəndən istifadə etməməsidir, məsələn, necə ki, bir usta öz sənət alətlərindən istifadə etməyə; əsərin əvvəlində

qeyd etdiyimiz kimi, hikmət kitabından aydınlaşdırılmış o məsələni də yadda saxlamalıdır ki, nəfs bədənə çürüyüb məhv edilməsi ilə məhv olmayan və əbədi yaşayan bir cövhərdir. Lakin adamın ölümdən qorxusu nəfsin haraya qayıdacağını bilməməsidir, deməli, onun qorxusunun səbəbi ölüm deyil, nadanlıqdır.

Məhz bu nadanlıqdan can qurtarmaq, qorxu və xofdan azad olmaq üçün alim və filosoflar böyük əziyyətlərə dözür, cismani ləzzət və istirahətdən əl çəkir, yuxusuz gecələr və ağır zəhmətlərə razı olurlar. Əsl rahatlıq bədənə ağrılardan xilas olmaq, əsl əziyyət isə cəhldir. Deməli, əsl rahatlıq elmdir. Elm adamlarının ruhi və rahatlığı elmdir, çünki dünya var-yoxu onların gözündə əhəmiyyətsiz və dəyersizdir. Elmə yiyələnərək əbədi səadət, həmişəlik istirahət əldə etdiklərindən tez ötüb keçən bəlalara məruz qalan, böyük başağrısına səbəb olan, müxtəlif qəm və kədər yaradan, təşviş və təlaş törədən dünya işlərindən əl çəkər, zəruri ehtiyacı ilə kifayətlənər, dünyagir olmazlar, çünki dünyagirliyin sonu görünməz, bir arzuya çatdı, başqa arzu eşqinə düşər. Əsl ölüm bu dünyagirlikdir, xof etdikləri dünyadan getmək deyildir. Buna görə də filosoflar ölümün iki növ olduğunu demişlər: iradi, təbii.

Eləcə də həyatı iki yerə bölmüşlər.

İradi ölüm – şəhvani hissələri öldürmək və onun hücumundan müdafiə, təbii ölüm – nəfsin candan çıxması.

İradi həyat yeyib-içməklə keçirilən bu fani dünya, təbii həyat – səadət, şadlıq və qibətə doğuran əbədiyyətdir.

Həkim Əflatun demişdir: “İradi ölüm, təbii həyat”.

Təsəvvüf filosofları demişdir: “Ölməmişdən əvvəl ölünüz”.

Təbii ölümdən qorxan öz mahiyyətindən, zat və təbiətindən qorxmuş olar, çünki insan nitqli öləndir, deməli, ölüm həyatın bir cüzidir, mahiyyət isə külldən ibarətdir.

Özünün yox olmasını həyatının bitməsi bilən, yəni cüzi küll hesab edən bir adamdan daha nadanını tapmaq mümkün deyildir. Ağıllı naqisden qaçıb kamil ilə ünsiyyət saxlamalı, həmişə onu yüksəldən, şərafətləndirən, əbədləşdirən tam şeylərə meyli etməli, təbiətin əsarət zəncirindən xilas olub azadlığa çıxmalı, İlahi təmizlik cövhərini çirkin qaranlıq cövhərindən ayırmaq yollarını bilməli, saflıq, pakizlik əldə etməklə, tutqunluq və bulaşılığa üstün gəlib səadətə çatmalı, mələklər aləminə yüksəlməli, öz Yaradanının yanına qayıtmalı, pakların ruhuna qovuşaraq ziddiyyətlər və əksliklərdən nicat tapmalıdır.

Buradan aydın olur ki, bədbəxt adamın nəfsi hələ bədənə ayrılmaqdan əvvəl cismani və nəfsani zövqlərə meyli edib, onun məftunu olar, ondan ayrılacağından qorxar, belə adam nəticədə öz qərarından çox uzaqlaşmış, daha qorxulu yerə yönəlmiş olar.

Ölümün daha əziyyətli olacağından qorxuya düşənlərin əlacı odur ki, bu fikrin doğru olmadığını başa düşsünlər, çünki ağrı yalnız diri, canlı hiss edə bilər, bu da nəfsin təsiri nəticəsində əmələ gələ bilər. Nəfsə mənəlik olmayan cisimdə ağrı hissi ola bilməz, çünki ağrı hissi yaradan nəfsdir. Deməli, ölüm bədənə hissələrdən məhrum olduğu, ağrı hiss etməyən bir halıdır, çünki bu zaman ağrı hiss edən şey bədənə çıxmış olar.

Lakin ölümdən deyil, sonrakı əzab-əziyyətlərdən qorxanlara gəldikdə məlum olur ki, bunlar öldükdən sonra veriləcək əzaba inanırlar, əzab isə yalnız qalan şeylərə verilə bildiyindən, deməli, bunların öldükdən sonra nəyin isə qalacağına etiqadları vardır və etdikləri günah müqabilində o qalan şeyə əzab veriləcəyini özlüklərində müəyyən edə bilərlər. Belə olduqda onlar ölümdən deyil, öz günahlarından qorxurlar, əlacı budur ki, günah iş görməsinlər.

Biz əvvəllərdə izah etmişdik ki, günah işlətmək nəfsin bəd əməllər, pis adətlərlə məşğul olması deməkdir, onlardan xilas olmağın yollarını da göstərmişik. Deməli, belə qorxu yersizdir, çünki təsirə məruz qalan hissədən məhrumdur, hiss edə bilən isə bundan xəbəri yoxdur, aydın olur ki, qorxunun səbəbi cəhldir, cəlin əlacı isə elmdir.

Öldükdən sonra öz halının necə olacağını bilməyənə də vəziyyəti belə olar. Kim öldükdən sonra öz hayına qalır, o, belə bir halın varlığını etiraf etmiş olur, necə olacağını bilmədiyini deyirsə, nadanlığı ortaya çıxır. Bunun da əlacı elmdir, mətləbi başa düşdükdə qorxusu da aradan qalxar. Əhli-əyalından, mal-dövlətindən, dost-aşnarından əli çıxacağından təəssüflənən adamı başa salmaq lazımdır ki, vaxtından əvvəl, xüsusilə faydası olmayan yerdə hüznə batıb kədərlənmək axmaqlıqdır, hüznün əlacını isə gələcəkdə deyəcəyik.

Bu müqəddimədən sonra xatırlatmaq istəyirik ki, insanlar yaradılmışların bir hissəsidir. Fəlsəfədə deyilir ki, hər yaradılan məhv də edilə bilər; deməli, məhv olmaq istəməyən yaradılmamasını istəmiş olar, kim yaradılmasını istəyirsə, o məhv edilməsinə razılıq vermiş olar. Deməli, məhv olmaq istəməmək – məhvi istəmək, var olmaq istəmək – varlığı istəməməkdir.

Bu, mümkün olan şey deyildir, mümkün olmayan şeyə isə ağıllı adam meyl salmaz.

Bizim ata-babalarımız ölməyə idilər, növbə bizə çatmazdı, əgər həmişə yaşamaq mümkün olsaydı, bizdən əvvəlkilərə də mümkün olardı. Əgər indiyə qədər doğulub ölmüş bütün adamlar sağ qalsaydı, yerə sığışmazdılar.

Ustad Əbu Əli (Allah ona rəhmət eləsin) bu barədə aydın bir misal da çəkmişdir. O deyir: "Fərz edək, ata-babaları və övlad-nəvələri məlum və məruf olan məşhur keçmiş adamlardan birinin, məsələn, Əlinin (ə.) öz dövründə və ölümündən sonra onun nəslindən törəmiş bütün adamlar sağ qalsaydılar, onların sayı on dəfə min mindən çox olardı. Bu xanədana üz vermiş böyük qətl və müsibətlərə baxmayaraq, indi onların dünyada səpələnmiş halda yaşayanlarının miqdarı iki minə yaxındır. Ondən əvvəl və sonra doğulub ölmüş adamları da bunun üstə gəlsən, gör onların sayı neçə minə çatar? O həzrətin dövründə olan hər adamın nəslinin bu dörd yüz il ərzində həmin qədər artdığını güman edib, onları da buraya əlavə etsək, bu dörd yüz il içərisində ölüm olmasaydı, doğum-artım isə davam etsəydi, insanların sayının nə qədər çox olacağı aşkara çıxardı. Əgər bu dörd yüz ildə insanların artımı şahmat xanalarında aparılan artım kimi¹²⁸ əvvəlkinə nisbətən iki dəfə artsa, onu bir yerə yazmaq, miqdarını saymaq mümkün olmaz. Yerini dörd-dəbiri hesab edilən və sahəsinin nə qədər olduğu alimlərə məlum olan, yaşamağa yararlı quru hissəsi bu qədər adamın arasında bölüşdürülsə, hərəsinin payına ayaq üstə duracaq qədər də yer düşməz, əgər bütün xalq əllərini yuxarı qaldırıb bir-birinə sıxılmış halda ayaq üstə dursalar, onlara çatmaz, hələ biz yatmaq, oturmaq, yeriməkdən danışırıq. Tikinti, əkinti və tullantı üçün heç bir yer qalmaz, özü də belə bir vəziyyət az bir müddətdə əmələ gələr. İş bu minval ilə uzun müddət davam etsə və adamların sayı naməhdud artsa, həmin nisbətdə də bir-birinin başında otururlar".

Dediklərimizdən məlum oldu ki, bu dünyada əbədi yaşamaq arzu etməklə ölümdən yaxa qurtara bilmək, xüsusilə tamahkarlıq nəticəsində bu arzuya çatacağını təsəvvür etmək xəm xəyaldən başqa heç bir şey deyil və yalnız axmaqlar belə boş fikrə düşə bilər. Ağıllı adamlar, zəkali insanlar belə axmaq fikirləri yaxın buraxmaz, heç ürəklərindən də keçirməzlər; bilirlər ki, Yaradanın kamil hikməti, bitkin ədaləti nə qədər lazım bilibse, o qədər də olar, artırma qəbul etməz, insan vücudu

bu tərkibdə, bu biçimdə elə bir vücuddur ki, onun arzusunun həradə qurtaracağını təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Deməli, aydın oldu ki, ölümdə, avamların təsəvvür etdikləri qədər də məzəmmət yeri yoxdur, bəlkə əsl məzəmmət ediləsi cəhalet nəticəsində yaranan qorxudur.

Əgər bir adam ölümün zəruriliyini bilib əbədi həyat arzu etməsə, lakin ömrün həddən artıq uzun sürməsinə xüsusi həvəs göstərsə, onu da danlamaq lazımdır, çünki həddən artıq çox yaşamağa rəğbət göstərən adam çox qoca qalmağa rəğbət göstərmiş olar. Qocalıqda isə ən azı fitri hərarət azalmağa, həqiqi rütubət zəifləməyə, əsas üzvlər taqətdən düşməyə, hərəkət yavaşlamağa, şadlıq yoxa çıxmağa, həzm cihazı pozulmağa, diş tökülməyə, iştaha küsməyə, onun dörd qüvvə xidmətçisi¹²⁹ ixtiyarını əldən verməyə başlayar, əsl xəstəliklər və bədbəxtliklər də bunlardır. Bundan əlavə, sevimlilərin itirilməsi, əzizlərin əldən getməsi, başqa fəlakətlərin baş verməsi, müxtəlif müsibətlərin ortaya çıxması, yoxsulluq, başqalarına möhtac olmaq, müxtəlif əzab-əziyyət, ağrı, möhnət və bu kimi qorxulu şeylər də bunun üstünə gələr.

O, uzun ömür diləyərkən gör nə arzu edirmiş, nələrin həsrətini çəkirmiş...

İnsan ölümün nə olduğunu yəqin bildikdən, yəni zətin və ruhun müvəqqəti olaraq əmanət verilmiş, kamala çatmaq üçün dörd ünsürlə təchiz edilmiş, bir neçə günlüyə ömür sürmək imkanı yaradılmış məcazi bədəndən çıxması demək olduğuna yəqinlik hasil etdikdən sonra, zaman və məkan narahatlığından azad olar, təmizlər və xeyirlər məskəni ilahiyyət mövqeyinə yüksələr, haldan-hala düşmə, ölüm, məhv olma qorxusu aradan qalxar, bu andan etibarən həddən artıq yaşamaq eşqinə düşməz, tez-geclik üstə fikirləşməz, bəd əməllərlə məşğul olub son nöqtəsi cəhənnəm, yəni böyük Yaradanın cəza və əzab yeri olan qaranlıq yollara meyl etməz, dələduz, qəddar və murdar adamlar üçün hazırlanmış mənzilə getməyə razılıq verməz (Allah köməyi olsun).

Cəzə etmə qüvvəsi xəstəliklərinə goldikdə demək lazımdır ki, onlar olduqca çoxdur, lakin ən təhlükəliləri bunlardır: şəhvet çoxluğu (hərislik, acgözlük), tənbellik, hüzn və həsəd. Bu xəstəliklərin birincisi – ifratdan, ikincisi – çatışmazlıqdan, üçüncü və dördüncüsü – keyfiyyətin pozulub xarab olmasından əmələ gələr və bunların müalicəsi aşağıdakı kimidir.

Şəhvet çoxluğunun əlacı. Bundən əvvəlki fəsillərdə yemək, içmək və başqa ləzzət verən şeylərdə acgözlülük və hərisliyin pis olduğu

haqqında icmal şəklində danışılmış, simiclik, xəsislik, əlibərklik, bunlarla yanaşı, nəfsini saxlaya bilməmək, qarınqululuq, uşaqsaxiyyətlilik, hörmətini qorumamaq kimi rəzilətlər də kifayət qədər şərh və tənqid edilmişdir.

İsrafçılıq, həddindən artıq yeməyin adamların başına gətirdiyi bəd-bəxtliklər və xəstəliklər haqqında tibb kitablarında çox yazılmış, onlar izah edilmiş, müalicəsi də göstərilmişdir. Bunların içərisində cinsi əlaqəyə olan hərislik və şəhvet ən qorxulusu hesab edilir, alçalmaqda, bədəni taqətdən salmaqda, malı puça çıxartmaq, ağılı zaya verməkdə, rüsvay olmaqda ondan təhlükəlisi ola bilməz. Məhəmməd Qəzali¹³⁰ (Allah ona rəhmət eləsin) şəhvet qüvvəsini mal-xərac toplayan qəddar amilə¹³¹ oxşatmışdır. Demişdir: onun qəddar əli xalq malını toplamağa başlarkən nə şah qorxusu, nə din, nə vicdan, nə rıqqət, nə mərhəmət ona mane ola bilmədiyi, rəiyyətin bütün malını əlindən alıb onları müflis və miskin hala saldığı kimi, şəhvet qüvvəsi də imkan tapdıqda nitq və qəzəb qüvvəti, iffət fəziləti onu cilovlayıb sakitləşdirə bilməse, bütün qida maddələrini, həzm olunmuşunu, olmamışını özü üçün sərf edər, bütün bədəni taqətdən salar, bədən üzvlərini zəiflədib sıradan çıxarar, lakin əgər nəslə artırmaq üçün lazım olan qədər qənaətlə işlətsə, ədalətlə camaatdan mal toplayıb, onu bəndləri təmir və xalqın başqa ehtiyaclarını rəf etmək üçün xərcləyən amilə bənzər.

Bu ehtiras sahibi ona da arxayın ola bilər ki, ehtiyacı aradan qaldırmaqda qadınlar bir-birinə başqa kef və ləzzətlərə nisbətən daha çox oxşarlar, eləcə də öz evində yaxşı bişmiş, gözəl hazırlanmış dadlı xörəkləri qoyub, iştahasını öldürmək üçün o qapı bu qapı dilənməyin də çox qəbih iş olduğunu anlamalıdır, öz məhrəm və halal arvadına xəyanət edib, başqa qadınların feline düşməyin də günah olduğunu bilməlidir. Əgər onun nəfsi çadra altında yanından keçən və ona gözəl görünən bir qadına meyl edib, onunla dostlaşıb aşnabazlıq etməkdən böyük kef çəkəcəyini düşünürsə, ağılı ilə məsləhətləşməli, bu vəsvə-səyə uymamalıdır. Bir çox yoxlamalar və tədqiqatlar göstərir ki, əksər halda örtüklər və çadralar altından təhlükəli sifətlər, iyrenc qiyafələr meydana çıxır, belə hallarda istənilən məqsədə çatmaqdan çox, şəhveti sakitləşməyə çalışmaq lazımdır. Əgər hərisliyə qapılsa hər çadraya bürünmüş, hər çarşab örtmüş, ümumiyyətlə, görmədiyi hər vücut onun təsəvvüründə elə gözəl və qəşəng, elə nazlı və qəmzəli canlana bilər ki, onların hamısına sahib olmaq arzusu bütün həyatını korlar. Başqa-

larının başına gələn müsibət və fəlakətlərdən, aldatma və xəyanətlərdən xəbər tutduqdan sonra heç nəyə əhəmiyyət verməyib yenə də öz işinə davam etsə, şitini-şorunu çıxartsa, məsələn, fərz edək dünyada onun istifadə etmədiyi yalnız bir cə qadın qalsa və o, bu qadında başqalarında olmayan bir hüsnü camal, bir işvə-naz xülyası ilə, işini-gücünü buraxıb hiylə-kələk işlətməyə, onu da ələ gətirməyə çalışsa, hər iki dünyanın məziyyətlərindən məhrum olar. Bu iş alçaqlığın son nöqtəsi, axmaqlığın son mərhələsi hesab edilir. Kim öz nəfsini belə havalanıb həvəslənmədən qoruyub qaydasında saxlaya bilsə, yol verildiyi qədər kifayətlənsə, bir çox rəzilətlərin bəisi olan belə əziyyət və məşəqqətlərdən xilas olar.

İfratın ən təhlükəlisi aşıqlıqdır. Bu, şəhvet sultanı xatirinə bir şəxsi ələ gətirmək üçün bütün varlığı qurban verməkdir. Bu xəstəliyin nəticəsi çox ağır, bəzən nəfsin tələf olmasına, hər iki dünyanın əldən çıxmasına səbəb olar. Bunun əlacı mümkün qədər aşıq olduğu haqqında düşünməmək, xüsusi hüsnü və təsiri olan dəqiq elmlər və incəsənətlə məşğul olmaq, fəzilət və hikmət sahiblərinin yığıncaq və məclislərinə getmək (bunlar elə şeylərdən danışırırlar ki, axmaq fikirlər yada düşməz), aşıqanə hekayət, rəvayətlər və şeirləri oxumamaq, cinsi əlaqəyə girmək və ya başqa bir vasitə ilə şəhvet (aşılıq) atəşini söndürmək lazımdır. Bu müalicələr fayda vermədikdə uzaq səfərə çıxmaq, əzab-əziyyətdə rast gəlmək, ağır zəhmətlə məşğul olmaq kömək edə bilər, bədəni zəiflədib taqətdən salmamaq və sağlamlığa xüsusi zərər yetirməmək şərti ilə yeməyi, içməyi azaltmaq da bu xəstəliyin aradan qaldırılmasında müəyyən rol oynaya bilər.

Tənbəlliğin əlacı. Tənbəlliyi sevmək hər iki dünyanı bada vermək deməkdir, çünki dolanacağı süslük insanın ölümünə, o da nəslin məhvünə səbəb olar. Bu iki beladan çoxlu başqa rəzilətlər də törəyər. Axirətə bir gün qazanmadığından tənbəllik son dərəcəyə çatır, o dünyanın səadətindən də əli çıxar, böyük Yaradanın borcunu qaytarmadığı üçün bu, əslində o Həzrətlə öcəşmək, onunla düşmənçilik (İlahi, özün onun cəzasını ver) etmək kimi olar.

Tənbəllik və ətəfət belə rəzilətlərə səbəb olduğundan onun qəbih və murdarlığı haqqında uzun-uzadı danışmağına dəyməz.

Hüznün əlacı. Hüzn sevilenin itirilməsi, istənilenin vəfat edilməsi nəticəsində nəfsani (ruhi) bir kədərdir. Bunun səbəbi cismi və hissi şeylərə olan həvəs, onların itirilməsindən yaranan həsrətdir. Bu hal maddi

ləzzətlərin sabitliyinə, hissi nemətlərin əbədiyyətinə, bütün arzulara çatmağın, bütün məqsədlərə yetişməyin mümkünlüyünə inananlarda baş verir. Belə bir xəstəliyə tutulmuş adamın ağılı olsa və insafla mühəkimə yürütsə, bilər ki, dünyada yaradılıb yox edilə bilən şeylər əbədi və sabit ola bilməzlər, əbədi və sabit olanlar zidd ünsürlərin əli çatmayan əqli kateqoriyalardır. Deməli, mümkün olmayan şeylərə tamah salmamalıdır, tamah salmasa, itirilən şeylərdən qəmlənməz, bəlkə əksinə, qalan şeyləri ələ getirməyə həvəs göstərər, daha saf və sevimliləri ələ getirməyə çalışar, təbiətində fəsad olanlardan qaçar, bir şeyə nail olduqda ondan yalnız lazımı qədər istifadə edər, şan-şövkət və qürrelənmək üçün "artıq" yığıb əlavələr toplamağı vacib hesab etməz, bundan sonra itirdiyinə heyifsilənməz, əlindən çıxandan kədərlənməz. Belə olduqda gileysiz rahatlıq, şikayətsiz şadlıq, təşvişsiz sevinc, iztirabsız fərh dövrü başlayar. Əks təqdirdə əbədi bir hüzn, sonsuz bir kədər əsiri olar, həmişə istədiyini itirməkdən, sevdiyini əldən verməkdən qorxar, dünyada daima nə işə yaranıb məhv olduğundan o qurtarmaq bilməyən bir intizar və məyusluq içində yaşar.

Qəm nədir bilməzsən bu dünyada sən:
Məhv olub gedənə heyifsilənməsən!

Xoşa gələn adətlərdən biri budur ki, olana sevinənsən, itənə təəssüf etməyənsən. Belə olduqda insan həmişə şad və xoşbəxt yaşar.

Kim bu adətə riayət etməyin və bu xasiyyətdən istifadə etməyin yaxşı və ya pis sifət olduğu haqqında şübhəyə düşüb tərəddüd etsə, qoy o, müxtəlif peşə və sənət sahiblərinin işinə, məqsədinə, qazancına, onların öz talelərindən razı qalıb sevindiklərinə, peşə və sənətlərinin, məsələn, dülgerlərin – dülgerliyin, tacirlərin – tacirliyin, dəlləklərin – dəlləkliyin, çörəkçilərin – çörəkçiliyin, xülasə, hərənin öz peşə və sənətinin məftunu olduğuna diqqət yetirməli və fikirləşməlidir; onlar zərərçülərini bu sənəti yaxşı bacarmadıqları, bu peşədən lazımı qədər məhəretlə istifadə edə bilmədikləri ilə əsaslandırılar, şadlıq və rahatlıqlarını, ağızlarının ləzzətini onlarda görürlər, bu sənəti itirərlərsə, məhv olacaqlarını güman edərlər, o qədər şişirdərlər ki, axırda ayəyə çevirib deyərlər: hər kəsin hər nəyi varsa, o da xoşdur, əzizim!

Bunun səbəbi adət və ənənəyə etiqad, ünsiyyətə etibar və sədəqətdir.

Deməli, fəzilətə sahib olmaq istəyən adam öz məslək və qayəsində bu yolu seçsə, məqsədinin sonu olan kamalın böyük mənafe yolundan kənara çıxmasa, cəhəlet zəncirində çırpınan, nadanlıq torunda çapalayan o camaatdan çox-çox yüksək olar, çünki bu haqdır, onlar nahaq; bu düzgün geniş yoldadır, onlar əyri və dar; onlar xəstə və bədbəxtidirlər, bu sağlam və xoşbəxt, bu, bəlkə də Allahın sevimlisidir, onlar düşməni. Onu da bilin ki, Allahın dostlarının hüzn və xofdan qorxuları olmaz.

Kindi (Allah ona rəhmət eləsin) "Hüznlərin dəf edilməsi" əsərində yazır: "Hüznün təbii olmadığı və adamlar tərəfindən ixtiyari şəkildə boyunlarına qoyulduğundan sübutu odur ki, sevdiyini itirən, istədiyindən məhrum olan hər kəs o hüznün səbəblərinə hikmət gözü ilə baxsa, həmin şeylərdən məhrum olan, lakin bu itkiyə dözüb sakitləşən adamlardan ibrət götürsə, hüznün nə zəruri, nə də təbii olmadığını başa düşər. Hər halda həm malik, həm məhrum təbii vəziyyətinə qayıdar, sakitləşib rahatlıq taparlar".

Biz övladlarının, əzizlərinin və dostlarının müsibətlərindən hüznə batanları, həddən artıq kədərlənib qəm çəkənləri çox müşahidə etmişik, az müddət keçdikdən sonra belələri zarafatlaşmağa, eys-ışrətə, gülüb-əylənməyə başlamış və onu tamamilə unutmuşdur. Eləcə də mal-dövlətini itirib, qəmə batan, əhvalı pozulub qanı qaralan adamların bir neçə gündən sonra sakitləşdiklərini, kefi kökəldiklərini, yeyib-içdiklərini çox görmüşük. Ona görədir ki, əmirəlmöminin Əli (Allahın kərəmi ondan əskik olmasın) buyurubdur: "Ya böyüklər kimi səbirli ol, sus, ya heyvanlar kimi özünü ələ al, kefini pozma".

Burada da həmin məna vardır.

Ağıllı adam xalqın halına diqqətlə nəzər salsə, bədbəxtlik və müsibətdə onlardan çox da fərqlənmədiyini görər.

Başqa məhrumiyyətlər nəticəsi olan "hüzn" mərezi baş verdikdə insan bir az dözümlü olsa, nəhayət, sakitləşib bu xəstəlikdən şəfa tapar. Ona görə belə adam öz hüznünü bürüzə verib başqalarını da məhzun etməyə razı olmamalıdır. Onu da bilməlidir ki, dünya malının əbədiyyətinə və onlardan fayda götürəcəklərinin həmişəliyinə bel bağlayan, qonaqlığa gedən o adama oxşar ki, içəri girdikdə bir şamamanın əldən-ələ gəzdiyini və hərənin bir dəfə iyləyib başqasına verdiyinə görə növbə ona çatanda tamahlana, ələ bilə ki, camaat o qədər adam içindən yalnız onu seçmiş və bu şamamanı onun üçün saxlamışlar.

Bu şamamanı ondan aldıqda xəcalət, dəhşət, təəssüf, həsrət onu bürüyər.

Bütün xalqın şerik olduğu ilahi əmanətlər və borclar da belədir, istədiyi vaxt istədiyi adama verər, istədiyi vaxt geri alır; əmanət verdiyi adamı məzəmmət edib danlar, arzu və istəklərindən məhrum edər, lakin adamın isə bundan xəbəri olmaz, tamahkar olduqda geri alınanda kədərlənər, beləliklə, əmanəti qaytarmaq istəmədiyi üçün günah iş tutmuş olar. Çünki qədirdanlığın ən kiçik şərti əmanəti, borcu, könüllü, özü də mümkün qədər tez qaytarmaqdan ibarətdir, xüsusilə o vaxt ki, əmanətçi ən qiymətli şeylərini verib, dəyørsizini istəsin. Ən qiymətli dəyərəkən ağıl və nəfs nəzərdə tutulur, bunlar həmin fəzilətlərdir ki, zalımların əli ora çatmaz, hakimlərin əmri orada işləməz, tamahkarlar ona şerik ola bilməzlər; bu fəzilətlər geri alınmaz, qaytarılmaz bir şəkildə bizə əta edilmişdir. Bizdən tələb edilən ən dəyərsiz şeylər də bizim xeyrimizə, bizim cinsimiz arasında ədaləti mühafizə etmək xatirindədir. Əgər hər itki üstündə qəmlənib kədərlənsək, gərək həmişə məhzun olaq. Deməli, ağıllı adam hər itki və zərər üçün qüssələyib yasa batmamalı, bacardığı qədər hüzn gətirən şeylərdən uzaq olmalıdır.

Böyüklərdən biri demişdir ki, əgər dünyanın yalnız bir cəzə eysi – burovuzluğu olsaydı, yenə də himmət sahibinin ona məhəl qoymamaq ixtiyarı var idi, alicənablar başqalarından burovuz almağı özlərinə əskiklik sayırlar.

Sokratdan soruşdular: “Sənin çox şad, az qəmli olmağının səbəbi nədir?” Dedi: “Mən heç bir şeyə tamah salmıram ki, o itəndə kədərlənəm”.

Həsədin əlacı. Həsəd ona deyirlər ki, biri paxıllığın çoxluğundan, mal toplayıb fayda götürməkdə başqalarından üstün olmağa can atsın və bunun üçün o, başqalarının əlində olanları öz əlinə keçirməyə çalışsın.

Bu rəzilətin səbəbi cəhalətlə acgözlülüğün birləşməsidir. Dünya malı öz təbiəti etibarilə azalib yox ola bildiyindən, onların hamısını toplayıb saxlamaq bir adam üçün müyəssər olmaz, toplasa da istifadə edə bilməz; cəhalət bu həqiqəti dərk etməyə mane olduqda acgözlülük həsəd yaratmağa imkan tapar. Lakin paxılın arzusu sonsuz olduğundan yerinə yetməz, nəticədə qəm və kədərdən başqa heç bir fayda götürməz. Bu iki rəzilətin əlacı həsədin əlacı kimidir və yalnız buna görə hüznə əlaqədar olaraq həsəddən danışıldı, əslində həsəd mürəkkəb xəstəliklərə daxil edilse, daha düzgün olar.

Kindi deyir ki, həsəd xəstəliklərin ən dəhşətlisi, şərhlərin ən mürdandır. Bu səbəbə görə filosoflar demişlər ki, kim düşmənlərinə şər

arzulayırsa, o, şerhlə dostluq etməlidir, şerhlə dost olana şər adam deyirlər. Ən şər adam ona deyirlər ki, düşməni olmayanlara da pislik arzulasın, dostları ilə də belə rəftar etsə, daha mürdar, daha çirkin sayırlar.

Deməli, paxıl ən şər adama deyirlər və o, həmişə qəmli olar, çünki xalqın xeyrini görəndə kədərlənər. Xalq isə həmişə xeyrli olar, deməli, həsədin də qəm və kədəri daimi olar. Paxıllığın ən mürdar və təhlükəli növü alimlər arasındakıdır. Dünya malı öz təbiəti etibarilə meydanın təngliyi, vaxtın darlığı, bolluğun yoxluğu, ehtiyac üzündən paxıllığa səbəb ola bilər, yəni təbiətən belə işləri bəyənəməyən bir adamı öz iradəsindən asılı olmayaraq, bir şeyi başqasından almağa sövq edə bilər. Filosoflar dünyanı uzun bir adamın üzərinə çəkilən qısa yorğana bənzətmişlər: başını örtəndə ayağına çatmaz, ayağını örtəndə başına.

Eləcə də əgər bir şey yalnız bir adama məxsus olsa, mütləq bir başqası ondan məhrum qalar. Elm isə bu qanundan kənardır, çünki onu işlətmək, sərif etmək, başqalarını öyrətmək, hamının malı etmək onun artmasına və kamala çatmasına səbəb olar, deməli, elmdə paxıllıq ehtiyacdən deyil, adamın zatından doğar. Onu da bil ki, qibtə ilə həsəd arasında fərq vardır.

Qibtə başqasına zərər gəlməmək şərti ilə onda olan kamal və istedad, ya xoşagələ bir şeyə malik olmaq arzusuna deyirlər, paxıllıqda isə bunların başqalarında olmaması bir məqsəd olaraq qarşıya qoyular.

Qibtə iki növdür: biri təriflənen, biri məzəmmətlənən. Təriflənen qibtə fəzilətlər və səadətlərə edilən qibtəyə deyilər, məzəmmətlənən qibtə şəhvət, ləzzətlərə edilən qibtəyə deyilər və hərəsliyə oxşar.

Həsəd haqqında bu qədər. Kim bu dediklərimizi başa düşsə, mənimsəyibse, qalanlarını da başa düşüb mənimsəmək onun üçün asan olar.

Başqa, məsələn: “yalan” kimi rəzilətlərin əlacı, səbəbləri və məqsədləri haqqında. Yaxşı düşünülse, məlum olar ki, insanı başqa canlılardan ayıran nitqdır, nitq fəzilətinin məqsədi isə başqalarının bilmədiklərini onlara deməkdir, yalanın məqsədi bunun əksidir. Deməli, yalnız bu son xasiyyətə malik olan adama deyirlər, məqsədi dövlətə, ya mənşəbə çatmaq, ümumiyyətlə, hər hansı bir şeyə hərəslik olar, əlamətləri (simptomları): sırtıqlıq, yaltaqlıq, gopçuluq, böhtan, iftira, qarayaxma və xəbərçilikdir.

Fikirləşdikdə səbəbi “qəzəb soltanı” (acgözlülük xəstəliyi – R.S.) və özündə olmayan istedadların varlığına yanlış etiqad olar, köməkçiləri:

nadanlıq, haqsızlıq, konazlıq, edabazlıq və lovğalıqdır. Əslində lovğalıq qorxaqlıqla yalançılıqdan təşekkül tapmış mürekkəb rəzilətdir.

Xəsislik. Yaxşı düşünülsə, səbəbinin kasıblıq və ehtiyac qorxusu, ya mal toplamaq həvəsi, ya şər və ziyankarlıq nəfsi, ya xalqın xeyrini istəməmək arzusu olduğu aşkara çıxar.

Riya. Yaxşı düşünülsə, onun həm sözdə, həm də işdə yalandan ibarət olduğu bilinər.

Bütün bu deyilənlərin hərəsinin ayrı-ayrı nədən ibarət olduqlarını və səbəblərini bilsə, başqa rəzilətlər kimi bunları da ortalıqdan qaldırmaq fəzilət arzulayan adamlar üçün asan olar. Bu müvəffəqiyyətdə Allah onlara kömək olsun.

Birinci məqalənin sonu çatdı, ikinci məqalənin əvvəli başlandı. Şükür olsun Allahın gözəl mərhəmətinə.

İKİNCİ MƏQALƏ

EVDARLIQ ELMİ HAQQINDA

Bu, beş fəsildən ibarətdir

BİRİNCİ FƏSİL

*Mənzilə olan ehtiyacın səbəbi,
onun əsasları və ən mühüm cəhətləri*

İnsan yaşamaq üçün yeməyə möhtacdır, insanın yeməyi isə başqa canlıları kimi ot-ələf və sudan ibarət deyil və təbiət tərəfindən hazır-nazir verilmir ki, aclıq və susuzluqlarını rəf etdikdən sonra arxayınlaşıb dincəlməyə başlasınlar. İnsanın qidası sənət və peşə olmadan, məsələn, əkmək, biçmək, təmizləmək, üyütmək, yoğurmaq və bişirmək olmadan mümkün deyildir, bunun üçün isə köməkçi işlər, kənd təsərrüfatı ləvazimatını düzəltməyi və işlətməyi bacarmaq, uzun müddət böyük əmək sərf etmək lazımdır. İnsanlar hər gün özlərinə lazım olan qədər məhsul hazırlaya bilmədiklərindən bu, yeməyin qurtarmasına, məişətin pozulmasına səbəb olur. Buna görə onlar ehtiyat toplamağa, onu başqa ehtiyacı olanlardan qorumağa məcburdurlar. Bunun üçün onları azuqə, zumarın xarab olmadığı, ayıq və yuxuda, gecə və gündüz zalımların, qoluzorhuların əli çatmadığı bir yerdə saxlamaq zəruriyyəti meydana çıxır, yeni mənzil tikməyə ehtiyac yaranır.

İnsanlar məhsul hazırlamaq üçün lazımı peşə və sənətlərlə məşğul olduqlarından öz ehtiyatlarını qorumağa imkanları olmaz, ona görə çox vaxt mənzildə oturub ehtiyatı qoruyan bir köməkçiye ehtiyac doğar. Bu ehtiyac şəxsən insanın özünün yaşaması üçündür. Lakin insanın yaşaması və davamı üçün doğub törədə bilən bir ciftə də ehtiyac vardır. Bu səbəbə görə ilahi hikmət elə bir təbiət yaratmışdır ki, bir kişi bir qadını özünə cift seçir, həm mənzili və başqa şeyləri qoruyan tapılır, həm nəslə artırmağa imkan yaranır, həm də ki bir şəxsə iki mühüm vəzifə şərti asanlıqla cəmləmiş olur.

Doğum baş tutduqdan, uşaq doğulduqdan sonra tərbiyəsi düz olmazsa, böyüdükdə onun da zəhməti valideynin boynuna düşər. Adamlar

artdıqca, yeni qadın, kişi, övladlar çoxaldıqca, bu adamların yeməklərini çatdırmaq, ehtiyaclarını ödəmək bir adam üçün çox çətin olar, köməkçilərə, xidmətçilərə ehtiyac yaranar və mənzilin rüknünü təşkil edən bu camaatın məişətini nizama salmaq məsələsi ortaya çıxar.

Buraya qədər deyilənlərdən məlum oldu ki, mənzilin, ailənin rüknləri beşdir: ata, ana, övlad, xidmətçi və azuqə. Hər çoxluğun nizama salınması onun tərkibinə daxil olan vahidlərin necə düzülməsindən asılı olduğundan mənzilin (evin, ailənin – R.S.) nizama salınması da həmin tərkibə daxil olanların necə düzülmələri haqqındakı sənətlə müəyyənləşdirilir. Adı çəkilənlər içərisində öz əməyi və səyi etibarilə ən mühüm ev sahibidir, ona görə də başçılıq və camaatın ixtiyarı ona verilmişdir ki, necə məsləhətdirsə, mənzili elə də idarə etsin. Çoban qoyun sürüsünü məsləhət bildiyi kimi otarıb müvafiq otlaq və çaylaqlara apardığı, qurddan, canavardan qoruyub, göy və yer bəlasından mühafizə etdiyi, yay, qış, gecə, gündüz münasib yerlərdə, lazımi şəkildə, həm yedirdib-ıçırtıdığı, həm yatırıb dincəltiyi kimi, mənzil başçısı da ərzaq və zumarın miqdarını, mənzil camaatının ehtiyac və rəftarını nəzərə alaraq onları tərifiyləyib danlamağa, mükafatlandırıb cəzalandırmağa, vədə verib könüllərini ələ almağa, dava – dalaşa yol verməməyə, mübahisələrinə son qoymağa, aralarında sülh və dostluq yaratmağa başlamalı, elə etməlidir ki, hərəsi özünə layiq dərəcəyə çatsın, rahat yaşamaları üçün necə lazımdırsa, aralarında elə də əmək bölgüsü və həmkarlıq olsun.

Bilmək lazımdır ki, burada “mənzil” dedikdə kəpik, palçıq və daşdan tikilən bina nəzərdə tutulmur, bu, elə xüsusi bir quruluşdur ki, orada orla arvad, valideynlə övlad, xidmət edilənlə xidmət edən, mal sahibi ilə mal arasında müəyyən münasibət olmalıdır, onların yaşadığı yerin taxtadan, daşdan, çadırdan, komadan, ağac kölgəsindən, mağara və ya köhüldən olması məsələnin mahiyyətini dəyişmir.

Deməli, mənzil qurma sənəti (buna ailə qurma hikməti də deyirlər) bu camaatın hamısının xeyrinə olan, məişətlərinin təminatını asanlaşdıran, mənəviyyatlarının inkişafını sürətləndirən, ümumun mənafeyini müdafiə edən bir elmdir.

Bütün insan təbəqələri, istər şah, istər rəiyyət, istər alim, istərsə nadan belə bir tədbir və quruluşa möhtac olduqlarından, hər kəs öz mərtəbəsində, özündən yuxarıdakının, yeni rəiyyətləri rəislərinin əmrlərinə tabe olmalıdırlar. Ümumə aid olan bu elmin faydası həm bu dünyada,

həm də o dünyada çoxdur və o, hamı üçün məcburidir. Buna görədir ki, şəriət sahibi buyurmuşdur: “Siz hamınız öz sürüsünü qorumağa məsul olan çobanlar kimsiniz”.

Qədim alimlər bu barədə çox söz demişlər. Lakin onların bu fənn haqqındakı kitabları yunan dilindən ərəb dilinə tərcümə edilmişdir. Bunlardan yalnız Əbrusun¹³² dediklərinin müxtəsər bir hissəsi sonrakı alimlərin ixtiyarında olmuşdur. Sonrakı alimlər düzgün rəy və təmiz zəhinlə bu sənəti cilalayaraq təkmilləşdirmiş, ağillərinin hökm verdiyi qədər onun qanun-qaydalarından nəticələr çıxarmış, böyük əmək sərf edərək onları sistmə salmış və kitab şəklində cildə vermişlər.

Xacə rəis Əbu Əli əl – Hüseyn ibn Abdullah İbn Sinanın¹³³ bu barədə qısa, lakin son dərəcə bəlağətlə yazılmış bir risaləsi vardır. O risalənin qısa məzmunu burada nəql ediləcək, qədim, sonrakı alimlərin dedikləri fikir və mülahizələr də ona yaraşlıq verəcəkdir. Allah qoysa fəzilət sahibləri özlərinin razılıq nəzəri ilə bu kitabı şərfəyab edərler.

Bilmək lazımdır ki, evdarlıq (ailə saxlamaq) sənətinin ümumi əsası təbibin insan bədeni tərkibləri arasındakı müvazinəti nəzərdə tutaraq saxlamasına bənzəyir. Bu müvazinət bədenin sağlamlığına, fəaliyyət bacarığının kamilliyinə dəlalət edər. Bu müvazinət (etidal) mövcud olduqca sağlamlıq da davam edər, pozulduqca sağlamlıq da aradan gedər. Üzvlərdən biri zərər gördükdə (təbib) onu müalicə edərkən bütün üzvlərin, xüsusilə ona yaxın olan, rəis üzvün mənafeyini nəzərə alar, birinci növbədə rəis (baş) üzvün, sonra isə o üzvün hayına qalar, bütün üzvlərin mənafeyi üçün həmin üzvün yarınması, ya ona dağ basılması lazımsa, onu da edər, fəsadın başqa üzvlərə keçməməsi üçün hətta onu bədənəndən ayıraraq kənara atmaqdan da çəkinməz.

Eləcə də ailə başçısı birinci növbədə ev əhlinin ümumi mənafeyinə riayət etməlidir. Hər şeydən əvvəl, ailənin tərkibi arasında olan müvazinətə və münasibətə fikir verməli, onu olduğu kimi saxlamaq, ya daha münasib şəkildə salmaq haqqında düşünməlidir. Sonra təbib bədenin hər üzvünü müalicə etdiyi kimi, o da ailənin hər üzvünü müayinədən keçirməli, onun hayına qalmalıdır. Ailə üzvlərinin hərəsinin bütün ailəyə olan nisbəti bədən üzvlərinin hərəsinin bütün bədənə olan nisbətinə oxşar, bəziləri rəis olar, bəziləri tabe, bir qismi çox əhəmiyyətli olar, bir qismi az, doğrudur, hər üzvün özünəməxsus münasibəti və fəaliyyəti olar, lakin bütün üzvlərin qarşılıqlı və şərikli fəaliyyəti ən bitkin fəaliyyət sayılır. Eləcə də hər ailə üzvünün özünə görə öz xasiyyəti,

öz təbiəti olar və müəyyən məqsədə çatmaq üçün fəaliyyət göstərər, beləliklə, bütün fəaliyyətləri məcmusundan evdə istənilən qayda – qanun yaranar. Bir tərəfdən təbib yerində hesab edilən, digər cəhətdən üzvlərin ən əhəmiyyətli olan ailə başçısı hər üzvün xasiyyətinə, təbiətinə, qabiliyyətinə və fəaliyyətinə bələd olmalı, onların birgə işinin ən münasib nəticə verəcəyi şəraiti bilməli və onların hərəsini ev saxlamaq, ailə dolandırmaq qayda – qanunlarının tələb etdiyi dərəcəyə çatdırmalı, bir xəstəlik baş versə, aradan qaldırmalıdır.

Dediyimiz kimi, ev dolandırmaq peşə, sənətə daxil edilməsə də, bir sənətkarlıqdır.

Yaşayış yerindən ibarət olan binaların üstünlüyünə gəldikdə, bünövrələri möhkəm, tavanları yüksək, qapıları geniş olmalıdır ki, şey –şüy daşmada, ya başqa bir iş olanda çətinlik əmələ gəlməsin. Kişilərin məskəni qadınlarınkindən böyük, hər fəslin, hər mövsümün özünə müvafiq yeri hazır olmalıdır, ərzaq və zumar saxlanılan anbarlar etibarlı və möhkəm olmalı, müxtəlif bələdlərdən, məsələn, yanmaq, batmaq, sel aparmaq, qurd–quşdan salamat saxlama və s. üçün əvvəldən hazırlıq görülməlidir.

İnsanların yaşadığı yerdə qorunması lazım olan ev seçərkən əsasən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: sahənin böyüklüyü, tavanın ucalığı, buxarının genişliyi, ətrafının sıxlığı, məhəlləsinin əmin-amanlığı, şəraitinin münasibliyi. Hamısından vacibi etibarlı və yaxşı qonşu seçməlidir ki, pis fitnə–fəsad törədən, əziyyət verən, narahat edən qonşuluq beləsindən arxayın olsun, oğru, qorxu və tənhalıq dəhşətinin nə olduğunu bilməsin. Filosof Əflatun zərgərlər məhəlləsində ev tutmuşdu. Bunda nə hikmət olduğunu soruşdular. Buyurdu: “Yuxu gözümə qalib gəlib oxumağa və fikirləşməyə mane olduqda, onların karastılarının səsi məni yatmağa qoymasın” Yaxşısını Allah bilir.

İKİNCİ FƏSİL

Siyasi (idarəetmə), mal-zumar toplamaq qaydaları haqqında

Keçən fəsildə qeyd etdiyimiz kimi, insanlar ərzaq, azuqə və zumar toplamaq məcburiyyətində qaldıqlarından və bunların bir qismi uzun müddət davam gətirə bilməyib xarab olduğundan bütün mallardan ehtiyat toplayıb saxlamaq lazım gəlir ki, bunlardan bəziləri xarab olsa, heç olmasa davamlıları salamat qalsın.

Keçən məqalədə xatırladığımız kimi, müamilə, müaşirət, alver, mükafat, hədiyyə və sairə üçün: müvazinət, tarazlıq ümumi meyar və “kiçik vicdan” hesab edilən pula (dinara) ehtiyac yaranır. Onun vücudunun mərhəməti, çəkisinin yüngüllüyü, bir çox başqa mallara mübadilə qabiliyyəti nəticəsində mal və azuqələri bir yerdən başqa uzaq yerlərə göndərmək xeyli asanlaşar, belə ki, çox mala dəyişdirilə bilən az çəkili pulun zəhmətsiz və məşəqqətsiz bir yerdən başqa yerə aparılması onun qiymətinə alına biləcək o qədər mal və ərzağın həmin yerdən həmin yerə aparılması kimi olar.

Bundan əlavə onun maya dəyərinin çoxluğu, təbiətinin möhkəmliyi, davamlılığını təmin edən tərkibinin sabitliyi bir sıra faydalı və əlverişli xüsusiyyətlər kəsb etməsinə səbəb olmuşdur. Onun dəyişdirilməsi ya fənaya getməsi mal və ərzaq əldə etmək üçün sərf edilmiş əmək və zəhmətin itirilməsi və ya hədəre getməsi kimi olar. Pulun bu xüsusiyyəti onun bütün xalqlar arasında yayılmasına, bütün insanların mənafeyinin sistemə salınmasına səbəb oldu, təbiətində məişət işlərini nizama salmaq istedadı olduğundan, o, bu hikmət incilərini ilahi bir lütf, əbədi bir mərhəmət sayəsində imkandan həqiqətə, potensial qüvvədən hərəkətə çevirdi, başqa sənətlərdə olduğu kimi, insanlar burada da müəyyən qayda–qanunlar toplamağa və yaratmağa məcbur oldular. Girişdən sonra deməliyik ki, mala üç nöqtəyi–nəzərdən yanaşmaq olar: birinci – gəlir; ikinci – mühafizə; üçüncü – çıxar.

Gəlir – səbəbi istedad və təşəbbüslə ya bağlı olar, ya da yox.

Birinci – sənət və ticarət kimi, ikinci – miras, bəxşiş və hədiyyə kimi.

Ticarət maya ilə əlaqədar olduğundan, maya da zərər nəticəsində əldən çıxma bildiyindən, peşə və sənətdən sabitlik və davamlılıq onda ola bilməz.

Gəlir əldə etmək üçün, əsasən, üç şərti yerinə yetirmək lazımdır: birinci – zülmə yol verməmək; ikinci – rüsvayçılığa yol verməmək; üçüncü – alçaqlığa yol verməmək.

Zülm – pulda, çəkiddə, ölçüdə aldatmaq, əliyərilik və oğurluqla əldə edilən gəlir.

Rüsvayçılıq – təlxəklik, yaltaqlıq, başqalarına əyilməklə əldə edilən gəlir.

Alçaqlıq – şərəfli sənətlər durduğu halda, alçaq sənətlərlə məşğul olmaqla əldə edilən gəlir.

Sənətlər üç cür olur: birinci – şərəfli, ikinci – alçaq, üçüncü – orta.

Şərəfli sənət o sənətlərə deyilir ki, bədənin deyil, nəfsin xeyrinə olsun. Bunlara azadların sənəti və ya mürüvvət sahiblərinin sənəti də deyilir. Onların əksəriyyəti üç sinfə daxildir:

Birinci – ağılın cövhərinə aid olanlar, məsələn: düzgün fikir, doğru məşvərət, xeyirxah məsləhət. Bu, vəzirlərin sənətidir.

İkinci – ədəb və elmə aid olanlar, məsələn: katiblik, natiqlik, nücum, tibb, hündəsə. Bu ədiblərin və alimlərin sənətidir.

Üçüncü – qüvvə və şücaətə aid olanlar, məsələn: at çapmaq, qılınç oynatmaq, səngər almaq, qələbə çalmaq. Bu, hərbcilərin sənətidir.

Alçaq sənətlər də üç yere bölünər:

Birinci – bütün xalqın ziyanına aid olanlar, məsələn: möhtəklik, sehrbazlıq. Bu, fırıldaqçılığın peşəsidir.

İkinci – fəzilətlərdən birinin ziddinə aid olanlar, məsələn: təlxəklik, mütrüblük, qumarbazlıq. Bu, səfehələrin peşəsidir.

Üçüncü – məzəcin nifrətinə səbəb olanlar, məsələn: həcəmətçilik, dabbəgahıq, süpürgəçilik. Bu məzəci alçaq şeyləri çəkənlərin peşəsidir.

Məzəcin nəyi çəkib-çəkməməsi əqli kateqoriyalara zidd olmadığından sonuncu peşə qəbih hesab edilməz. Ehtiyac vaxtı hamı onunla məşğul ola bilər, əvvəlinci iki sinif peşə isə qəbahətdir, onlara yol verilməməlidir.

Orta sənətlər. Başqa sənət və peşələr də vardır ki, bunların bəziləri zəruri, məsələn, əkinçilik; bəziləri qeyri zəruri, məsələn, rəngsazlıq; bəziləri sadə, məsələn, dülgərlik, dəmirçilik; bəziləri mürəkkəb, məsələn, qapıçılıq, bıçaqçılıq.

Kim hansı sənətkar adlanırsa, o sənətdə aşağı mərtəbə ilə razılaşıb irəliləməli, daha yüksək dərəcəyə qalxmalı, ixtisasında səhlənkarlığa yol verməməlidir.

Bilmək lazımdır ki, insan üçün xoş güzərandan daha gözəl heç bir şey ola bilməz, bunun ən şərəfli vasitəsi isə ədalətli, iffətli, mürüvvətli, insafli, namuslu əmək və sənətdir, bu isə öz növbəsində höccətçilik, tamahkarlıq, səhlənkarlıq, tənbellik, süründürməçilik və bu kimi nalayiq işlərdən əl çəkmədən mümkün deyildir.

Baha satmaq, adam aldatmaq, dava-dalaş salmaq, çirkin işlərlə məşğul olmaq, arsızlıq, rüsvayçılıq, həyasızlıq, şikayətbazlıq, camaatın vaxtını almaq, xalqı işdən qoymaq kimi yollar ilə ələ gətirilən mal nə qədər çox olsa da, ondan qaçmaq vacibdir, belə mürdar çirkablara bulaşmamış gəlir nə qədər az olsa da, onu daha əziz, daha təmiz, daha bərəkətli saymaq lazımdır.

Malı toplayıb mühafizə etməyə gəldikdə, demək lazımdır ki, yenidən istehsal olmadan mal toplamaq və onu saxlamaq mümkün olmaz, çünki xərc etmək zəruridir. Xərc etməkdə isə üç şərti gözləmək lazımdır:

Birinci – ev əhlinin məişətinə xələl gəlməməlidir;

İkinci – heysiyyət və şərəfə xələl gəlməməlidir. İmkan olan yerdə ehtiyacı olanları məhrum etmək şərəfli adamlara yaraşmaz, heysiyyət və izzəti nəfsi qorumaq üçün mal-dövləti əsirgəmək alicənablıqdan uzaq olar.

Üçüncü – xəsislik və hərəslik xəstəliyinə tutulmamalıdır.

Bu üç şərt gözləndikdən sonra mal yığıb saxlamaq olar, lakin onun da üç şərti var:

Birinci – çıxar gəlirə bərabər deyil, ondan az olmalıdır.

İkinci – yenidən istehsal edilə bilməyən və ya ələ gətirilə bilməyən şeylər, məsələn, yenidən tikdirmək mümkün olmayan mülk, yiyəsi üçün son dərəcə əziz olan, lakin bir daha tapılmasına ümid gəlməyən cavahir əldən verilməməlidir.

Üçüncü – birdəfəlik, təsadüfi çox gəlir verən peşədənsə, etibarlı, az da olsa daimi gəlirli bir işi olmalıdır.

Ağıllı adam ehtiyat toplamaq, azuqə, zumar saxlamaq işlərində fürsəti əldən verməz, ehtiyac vaxtlarında, qıtlıq düşdükdə, zəmanə üz döndərdikdə, təbii fəlakət baş verdikdə, xəstəliklər yayıldıqda ondan istifadə eder.

Deyiblər ki, dövlətin, pulun, varidatın bir hissəsini sənətə, əldə sərmayə etməyə; bir hissəsini əmtəə, ev ləvazimatı, geyim-gecim, ehtiyat, azuqə, zumara; bir hissəsini mülk, torpaq, mal-qaraya vermək lazımdır ki, birinə zərər dəyəndə o biri ikisi salamat qalsın və əvəzi çıxsin. Lakin xərc və çıxar dörd şeydən çəkinməlidir:

Birinci – qıymamaq və boğazı qurutmaq. Bu, o deməkdir ki, özünə və ev əhlinə xərciyyəyi az-az verəsən, xərc zəruri olan yerdə imtina edəsən;

İkinci – israfçılıq və qədrini bilməmək. Bu o deməkdir ki, lazım olmayan “eyş-işrət”, “zövq-ləzzət” kimi şeylərə pul xərcləyəsən və ya iş gördürəndə yersiz artıq verəsən.

Üçüncü – riya və lovgahıq. Bu, o deməkdir ki, bir məqama ya vəziyyəyə çatmaq üçün riyakarlıq edəsən, sonra da öyünəsən.

Dördüncüsü – xamlıq və naşılıq. Bu, o deməkdir ki, bəzi yerdə lazım olduğundan çox xərcləyəsən, bəzən az.

Malın sərf edilməsi üç sinfə bölünə bilər:

Birinci – dəyanət və şəriət üçün xərclənənlər, məsələn, sədəqə və zəkat kimi;

İkinci – səxavət və alicənablıq üçün xərclənənlər, məsələn, hədiyyələr, töhfələr, bəxşilər və xələtlər.

Üçüncü – zəruri şeyləri yerinə yetirmək, zərərli işlərdən yaxa qurtarmaq üçün xərclənənlər. Zəruri şeylər: yeyib-içmək, geyinib-keçinmək, ev ləvazimatı və bu kimi şeylərə verilən xərc. Zərərli işlər: malı, izzəti nəfsi qoluzorlulardan, dəlillərdən qorumaq üçün onlara verilən xərc.

Böyük Yaradana yaxınlaşmaq məqsədi güdən birinci sinif xərclərdə, əsasən, dörd şərtə riayət edilməlidir:

Birinci – nə verirsə, öz xoşuna və ürəkəçliyi ilə verməlidir, nə zahirdə, nə ürəyində ona heyifsilənib təəssüf etməməlidir.

İkinci – ibadət etdiyinə nə verirsə, mükafat almaq, cəzadan xilas olmaq, şöhrət qazanmaq, gözdən pərdə asmaq xatirinə deyil, xalis niyyətlə verilməlidir.

Üçüncü – əksərən xəstə yatan yoxsullara kömək etməlidir. Dilənçilərə də sədəqə verə bilər, lakin birinciləri ikincilərdən qabağa salmamalıdır, çünki gizləndirilən kömək aşkardakılardan daha savab sayılır.

Dördüncü – haqqı olanların sirrini açmamalı, elədiyi yaxşılığı başqalarına çaxmamalıdır.

Fəzilət sahiblərinin əməllərindən hesab edilən ikinci növ xərcdə beş şərti gözlemək lazımdır:

Birinci – tələsmək lazımdır ki, ovsanaya düşsün.

İkinci – gizlin vermək lazımdır ki, kərəmətə oxşasın.

Üçüncü – qiymətə bəha, dəyərcə böyük olsa da, onu ucuz və kiçik kimi qələmə vermək lazımdır.

Dördüncü – böyük fasilə vermək lazım deyil ki, unudulmasın.

Beşinci – yerli-yerində vermək lazımdır ki, şoranlıqda ökilən toxum kimi zay olmasın.

Üçüncü sinifdə yalnız bir şərtə riayət edilməlidir ki, o da orta həddi bilməkdir. Lakin zəruri şeyləri ələ gətirmək üçün edilən xərc ifrata meyl etməli, zərərli işlərdən yaxa qurtarmaq üçün isə azlığa təmayül göstərilməlidir.

Hər şəraitdə orta hədd mühafizə edilə bilsə, insan tənə vuranların tənəsindən, qeybət qıranların qeybətindən xilas olar. Bunun səbəbi odur ki, əksər təbiətdə insaf və ədalət az; paxıllıq, həsəd, küdurət isə çoxdur.

Xülasə, qara camaatın fikrinə görə irz-namusu qorumaq üçün daha çox, əyan-əşrafın əqidəsinə görə isə, daha az xərc lazımdır; birincilər israfçılığa, ikincilər xəsisliyə meyl edirlər.

Var-dövləti xərcləmək üçün lazım olan ümumi qayda-qanunlar bunlardır. Əlbəttə, ağıllı adamlar bu mətləbin inceliklərini gözəl başa düşürlər. İnşallah, belə də olar.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Ailə dolandırmaq və evdarlıq qaydaları haqqında

Evlənməyin səbəbi iki şey olmalıdır: malın mühafizəsi, nəslin davamı. Burada şəhvetin söndürülməsi, ya başqa məqsədin güdülməsi doğru olmaz.

Yaxşı arvad malda, böyüklükdə, ev dolandırmaqda kişinin şəriki olar, hər bir yere getdikdə onun yerini tutar. Arvadın ən yaxşısı odur ki, ağıl, dəyanət, iffət, həya, ismət, rıqqət və nəzakətdə, üzüyolalıqda, ərinin sözüne baxmaqda, fədakarlıqda, dostluqda tayı-bərabəri olmaya, qohum-əqrəbalı arasında vüqarlı, hörmətli, hümmətli hesab edilə, doğumlu ola, tərbiyə verməkdə, səliqə yaratmaqda, pul xərcləməkdə, təsərrüfatı idarə etməkdə mahirlik göstərə, qayğıkeşliyi, mehribanlıq, şux təbiəti, xoş xasiyyəti ərinin könlünü açmağa, dərini dağıtmağa səbəb ola.

Azad qadın quldan yaxşıdır, çünki özgələrinin dolanacağına fikir verməyə, qohum-əqrəbaya bağlılığa, dostlarla mehribanlıq, düşmənlə müdaraya, məişət işlərində kömək etməyə, oğul-uşağa yaxşı baxmağa, yaramaz işlərlə məşğul olmamağa daha çox meyl göstərə.

Bakirə bakirə olmayandan daha yaxşıdır: ərin tərbiyəsini qəbul etməyə, onun xasiyyətinə uyğunlaşmağa, qayda-qanununa tabe olmağa daha çox meyl edər, bunlarla yanaşı özü – gözəl, əsl – necib, ailəsi – dövlətli isə, bütün məziyyətlər bir yere toplanmış olar, üstünə əlavəyə heç bir ehtiyac qalmaz.

Bu xüsusiyyətlərin bəzisi olmasa da ağıl, iffət (ismət) və həya mütləq vacibdir. Yerdə qalan üç xüsusiyyət: gözəllik, sərvət, əsil-nəbəbi o birilərdən üstün tutmaq, din və dünya işlərinə xələl gətirib fəlakət və həlakətə səbəb ola bilər.

Qadını gözəlliyi xatirinə almaq doğru deyildir. Gözəlliklə iffət əzəldə bir yerdə olurlar, çünki gözəl qadına gözü düşən çox olar,

ağıllarının zoifliyindən davam gətirə bilməyib gönü suya verərlər. Belə evlənmələrin aqibəti ya qeyrətsizliklə yaşayıb rüsvayçılıqla ölmək, hər iki dünyada biabır olmaqla, ya da mal-dövlət sərf edib müxtəlif tədbirlərə əl atmaq, qəm və kədəro batmaqla nəticələnər.

Deməli, orta gözəlliklə kifayətlənmək, burada da etidallığa (ortabablığa) riayət etmək lazımdır. Eləcə də qadını dövləti xatirinə almaq düzgün hesab edilə bilməz. Qadınların dövlətliyi onların qürrəsinə, üstünlüyünə, hökmranlıq iddiasına düşməsinə səbəb olar, ərə pul verdiyi üçün ona nöker, xidmətçi, köməkçi gözü ilə baxar, ona məhəl qoymaz, qiymət verməz, belə ailədə məişəti öz məcrasına qaytarmaq üçün onu alt-üst etmək, yenidən qurmaq lazım gəlir.

Kişi ilə arvad arasında kəbin kəsildikdən və nikah qanunlaşdırıldıqdan sonra arvad saxlamaqda ər üç üsuldan istifadə etməlidir: birinci-zəhm, ikinci-kəramət, üçüncü –baş qarışdırma.

Zəhm ona deyər ki, ər lap birinci gündən arvadın gözünün odunu ala, elə edə ki, onun ömrələrini yerinə yetirməkdə, göstərişlərinə əməl etməkdə arvad heç bir səhlənkarlığa yol verməsin. Bu ailə dolandırmağın ən böyük şərtidir. Bu şərt balaca pozulsa, qadında dikbaşlıq meyilləri güclənər, özbaşnalıq qapıları onun üzünə açılar, bununla kifayətlənməyib əri özünə tabe etməyə çalışar, şiltaqlıqlarını yerinə yetirməyə məcbur edər, əlində oyuncağa çevirər, sonra nə istəsə, ərinin başına o oyunu açar, onun əli ilə də öz mətləbinə çatar. Deməli, amir məmura çevrilər, rəis tabeliyə keçər, hakim məhkumluğa düşər. Bu hal və minvalın axırı hər ikisi üçün acınacaqlı olar, dedi-qodu, davadalaş başlayar, o qədər xoşagəlməz hadisələr, biabırçılıqlar və rüsvayçılıqlar ortaya çıxar ki, onların qarşısını almaq, üstünü basdırmaq heç kəsə mümkün olmaz.

Kəramət ona deyər ki, arvadın məhəbbət və şəfəqqətini artıran şeyləri ondan osirgəməyəsən. O, bunları itirə biləcəyindən qorxaraq, ev işlərinə diqqətini artırar, ərinin sözüne baxıb hayına qalar və beləliklə, ailədə məhribanlıq və qayda-qanun olar. Bu baxımdan kəramətin növləri altıdır:

Birinci – ümumiyyətlə, onu gözəl saxlayasan.

İkinci – üzünü örtməkdə, başqalarından gizlənməkdə həddən artıq tələbkar olasan, elə edəsən ki, qəddindən, izindən, səsindən də yad bir adamın xəbəri olmasın.

Üçüncü – ilk günlərdən başlayaraq cvdarlıq haqqında onunla məsləhətləşsən, lakin elə etməyəsən ki, tabelikdən çıxmaq həvəsinə düşsən.

Dördüncü – ailənin mənafeyi yol verdiyi dərəcədə ərzaqdan istifadə etmək, xidmətçiləri işlətməkdə ona tam ixtiyar verəsən.

Beşinci – onun ailəsi, qohum-əqrəbası ilə məhriban dolanıb, kömək göstərmək, yaxınlıq etməkdə laqeyd olmayasan.

Altıncı – onda leyaqət və qabiliyyət hiss etdikdə, başqa qadın gözəllik, dövlət, əsil-nəsəb, qohum-əqrəbaca daha şərəfli olsa da, onun üstünə günü olmamalıdır, çünki ağıllarında olan nöqsana baxmayaraq, arvadların təbiətində elə bir qeyrət gizlənməmiş olar ki, bu, onları məişətin pozulmasına, evin dağılmasına, fışq-fəsad törəməsinə gətirib çıxaran qəbahət, rəzalət və başqa rüsvayçılıqlara sövq edər.

Burada şahlar istisnadır, çünki onların evlənməkdən qərəzi çoxlu övlad və nəvə-nəticə olar, şah xidmətindəki qadınlar qul səviyyəsinədərlər. Buna baxmayaraq, onlar da belə işlərdən imtina etsələr daha yaxşıdır, çünki ər ailədə bədəndə olan ürək kimidir. Bir ürək iki bədənə həyat mənbəyi ola bilmədiyi kimi, bir kişi də iki ailədə nizam yarada bilməz.

Başını qarışdırmaq ona deyilir ki, qadın həmişə evlə, onu nizama salmaq, avadanlığın hayına qalmaq və başqa bu kimi işlərlə məşğul ola; insan nəfəsi tənbəlliyə meyl etməyə, zoruri və qeyri-zərurilər görülməmiş qalmaya.

Arvadın ev işləri, övlad tərbiyəsi, xidmətçi nəzəreti kimi işlərdən başı ayılsa, ailənin nizam-intizamına xələl gətirə bilən məsələ haqqında fikirləşməyə vaxt tapar, bəzək-düzək vurmaq, gəzməyə getmək, başqa kişilərə baxmağa başlayar, həm ev işləri tökülüb qalar, həm əri onun gözündə qiymətdən düşüb alçalar, başqa kişiləri gördükcə öz ərinə xor baxar, eləcə də ona gözü düşənlərin sayı çoxalar, yaramaz əməllərə həvəsi artar, nəticədə ailə pozulduqdan, namus ləkələndikdən, rüsvayçılıq yayıldıqdan sonra hər iki dünya əzab və əziyyətə çevrilər.

Ər arvad saxlamaqda üç şeydən özünü saxlamalıdır:

Birinci – arvadının məhəbbətindən ölsə, onun eşqindən dəli-divanə olsa, sevgisindən aqlını çaşdırsa, elə etməlidir ki, arvadın xəbəri olmasın, özünü saxlaya bilməyə, eşq əlacı haqqında deyilənlərə əməl etməlidir. Hər halda eşqini gizlətməlidir, əks təqdirdə bundan çox fəsadiar törəyə bilər.

İkinci – ümumi işlərdə arvadla məsləhətləşməməli, öz sirrini ona verməməli, malının-mayasının bir qismini ondan gizli saxlamalıdır, çünki onların belə işlərdən başı çıxmadığı üçün verəcəkləri yanlış məsləhətlər böyük zərər gətirər.

Üçüncü – arvadını nabeləd qadınlara dostlaşmağa, xüsusilə kişilərin eşqbazlıq maceralarından danışanlara qulaq asmağa qoymamalıdır, əlbəttə, elələrini evə buraxmamalıdır. Belələri çox böyük bədbəxtliyə səbəb olurlar. Ən təhlükəlisi kişi meclislərində olmuş qarıların nağıllarıdır.

Hədəslərdə deyilir ki, qadınlara “Yusif surəsi”¹³⁴ öyrənmək qadağandır, çünki elə əhvalatlara qulaq asmaq onları iffətdən kənara çıxmağa sövq edər. Şərabı da qəti qadağan etmək lazımdır, şərab nə qədər az olsa da, yenə də hissləri oynatmağa, şəhvəti oyandırmağa səbəb olar. Qadınlarda bu iki xasiyyətdən daha pisi ola bilməz.

Arvadlar da öz erlərinə layiq olmaq, onların gözlərində hörmətlərini qaldırmaq üçün beş şərtə riayət etməlidirlər:

Birinci – iffətli olmaq;

İkinci – razı qalmaq;

Üçüncü – qorxmaq;

Dördüncü – yaxşı arvadlıq eləmək və ərinin sözündən çıxmamaq;

Beşinci – eys-ışrətdə, bəzək-düzəkdə az tələbkarlıq etmək.

Filosoflar deyiblər ki, yaxşı qadın – ana, dost və kənis; pis arvad isə zalım, düşmən və oğrulara oxşayar.

Ləyaqətli qadını ona görə anaya oxşatmışlar ki, ərinin yanında olmasını istər, səfərə gedəndə darıxar, onun arzu və istəklərini yerinə yetirməkdə əzab-əziyyətdə dözər, ana da övladı üçün belə edər.

Dosta ona görə oxşatmışlar ki, əri nə versə, razı qalar, vermədiyini üzrlü sayar, malını ondan əsirgəməz, heç yerdə onun əleyhinə çıxmaz.

Kənizə ona görə oxşatmışlar ki, qayğı göstərməkdə, qulluq etməkdə əlindən gələni əsirgəməz; ərinin danlağına dözər, eyiblərini örtər, tərifiylər, çörəyini itirməz, ərinin xoşuna gəlmədiyi işləri görmez.

Ləyaqətsiz arvadı ona görə zalıma oxşatmışlar ki, işləməyi sevməz, söyüşkən olar, qara yaxar, tez-tez özündən çıxar, ərinin nəyi bəyənib, nəyi xoşlamadığını bilməz, qulluqçu və xidmətçilərə rahatlıq verməz.

Düşməne ona görə oxşatmışlar ki, ərini təhqir edər, alçalır, davadalaş salar, açıqdan-açığa abırını alar, şikayət edib əleyhinə iş qaldırır, eyiblərini aləmə yayar.

Oğrulara ona görə oxşatmışlar ki, ərinin malına xəyanət edər, ehtiyac olmadan pul istər, var-dövlətini dağıdır, ona lazım olan şeyləri kənara paylar, zahirdə dostcasına göz yaş axıdır, batində öz mənafeyini ərindən yüksək tutar.

Bədcins arvada rast gələnin birçə çarəsi vardır: boşayıb canını qurtara. Pis arvadla bir yerdə yaşamaq canavarla və ya əfi ilanla bir yerdə olmaqdan təhlükəlidir.

Can qurtarmaq çətin olduqda dörd hiylə işlətmək lazımdır:

Birinci – mal verməlidir. İzzəti-nəfsi qorumaq, irz-namusu saxlamaq mal saxlamaqdan yaxşıdır; çox mal verib canını xilas edə bilirsə, o malı az hesab etmək lazımdır, maldan keçmək candan əl çəkməkdən həmişə ucuz olar.

İkinci – qanıqaralıq salmaq, tündxasiyyətliliyə başlamaq, xəyanətə səbəb olmamaq şərti ilə cinsi yaxınlıq etməməyə başlamaq lazımdır.

Üçüncü – üstüörtülü kinayəli sözlər demək, qoca arvadlara oxşadığını söyləmək, onda kin və nifrət oyandırmaq, başqa ərə getməyə rəğbət yaratmaq, gəzməyə getməyə evdən uzaqlaşdırmağa vadar etmək lazımdır ki, bəlkə birinə rast gəlib ayrılmağa razı ola, xülasə, qorxutmaq, şirnikdirmək və mümkün ola bilən bütün vasitələrə əl atılmalıdır ki, başdan ələyə biləsən.

Dördüncü – bütün bunlar bir nəticə verməyib başqa tədbir tapmadıqda onu tərk edib uzaq bir səfərə getməlidir, lakin ona elə bir ağır şərait yaratmalıdır ki, o, ümidini itirib ayrılmağa məcbur olsun.

Ərəb müdrikləri (filosofları) beş cür arvadın qaçmaq vacib olduğunu demişlər: “hənnanə”, “mənnanə”, “ənnanə”, “kiyyət əl-qəfa”, “xəzra üd-dəmən”.

“Hənnanə” – başqa kişidən uşağı olan və təzə ərinin dövləti ilə onlara mehribanlıq göstərən qadına deyirlər.

“Mənnanə” – öz dövləti ilə ərinin boynuna minnət qoyan qadına deyirlər.

“Ənnanə” – əvvəllər daha yaxşı yaşamış, ya daha dövlətli ər görmüş, indiki halından və ərindən daima şikayət edən arvada deyirlər.

“Kiyyət əl-qəfa” – elə əxlaqsız qadına deyirlər ki, əri ayağını bir yana qoycaq özünə başqa bir kişi tapar, ərinin adını bədnam edər.

“Xəzra üd-dəmən” – bədcins gözəl arvada deyirlər, onu “yaşıl təzək” adlandırmışlar.

Arvad dolandırmaq şərtlərini bilməyən adamlara gəldikdə, birinci növbədə heç evlənməmişləri göstərmək lazımdır, bunlar ortada yeyib qıraqda gəzər, arvad örtükləri altında nələr gizləndiyini bilməzlər. Pis arvadların törətdiyi fəsadlar sonsuz, qisasları isə nəhayətsizdir, bunlardan biri arvadın özünü öldürməsi, digəri başqasını arvad üstündə öldürməsi olar.

Övlad saxlamaq və tərbiyə etmək qaydaları haqqında

Uşaq olcaq ilk növbədə ona yaxşı bir ad qoymaq lazımdır. Namünasib ad qoysalar, bütün ömrü boyu bundan xəcalət çəkər, qanı qaralar. Sonra ağıllı və sağlam bir dayo tapmaq lazımdır, çünki pis adət və xəstəliyin çoxu süd vasitəsi ilə uşağa keçər:

Südəmər bir uşaq tutmamış maya,
Tutmayın siz, axmaq, xəstə bir daya,
Süd ilə bədənə girərsə azar,
O, bədəndən, yalnız öləndə çıxar!

Uşaq süddən ayrıldıqdan sonra hələ əxlaq korlanmağa vaxt tapmamış onu tərbiyə etməyə, nizam-intizama öyrətməyə başlamaq lazımdır. Uşaq təbiətində olan fitri nöqsanlara görə, pis adətlərə meyl edə biləcəyindən vaxtından əvvəl onun qarşısını almaq, təbiətini nəzərdə tutmaqla əxlaqını saflaşdırmaq gərəkdir, yəni hansı təmiz qüvvə uşaqda özünü əvvəl büruzə verirsə, onun da təkmilləşdirilməsi əvvəle salınmalıdır.

Uşaqda təmiz, idrakı qüvvələrdən ən əvvəl utanmaq, həya əlamətləri özünü göstərir. Deməli, diqqət edilməli, fikir verilməlidir: əgər uşaq hoyahdırsa, əksər halda başını aşağı salıb sırtıqlıq etmirsə, bu onun nəcibliyinə sübutdur; bu, o deməkdir ki, onun nəfsi çirkin əməllərdən ikrah edib, gözəl işlərə meyl göstərir, bu əlamət həmin istedadın uşaqda olduğuna dəlalət edir. Belə isə həmin uşağın tərbiyəsinə xüsusi fikir verməli, heç bir şeyi əsirgəməməli, istedadın sönüb getməsinə yol verilməməlidir.

Tərbiyənin birinci şərti budur ki, uşağı onun təbiətini korlaya biləcək adamlarla və şeylərlə oturub-durmağa, oynamağa qoymayasan, çünki uşaq nəfsi sadə olar, ətrafdakıların xasiyyətini tez götürər.

Uşağı mehribanlıq və məhəbbət doğuran kəramətlərlə tərbiyə etmək lazımdır, xüsusilə ağıla, şüura, idraka təsir edən başa salmaq yolu ilə; pul vermək, şirnikləndirmək, əsil-nəsəbə aid olan şeylərlə yox.

Bundan sonra adət-ənənə, davranış qaydaları, dini vəzifələri öyrətmək, onları yerinə yetirməyə təhrik etmək, tabe olmadıqda tənbeh vermək, xeyirli işləri onun yanında tərifləmək, zərərli şeyləri isə pisləmək məsləhətdir. Onda yaxşı bir hərəkət baş verdikdə həvəsləndirib atırmaq, kiçik bir nöqsan gördükdə isə danlayıb qarşısını almaq lazımdır.

Çox yemək, çox içmək, bahalı, dəbli paltar geyməyi onun gözündən salmalı; qarınqululuq, əyyaşlıq, modabazlıq və başqa bu kimi xasiyyətlərin onun qəlbinə yol tapmasına imkan verilməməlidir. Bəzək-düzlüklü paltarların arvadlara aid olduğu təlqin edilməli, ağıllı kişilərin, böyük adamların sadə geyindikləri ona başa salınmalıdır.

Elə ki razı oldu, qulağı belə şeylərlə doldu, təkrar edildiyindən adətə keçər. Bunun əleyhinə gedənləri, ziddini edənləri, xüsusilə həmyaşıdlarını, tay-tuşlarını yaxına buraxmamalıdır.

Uşaqlarda pis adətlərə, bəd əməllərə nifrət yaratmaq lazımdır. Uşaq inkişafın ilk anlarında çoxlu səhvlərə yol verər, qəbahətli iş görər, çox zaman yalançı, paxıl, oğru, xəbərçi, tərs və inadkar olar, füzulluq eləyər, dediyindən əl çəkməz, başqalarını da zərərli və xoşagəlməz iş tutmağa vadar edər, sonra isə tənbeh və tərbiyə yaşı keçər. Deməli, uşağı körpəlikdən tərbiyə etmək lazımdır. Sonra dərs öyrətməyə, təlimə başlarlar, hikmətli kəlamlar, tərbiyəvi şeirlər əzbərlədələr ki, öyrətmək istedikləri şeylər yadında qalsın, mənasını unutmasın. Əvvəl "rəcəz"¹³⁵, sonra "qəsidi"¹³⁶ oxudular. Eşq, şərab, səhvet və ehtiras törənməyən qəzəllərdən, məsələn, İmrül Qeys¹³⁷, Əbu Nüvas¹³⁸ kimilərin şeirlərindən qaçmaq lazımdır. Onları zəriflik və insan təbiətini incələşdirən hesab edənlər yanılır, belə şeirlərin yeniyetmələri korladığını nəzərdən qaçırlar.

Uşaqda xoşagəlmən bir hərəkət baş verdikdə onu tərifləyib həvəsləndirmək lazımdır, lakin əks hallarda hər dəqiqə danlayıb başına vurmaq doğru deyildir: "qəbahətli iş görübsən", bəlkə belələrinin səhv, bilməmək üzündən etdiyini demək yaxşıdır ki, sınılmasın. Bir daha təkrar etməsə, üstü vurulmamalıdır, təkrar edilsə, möhkəm danlamalı, belə işlərin yaramazlığı şişirdilməli və qadağan edilməlidir.

Çox danlamağı adət edib hər şeyi qadağan etməkdən çəkinmək lazımdır, bu, sırtıqlaşmağa, acığa düşüb həmin işi bir də görməyə sövq edər (insan qadağan olunmuş şeylərə həvəskar olar); nəsihətə qulaq asmaqdan bezər, zəhləsi gedər, "qorxaq" olmadığını nəzərə çarpdırmaq xatirinə bəd əməllərə başlayar, bəlkə daha incə hiylələrə əl atar.

Birinci növbədə səhvani qüvvəni tərbiyə etməyə, yemək qayda-qanunlarını öyrətməyə başlamaq lazımdır. Biz bu bərdə sonra danışacağıq, başa salınmalıdır ki, yeməkdən məqsəd səhətdir, ləzzət deyildir, çünki qida yaşamaq və sağlam qalmaq üçündür. O achiq və susuzluğu müalicə edən dava-dərmana oxşayar, dərmanı dad almaq üçün atma-dıqları kimi, təamı də ləzzət çəkmək üçün yeməzlər.

Xörəkləri rəngarəng və cürbəcür hazırlayıb onu yeməyə təhrik etmək lazım deyildir, orta bir xörəyə alışdırıb iştahasını sabitləşdirməyə, adi yeməklə kifayətləndirib daha ləzzətliyə hərislik göstərməmək vərdişi tərbiyə etməyə çalışılmalıdır, aradır yavan yeməyə öyrədilsə, məsləhətdir. Bu adət yoxsullar üçün yaxşıdırsa, varlılar üçün daha yaxşıdır. Uşağa şam xörəyini səhər yeməyindən çox vermək lazımdır. Səhər yeməyini çox yesə, yuxu basar, zehni kütləşər. Əti az yedirsələr çəviklik, ayıqlıq, şənlik, oynaqlıq, anlaqlıq və s.-yə xeyri olar. Halva, meyvə yeməyə qoymamalıdır, bunlar ishala səbəb olar. Xörək arasında su içməyə icazə verilməməli, həddi-büluga çatmamış şerab, məstədicici içkilər qadağan edilməlidir, çünki bunlar onun nəfsinə və bədəninə zərər vurur, qəzəb, çılgınlıq, həşvət və ehtirasını artırır; onu içki məclislərinə aparmamalıdır. Əlbəttə, alimlər, fazillər və şairlər məclisi istisnadır. Belə məclislərdən ona fayda gələ bilər.

Nalayıq sözlər eşitmək, şit zarafatlara qulaq asmaq, lağlağların şahidi olmaqdan çəkindirilməli, təlim-tərbiyə tapşırıqlarını yerinə yetirib tam yorulmayınca ona yemək verilməməlidir.

Elə etmək lazımdır ki, heç bir şeyi gizlətməsin, bir şeyi gizlətmək onun qəbahətli iş olduğunu başa düşməyi göstərir, o, bir qəbahətli iş gizlədildimi, başqa qəbahətli işləri də gizlətməyə cəsarət edər.

Çox yatağanlığı qadağan etmək lazımdır. Çox yatmaq zehni kütləşdirir, hafizəni öldürür, bədəni lırtlaşdırır, insanı süst edər. Gündüz yatmağa qoymamalı, yumşaq, rahat paltar geydirməməli, bərkə-boşa öyrətməli, yayda sərin sərdəbə və nazik tullərə, qışda isti otaq və qalın kürklərə öyrətməməli, çox yerimək, hərəkət etmək, at minmək, əziyyət çəkməyə adət etməli, əksləri qadağan olunmalıdır, oturub-durmaq qaydaları, susub-danışmaq üsulları öyrədilməlidir. Biz bu barədə aşağıda danışacağıq.

Saçlarına xüsusi siğal verib, əyninə qadınlara məxsus bəzək-düzlüklü paltar geydirməməli, ehtiyac olmadıqca barmağına üzük keçirməməlidir. Yaxın adamları, ata-babaları, mal-dövlətləri, yeyib-içimləri, geyim-gecimləri ilə lovğalanmağa icazə verilməməlidir. Hamıya qarşı təvazökar olmaq, yaxın adamlara hörmət qoymaq təlqin edilməli, özündən zəiflərə əl qaldırıb özündən güclülərə boyun əymək, tay-tuşlarına paxıllıq etmək qadağan olunmalıdır. Yalan danışmağın qabağı alınmalıdır, istər yalandan, istərsə doğrudan and içməyə yol verilməməlidir, and içmək, ümumiyyətlə, hamı üçün pis adətdir. Böyük adam-

ların bəlkə də, yalan danışmağa ehtiyacı olsun, lakin uşaqların buna qətiyyətlə ehtiyacı ola bilməz.

Az danışmağı, susmağı, soruşanda cavab verməyi, böyüklərə qulaq asmağı öyrətməli, nalayıq sözlər, söyüşlər, yersiz kəlmələr işlətməkdən utandırmalı, gözəl, zərif, xoş kəlmələrdən istifadə etdikdə tərifləməli, belə danışığa adət etməyə hüsn-rəğbət oymatmalıdır. O, özünə müəlliminə, özündən yaşca böyük olanlara hörmət və xidmət etməyi bilməlidir. Böyük adamların övladları belə davranış qaydalarına daha çox möhtacdırlar. Onun müəllimi ağıllı, vicdanlı, əxlaq normalarına, uşaq ruhiyyəsinə bələd, şirin danışmaqda, insafli rəftarda, vüqarlı, zəhmli davranışda, pak və təmizlikdə məşhur, şahların xasiyyətindən, adət və ənənələrindən, eys-ışrətlərindən, məclis və söhbətlərindən bixəbər, camaatın hər təbəqəsi ilə danışmağı bacaran, rəzil və alçaq adamlardan qaçan olmalıdır. Böyük adamların yaxşı tərbiyə görmüş, gözəl adətlər əldə etmiş uşaqları onunla bir məktəbdə oxumalıdır ki, darıxmasın və onlardan öyrənsin, başqa şagirdləri gördükdə qibtə əmələ gəlsin, beh-bəhse girsin, elmə həvəsi artsın.

Müəllim təlim-tərbiyə vaxtı döydükdə çıxır bə feryad qoparmamalı, yalvar-yaxara başlamamalıdır, nökrəxasiyyət və zəif adamlar belə edirlər.

Birinci dəfə döymək az, lakin bərk olmalıdır ki, gözü qorxsun, o qələti etməyə bir də cəsarəti çatmasın. Xüsusi səbəb olmadıqda başqa uşaqları danlamağa qoymamalı, günahları olduqda isə təhrik etməli, yaxşı iş gördükdə, kömək göstərdikdə tərifləməli, mükafat verilməlidir ki, insanlara yardım etmək onun qanına işləsin, adətə keçsin.

Qızıl və gümüşü, pulgirliyi onun gözündən salmaq lazımdır. Qızıl və gümüşün gətirdiyi kədəri heç əfi ilan zəhəri də gətirə bilməz.

Hər vaxt oynamaq istəsə, icazə verilməlidir, lakin oyun gözəl olmalıdır, yorub əldən salmamalı, qanını qaraltmamalı, zehni kütləşdirməməli, təlim və tərbiyəsinə çətinləşdirməməlidir. Ata, ana, müəllimə itaət etməyi, onlara həmişə böyük və hörmət gözü ilə baxıb, onlardan qorxmağı təlqin etmək lazımdır; bu adət hamı üçün yaxşıdır, cavanlar üçün isə daha gözəldir. Bu qanun əsasında tərbiyə etmək fəzilətlərə məhəbbət, rəzilətlərə nifrət yaradar, nəfsi şəhvət və ləzzətdən mühafizə edər, o barədə fikir sərf etməyə qoymaz, tərəqqinin ən yüksək pilləsinə qalxmağa səbəb olar. Sonra ona gözəl yaşamaq, hal əhli olmaq, səmərəli oylənmək, xoş danışmaq, az düşmən qazanmaq, çox dost əldə etmək, kərəmetli və fəzilətli adamlarla oturub-durmağı öyrətmək lazımdır.

Elə ki uşaqlıq dövrü keçdi, adamların nə üçün və necə yaşadıklarını başa düşməyə başladı, o zaman ona sərvətin, mal-dövlətin, mülkün, torpağın, qul, kənz, ilxı, fərş və sairənin insan səhhəti və xoş güzəran üçün olduğunu anlatmalı, sağlamlığını qorumağı, xəstəlik və bədbəxtlikdən uzaq olmağı, ömür nə qədər vəfa edərsə, o qədər bu qaydanı saxlayıb rahat yaşamağı, bədəni ləzzətlərə nəfəsi əziyyətləri qatmamağı məsləhət görmək lazımdır.

Elm dalısınca getsə, dediyimiz kimi, əvvəlcə tədricən əxlaq dərsi vermək, sonra isə hikmət nəzəriyyəsinə keçmək lazımdır ki, uşaqlıqda əzbərləmə və təqlid etmə (imitasiya) yolu ilə əldə etdiyi biliklərin mənasını anlasın, özü də bilmədən qazanmış olduğu səadətə nə qədər böyük olduğunu başa düşsün, böyüklərinə təşəkkür etsin, özü sevensin.

İlk növbədə uşağın təbiətinə, nəyə qabil olduğuna nəzər yetirmək, ağılfərəsətine fikir vermək, müşahidə nəticəsində onu fitrətində hansı sənətə və elmə çox meyl olduğunu müəyyənləşdirmək, sonra isə həmin işlə də məşğul etdirmək vacibdir, çünki hamının bütün peşə və sənətə qabiliyyəti cyni olmaz, yoxsa insanların hamısı ən şərəfətli sənətlə məşğul olardı.

Təbiətlərdə olan bu fərqlər və ziddiyyətlərdə, istedad müxtəlifliyi və qabiliyyətlərdə dərin bir sirt, incə bir hikmət vardır ki, bəşəriyyətin mövcudluğu, cəmiyyətin davamiyyəti onlara bağlıdır. Kimin nəyə qabiliyyəti varsa, onunla məşğul olsa, tez nəticə verir, böyük sənətkar olar, əks təqdirdə zəhmət hədəf gedər, ömür puç olar.

Hansı fənni öyrənmək, o sahədə ixtisas sahibi olmaq istəyirsə, o fənlə əlaqəsi olan bütün elmlər və sənətlərlə tanış olmağa həvəs göstərməlidir, məsələn, yazı-pozu sahəsində mütəxəssis olmaq istəyən xəttatlığı, natiqliyi, mirzəliyi, katibliyi, xətibliyi və bu kimi şeyləri bilməlidir, gözəl şeirlər oxumağı, şirin nağıllar, məzəli rəvayətlər, duzlu hekayətlər, gülməli lətifələr danışmağı bacarmalı, divan hesablarından və başqa əlaqədar elmlərdən, ədəbi fənlərdən başı çıxmalı, imkan olduqda, yerdə qalanları öyrənməkdən də imtina etməməlidir, çünki bilik öyrənməkdə laqeydlilik ən murdar və ən təhlükəli xasiyyətdir. Əgər uşaqlıqda bir sənəti qavramaq qabiliyyəti tapmayıblarsa, lazımı karəsti və şərait yoxsa, onu həmin sənəti öyrənməyə vadar etmək lazım deyildir, çünki sənət və peşə fənlərində öyrətmək və öyrənmək sırası vardır, burada hər işə başlayarkən böyük diqqət, səbir, əmək, iradə və ardı-

cılıq tələb olunur. Burada atlanıb qabağa keçmələrə, buraxıb irəli getmələrə yol vermək, bir şeyi öyrənməmiş, o birisini başlamaq olmaz. Hər fənnin tədrisində fitri istedadı inkişaf etdirən, səhhətə zərər verməyən, zəhni itilədən, zəkamı parıldadan, zövqü artırən üsullardan istifadə olunmalı, peşə vərdişinə keçməlidir. Elə ki sənətlərdən biri işlətməyə öyrədildi, onunla güzəran keçirtməyə məcbur edilməlidir, qoy cilalandırıb təcrübəsini artırsın, aşağı mərtəbədə ən yuxarı dərəcəyə çatdırsın, incəliklərinə incəliklər əlavə etsin, nəzəri əsaslarını tapsın, bununla yanaşı pul qazanmaq yollarını öyrənsin, yaşamaq qaydalarına bələd olsun, işləri idarə etmək ustalığına yiyələnsin.

Dövlətli uşaqlarının əksəriyyəti dövlətə arxayın olduqlarından sənət və mərifətdən məhrum olurlar, dünya dəyişdikdə yoxsullaşar, əziyyətə, dost və düşmən məzəmmətine məruz qalırlar. Elə ki uşaq bir sənəti öyrənib qurtardı, arvad alıb evini ayırmaq yaxşıdır.

Fars şahlarında belə bir adət var imiş, övladlarına qulluqçular və xidmətçilər əhatəsində tərbiyə verməzmişlər, etibarlı adamlarla bir yərə göndərənlərmiş ki, yeyib-icməkdə, geyimdə çətinlik çəksinlər, çox yemək, təmtəraqlı geyinməkdən çəkinsinlər, onların əhvalatı haqqında çox yazılmışdır, islam dövründə Deyləmi¹³⁵ rəislərində də bu rəsm var imiş.

Deyilmişlərin əksinə tərbiyə olunmuş adam, çətin ədəb öyrənər, xüsusilə yaş keçmiş olsa, lakin nöqsanını başa düşüb vərdişləri tərgitmək üsulunu bilse, ona əməl etsə, səy göstərsə, xeyirxahlarla oturub-dursa, bəlkə bir şey alına.

Həkim Sokratdan soruşdular: "Sən nə üçün çox vaxt yeniyetmələrlə həmsöhbət olursan?" Dedi: "Ona görə ki, nazik və tər budaqları düzəltmək asandır, təravəti getmiş, qabığı qurumuş, üzü berkimiş ağacı düzəltmək isə mümkün deyildir".

Oğlanları böyütmək qaydası belədir.

Qızlara da onlara layiq və müvafiq bu kimi üsullar tətbiq etmək lazımdır. Onlara evdarlıq, yaşınmaq, vüqarlı olmaq, iffət, həya, qadınlar haqqında dediyimiz başqa xüsusiyyətlər öyrədilməlidir. Qadınlar üçün gözəl hesab edilən sənətlər öyrədilməli, həddi-bülüğa çatcaq babına öretilməlidir.

Övlad tərbiyyəsi məsələsini danışmış qurtardığımızdan, bu fəslə yeri gəldikcə şərh edib, müfəssəl danışacağımıza vəd etdiyimiz ədəb mə-

sələlərinin izahı ilə qurtarmaq istəyirik, qoy uşaqlar oxuyub öyrənsinlər, ondan fayda götürsünlər. Hərçənd bütün adamlar belə məsələlərlə maraqlanmalı, özlərinin ona ehtiyacı olmadıqları ilə kifayətlənməməlidirlər. Bu məsələnin bu fəslə daxil edilməsi də uşaqların ona daha çox ehtiyacı olduğuna görə deyildir, məqsəd odur ki, onlar bunu təkmilləşdirib daha çox inkişaf etsinlər. Allah onlara bu işdə xeyirxah və kömək olsun.

Söz demək qaydaları haqqında

Çox danışmamalı, başqasının sözünü yarımçıq kəsməməli, başqasının nağıl etdiyi hekayət və ya rəvayəti bilirsə, bunu üzə vurmamalı və onun danışdığı qurtarmasına imkan yaratmalıdır. Başqasından soruşulana cavab verməməli, ümumidən edilən sualda camaatı qabaqlayıb tələsik irəli düşməməlidir. Biri cavab verməklə məşğul isə, daha qəbil cavab verməyə qadir olsa da səbir etməli, o, sözünü qurtardıqdan sonra, öz cavabını verməlidir, lakin əvvəlkinə tənə etməməlidir. Onun yanında iki adam söhbət edərsə, qarışmamalı, ondan gizlədilsə, gizlin qulaq asmamalıdır; özləri müraciət etməsələr, söhbətə qoşulmamalıdır.

Böyükklərlə danışarkən kinayə işlətməməli, nə berkdən, nə yavaşdan, mülayim səsle sözünü deməlidir. Danışdığı məsələ qəlizdirsə, aydın misallarla izah etməyə çalışmalıdır, başqa hallarda qısa və yığcam danışmalıdır. Yabancı kəlmələr işlətməməli, qondarma ibarələr düzəltməməli, ona deyilənlərə axıra qədər qulaq asmamış cavab verməməli, deyəcəyi fikri beynində bişirməmiş dilinə gətirməməli, ehtiyac olmadan sözü təkrar etməməlidir, ehtiyac üzündən təkrar lazım olduqda tərəddüd göstərməməlidir. Nalayıq sözlər işlətməməli, dilini söyüşə öyrətməməli, zərurət üzündən eyib kəlməyə ehtiyac yarandıqda onu obrazlı, məcazi ibarələrlə anlatmalı, şux və zərif ifadələrdən qaçmamalı, hər məclisə münasib danışmağı bacarmalıdır. Söz vaxtı əl-qolunu işə salmamalı, qaş-gözüni oynatmamalıdır. Belə hərəkətləri yalnız danışılan əhvalat tələb etdikdə nəzakətli və gözəl bir tərzdə göstərmək olar.

Yalan, doğru üstündə məclisdə höcət etməməli, xüsusilə böyükklər və səfəhlərlə; yalvar-yaxar təsir etməyən adama yalvarmamalı, münaqişə və mübahisədə rəqibin haqlı olduğunu gördükdə üstünlüyü ona verməlidir.

Avam, uşaq, arvad, divanə və sərxoş adamların söhbətindən bacardıqca uzaq gəzməlidir. Başa düşməyən adama incə və üstüörtülü söz deməməli, danışqda nəzakətli olmalı, heç kəsin işini, sözünü, hərəkətini pis şəkildə ona-buna çatdırmamalı, qorxulu şeylər yaymamalıdır. Böyük bir adam qarşısına çıxsə, əvvəl sözə başlamaq süyümlü olar.

Qeybet, böhtan, iftira, yalançılıqdan çəkinməli, heç vaxt belə şeyə yol verməməli, o xasiyyətli adamlarla ünsiyyət saxlamamalı, onlara qulaq asmaqdan nifrət etməlidir. Ümumiyyətlə, az danışmalı, çox eşitməlidir.

Bir filosofdan soruşdular: "Nə üçün az danışır, çox qulaq asırsan?" Dedi: "Çünkü mənə iki qulaq veriblər, bir dil, yəni: iki eşit, bir de".

Oturub-durmaq adətləri, hərəkət və sükut qaydaları

Çox yüngül yeriyib tələsməməlidir: bu, yüngüllük və yelbeynliyə dəlalət edir; çox ağır yeriyib ləngiməməlidir: bu, kəsalet və tənbelliyə dəlalət edir. Təkəbbürlü adamlar kimi özünü çəke-çəke yeriməməli, arvadlar və ədəbazlar kimi özünü burcudə-burcudə irəliləməməli, əllərini yanına sıxmamalı və yellədə-yellədə getməməlidir. Bütün hallarda həddi gözləməlidir. Yeriyəndə çox o yan-bu yana baxmamalıdır, bu, gözüdağınıq, huşu yerində olmayanların işidir; həmişə başını aşağı salmamalıdır; bu, qəmli, kəderli və fikri yerində olmayanların işidir.

Minməkdə də orta həddi gözləmək lazımdır. Oturmaqda da belə edilməlidir: ayağını uzatmamalı, ayaqlarını bir-birinin üzərinə aşırmamalı, dizi üstə oturmamalı. Dizi üstə yalnız şah, müəllim, ata və bunlara bərabər adamlar qarşısında oturlar. Başını dizi üstə qoymamalı, əlinə dayamamalı, bu, qəm və kəder əlamətidir; boynunu yana əyməməli, saçını və bədəninin başqa üzvü ilə oynamamalı, barmağını ağız-burnuna soxmamalı, barmaqlarını və bədəninin başqa üzvlərini şaqqıldatmamalıdır.

Berkdən əsnəməməli, camaatın qabağında uzanmamalı, adamların yanında burununun fırtığını yerə atmamalı, eləcə də tüpürməməli; çox ehtiyac olduqda elə etməlidir ki, camaat səsini eşitməsin, boş əli, etəyi, qolu ilə ağız-burnunu silməməli, çox tüpürməyi adət etməməlidir. Bir məclisə getdikdə öz yerini bilməli, nə yuxarı, nə də aşağıda oturmamalıdır. Oturan adamın ən böyüyü odursa, harada gəlsə otura bilər, harada otursa, ora məclisin başı hesab edilir. Qərrib isə öz yerində oturmasa,

başə düşdükdə öz yerinə keçməli, öz yerini tutulmuş görəsə, hay-küy qaldırmadan, ürəyinə bir şey salmadan, yavaşca məclisi tərk etməlidir.

Camaat arasında əlindən və üzündən başqa heç yeri açıq olmamalı, böyüklərinin yanında ayağı yalın, dizi çıırmaqlı gəzməməli, heç yerdə, istər təklikdə, istərsə cütlükdə dizdən göbəyə qədər bədəni çılpaq görünməməlidir.

Bir adamın hüsurunda yuxulamamalı, dalı üstə də yatmamalı, xüsusilə xoruldayan olsa, çünki dalı üstə yatmaq xorultunun səsini artırır. Camaat arasında yuxu güc gəlsə, durub gəzməli, mümkün deyilsə, bir şey haqqında fikirləşməklə yuxuya qalib gəlməli, mürgüləməməlidir. Əgər camaat içərisində olsa və hamı yatsa, onlara qoşulmalı, ya oradan çıxmalı, yatanlar içində tək oyaq qalınmamalı, ümumiyyətlə, elə etməli ki, camaatın zəhmətinə və ya nifrətinə səbəb olmayasan. Heç bir məclisdə heç kəsə yük olmamalıdır.

Bu adətlərin bəziləri ona çətin görünərsə, öz-özündə fikirləşməlidir ki, bu adəb üçün sərf edilən zəhmətə, tənbeh və məzəmmətə dözmək adəbsizlik üzündən baş verə biləcək əzab-əziyyətdən yüngüldür, onda asan görünər.

Yemək qaydaları haqqında

Əvvəlcə əli, ağızı, burunu tər-təmiz yuyub, sonra süfrə başına gələrler; süfrə başında oturmaq masabəyi deyilsə, dərhal yeməyə başlamamalıdır. Yeyərkən üst-başını bulamamalı, üç barmaqla yeməli, ağızını böyük açmamalı, tikələri iri-iri götürüb tez-tez içəri ötürməməli, yeməyi ağızda gəvələməməli, barmaqı yalamamalı, xörəyin rənginə diqqətlə baxmamalı, onu iyləməməli və seçməməli. Ləzzətli xörək azdırsa, ləlöyünlük etməməli, başqasının qarşısına qoymalı, yağlı barmaqalarını çörəyə, duza vurub onları bulaşdırmamalı, onunla süfrə başında oturanların üzünə baxıb tikələrinə göz dikməməli, xörəyi öz qabağından yeməli, ağızına apardığı sümük və bu kimi şeyləri süfrəyə, çörək üzərinə qoymamalı, tikəsində sümük və ya tük olsa, elə çıxarmalıdır ki, heç kəs bilməsin.

Başqasında görərkən nifrət etdiyi hərəkətlər onun özündən baş verməməlidir. Xörəyini elə yeməlidir ki, ondan sonra biri onun qalan xörəyini yemək istəsə, iyrenməsin. Ağızından çıxardığını, tikəsinin ar-

tığını süfrəyə, kasaya, çörək üstünə qoymamalıdır. Doymuş olsa da, başqalarına nisbətən süfrədən çox tez əl çəkməməli, onlar da yeyib qurtarana qədər səbr edib gözləməlidir. Başqaları əlini çəkibsə, ac olsa da əlini çəkməlidir. Öz evində, yad adam olmayan yerdə yeyə bilər. Yemək vaxtı su içməyə ehtiyac olsa, horultu ilə deyil, yavaş-yavaş, qurtum-qurtum içməlidir.

Dişini təmizləmək istədikdə bir tərəfə çəkilməli, dili ilə ayıra bildiklərini udmalı, diş çöpü ilə çıxardıqlarını adamların görmədiyi bir yərə atmalıdır. Camaat arasında dişini qurdalamaqdan özünü saxlamalıdır.

Əlini yuduqda barmaqalarının arasının, dirnaqlarının altının təmizliyinə və qurulanmasına xüsusi fikir verməlidir. Eləcə də dodaqların, ağızın, dişlərin yuyulub təmizlənməsində diqqətli olmalı, quruldatmamalı, təstə tüpürməməli, ağızdakı suyu geri boşaldarkən əl ilə ağızın üstünü örtməli, əl yumaqda başqalarından qabağa düşməyə can atmamalı. Yeməzəndən əvvəl əl yuyulursa, masabəyinin hamıdan qabaq əl yuması gərəkdir.

Şərab içmək qaydaları

Şərab məclisinə düşdükdə axmaq adamın yaxınlığında oturmaqdan çəkinməli, özünə layıq ağıllı bir tay-tuşunun yanında əyləşməlidir. Vəziyyətə münasib, hala müvafiq zərif hekayələr, incə şeirlər bilirsə, deyib dostları əyləndirməli, qaradınməz oturmayıb məclisi şənləndirməlidir.

Camaatdan yaşda, vəzifədə kiçiksə, qulaq asmağı məsləhətdir. Məclisdə çalğı varsa, naqqallığa¹⁴⁰ başlamamalı, nədimin sözünü kəsməməlidir. Hər yerdə, bütün hallarda böyüklərə hörmət etməli, başqalarını da nəzərdən qaçırmamalıdır.

Heç yerdə, heç vaxt sərxoş olan qədər içməməlidir, dində və dünyada heç bir fəzilət ağıldan və ayıqlıqdan gözəl ola bilmədiyi kimi, heç bir rəzilət də ağılı itirmək və sərxoşluq etməkdən iyrenməli ola bilməz.

Dağılma mövqeyi çatmazdan əvvəl həriflərdən keflənmiş olsə, onların məclisini tərk edib getmək, ya bir fənd işlədib, məstlərin başını əkmək lazımdır. Ümumiyyətlə, kefli adamların mübahisəsinə baş qoşmamalı, onların arasına girməməlidir, lakin bu mübahisə dava-dalaşa və düşmənçiliyə səbəb ola bilərsə, mütləq işə qarışmalı, onları ayırmalıdır.

Şərab içməyi yaxşı bacarırsa, özü çox hərəslilik göstərməməli, camaatı da içməyə məcbur etməməlidir.

Həmbadələrindən içməkdə əli olmayan varsa, ona tənə vurmamalı, başı gicəllənsə, ürəyi bulansa, heç kəsə sezdirmədən kömək edib məclisdən kənara çıxarmalı, sifraqla etdikdən sonra geti qayıtmağa qoymamalı.

Başqalarının qabağından meyvə, göyerti götürməməli, çoxlu şirniyyat yeməməli, dostlarının hər birinə ona layiq çərəz təklif etməlidir.

Məclisi tək ələ alıb hamını öyləndirməyə çalışmamalıdır. Hər adam məclis ələ ala bilməz, əlsə də çox davam etməz, özünü gülünc vəziyyətə qoyar, hörmətdən düşər. Məclisdə bir gözəl olsa, gözü düşsə də, çox baxmamalı, imkanı olsa da çox danışmamalıdır. Çalğıcı və xanəndəyə sifariş verməməlidir, qalxıb getmək vaxtının çatdığını hiss etdikdə durub öz evinə getməyə cəhd etməli, mümkün olmasa, məclisdən uzaq bir yer tapıb yatmalıdır.

Bacardıqca şahların, öz tayı olmayanların, ona xoş üz göstərməyənlərin məclisinə getməməlidir. Məcburiyyət üzündən gedəsi olsa, az oturmalı, oranı tez tərk etməlidir. Əlbəttə, axmaq və nalayiq adamların məclisinə ayaq qoymamalıdır. Əgər məstlik üzündən, özü də bilmədən belə təhlükəli bir yerə gedib çıxsın, oranın kefbazları qır-saqqız olub, onun da oturmasını təklif etsələr, razı olmamalı, sərxoşluğuna salıb oradan uzaqlaşmalı, ya bir bəhanə tapıb canını qurtarmalıdır.

Ədəb-ərkan qaydalarından danışacağımızı vəd etdiyimiz bunlardır. Hərçənd bu növ qayda-qanunların həddi-hüdudu yoxdur, zaman və məkandan asılı olaraq, onlar dəyişilir, müxtəlif olur. Lakin yaxşı davranış, xeyirli əməl qanunlarının əsaslarına yiyələnmiş ağıllı və fəzilətli adamlar şəraitdən asılı olaraq, hər bir işi necə icra etməkdə çətinlik çəkməz, ümumi müddəalardan xüsusi nəticələr çıxarmaq, vəziyyətin incəliklərini duymaq onlar üçün asan olar, çünki hər bir şəraitdə ağıldan daha ədalətli hakim ola bilməz. Doğrusunu Allah yaxşı bilir.

Kitab yazılıb qurtardıqdan sonra əlavə edilmiş fəsil

Bu kitab yazılıb qurtardıqdan, dünyanın şahı vəfat etdikdən (Allahın behiştə onun yeri olsun) otuz il sonra, altı yüz altmış üçüncü il aylarının birində, bir çox fəzilət fənlərində hamıdan yüksəkdə duran, dünya böyüklərindən biri, əmirlər əmiri, dövlətin şanı şöhrəti, dinin şərəfi, aləmin fəxri Əbdül Əziz Nişaburi (Allah onun köməkçilərini çox, calalını əbədi etsin) gəlib buraya çıxdı. Öz şah nəzərləri ilə bu kitabı mütləq edib,

onu şərəfləndirdi və buyurdu ki, bu kitabda fəzilətlərdən bəhs edilən yerdə son dərəcə böyük bir fəzilət unudulubdur, o da Allah buyruğu olan ata-ana haqqını yerinə yetirməkdir. Necə ki, o böyük Yaradan özü əmr etmişdir: “Allah belə buyurmuşdur, ondan və valideynlərdən başqa, heç kəsə sitayiş etməyib ehsan verməyəsiz”.

Əlbəttə, fəzilətin təbliği, onun əksi olan rəzilətin, yəni ata-anaya ağ olmağın tənbehi haqqında da bir şey deyilməli idi.

Bu kitabın müəllifi, hərçənd yeri gəldikdə, söz düşdükdə gah açıq, gah da üstüörtülü həmin məsələyə toxunmuşdur, lakin bu irad düz tutulduğundan o boşluğu öz yerində doldurmaq üçün ikinci məqalənin övlad tərbiyəsinə aid olan dördüncü fəsilə bu bərdə bir neçə sətir əlavə edildi. Həmin əlavə budur:

Ata-anaların haqqını yerinə yetirmək, onların razılığını qazanmaq yolları haqqında. Bu kitabın birinci məqaləsinin ikinci hissəsinin yedinci fəsilində ədalətin başqa-başqa fəzilətlərdən üstünlüyü, ədalətin növləri və hallarının şərh bölməsində, qısa da olsa məlumat verilmişdir, balaca ağıl işlətməklə onları başa düşmək çətin deyildir, orada böyük Yaradanın nemətlərindən danışılmış, ədalətin tələb etdiyi kimi, onların müqabilində hər kəsin bacardığı qədər şükür etmələrinin vacibliyi göstərilmişdir. Sonra böyük Yaradanın əta etdiyi nemətlər içərisində ən çox şükür edilib haqqı ödəniləsi valideynin övladlarına etdiyi yaxşılıqlar qeyd edilmişdir. Əvvəla, ona görə ki, ata övladın ana bətninə düşməsinin birinci səbəbkandır. İkincisi ona görə ki, övladı tərbiyə edib kamala çatdırır, övlad həm ataya aid olan maddi ləzzətlərdən: yemək, yaşamaq, boya-buxuna çatmaq üçün lazım olan nemətlərdən istifadə edir, həm də onun sayəsində mənəvi məziyyətlərə: tərbiyə, ədəb, savad, elm, mədəniyyət, peşə, sənət, yəni nəfsani yaşamağa və kamilliyə çatmağa səbəb olan nemətlərə yiyələnir.

Ata əzab-əziyyətə, ağır zəhmət və məşəqqətə dözərək dünya malı toplayıb onun üçün saxlayır, ölüb getdikdə onu varisliyə qəbul edib öz yerində qoyur. Üçüncü ona görə ki, ana uşağın əmələ gəlməsində ata ilə şərikdir, bu mənada ki, atanın yaradıcı nüfəsini qəbul edib doqquz ay onu gəzdirmək zəhmətinə dözür, dəhşətli, qorxulu doğum ağrılarına davam gətirir, kim bilir, daha nə kimi əziyyətlər çəkir.

Bundan əlavə, övladının həyat mənbəyi olan yemək verməkdə, xeyirli şeyləri ona çatdırmaqda, zərərliyə ondan dəf etməkdə ən yaxın adamdır, uzun müddətli səfəqət və məbribanlığı nəticəsində məhəbbətə o qədər artır ki, övladının həyatını öz həyatından üstün tutur.

Deməli, Allahın borcunu yerinə yetirdikdən sonra ata-ana haqqını yerinə yetirmək, onların hayına qalmaq, dərdinə əlac etməkdən daha artıq heç bir fəzilət ola bilməz. Bu haqqı yerinə yetirmək, əvvəlki borcu verməkdən daha vacibdir, çünki Allah öz verdiyi nemətlər müqabilində mükafata möhtac deyildir, ata-ananın isə buna ehtiyacı vardır, bütün ömürləri boyu övladlarının böyüyüb əlləri bir yere çatmalarını və onlara əl tutmalarını böyük arzu ilə gözləyirlər.

Ehsan, Allahın birliyini etiraf, ibadət, şəriətə riayət, şükür və qədirqanlıq ona görədir ki, bu fəzilətə sahib olsunlar.

Ata-ananın haqqını üç şeylə yerinə yetirmək olar:

Birinci – onları ürəkdən sevmək, sözdə və işdə onların arzularına əməl etmək, məsələn, salam vermək, baş əymək, sözlərinə baxmaq, hörmətlərini saxlamaq, dediklərini yerinə yetirmək, nəvazişli olmaq, mehriban danışmaq və s. kimi rəftar etmək, onlara qarşı Allahın xoşuna gəlməyən heç bir hərəkətə yol verməmək, heç birinə heç bir üsul ilə nə söz, nə də işdə ağ olmamaq.

İkinci – özləri istəməmiş azuqə və zumarda onlara kömək etməli, boyunlarına minnət qoymamalı, əvəzində bir şey tələb etməməli, imkan olduqda daha böyük yardım göstərməli.

Üçüncü – istər gizli, istərsə açıqda həm bu dünya, həm axirət üçün onların xeyrixahı olmalıdır.

Ata-ananın vəsiyyətlərini unutmamalı, istər yaşadıkları müddətdə, istərsə vəfat etdikdən sonra onlara əməl etməlidir.

İndi də üçüncü məqalənin ikinci fəslində göstərilmiş səbəbə görə, məhəbbət fəziləti haqqında danışılacaqdır.

Hər şeydən əvvəl, onu bilmək lazımdır ki, ata-ananın övlad məhəbbəti təbii, övladların ata-anaya məhəbbəti isə iradidir. Ona görə də qanunlarda valideynlərin övladlara köməyindən çox, övladların ata-anaya kömək və ehsanlarından bəhs edilir.

Ata və ana hüquqları arasında olan fərqlər dediklərimizdən aydın olmalıdır. Ata hüququ daha çox ruhanidir, bu səbəbə görə də övlad ata tənbehi gördükdən sonra ağillanır; ana hüququ isə nisbətən cismanidir, bu səbəbə görə də övladlar bunu daha tez hiss edir və analarına daha artıq meyl göstərirlər.

Bu dediklərimizə əsasən, ataların haqqını yerinə yetirmək üçün daha çox ruhani mahiyyət daşıyan: təşəkkür, sitayiş, itaət, xeyir-dua etmək; ana üçün isə, nisbətən cismani olduğundan, daha çox: mal-dövlət, müxtəlif töhfə və hədiyyə vermək lazımdır.

Bu fəzilətin əksi olan nankorluq, ata-ana üzünə ağ olmağa gəldikdə, onlar da üç cürdür:

Birinci – söz, iş və ya hərəkətlə onların ürəyinə dəyib, hörmətsizlik göstərmək, məsələn, söymək, təhqir etmək, ələ salmaq, lağa qoymaq və başqa axmaqlıqlara yol vermək.

İkinci – mal-dövlət üstündə dava-dalaşa çıxmaq, ev əşyalarını paylayıb dağıtmaq, kömək üçün əvəz tələb etmək, ya boyunlarına minnət qoymaq, xəsislik göstərmək, onlara şey verməyə əli gəlməmək.

Üçüncü – gizli və açıqda, yaşadıkları müddətdə, ya vəfat etdikdən sonra onlar haqqında böhtan yaymaq, hörmətdən salmaq, nəsihətlərini unutmaq, vəsiyyətlərinə xor baxmaq.

Valideynə kömək edib xeyir vermək nə qədər əxlaqın saflığına dəlalət edirsə, nankorluq və kobudluq da o qədər tərbiyənin çürüklüyünə sübutdur.

Ata yerində olan adamlar da, məsələn: müəllimlər, ustalar, babalar, əmilər, xalalar, böyük qardaşlar, ata-ananın yaxın dostları valideyn kimi hesab edilir, onlara da hörmət göstərmək, ehtiyacları olduqda kömək etmək, ürəklərinə dəyən hərəkətlərə yol verməmək lazımdır.

Bu kitabın xalqın müxtəlif təbəqələri ilə rəftar məsələsinə həsr edilmiş başqa bir fəslində deyilmiş sözlər də buraya əlavə edilərsə, məqsəd tamamlanmış olar.

BEŞİNCİ FƏSİL

Xidmətçiləri və qulları idarə etmək qaydaları haqqında

Bilmək lazımdır ki, evdə olan qulluqçu və qul bədəndəki əl, ayaq və başqa üzvlərə oxşar. Əgər bir adam əlin göresi işi başqasına tapşırsa, o, əli əvəz etmiş olar.

Bir adam ayağın iştirak edəcəyi bir əməli özü görməyə çalışsa, ayağın zəhmətini çəkmiş olar.

Bir adam gözlə baxacağı şeyə baxmasa, gözü o zəhmətdən azad etmiş olar.

Bu camaat olmasaydı, rahatlıq qapıları bağlanardı, çünki iş görmək, həyatı nizama salmaq üçün durub-oturmaq, əyilib-qalxmaq, yeriyib-dayanmaq, arası kəsilmədən müxtəlif hərəkətlər etmək, dala-qabağa

getmək, əziyyətlərə dözmək lazım gələr ki, bu da bədəni üzər, zəhmi zəiflədər, vüqarı azaldar. Deməli, bu camaatın varlığına şükür etməli, onları Allah neməti bilməli, onlarla insaf, mürüvvət, mərhəmət və ədalətlə rəftar edilməlidir. Bu adamların da öz dərdi, öz qəmi, öz süstlüyü, öz zəifliyi olar, bədən üzvləri zədələnib yaralana bilər, dava-dərmana ehtiyac olar, müalicə etdirmək lazım gələr. Deməli, insaf, ədalət qanunlarına riayət edib ona əziyyət və əzab verməkdən çəkinmək lazımdır ki, böyük Yaradanın buyurduğu kimi edilsin, Onun neməti yerinə yetirilsin.

Qulluqçu seçmək qaydası odur ki, əvvəlcə bir adamı yaxşı tanıyıb, tam yoxlamadan keçirib, xasiyyətinə bələd olduqdan sonra onu qulluqçu qəbul edəsən, bu mümkün olmasa, gerek fərasət, ehtimal və məntiq müraciət edəsən.

Müxtəlif simalı, dəyişkən xasiyyətli adamları seçməkdən imtina etməlidir. Əksər halda adamın xasiyyəti necədirsə, özü də elə olar. Fars məsəlində deyilmişdir ki, pis əməyin ən yaxşı cəhəti onun görünüşüdür. Xəbərdə isə deyilmişdir: "Yaxşılığı gözəllərdən və qəşəng üzlülərdən tələb ediniz".

Eybəcərlərdən, çöp, çolaq, şil və bu kimilərdən uzaq, zirək və fərasətlilərdən ehtiyatlı olmaq lazımdır. Çox zaman hiyləgərlik, riyakarlıq, xəyanət bu iki xasiyyətlə əlbir olur. Həyalı, ağılına nisbətən gücü və şücaəti daha çox olanları seçmək məsləhətdir, belə işlərdə həyalılıq ən yaxşı xüsusiyyətdir. Elə ki qulluqçu seçmək müyəssər oldu, ona bacardığı bir peşə tapşırılmalı, kifayət qədər işlə təmin etməli, bir sənətdən başqa sənətə, bir işdən başqa işə keçirməli, oksinə, onu təbiətinə yatan, həvəsini artıran, yaxşı bacardığı bir peşədə saxlamaq lazımdır, çünki hər təbiətin müəyyən bir sənətə meyli daha çox olar. Bu qanunu pozanlar öküzü minib atı cütə qoşanlara oxşayar. Birisindən bir işi geri aldıqda, onu tamamilə qovub başqa işlərdən də məhrum etmək lazım deyildir, yalnız səbəbi və tədbirsiz adamlar belə edərlər. Əgər onu daha yaxşısı ilə əvəz etmək məqsədi ilə qovsa, ola bilər daha yaxşısını tapa bilməsin, onun da xidmətindən məhrum olsun.

Qulluqçuların ürəklərində inam oyatmaq lazımdır ki, bura onların həmişəlik yeridir, başqa yere getmələrinə heç bir səbəb və ehtiyac olmayacaqdır. Bu, həm insaf və mürüvvət qanununa düz gələr, həm kərəmət və ədalət yerinə yetirilər, həm də xidmətçilər arxayın olub məhəbbətləri artar, işə can yandırarlar. Xidmətçilər yalnız o zaman

ürəklə işləyərlər ki, özlərini iş sahibinə şərik bilib, qovulmaq, vəzifədən kənar edilməkdən qorxmasınlar. Sahibinin etibarsız, sözünün üstündə duran olmadığını və balaca bir günah üstündə özünün qovulacağını qət etmiş adam həmin xidmətdə müvəqqəti olduğu qərarına gələr, onun vəziyyəti səyyahların vəziyyətinə oxşayar, nə iş haqqında fikirləşər, nə sahibinə hörmət bəsləyər, bəlkə dal günü üçün ehtiyat toplamaq, var-dövlət yığmaqla məşğul olar.

Xidmətçiliyin ən böyük şərti ondan ibarətdir ki, qulluqçu məcburiyyətə görə yox, məhəbbətə görə, qorxuya görə deyil, ünsiyyətə əsasən işləsin. Sayanın qulu olsun, saymayanın nökeri olmasın. Qulluqçuların haqlarını verməkdə səhlənkarlıq göstərməməli, yemək, içmək, geymək məsələsində isə xüsusilə qayğıkeş olmalı, həyat üçün zəruri olan mallar baxımından, onları özündən qabağa salmalıdır. Rahatlıqlarını elə təmin etməlidir ki, tapşırılan işi fikir, qəm içində deyil, şadlıq və sevinclə yerinə yetirsinlər.

Xidmətçilərin tərbiyə edilməsində dərəcəyə riayət edilməlidir: qəbahətin növündən, ağırlığından asılı olaraq cəza verilməlidir, əfv etmək yolları da həmişəlik bağlı saxlanmamalıdır.

Tövbə etdikdən sonra bir adam yenə həmin günahı təkrar etsə, cəza şeypurunu çaldırmalı, cəza şəmşirini çaldırmalıdır, madam ki, tutduğu işdən peşman olub utanmır, günah və təqsirini boynuna almır, deməli, bu günahın daha da böyüməyəcəyinə ümid bəsləmək olmaz. Dözülməz açıq qəbahətlər, ağır cinayətlər törətdikdə, tənbeh, cəza ilə islah edilmədikdə, mümkün olduqca onu tez başdan eləmək lazımdır ki, bu fəsad başqalarına keçib, onları da korlamasın.

Xidmət üçün qul azad qulluqçudan yaxşıdır, çünki qul ağaya itaət etməkdə, tənbeh və tərbiyə olunmaqda daha mülayim olar, başqa gedəcək bir yerə ümidi gəlməz. Qulların içərisində ən ağıllılarını, istedadlılarını, danışmağı bacaranlarını və həyalılarını nəfse xidmət üçün ayırmaq lazımdır.

Ticarətə: daha düz, daha qənaətcil, daha yaxşı alver bacaranını; tikinti işinə: daha güclü, daha çevik, daha işgüzarını, çobanlıq: daha ürəkli, daha gürsəli və daha az yatanı təyin etməlidir.

Təbiətlərinə görə qullar üç cür olur:

Birinci – azad təbiətli;

İkinci – nöker təbiətli;

Üçüncü – lələyün təbiətli.

Birinciləri övlad gözündə görüb, tərbiyə verib, edəb öyrətməyə təhrik etmək lazımdır. İkinciləri iş heyvanları, mal-qara yerinə qoyub möhkəmcə yükləmək lazımdır. Üçüncüləri qarnını doydurub ən çirkin və natəmiz işlərə göndərmək lazımdır.

Qullardan:

Ərəb: natiqlik, bəlağət və fəşahətdə üstünlük qazanıblar, lakin tünd xasiyyət və şəhvətpərəstlikdə ad alıblar;

Əcəm: ağıl, fərasət, təmizlik və zireklikdə ad alıblar;

Rumi: vəfa, əmanət, kömək və qənaətdə üstünlük qazanıblar, lakin paxıllıq və xəsislikdə ad alıblar;

Hindli: tizfəhmlikdə və hazırcavablıqda üstünlük qazanıblar, lakin tələskən, bədbinlik, məkr və şayiədə ad alıblar;

Türk: şücaət, xidmət və xoşsurətlikdə üstünlük qazanıblar, lakin qəddarlıq, kobudluq və özlərini saxlaya bilməməkdə ad alıblar.

Bu məsələ haqqında sözüümüzi qurtardıq. Doğrusunu Allah bilir.

ÜÇÜNCÜ MƏQALƏ

ÖLKƏ (ŞƏHƏRLƏRİ) İDARƏETMƏ QAYDALARI

Bu, səkkiz fəsildən ibarətdir.

BİRİNCİ FƏSİL

Xalqın təcəddünə (icma halda yaşamağa) ehtiyacının səbəbi, bu növ elmin mahiyyət və fəzilətlərinin şərhə haqqında.

Bundan əvvəllərdə hər varlığın bir kamala (qabiliyyətə) malik olduğunu və bezi qabiliyyətlərin varlıqla birlikdə fitri yarandığını demişdik. Bezi varlıqların qabiliyyəti isə sonradan əmələ gəlir. Birincilərə misal olaraq səma cisimlərini (varlıqlarını) göstərmək olar. Nəyin kamalı onun yaranılışından sonra əmələ gəlirsə, deməli, o naqisdən kamalə doğru inkişaf edir və bu inkişaf bəziləri keyfiyyəti, bəziləri kəmiyyəti artıran dəyişmələr olmadan əmələ gələ bilməz. Keyfiyyət dəyişmələri, məsələn, ana bətnində uşağın müxtəlif mərhələlərdən keçərək nütfe, ondan sonra isə insan şəklinə düşməsi kimi; kəmiyyət dəyişmələri, məsələn, yemək nəticəsində artıb mümkün olan boy-buxuna çatması kimi.

İnkişafa kömək növü üçdür:

Birinci – köməyə ehtiyacı olan şeyin bilavasitə özünə edilən kömək, bu, maddi (vasitəsiz) köməkdir.

İkinci – köməyə ehtiyacı olan şeylə onun işi arasında vasitə olan kömək, bu, aləti (vasitəli) köməkdir.

Üçüncü – köməyə ehtiyacı olan varlığın inkişafına kömək edən şeyə edilən köməkdir, bu, haman varlığın inkişafı olar və xidməti (dolayı) kömək adlanır. Xidməti kömək iki yerə bölünür:

Birinci – zata edilən köməkdir, yəni işin məqsədi bilavasitə nəfsə kömək olar.

İkinci – ərəzə edilən köməkdir, yəni işin məqsədi bir şey olar, lakin kömək ona çatmağa səbəb ola biləcək başqa bir şeyə edilir, dolayı kömək hesab edilir.

Maddi köməyə misal: bitkilərin köməyi; heyvanlar onu yeyib dolanırlar.

Aləti (vasitəli) köməyə misal: suyun köməyi; qidanın üzvlərə çatdırılmasında alət, vasitə olur.

Xidməti köməyə misal: məmlukların (kölələrin) mülkədarlara etdikləri kömək.

Ərəzə edilən xidməti köməyə misal; çobanın sürüyə etdiyi kömək.

Həkim sani Əbu Nəsr Faryabi¹⁴¹ (bu məqalənin əksər hissəsi onun özlərindən və incə fikirlərindən ibarətdir) belə deyir: “İlanlar zəhər vuran ünsürlərdir, çünki onların heyvanı çalması bədənin tərkibini dəyişdirir, məhv edir, lakin özləri fayda götürmür; yırtıcılar zəruriyyət üzündən hücum edən heyvanlardır, çünki onların didib parçalamada məqsədləri öz faydaları üçündür, bədən tərkibinin dağılması isə ikinci dərəcəli, buna tabe olan hadisədir.

Bu müqəddimədən sonra deməliyik ki, cəmədat, nəbatat və heyvanatın hər üçü insana kömək edir, istər maddi, istər aləti, istərsə xidməti. İnsan isə onlara yalnız öz xeyri üçün kömək edər, çünki hamısından şərəfli, yuxarıdır, onlar isə aşağı. Aşağı həm aşağıya, həm də yuxarıya xidmət edə bilər, yuxarı isə aşağıya kömək etdikdə yenə öz növünə kömək etmiş olar.

İnsan öz növünə maddi, aləti deyil, ancaq xidməti kömək edir. İnsan öz insanlığı üzündən heç nəyə maddi yem ola bilməz, bu cəhətdən o, vahid, mücərrəd bir cövherdir. İnsan ona kömək edən hər üç ünsür və orqanizmlər növünə möhtac olduğu kimi (yəni cəmədat, nəbatat, heyvanat – R.S.), bir-birinə xidmət üçün öz növünə də möhtacdır. Lakin insanların bir-birinə ehtiyacı müxtəlif olar; heyvanların bəziləri, məsələn, bakirə çoxalanlar* və erkək, dişi ciftləşməsinə ehtiyac olmadan çoxalan bir qisim su heyvanları bir-birinə kömək etmədən də dolana bilər, belələrinin icma halında yaşamalarının bir faydası yoxdur. Bəziləri, məsələn, ciftləşən heyvanların əksəriyyəti növlərini mühafizə etmək üçün erkək və dişinin bir-birinə ehtiyacı olar, özlərini qorumaq üçün tərbiyə edildikdən sonra köməyə və cəmiyyətə möhtac olmazlar. Bəziləri isə məsələn, arılar, qarışqalar, quşların bəzi sinifləri həm növlərini mühafizə etmək, həm də özlərini qorumaq üçün bir-birinin köməyinə və icma halında yaşamağa möhtac olurlar.

Nəbatat ünsürlərin və mədənlərin hər üç köməyinə möhtacdır. Maddi kömək öz-özlüyündə aydındır, aləti kömək, məsələn, toxumu cü-

cərənə qədər isti və soyuqdan qorumaq üçün örtüyə olan ehtiyac kimi, xidməti kömək: bulaqlı dağlara olan ehtiyac kimi.

Nəbatatın öz növünü davam etdirmək üçün bir-birinə ehtiyacı vardır, məsələn, xurma ağacı kimi: dişisi erkəksiz bar verməz. Lakin özlərini qorumaq üçün bir-birlərinə ehtiyacı olmaz; bəzi hallar istisnadır: məsələn, kudunun dayağı olmasa, məhv olmaq təhlükəsi yaranar, eləcə də üzüm ağacı və başqaları.

Daha mürəkkəb varlıqların üç və bəlkə də dörd kömək növünə ehtiyacı olar: ünsürlər, mədənlər, bitkilər və heyvanlar; bəziləri zəhərliyə haqqında dediyimiz kimi, rütbələri özlərindən sonra gələnlərə xidmət edərlər, lakin bu xidmət alçaq xidmət olar.

Xülasə, bu fəsildən əsas məqsəd bütün dünya mövcudatının ən şərəfli olan insanın öz nəslini mühafizə etmək və özünü qoruyub saxlamaq üçün bütün köməklərə, o cümlədən öz növünün köməyinə də ehtiyacı olduğunu deməkdir. Başqa köməklərə ehtiyacı olduğu öz-özlüyündə aydındır və bu bərdə artıq danışmağa ehtiyac yoxdur. Lakin öz növünün köməyinə gəldikdə, demək lazımdır ki, hər kəs öz yeməyini, paltarını, yerini və silahını hazırlamalı olsaydı, görək əvvəlcə dülgərliyi və dəmirçiliyi öyrənməyi, onların vasitəsilə biçmək, üyütmək, yoğurmaq, eyirmək, toxumaq üçün lazım olan alətləri hazırlamaq, başqa peşə və sənətləri öyrənməyi, sonra öz hayına qala idi; bu müddət ərzində o, yeməksiz yaşaya bilməyib əldən gedər, ömrü isə əzab-əziyyət içərisində keçərdi, bu kimi vəzifələrin heç birini yerinə yetirməyə müvəffəq ola bilməzdi. Lakin bir-birinə kömək etdikdə, onların hərəsi bu işlərdən birini yerinə yetirdikdə özlərinə lazım olandan çox istehsal edər, artığını başqasına vermək və ya almaq yolu ilə müvazinət və tarazlıq əmələ gətirər, yaşayış vasitələrini təmin edər, özünü və növünü mühafizə işini nizama salar, sistem yaradar, necə ki, yaratmışlar da!

Hədəsdə deyilən aşağıdakı sözlər də buna işarədir: “Adəm əley-hüssəlam dünyaya gəldikdən sonra yemək istədikdə çörək bişirənə qədər min iş görməyə məcbur oldu, min birincisi çörəyi soyutmaq idi. Yalnız bu işi də yerinə yetirdikdən sonra yeyə bilmişdi”.

Başqa hikmət sahiblərinin kəlamlarında da bu bərdə deyilmişdir: “Min adam gerek işləsin, ta biri çörək dişləsin”. İnsan işinin yaxşı getməsi üçün onların bir-birinə köməyi ne qədər zəruri isə, bu köməyin bir-birinə münasib və müvafiqliyi də o qədər vacibdir.

* Buna Azərbaycan bioloqları “qız çoxalmaları” da deyirlər – *miltarctm*

Deməli, müxtəlif məqsədlərin tələbi üzündən ortaya çıxan və sənət və peşə müxtəlifliyi nizam-intizam üçündür. Əgər bütün adamlar bir sənətə meyl etsəydilər, birinci dediyimiz vəziyyət yaranardı. Ona görə ilahi hikmət müxtəlif maraqları, fərqli qabiliyyətlər yaratdı ki, hər bir peşəyə meyl göstərsin: bəziləri daha şərəfli, bəziləri daha aşağı sənətlə məşğul olub razı və xoşbəxt olsunlar. Eləcə də onları dövlət, ağıl, yoxsulluq və bacarıqsızlıqda müxtəlif etdi; hamı dövlətli olsaydı, bir-birinə xidmət etməzdilər, hamı yoxsul olsaydı, onda da bu vəziyyət baş verərdi: birinci halda bir-birlərinə möhtac olmadıqlarından, ikinci halda bir-birinə xidmətin əvəzini çıxmağa qadir olmadıqlarından.

Sənətlər alçaq və şərəflilikdə müxtəlif olduğundan, hamı eyni dərəcədə olub, eyni sənəti seçsə, başqaları lazım olanda məəttəl qalar, məqsədə çatma bilməzlər. Buna görə hikmət sahibləri deyiblər: "İnsanların eyniliyi onların məhvədir". Lakin bəziləri tədbirdə, bir qismi fəzilətdə, bir hissəsi şövkətdə, bir dəstə ağılın çoxluğunda, bir qrup istedadın azlığında fərqlənsə, sonuncular birincilərin əli altında alet və vasitə səviyyəsində olar, işlər (necə ki, müşahidə edilir) qaydasında gedər, hər kəs öz layiq olduğu işi görər.

Dünyanın intizamı, məişətin nizamı əməklə hüsula gəldiyindən, insan növü isə köməksiz yaşaya bilmədiyindən əmək köməksiz, kömək isə ictimai ola bilməz. Deməli, insan növü öz təbiəti etibarilə ictimaya möhtacdır. Bu cürə ictimaya, şərh etdiyimiz kimi, "təməddün" deyirlər. Təməddün sözü "mədinə" sözündən əmələ gəlmişdir və həyatı təmin etmək üçün kollektiv sənət və peşə ilə məşğul olan adamların ictimai halında yaşadığı yer deməkdir.

Ev hikməti bəhsində "ev" deyərək otağı deyil, orada yaşayanların xüsusi bir ictimaini nəzərdə tutduğumuz kimi, burada da "mədinə" (şəhər) deyərək, yeri deyil, bəlkə oranın əhalisi arasında olan xüsusi bir cəmiyyəti (ictimai münasibəti – R.S.) nəzərdə tutacağıq.

Filosoflar "insan öz təbiəti ilə mədənidir" dedikdə, onun təbiət etibarilə "təməddün" adlanan bir ictimaya ehtiyacı olduğunu söyləmək istəmişlər.

İnsan təbiətinin amalı müxtəlif, hərəkətlərinin məqsədi rəngarəng olduğundan, məsələn, biri ləzzət almaq, biri kərəmət qazanmaq istədiyindən belə təbiətli adamlar özbaşına buraxılıqda onların qarşılıqlı köməyi baş tutmaz.

Qalib hamını özünə qul etməyə, hər bir şeyi öz əlinə keçirməyə çalışar, arada dava-dalaş düşər, bir-birini əzib məhv etməyə qalxırlar.

Hərəsini öz yerində oturtmaq, hər birinin öz payını verib başqasının haqqına əl uzatmağa qoymamaq, ictimai əmək prosesində ona tapşırılan işi yerinə yetirməyə məcbur etmək üçün tədbirlər görmək zərurəti doğar. Bu tədbiri "siyasət" adlandırmışlar.

Birinci məqalədə, ədalət babında dediyimiz kimi, siyasətdə namusa, hakimə və dinara (pula) ehtiyac olar. Bu tədbir lazım olduğu kimi, hikmətə əsasən həyata keçirilsə, insanın və insan növünün təkmilləşməsinə səbəb olsa, ona ilahi siyasət deyirlər, başqa məqsəd güdsə, haman məqsədi ifadə edən söz "siyasət" sözünə əlavə edilir.

Həkim Aristotalis bəsit siyasəti dörd qismə ayırmışdır:

Birinci – ölkə siyasəti;

İkinci – qələbə siyasəti;

Üçüncü – kərəmət siyasəti;

Dördüncü – camaat siyasəti.

Ölkə siyasəti. Camaatı elə dolandırmamaq deyirlər ki, bundan onların fəziləti artsın; buna füzalə siyasəti də deyilir.

Qələbə siyasəti. Nakəs adamlar haqqında görülən tədbirlərə deyirlər, bunlara nakəslər siyasəti də deyirlər.

Kərəmət siyasəti. Camaatı elə idarə etməyə deyirlər ki, bunun nəticəsində onların kərəmətləri (peşə və sənətləri – R.S.) inkişaf edib artsın.

Camaat siyasəti. İlahi namus (ədalətli vicdan) əsasında tərtib edilmiş müxtəlif qayda-qanuna deyirlər ki, bununla camaatı idarə edərlər.

Ölkə siyasəti bütün yerdə qalan siyasətləri əhali arasında yayar və hər təbəqəni özünə müvafiq siyasətlə idarə edir, beləliklə, onların daxili qabiliyyətinin zahiri işə çevrilməsinə nəzarət yetirər.

Deməli, bu – siyasətlər siyasətidir.

Ölkə siyasətinin camaat siyasətilə əlaqəsi aşağıda deyəcəyimiz kimidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, siyasət bəzən qərarı işlərə, məsələn, müqavilələr, sazişlər kimi; bəzən əqli hökmlərə, məsələn, ölkə, şəhər idarəetmə kimi məsələlərə aid olur.

Dərrakə, fəzilət və mərifətdə xüsusi istedadı olmayan bir adam bu iki iş növünün heç birinə başlamamalıdır, çünki şəraitin öyrənmədən, onun tələbatını bilmədən bunlardan birini o birisindən qabağa salmaq dava-dalaşa və itxilafə səbəb olar.

Deməli, şəraitin nə tələb etdiyini müəyyənləşdirmək üçün elə bir şəxsiyyətə ehtiyac var ki, o ülvə bir ilhama malik olmaqda başqalarından fərqlənsin, qalanlar onu təqlid etsin. Qədim alimlərin ifadəsi ilə belə

adamlara “qanun sahibi” və onun qanunlarına “ilahi namus” (ilahi qanun – R.S.) deyilərdi, mühəddisler¹⁴² ona “şərə” (şəriət gətirən – R.S.), onun qanunlarına isə “şəriət” deyirlər.

Əflatun özünün “Siyaset” kitabının beşinci məqaləsində belə adamlara işarə edərək demişdir: “Bunlar qüvvətli, böyük və fəvqələdə adamlardır”.

Aristotalis demişdir: “Onların qeybdən xəbərləri var, möcüzə sahibdirlər”.

Əqli hökmlərə gəldikdə, burada da elə bir adam lazımdır ki, o da Allah vergisində başqalarından üstün olsun, qalanları dalışınca apara bilib təkmilləşdirə bilsin. Qədimdə bunlara “hakimi-mütələq” deyirdilər, onun hökmlərini isə “hakimlik sənəti” adlandırırdılar; mühəddisler bunlara “imam”, işlərinə isə “imamlıq” deyirlər; Əflatun onları dünya tədbir tökənləri, dünya müdrikləri adlandırmışdır.

Aristotalis isə onlara ictimai xadim, yəni ictimaiyyətin varlığı, onun və onun kimilərin xidmətinə möhtac olan adam adı vermişdir.

Bəzi filosofların istilahında birinci şəxsə “nətiq”¹⁴³, ikinci şəxsə isə “əsas” deyilmişdir. Bu məsələni də xatırlatmaq lazımdır ki, burada “hakim”, “hökmdar” sözündən məqsəd o adamın böyük həşmətə və ya məmləkətə sahib olması deyildir, o deməkdir ki, ölkədə onun haqlı hökmləri yerinə yetirilir, ola bilər zahirdə ona heç məhəl də qoymasınlar.

Əgər o bir şey deyir, yerlərdə valiləri başqa cür edirlərsə, onda qayda-qanun pozular, hərə-mərclik yaranar, zülm ərsə dayanar.

Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, hər dövr, hər zamanda hökmdara ehtiyac yoxdur: əhali arasında nizam-intizam olsa, bu, uzun müddət onlara bəsdir. Lakin bütün dövrlərdə müdrik bir rəhbərə, tədbir sahiblərinə ehtiyac vardır: tədbir olmasa, nizam-intizam aradan qalxar, insan cəmiyyəti lazım olduğu kimi inkişaf etməz.

Başçı (müdəbbir) qayda-qanunu mühafizəyə çalışmalı, xalqı nizam-intizama dəvət etməlidir, bunun üçün ona zamanın tələbinə, vaxtın hökümünə uyğun olaraq, qanunlarda lazımı dəyişikliklər aparmaq ixtiyarı verilməlidir.

Buradan məlum olur ki, ictimaiyyət hikməti haman bu məqalənin mövzusunı təşkil edən bir elmdir. Bu elm hamının xeyrinə olan birgə eməyin həqiqi və ümumi inkişaf qanunları haqqında nəzəriyyədir. Bu elmin mövzusu (obyekti) ictimai əməklə birləşən və, beləliklə, istehsalı ən kamil təşkil edən insanlar münasibəti sistemidir, çünki burada hər sənət sahibi öz sənətinə onun “xeyir” və ya “şər” sənət olduğu

cəhətdən deyil, lazımlığı nöqteyi-nəzərdən yanaşır; məsələn, təbibin cərrahiyyə əməliyyatı ilə məşğul olması əlini öyrətmək və başqalarını xilas etmək üçündür, o, bu işin “xeyir”, “şər”, “xoşagələn”, “xoşagələməyən” sənət olmasına fikir verməz. Belə sənət sahiblərinin məqsədi bütün sənət sahiblərinə xidmət olar, xeyir və ya şər olmaz. Deməli, belə sənət başqa sənətlərə nisbətən sənətlər sənəti hesab edilir, necə ki, ilahiyyət başqa elmlərə nisbətən belə hesab edilir. İnsanlar həm özünü, həm də nəslini mühafizə etmək üçün bir-birinin köməyinə möhtac olduqları kimi, kamala çatmaqları üçün də yaşamağa möhtacdırlar, deməli, kamala çatmaq üçün də bir-birinə ehtiyacları vardır. Belə olduqda hər adamın kamilliyi və bitkinliyi öz növündən olan adamlardan asılı olar; deməli, o, qarşılıqlı kömək əsasında öz növü ilə ünsiyyət və əlaqə yaratmağa məcburdur. Əks təqdirdə ədalət qaydalarından kənara çıxıb, zülm kəndarına tərəf üz döndərmiş olar.

Ünsiyyət və əlaqə yalnız o zaman baş tutar ki, nəyin nizama aparıb çıxaracağını, nəyin pozğunluğa səbəb olacağını, hər kəslə tək-tək necə davranmaq lazım olduğunu öyrədən elmi yaxşı bilsin, bu, ictimaiyyət elmidir. Deməli, hamı bu elmi öyrənməyə səy etməlidir ki, fəzilət sahibi olmağı bacarsın; əks halda rəftar, ünsiyyət və davranışda səhvlərə yol verər, dünyada qanunsuzluqlara səbəb olar, öz mərtəbə və dərəcəsinə çatmaz. Bu cəhətdən də haman elmin nə qədər faydalı olduğu aşkara çıxdı.

Tibb elmi sahibi öz sənətində mahir olduqda, insan sağlamlığını mühafizə edib xəstəlikləri aradan qaldırmağı bacardığı kimi, bu elm sahibi də öz sənətində mahir olduqda həqiqi ədalət və müvazinət adlanan dünya vəziyyətinin sağlamlığını mühafizə edib ictimai xəstəlikləri aradan qaldırmağa qadir olar; o, əsl mənada dünya təbibi sayılır. Bu elm dünyaya xoşbəxtlik şüası saçar, insan qüdrəti daxilində şərin qarşısını alar. Dediymiz kimi, bu elmin mövzusu insan cəmiyyətində olan münasibətlər sistemidir, insan cəmiyyətində isə, istər ümumi, istərsə xüsusi, ictimai münasibətlər müxtəlif olar.

Deməli, hər şeydən əvvəl, “ictimai” sözünün bütün mənalarını aydınlaşdırmaq lazımdır. İnsanlar arasında birinci ictimai (forması) ailədir ki, bunun nə demək olduğu, şərh edilmişdir. İkinci ictimai (forması) məhəllə ictimai, ondan sonra şəhər ictimai, ondan sonra böyük xalqlar ictimai, daha sonra isə bütün dünya ictimai gələr. Hər adam bir evin (ailənin) tərkib hissəsi olduğu kimi, hər ev bir məhəllənin tərkib hissəsi, hər məhəllə bir şəhərin tərkib hissəsi, hər şəhər bir xalqın tərkib hissəsi, hər xalq bütün dünya əhalisinin tərkib hissəsi olar.

Ailə bəhsində dediyimiz kimi, hər ictimain bir başçısı olar. Ev başçısı məhəllə başçısına nisbətən tabe, məhəllə başçısı şəhər başçısına nisbətən tabe, bu təriqlə “başçı-tabe” (“rəis-mərus”) sırası gəlib dünya əhalisinin başçısına çıxar, o, rəislər rəisi adlanır, külli-ixtiyar olar, hakimi-mütləq sayılır. Onun dünyaya və dünya hissələrinə baxışı təbibin bədən və bədən üzvlərinə, ailə başçısının ailə və ailə üzvlərinə baxışı kimi olar, eləcə də iki adam arasında sənət və ya elmə bir şəriklik olsa, orada da rəislik – tabelik meydana çıxar, yəni onlardan hansı daha kamildir, rəis səviyyəsində olar. O biri ona tabe olmalı, onun dediklərini əməl etməlidir ki, kamilləşsin. Bütün adamların başı, nəhayət, gəlib elə bir adama bağlanır ki, o ya xidmətlərinə görə hakimi-mütləq dərəcəsinə yüksəlmiş olar, ya onun tabeliyində olan adamlar tərəfindən seçilər və xalqın müqəddəratı ona tapşırırlar.

Dünya başçısı bütün dünyaya məsul olub, onun bütün üzvlərinə nəzarət etdiyi kimi, hər ictimai başçısı da rəis olduğu ictimaya məsul olub, onların üzvlərinin mənafeyini qorumaqdadır: birinci növbədə küll halda, mütləq şəkildə ümumun mənafeyini; ikinci – xüsusi, şəxsi mənafeələrini.

İctimaların bir-birinə münasibəti üç cür olar:

Birinci – bir ictimai başqa bir ictimain tərkib hissəsi olan şəhər ictimainə kömək edir.

İkinci – bir ictimai başqa bir ictimaya şamil olar, məsələn, əhali (ümumət) və şəhər kimi;

Üçüncü – bir ictimai başqa bir ictimain köməkçisi və xidmətçisi olar, məsələn, kənd və şəhər kimi; kənd əhlinin ictimaları tam olmadığından onların hərəsi bir yol ilə tam olan şəhər ictimainə kömək edir.

İctimaların bir-birlərinə etdikləri bu üç növ: maddi, aleti və xidməti kömək, yuxarıda bəhs etdiyimiz növlərin bir-birinə etdiyi köməyə bənzəyir. Dünya əhlinin icmai quruluşu belə bir sistem təşkil etdiyindən, kim sistemdən kənara çıxıb tək yaşamaq; inzivayə çəkilmək xəyalına düşsə, bu baxımdan fəzilətlərdən əli çıxar, öz növünün köməklərindən imtina etdiyi üçün tənhalıq dəhşəti içərisində, əzab-əziyyət və məhrumiyyətlər çəngində məhv olar. Bəziləri belə heyatı fəzilət sayırlar. Məsələn, bir qismi “ibadət” və “zöhd” bəhanəsi ilə mağaralara çəkilib yaşayır, buna “tərki-dünyalıq”, “abidlik”, “zahidlik” adı verirlər; bir dəstəsi gözlərini xalqın mərhəmət əlinə dikib sədəqə gözləyir, əlini ağdan-qaraya vurmayıb və buna “təvəkkül” adı qoyurlar; bir zümresi

səyahət məqsədi ilə dünyanı şəhərbəşəhər dolanır, bir yerdə yurd salıb əməklə məşğul olmur, ünsiyyət saxlamır, sonra da deyirlər ki, dünyadan ibrət dərsi alırlar, bunu fəzilət sayırlar. Belə adamlar və bunlara oxşayanlar başqalarının köməkli əməyi sayəsində istehsal etdikləri nemətlərdən, əvəzində heç bir şey vermədən istifadə edir, onların yeməklərini yeyir, paltarlarını geyir, pullarını isə ödəmirlər; bəşəriyyətin inkişafı üçün lazım olan işlərdən boyun qaçırdıqlarından, rəzilətlərə aludə olub tərki-dünyalıq seçdiklərindən təbiətlərində qüvvə şəklində gizli saxlanan istedadlarını faydalı əməyə sərf etmirlər.

Kütbeyin adamlar hələ belələrinin fəzilət sahibi olduqlarını da düşünür. Bu ehtimal, şübhəsiz, xam xəyaldır.

İffət ona deməzlər ki, bütün şəhət və ehtiraslardan əl çəkəsən, ona deyirlər ki, həddi gözləyib artıq-əskikliyə yol verməyəsən; ədalət ona deməzlər ki, kim olur-olsun ona zülm etməyəsən, ona deyirlər ki, hamı ilə insafla rəftar edəsən. İnsanlarla əlaqəsi olmayan adam necə səxavət göstərə bilər?

Qorxulu və təhlükəli vəziyyətə düşməyən adam necə şücaət göstərə bilər? Şəhətin nə olduğunu bilməyən adam iffətini necə bürüzə verə bilər?

Yaxşı fikirləşsəniz, belə adamların fəzilət və mərifət sahiblərinə deyil, cansız daşa, ruhsuz leşə oxşadıqları məlum olar; çünki fəzilət və mərifət sahibləri böyük Yaradanın lap ilk andan qoyduğu qayda-qanunun əleyhinə getməz, adət-ənənəni qoruyub saxlamaqda öz imkanını daxilində onun hikmətinə riayət edir və ondan kömək istəyər. O da xeyir işdə ona kömək edir.

İKİNCİ FƏSİL

İctimaların əlaqəsi üçün zəruri olan məhəbbətin fəziləti və növləri haqqında

İnsanlar bir-birinə, birinin bitkinlik və kamilliyi öz növündən olan başqalarının bitkinlik və kamilliyinə, bir-birinin zəruri köməyinə məhtac olduqlarından, izah edildiyi kimi, heç kəs təklikdə bir kamala çata bilməz. Beləliklə, bir-birinə kömək edən bütün insanları vahid bir bədən timsalında birləşdirən bir quruluşun yaranması zəruriyyəti

meydana çıxar. İnsan öz təbiəti etibarilə inkişafa meyl edən bir varlıq kimi yaradıldığından təbiətən belə birləşməyə möhtacdır. Birləşməyə olan şövq “məhəbbət” adlanır. Biz əvvəllər də məhəbbətin ədalətdən üstünlüyünə işarə etmişdik, bunun səbəbi odur ki, məhəbbət birləşməyə olan təbii meyl, ədalət isə “süni” ehtiyacdır. “Süni” “təbii”yə nisbətən “qabıq” yerindədir, sünilər təbiilərə bənzədilərler.

Deməli, aydın oldu ki, insani fəzilətlərin ən kamili olan “ədalət” növ arasında məhəbbət olmadığı üçün nizam-intizamı saxlamaq ehtiyacından doğur. İnsanlar arasında məhəbbət olsaydı, insafa və insafsızlığa ehtiyac yaranmazdı.

“İnsaf” sözü “nisf” sözündən törəmişdir, mənası “yarıya bölmə” deməkdir, “münsif” də buradandır, yəni bir şeyi verənlə alan arasında yarı bölən; insafsızlıq bir parçanın çox, o birisinin azlığı deməkdir.

Məhəbbət isə “birləşmə” deməkdir. Deməli, beləliklə, “məhəbbətin” “ədalətdən” üstünlüyü məlum oldu.

Qədim filosofların bir çoxu məhəbbətin şöhrəti haqqında çox böyük mübaliğələr etmişlər, məsələn, demişlər ki, bütün varlıqların yaşamasının səbəbi məhəbbətdir, heç bir varlıq məhəbbətsiz ola bilməz, necə ki, vücudsuz və vahidsiz ola bilməz.

Bundan əlavə məhəbbətin də öz dərəcələri və mərtəbələri vardır, bu dərəcələrdən asılı olaraq, varlıqlar da kamillik və naqisliyə görə müxtəlif dərəcə və mərtəbədə dururlar.

Məhəbbət – kamillik və inkişafın səbəbi olduğu kimi, güc də naqislik və süqutun rəhnidir, bunun qətil nəticəsi hər sinfin naqislik dərəcəsiindən asılıdır. Belələrinə məhəbbət və güc əshabələri (tərəfdarı) deyirlər.

Başqa filosoflar bu məsləkin mübəlləği olmasalar da, məhəbbətin fəzilət olduğunu etiraf etmiş, kainatda bütün varlıqlar arasında aşıqlıyın varlığı haqqında fikirlər söyləmişlər.

Məhəbbətin mahiyyəti bir şeylə birləşmək istəyənin kamala çatacağını təsəvvür etməsidir, o halda biz deyərdik ki, hər varlığın kamalı və şərəfi ona nəsib olmuş vəhdətdədir.

Deməli, məhəbbət – şərəfət, fəzilət və kamillik istəməkdir. Kimdə bu istək çoxdursa, onda haman kamala çatmaq ehtirası güclü, məqsədə yetmək yolları asan olar.

Sonra gələn irfan sahibləri¹⁴⁴ “məhəbbət” və onun əksi istilahını o zaman işlədirlər ki, orada nitq qüvvəsi (yəni insan – R.S.), iştirak etsin.

Ünsürlərin öz mərkəzlərinə yönəlməsi (mərkəzə qaçan qüvvə – R.S.), ətrafa səpələnməsi (mərkəzədən qaçan qüvvə – R.S.), müvafiq elementlərin bir-birinə meyl etməsi müəyyən nisbət, hədd və miqdar daxilində birləşərək, yeni maddələr əmələ gətirmək üçündür.

Ədədlər, sahələr və quruluşlar nisbəti düz gəldikdə elə qəribə hadisələr baş verir ki, bunları “xüsusi hadisələr” və ya “təbiətlərin sirri” adlandırırlar, məsələn, maqnitin dəmiri çəkməsi kimi; bu təbiətlərin bir-birini rədd etməsi nəticəsində bunun əksinə olan hadisələr baş verir, məsələn, daşın sirkə qıçqırmasında kənara tullanması kimi. Belə hadisələri “məhəbbət” və “düşmənçilik” adlandırmazlar, bunlara “çəkmə” (cazibə) və “itələmə” deyirlər.

Nitqi olmayan heyvanların da bir-biri ilə yaxınlıq və düşmənçilikləri buraya daxil deyildir, onlara “ülfət” və “nifrət” deyirlər.

İnsanlarda olan məhəbbət iki növdür: biri təbii (qeyri-ixtiyari), o biri iradi (ixtiyari).

İradi məhəbbət dörd növdür:

Birinci – tez gəlib tez gedər;

İkinci – gec gəlib tez gedər;

Üçüncü – tez gəlib gec gedər;

Dördüncü – gec gəlib gec gedər.

İş görməkdə adamların məqsədi sadə şəkildə üç növ olduğundan birinci – ləzzət, ikinci – mənəfət, üçüncü – xeyir; bunların hər üçünün öz aralarında birləşməsindən dördüncü növ də əmələ gələr ki, bu da öz şəxsi inkişafını, ya da köməkçilərinin, həmkarlarının tərəqqisini istəyən bir adamın məhəbbətidir, bu köməkçilər insanlardır. Deməli, onların hərəsi iradi məhəbbətlərdən birinin səbəbi olar.

Ləzzət – tez gəlib tez gedən məhəbbətin səbəbi olar; çünki ləzzət bədənin vəziyyətindən asılı olaraq dəyişkəndir. Bədənin vəziyyəti tez-tez dəyişdiyi üçün ləzzət də tez-tez dəyişər: səbəbin dəyişməsi nəticəyə də sirayət edir.

Mənəfət – gec gəlib tez gedən məhəbbətin səbəbi olar; çünki mənəfət çətin gəlib, asan əldən çıxar.

Xeyir – tez gəlib gec gedən məhəbbətin səbəbi olar; ona görə tez gələr ki, zətan xeyirxah adamlar bir-birini tez taparlar, ona görə gec gedər ki, xeyrin mahiyyətində həqiqi vəhdət xüsusiyyəti var və onu asanlıqla qırmaq olmaz.

Hor üç səbəbin birləşməsindən əmələ gələn məhəbbət ən gec gəlib və gec gedəndir, burada iki səbəbin, yeni mənfəət və xeyrin məcmusu bu iki halın sabitliyini təmin edir.

Məhəbbət sədaqətdən daha geniş, daha ümumdür, çünki məhəbbət daha çox adamlar arasında yayılmış olar, sədaqət isə bu mərtəbəyə çata bilməz.

Qarşılıqlı kömək sədaqət rütbesində daha çox olar.

Məhəbbətin son həddi olan "eşq" xüsusi bir dostluqdur, eşq yalnız iki adam arasında ola bilər. Eşqin səbəbi ya son dərəcədə çox ləzzət çəkmək, ya da son dərəcə böyük xeyir əldə etmək olar, mənfəətin (istər sadə halda, istərsə tərkibdə) eşq məsələsində heç bir daxaləti yoxdur.

Deməli, eşq iki cür olar: biri həddən çox ləzzət çəkmək məqsədi güdən və tənqidə layiq olan eşq; ikincisi böyük xeyir əldə etmək məqsədi güdən və təqdirə layiq olan eşq.

Xalq arasında eşqi pisləyib tərifi etmək haqqında olan ixtilaf məhz bu iki eşqi qarışdırmaq nəticəsində törəmişdir. Yeniyetmələr, eləcə də o təbiətdə olan adamlar arasındakı sədaqətin səbəbi ləzzət olar, buna görə ki, onların ayrılıb yaxınlaşmalarının, küsüb barışmalarının arası kəsilməz; bəzən az müddətdə bir neçə dəfə görüşər, sonra yenə ara verirlər, təsadüfən bu sədaqət uzun sürsə, deməli, onlar ləzzət və kef üçün bir şey tapmışlar, bu hər gün davam edir və onları ayrılmağa qoymur; yalnız və yalnız. Elə ki o kef qurtardı, dərhal o sədaqət də ortalıqdan qalxar. Qocaların və o təbiətdə olanların sədaqəti mənfəət üzündən olar, şorikli fayda götürdükcə, əksər halda, onlar arasında bu qarşıqlı sədaqət davam edir, elə ki, mənfəət yeri kəsildi, sədaqət də qırılır.

Xeyir əhlinin sədaqəti yalnız və yalnız xeyir xatirinə əmələ gəldiyindən, xeyir də öz təbiəti etibarilə sabit, qeyri-dəyişkən olduğundan bu məqsədlə birləşən adamların sədaqət və dostluqları əbədi olar və heç bir pozulmaqdan qorxmaz.

İnsan zidd təbiətlərdən təşəkkül tapdığından və hər təbiətin meyli müxalif təbiətin ziddinə olduğundan, deməli, mülayim təbiətin zövqü də müxalif təbiətin zövqünə düz gəlməz. Buna görə, heç bir ləzzətə "təmiz", "xalis", başqa ləzzətlərdə olan çirkinliklərdən azad olmuş halda təsadüf etmək mümkün deyildir. İnsanda bəsit halda ilahi cəvhər olduğundan və bu, yerdə qalan təbiətlərin heç birinə oxşamadığından, onun ləzzəti də başqa ləzzətlərə oxşamaz; o ləzzətə səbəb olan məhəbbət son dərəcə güclü olar və cünunluğa oxşayar, ona "tam" və ya "ilahi" eşq deyirlər. Bəzi mömin adamlar o məhəbbət iddiasında olurlar.

Birinci filosof (Aristotalis nəzərdə tutulur – R.S.) bu barədə Oqlidisin dilindən deyir ki, müxtəlif şeylər şəkil və quruluşda eyniyyət təşkil edə bilməzlər. Lakin oxşar şeylər bir-birinə meyl edir, bir-birinə qovuşmağa çalışırlar. Bu sözləri izah edərək demişlər ki, bəsit cəvhərlər bir-birinə bənzədiklərindən birləşib vahid bir quruluş əmələ gətirər, fərqlər aradan qalxar.

Fərqlənmə (mürəkkəb) maddələrə aiddir və maddələr belə vahid quruluş əmələ gətirmək qabiliyyətinə malik deyildir. Onlar birləşməyə meyl göstərüb vahid quruluş növlərindən birini əmələ gətirməyə səy göstərdikdə də, onların bu birləşmələri ötəri və səthi olar, cəvhərlərin birləşməsi kimi əsl birləşmə ola bilməz, qovuşub vahid bir substansiya əmələ gətirə bilməz və yenidən parçalanıb ayrılı bilər.

İnsan zatında olan cəvhər təbiət küdurətlərindən təmizləndikdən, məhəbbət, şəhvet növləri və kərəmətlərdən pak olduqdan sonra onun özünə oxşarlara olan əsl şövqü çıxa gələr, açıq gözəl bütün xeyratların mənbələri olan mütləq xeyrin məziyyətlərini mütaliyə başlayar, onda ilahi nur əmələ gələr, onda heç bir ləzzətlə müqayisə edilə bilməyəcək yeni bir ləzzət yaranar, deyilmiş vəhdət əmələ gələr. Bundan sonra bədəni xüsusiyyətlərdən istifadə edib-etməməyin əhəmiyyəti qalmaz, onu tərk edib getmək də ağır gəlməz. Lakin əsl ali rütbəyə çatmaq bədəni tamamilə tərk etdikdən sonra nəsib olar, çünki tam rahatlıq bu fani həyatı tərk etmədən mümkün deyildir.

Bu növ məhəbbətin, yeni xeyir əhli məhəbbətinin fəzilətlərindən biri odur ki, nə nöqsan oraya yol tapa bilər, nə böhtan oraya ayaq basa bilər, nə kədərlə hökm edə bilər, nə şər həzz ala bilər. Lakin mənfəət və ləzzət xatirinə olan məhəbbət şərle şər arasında ola bildiyi kimi, şərle xeyir arasında da ola bilər, hərçənd bu məhəbbət müvəqqəti və tez sovuşub gedər, çünki mənfəət və ləzzət zatda deyil, ərəzdə olar.

Çox zaman belə məhəbbətlər qərrib və yad yerlərdə toplaşmış adamlar arasında baş verər, məsələn, gəmidə, səfərdə və bu kimi başqa yerlərdə. Belə məhəbbətin səbəbi insan təbiətində təmərküz tapmış ünsiyyət qabiliyyətidir, ədəb sənəti bəhsində deyildiyi kimi, yalnız bu qabiliyyətə görə adama "insan" (yəni "üns saxlayan" – R.S.) deyilmişdir. Kim isə demişdir: "Sənin adına ona görə insan deyiblər ki, sən unudasan", elə güman edib ki, "insan sözü" "nisyan" sözündəndir (nisyan ərəbcə "unutqanlıq" deməkdir – R.S.), səhv edib, xataya yol veribdir.

Təbii ünsiyyət insan xassələrindəndir, hər şey də öz kamalını, dəfərlə qeyd etdiyimiz kimi, öz xassələrində təzahür etdirər. Deməli,

bu növün də kamalı özünü öz növünə olan bu xasiyyətdə təzahür etdirir, bu xasiyyətin özü ictimaiyyət və ictimai quruluşların əmələ gəlməsinin rüseymini təşkil edir. Buna görədir ki, həqiqi hikmət sahibləri bu xasiyyətin şərəfli olduğunu nəzərə alaraq, onu inkişaf etdirmək üçün bir sıra faydalı tədbirlər də düşünmüşlər, məsələn, müxtəlif qayda-qanun, ədəb-ənənə icad etmişlər, camaata ibadətə məşğul olmağı, ziyafətlər təşkil etməyi məsləhət görmüşlər. Bunların hamısı ünsiyyəti qüvvədən hərəkətə keçirmək, əməli etmək üçündür.

İslam şəriətində camaat namazı xəlvətdə tək qılınan namaza nisbətən ona görə üstün tutulur ki, adamlar gündə beş dəfə bir yere toplandıqda bir-biri ilə ünsiyyət saxlayır, ibadət və başqa işlərdə bir yerdə olmaları ünsiyyəti gücləndirib məhəbbətə çevirə bilər. Bunun sübutu odur ki, belə namaz gündə beş dəfə bir yere yığılması mümkün olan kənd və məhəllə camaatına məsləhət görülmüşdür. Şəhər əhalisinə gündə beş dəfə bir yere yığılmaq çətin olduğundan onlara başqa cür ibadət məsləhət görülmüşdür: həftədə bir dəfə bütün kənd və məhəllə adamları hamını tuta biləcək çox böyük bir məscidə toplaşır, orada kənd, məhəllə adamları bir-biri ilə ünsiyyət yaratdığı kimi, şəhər əhli də bu ünsiyyətdə iştirak edirlər. Beləliklə, kənd, məhəllə, qəsəbə və şəhər əhalisi həftədə bir dəfə görüşüb öz işlərini nizama salırlar (məsələn, "cümə namazı" kimi – R.S.).

Bundan əlavə bütün camaatın görüşməsi üçün ildə iki dəfə ümumi ibadət təyin etmişlər. Bunun üçün bütün camaatı tuta biləcək böyük bir səhra (meydan) seçməyi və hamını oraya dəvət etməyi buyurmuşlar.

Bütün tayfaları və peşə sahiblərinin bir yere toplaşması həm fayda götürməsi, həm də havasını dəyişməsi üçün nə gözəl binagüzarlıqdır?! (tədbirdir – R.S.).

Hamını tutan belə geniş bir sahədə toplanmış insanlar bir-birini gördükdə tanışlığı təzələyib ünsiyyəti bərpa edər, onların belə yenidən görüşməsi dostluğu artırıb məhəbbəti möhkəmləndirir.

Bundan əlavə, bütün dünya əhlinə ömürlərində bir dəfə bir yere toplaşmağı təklif etmiş və onun vaxtını da göstərmişdir ki, bu imkan olduqda, özünə və ailəyə ziyan vurmada yerinə yetirilsin, müxtəlif şəhər və ölkə adamları asanlıqla bir-biri ilə görüşə bilsin, məhəllə və şəhər əhalisinin məhrum olduqları xoşbəxtlik qapısı onların da üzünə açılsın, fitrətlərində olan ünsiyyət istedadını təzahür etdirləsinlər. Belə bir toplantı və görüş yeri üçün şəriət sahibinin evindən daha yaxşı bir yer ola bilməz (Kəbə nəzərdə tutulur – R.S.). Onun qüdrətinin şahidi

olub ibadətə məşğul olmaq, qurban kəsmək, adət-ənənə, rəsmiyyətləri yerinə yetirmək insanın qəlbində inamı möhkəmləndirir, duanın müstəcəb olmasını sürətləndirir, əhsan öz sahibinin ziyarətini qəbul etdirir. Bütün bu ibadət, ziyarət, şəriət, rəsmiyyət və adətlərdən, yəni dini ehkamlardan məqsəd bu fəzilətə yiyələnmək, hər iki dünyada səadətə çatmaq üçün bir yere toplaşib ictimai əmələ gətirməkdən ibarətdir.

Yenə də məhəbbət məsələsinə qayıdıb demək istəyirik ki, ilahi məhəbbət ("müqəddəs məhəbbət") istisna edilməklə, bütün məhəbbətlər tərəflər arasında eyni zamanda yaranıb hər iki tərəfdən eyni zamanda aradan gedə bildiyi kimi, ola bilər, bir tərəfdə məhv olub, o biri tərəfdə hələ də davam etsin. Məsələn, arvad və ər arasında məhəbbətə səbəb olan qarşılıqlı ləzzət ola bilər bir tərəfdə sönsün, o biri tərəfdə isə hələ də davam etsin, çünki ləzzətin dəyişkən olduğu məlumdur, lakin başqasını da dəyişdirməsi məcburi deyildir. Bundan əlavə, ev dolandırmaq işində arvad ilə ər arasında müştərek mənafə olduğu üçün bu da onların məhəbbətinə kömək edə bilər. Lakin onlardan biri öz hüququ dairəsində təqsirə yol versə, məsələn, arvad ərden çox qopartmaq istəsə, ər isə arvaddan gizlətsə, biri o birinin yanında müqəssir olar, məhəbbət pozular, şikayət və məzəmmət başlayar, get-gedə güclənər, axırda ya tamamilə əlaqə qırılar, ya da səbəb aradan qalxar, amma narazılıq və üreksinçiliyi hələ bir müddət qalar.

Başqa məhəbbətlər haqqında da buna oxşar misallar gətirmək olar.

Səbəbləri müxtəlif olan məhəbbətlərə gəldikdə, məsələn, bir tərəf ləzzət, digər tərəf mənfəət gözlədikdə (müğənni ilə dinləyici kimi, müğənni dinləyicini mənfəət, dinləyici isə müğənnini ləzzət xatirinə sevir; aşiqlə məşuqə kimi, aşiq məşuqədən ləzzət, məşuqə isə aşıqdan mənfəət gözləyər) böyük narazılıqlar və rüsvayçılıqlar meydana çıxar, yerdə qalan məhəbbətlərin heç bir növündə bu qədər şikayət və şəmadət ola bilməz. Bunun səbəbi odur ki, ləzzətə çatmaq istəyən tələsər, mənfəət almaq istəyən yubandırar, aralarında mülayimlik pozular (Allah göstərməsin). Buna görədir ki, həmişə aşıqlar zalım, tələbkər və qəddar olurlar. Həqiqətən də onlar zalımdırlar, çünki heç bir şey vermədən əvvəl ləzzət almağa, vüsala çatmağa tələsər, mükafatı isə hey təxirə salırlar, ya özləri mükafat tələb edirlər. Belə məhəbbətə "ləvvamə" məhəbbət deyirlər, yəni məlamətə layiq məhəbbət. Belə məhəbbətə misal yalnız yuxarıdakı ilə məhdudlaşdırıla bilməz, lakin hamısı öz mahiyyəti etibarilə buna yaxın olar.

Şahla rəiyyət, reislə tabe (mərus), dövlət ilə yoxsul arasında olan məhəbbət də şikayət və məzəmmətli olar. Bunun səbəbi odur ki, hərə öz sahibindən bir şey gözləyər, o da əksər halda boşa çıxar, ümidin puça çıxması səhlənkarlıq və süründürməyə səbəb olar, bu sонтuncu da məzəmmət və danlaq doğurar.

Ədalət şərti yerinə yetirildikdə bu fəsadlar aradan qalxar. Eləcə də qulluqçular öz ağalarından çox haqq gözləyərlər, sahibləri isə onların xidmət, sədəqət və nəsihətdən səmimi olmadıqlarını behanə edib məzəmmətə başlayarlar; əməklə haqq arasında ədalət bərpa edilməyincə, onlar arasında da məhəbbəti nizama salmaq olmaz. Bunun nə kimi çətinliklər yaratdığını izaha ehtiyac yoxdur.

Lakin xeyirxahların məhəbbəti mənfəət və ləzzət qərəzi güdmədiklərindən, bəlkə səbəbi zatlarındakı xeyirxahlıq məqsədləri, “mütləq yaxşılıq” və fəzilət olduğundan, burada ixtilaf, dava-dalaş ola bilməz, birliyin əsas bəisi: ədalətli münasibət, qarşılıqlı məsləhət və nəsihət nəticəsində o öz-özünə yaranar.

Filosofların ən sədəqətli dost (səddiq) haqqında dedikləri aşağıdakılardır:

Əsl sədəqətli dost odur ki, daxilən sənin özün olsun, zahirən başqası. Belə bir sədəqətin ülviliyi, onun avam adamlarda ola bilməməsi, yeniyetmələrdə yoxluğu haqqında ona görə bu qədər ətraflı danışıldı ki, xeyrin nə olduğunu bilməyən, doğru məqsədin mahiyyətini başa düşməyən adamın göstərdiyi məhəbbətin ya mənfəət, ya da ləzzət güddüyü bilinsin.

Şahlar və sultanlar özlərini üstün və nemət sahibi saydıqları üçün sədəqətli görünməyə çalışırlar, elə buna görə də onların sədəqəti tam ola bilməz və ədalətdən kənara çıxar.

Ata övladını ona görə sevir ki, onun üzərində çox haqqı olduğunu görür, bu məhəbbət bir növ böyüklük məhəbbətinə yaxınlaşar, başqa ibarə ilə övladını sövq-təbii, zati bir məhəbbətlə sever, bu, o deməkdir ki, övladını, həqiqətən, öz nəfsi hesab edər, elə bilər övladının vücudunu təbiət onun sürətinə baxaraq yığurmuş, zatının timsalını övladına aşılamişdir. İnsafən, bu düz təsəvvürdür, çünki ilahi hikmət öz kərəməti sayəsində atanın ilhamını övladının icadına səbəb etmiş, onu övladının doğulmasında ikinci amilə çevirmişdir. Buna görədir ki, ata özü üçün istədiyi kamal övladı üçün də arzulayar, özünə nəsib olmamış xoşbəxtlik və səadət oğluna qismət olması üçün çalışar. Desələr:

“Övladın səndən daha fazildir” – bu, onun acığına gəlməz, lakin başqasının ondan fazil olduğunu dedikdə, qəlbine deyər. Məsələn, get-gedə tərəqqi edən bir adama: “Əvvəlkilərə nisbətən indi daha kamilsən” desələr, bu, ona toxunmaz, bəlkə bir az da xoşuna gələr; ata-övlad münasibəti də belə olar. Atanın övlada olan məhəbbət çoxluğunun bir səbəbi də odur ki, övladını ömrünün meyvəsi hesab edər, doğulduğu gündən onu şadlıq mücdəsi adlandırıar, tərbiyəsi ilə məşğul olar, könlünü ona salar, get-gedə məhəbbəti artar; ona həyatının amalı, sevincinin mənbəyi deyər, ürəyində ona varis kimi baxar, özü öləndən sonra onu xatırladan bir vücudun yerində oturacağını düşündükcə, qəlbi iftixarla dolar. Hərçənd qara camaat belə sözləri deməkdən çəkinər, ya da onları ifadə etməyi bacarmazlar, lakin ürəklərindən buna oxşar şeylər keçər. Bu, pərdə arxasında təsəvvür edilən gözəl bir xəyala bənzəyər.

Övladın məhəbbəti atanından az olar, çünki o, məhsul və nəticədir, uzun müddət özünün necə əmələ gəldiyini, səbəblərinin kim olduğunu başa düşməz, nə qədər ki ağı bir şey kəsmir, atası sağdır, qədri bilməz, elə ki ağı başına gəldi, gözü açıldı, həyatı başa düşdü, ya atası öldü, əli onun qazancından kəsildi, onun böyüklüyünü dərk edər, qəlbində ona qarşı məhəbbət əmələ gələr. Buna görədir ki, övladlara valideynləri əhsan verməyi vacib buyurublar, valideynlərə isə övladlara əhsan verməyi vəsiyyət etməmişlər.

Qardaşların bir-birinə məhəbbəti səbəbdə (bətdə) müştərək olmalarıdır.

Şahın rəiyyətə məhəbbəti – ata məhəbbəti, rəiyyətin şahla məhəbbəti – övlad məhəbbəti, rəiyyətlərin bir-birilə məhəbbəti – qardaş məhəbbəti kimi olmalıdır; bu zaman onların arasında nizam olar.

Bu təşbehdən məqsəd odur ki, şah: şefəqqət, mərhəmət, lütf, kərəmət, qayğı, tərbiyə, kömək, məsləhət, zərərli şeyləri uzaqlaşdırmaq, xeyirliləri yaxınlaşdırmaq və bu kimi işlərdən rəiyyətlə məhrəban ata kimi rəftar etsin.

Rəiyyət: itaət, nəsihət, məsləhət, tərif və qədirdanlıqda ağıllı övladlar, bir-birinə kömək etmək xətrini istəməkdə səmimi qardaşlar kimi olsunlar. Hərəsi öz imkan və bacarığı daxilində, zaman və məkanın tələbindən asılı olaraq ədalətlə öz borcunu yerinə yetirsin, hərənin haqqı özünə çatsın, beləliklə hər yerdən nizam-intizam hökmferma olsun.

Əgər bir yerdə azlığa, başqa yerdə çoxluğa yol verilsə, ədalət pozulsa, fəsad-tərəqqi törəyər; ölkədə zəiflik və zorakılıq əmələ gələr; mə-

həbbət ədavətə çevrilər; dostluq düşmənçiliyə dönər; səmimilik aradan qalxar, riyakarlıq meydana çıxar; kömək əvəzinə kələk gəlməyə başlayırlar; hərə öz xeyrinə, başqasının zərərinə çalışır; sədəqət yox olar, nizam-intizam pozular, yerini onun əksi olan hərə-mərclik tutar.

Bütün küduret, ədavət, belə və xətdən azad bir məhəbbət varsa, o da məxluqun öz xaliqinə olan məhəbbətidir, bu məhəbbət ilahi, müəddəs məhəbbətdən başqa heç bir şey ola bilməz. Başqa iddiada olanların sitayiş batil və uydurma hesab edilməlidir. Məhəbbət mərifətə, idrakla əlaqədardır. Nə onların vurulan bezəkdən, nə də onlara verilən əhsandan xəbəri olmayan əldəqayıma şeylərə (bütələr – R.S.) necə sitayiş etmək olar? Doğrudur, ola bilər biri bir şeyi təsəvvüründə ilahiləşdirib onu öz allahına çevirsin, ona pərəstiş və sitayiş etsin, onu özünün vahid yaratıcısı və mütləq etiqadı mövqeyinə yüksəlsin. (İlahi, sən özün bizi saxla). “Onların çoxu Allaha inanmırlar, məgər bütə-restdirirlər?!”¹⁴⁵.

Bu məhəbbət iddiasında olanlar çox, əsl inananlar isə həddən artıq az, bəlkə azdan da azdır¹⁴⁶.

“Mənə şükür edən bəndələrdən də azdırlar”¹⁴⁷.

Məhəbbətin ikinci dərəcəsi valideynlərə olan məhəbbətdir, dərəcə və mərtəbədə heç bir məhəbbət bu iki məhəbbətə çatmaz; şagirdin müəlliminə olan məhəbbətindən başqa. Bu məhəbbət yuxarıda adları çəkilmiş məhəbbətlərin mərtəbələri arasında orta dərəcəsində olar. Səbəbi odur ki, birinci məhəbbət şərəf, calalın ən yüksək mərtəbəsində olar və səbəblər səbəbi, varlıqların tabe olduğu, hər bir varlığın yaratıcısı hesab edilir; ikinci məhəbbət də ona oxşayar, çünki ata daha yaxın maddi səbəb vəzifəsini yerinə yetirər: lakin nəfslərin tərbiyəsi ilə məşğul olan müəllimlər bu nöqtəyi-nəzərdən birinci səbəbi təqlid edir və ona oxşayırlar, digər tərəfdən isə əqli səbəbə görə ikinci dərəcəli olduqlarından atanı xatırladırlar. Deməli, onların məhəbbəti birinci məhəbbətdən aşağı, ikinci məhəbbətdən isə yuxarı olar. Müəllimlərin ədəb və tərbiyə öyrətmələri əsl vücuda nisbətən ikinci, ata-babaların tərbiyəsinə nisbətən isə daha şərəflidir. Həqiqətən, müəllim cismani ağa, ruhani atadır.

İskəndərdən soruşdular: “Atanı çox sevirsen, yoxsa müəllimini?” Dedi: “Müəllimi. Atam mənə fani dünyaya gətirmişdir, müəllimim isə mənə əbədiyyət bəxş etmişdir”.

Nəfs fəzilətdə cismə nisbətən nə qədər yüksəkdirsə, müəllimin də haqqı atanın haqqından o qədər çoxdur. Deməli, müəllimə və ataya

hörmət edib məhəbbət bəsləməkdə bu tənəsübə riayət edilməlidir. Müəllimin tələbəyə olan məhəbbəti xeyirxahlıq məhəbbəti nöqtəyi-nəzərindən də atanın oğula olan məhəbbətindən haman nisbətdə üstün olar, çünki onu tərbiyəsi tam fəzilət, mənəvi qida, xalis hikmət əsasında olar. Müəllimin ataya nisbəti nəfsin cismə (məneviiyyatın cismaniyyətə – R.S.) nisbəti kimi olar.

Məhəbbətlərin mərtəbələrini təsəvvür edə bilməyən adil adam ədalət şərtlərini yerinə yetirə bilməz. Allaha vacib olan məhəbbətdə başqasını şərik etmək, əsl mənada Allahın özüne şərik çıxartmaqdır.

Rəisə böyük ata kimi baxmaq, soltanla səmimi dost kimi davranmaq, ata-anaya qardaş və yoldaş kimi yanaşmaq sifət nədanlıq və ağılsızlıqdır, belə şeyləri qarışdırmaq və hərənin öz yerini bilməmək tərbiyənin düz olmadığına dələlət edir, şikayətə və məzəmmətə səbəb olar. Hərə öz mövqeyini bilsə, məhəbbət, xidmət və məsləhətdə hərə özüne layiq sөy göstərsə, hamı öz haqqını alar, razı qalar, ədalət də öz yerini tapar.

Sədəqətdə xəyanət mal-dövlətdə xəyanətdən daha ağır olar.

Birinci həkim buna işarə edərək demişdir: “Qəlp pul tez ortadan çıxdığı kimi, saxta məhəbbət də tez aradan gəder”.

Deməli, ağıllı adam hər işdə xoşniyyət olub, hərənin öz haqqının dərəcəsini bilməli və ona riayət etməlidir. Sədəqətliyələri özü bilib xeyirli işlərdə onları unutmamalı; səmimi və mərifətli tanışlara dost kimi yanaşdıqda imkan daxilində onların səmimiyyətini sədəqət səviyyəsinə qaldırmalı; elə etməlidir ki, özündə, ailədə, rəislərdə, rəiyyələrdə, dost-aşnalarda xeyirxahlıq hissələri yaradıb möhkəmlətsin. Şər adam bu xasiyyətdən mərhum olduğundan, onun yerini bədxahlıq və kəsalet tutduğundan, nəyin xeyir, nəyin zərər olduğunu bir-birindən ayıra bilməz, zərərini xeyirli hesab edər: onun zatında özüne yer tapmış şər nəfsindən və ondan olan bütün yaxşı xüsusiyyətlərdən qaçar: şərlə xeyir bir yere sığmaz. Öz nəfsindən qaçdığı kimi, o cür yaxşı xasiyyətdə olan adamlardan da qaçar. Həmişə elə şeylərlə məşğul olmaq istəyər ki, nəfsi yadına düşməsin, özündə olmasın. Şərab içmək, əyyaşlıq etmək, adamın aqlını başından çıxardıb özünü unutduran mütrüblük, təlxəklik kimi işlərə hərislik göstərir. Bir az ara verdikdə özüne gələr, nələrlə məşğul olduğunu xatırladıqda özündən zəhləsi gəder. Onun məhəbbəti o dostlara olar ki, ona özünü unutdurar, elə şeylərə olar ki, onun aqlını başından çıxarar, ömrünü bada verər. Bu və buna oxşar şeylər onu həyəcanlandırır, qıcıqlandırır, nəfs belə şeylərə adət etmədiyindən

zidd qüvvələrin qarşılıqlı təsiri nəticəsində müvazinət pozular, təmin olmayan ehtiras və şəhvətlər qərribə xəstəliklərə səbəb olar, gözlənilmədən hüzn, kədər, vahimə, xoflanma və s. əmələ gələr. Bunun səbəbi odur ki, zidd ünsürlərin nisbəti bir yerdə durmaz, gah bundan ona, gah da ondan buna keçər; bunun nəticəsində əhval dəyişkənliyi əmələ gələr, bundan oturub-durmaq, məclis qurmaq, əyyaşlıq, modabazlıq və bu kimi arzular meydana çıxar. Onu belə şeylərdən çəkəndirmək, vaxtında belanın qarşısını almaq, təsəvvür etmədiyi ağır və faciəli aqibətdən xilas etmək istədikdə o bundan narazı qalar, o halına qibtə edər, onu səadət sanar. Belə adam həqiqətdə özünə hörmət qoymaz, çirkin işlərdən başqa heç kəsi sevməz, məhəbbət qarşılıqlı əsasında nizama salındığından heç kəs də belə adamı sevməz, heç kəs ona nəsihət edib məsləhət verməz, hətta öz nəfsi də ondan üz döndərər.

Lakin mənəvi xeyirxah olan fəzil adamlar öz zətlərindən xeyir götürüb başqalarına da xeyir verdiklərindən həm o razı qalar həm də başqaları ondan razı qalar; razı qaldıqları üçün onu sevdilər, sevdikləri üçün sədaqətli olarlar, sədaqətli olduqları üçün onun başına toplanarlar.

Deməli, həm o özünə sadıq qalar, həm də başqaları ona sədaqətli olar.

İstər qəsdən, istərsə bilmədən başqalarına edilən xeyirxahlığın nəticəsi gətirib buna çıxarar. Səbəbi odur ki, onun tutduğu işlər ləzzətli-lərin ən ləzzətli, sevimlilərin ən sevimli olar, ən sevimli və ləzzətli şeylər isə başına çoxlu mürid və pərəstişkar yığar. Onun bu xeyirxahlıq, ehsan və bəxşişi hamıya şamil olar, azalma, məhv olmadan qorxmaz, maddələrin əksinə olaraq artar, çoxalar. Maddi köməklərin başlanğıcı, sonu olduğundan o axıra çatdıqda qurtarar, qurtardıqda isə narazılıq və şikayətə səbəb olar. Ona görə maddi ehsan verən adamlara məsləhət görüblər ki, işin axırının çətinliyini başlanğıcdan düşünsünlər. Bu ehsandan doğan məhəbbətə “ləvvammə” deyilir. Lakin ehsan verənlə ehsan alanın məhəbbəti arasında fərq olar, yeni ehsan verənin ehsan alana məhəbbəti ehsan alanın ehsan verənə məhəbbətindən çox olar. Səbəbi birinci filosofun dediyi kimidir: “Borc verən, xeyirxahlıq edən borc alan və xeyirxahlığı qəbul edəninin halına görə yaxşılıq göstərir və onların sağlığını arzu edir. Borc verən ola bilər ki, borcunun sağlığını onu sevdiyi üçün deyil, öz malını geri almaq xatirinə istəsin, yeni ona can sağlığı, dövlət, miknət və sərvət arzu eləsin, bəlkə bu yol ilə haqqını ala bilsin, borclu borc verənə belə bir münasibət bəsləməz, ona belə bir dua etməz. Xeyirxahlıq edən xeyirxahlığı qəbul edənini heç

bir təmənnası olmadan sevir. Səbəbi odur ki, yaxşılıq eləyən adam öz işindən zövq alır, yaxşılığı baş tutanda sevinci həddini aşar.

Lakin ehsan yeyənin məhəbbəti ehsana olar, ehsan verənə yox, bundan əlavə, uzun müddət verilən ehsan vasitəsilə əldə edilən məhəbbət əzab-eziyyətlə qazanılan məhəbbətə oxşayar, başqa sözlə, asanlıqla mal ələ gətirənlərin (məsələn, varislər kimilərin) əksinə olaraq çox çətinliklə, uzun və qorxulu səfərlər ağır və məşəqqətli zəhmətlər, çənaətlər, məhrumiyyətlər nəticəsində toplanan mal-dövlətə bənzəyər. Böyük əmək və zəhmətlə mal toplayan adam isə asanlıqla dövlətə çatmışlara nisbətən öz varına daha çox bağlı olar, onun əldən çıxmasından daha çox qorxar. Haman bu səbəb üzündən ana övladını atadan çox istəyər, ona valeh olar, ondan çox şey gözləyər, çünki övladın meydana gəlib tərbiyə edilməsində ana zəhməti daha çox olar, şair də şərini daha çox xoşlayar, başqalarına nisbətən öz şerinə daha çox valeh olar. Eləcə də hər sənət sahibi öz əsərinin üzərində nə qədər çox əmək sərf etsə, o qədər onu çox sevir. Aydın məsələdir ki, bir şeyi hazırlayanla ondan istifadə edən zəhməti eyni ola bilməz. Buradan aydın olur ki, ehsan verənin məhəbbəti ehsan yeyənin məhəbbətindən daha artıq olar. Ehsan verən, ola bilər, ehsanı əliaçıqlığından versin; ola bilər ad qazanmaq üçün etsin; ola bilər, gözdən pərdə asmaq üçün. İnsanların ən şərəfətli odur ki, köməyi əliaçıqlıq, səxavət xatirinə etsin; yaxşı ad, dua-səna, ümumi qədirdanlıq və məhəbbət (o bu məqsədi güdməsə də) nəticədə öz-özünə əmələ gələcəkdir.

Deməli ki, nəfsini istəyən hər bir adam ehsan verməyi də sevir, deməli, o, öz nəfsinə ehsan verməyi də sevməlidir. Dostluğun səbəbi ya xeyir, ya ləzzət, ya mənfəət olduğundan, bunların hansının yaxşı və üstün olduğunu bilməyən bir adam nəfsinə necə ehsan verməyi də bilməz. Buna görədir ki, insanların bəziləri nəfslərini ləzzət, bəziləri mənfəət, bəziləri kərəmət ruhunda tərbiyə edirlər, xeyrin nə olduğunu bilmədikləri səhvə yol verirlər.

Xeyirdən xəbəri olanlar, tez gəlib keçən zahiri ləzzətlərə razı olmazlar, daha yüksək, daha kamil, daha böyük ləzzət axtarırlar, bu isə ilahi ləzzətdir. Bu təbiətin sahibi olanlar o böyük yaradana layiq işlərlə məşğul olub həm həqiqi ləzzətlərdən fayda götürür, həm də təkəbbür və qürre üzündən başqalarının (istər dost, istərsə qeyri-dost) bacarmadıkları bir çox səxavətli işlər görür, alicənablıqlar göstərir.

Söhbət məhəbbətdən getdiyi üçün burada hikmət və xeyir məhəbbətindən də bir az danışmaq lazımdır, çünki onlar da məhəbbətə daxildir.

Deməli ki, "hikmət məhəbbəti" insanda olan idraki fəaliyyətlərə və ilahi xüsusiyyətlərə aiddir, başqa məhəbbətlərə yol tapa bilən belələr buraya qədəm basma bilməz, nə tamahkarlıq oranı tanıyır, nə fitnəkarlıq oraya ayaq açar. Bunun səbəbi odur ki, belə işlər "sırf xeyirdir", sırf xeyrə işə maddi və onunla əlaqədar şəxslər qarışa bilməz.

Adamlar əxlaqi işlər və insani fəzilətlər icraçısı olduqlarından bu "xeyri" bilməsələr, onun həqiqətindən xəbərsiz qalar və ilahi səadətə məhrum olurlar. Lakin bu fəziləti dərk etmək üçün o biri fəzilətləri bilməyə ehtiyac vardır. Ona görə ki, bu fəzilətlərə yiyələndikdən sonra ilahiyata başlayırlar. Əvvəlcə öz zatının nədən ibarət olduğundan başlayır, sonra təbiət və ondan baş verən hadisələrlə məşğul olar, daha sonra nəfs, fəaliyyət, qüvvə və xüsusiyyətlərini öyrənər, bunları mənimsəyib qurtardıqdan sonra pak ruhlara, mələklərə və bu kimi məsələlərə əl atar.

Elə ki bu fani dünyadan o baqi ələmə köçdü, əbədi nemətə və daimi səadətə çatır.

Aristotalis deyir ki, tam xalis səadət Allah həzrətlərinin xidmətindən olanlar üçündür, insani fəzilətləri mələklərə xas olan fəzilətlərə qatmaq olmaz: onlar bir-biri ilə sazışa girmir, əmanət qoymur, ticarət eləmir ki, ədalətə möhtac olsunlar; bir şeydən qorxmurlar ki, şücaəti tərifləsinlər; bir şey xərcləməzlər ki, qızıl-gümüş eşqinə düşsünlər, ya səxavət göstərsinlər; şəhvetləri yoxdur ki, iffətin qədrini bilsinlər; tərkiblərində dörd ünsür yoxdur ki, yeməyə iştahaya gəlsinlər.

Deməli, adamlardan ayrılmış bu pak və müqəddəs Allah bəndələrinin insani fəzilətlərə ehtiyacı yoxdur.

İzzət və cəlal sahibi olan Allah mələklərdən daha böyükdür, qüdsilik, ülvilik və buna oxşar şeylərdən daha təmiz və daha yüksəkdir, onu ağla gələ bilən, təsəvvürü mümkün olan bütün müsbət şeyləri oxşatmaqdan başqa, heç bir şeyə oxşatmasan daha ləyaqətli olar. Lakin inkaredilməz bir şey vardır ki, o da yalnız xoşbəxt adamların başa düşdükleri həqiqətdir. İnsanların səadətə çatmış və əsl xeyrin nə olduğunu bilən xeyirxahları bu həqiqətə can atar, imkanları daxilində onun tələblərini yerinə yetirər, bacarıqları dairəsində onu təqlidə çalışır, elə edər ki, onu rəhmə gətirib razı salsın, öz yaxınına buraxacağı ümidi olsun, məhəbbətini qazansın, onun əsl adını öyrənsin. Buna o, bezi sözlər əlavə et-

mişdir, lakin onları bizim dilimizdə işlətmirlər, sonra demişdir ki, Allah-taalanı sevnələr onunla əhd-peyman bağlayar, çünki sevnələr əhd-peymansız ola bilməzlər.

Filosofların qəribə və əcaib şeylərdən ləzzət aldıklarının səbəbi də budur.

Hikmətin mahiyyətini dərk edən adamlar onun bütün ləzzətlərdən daha ləzzətli olduğunu gözəl bilirlər, ona görə belə adamlar başqa ləzzətlərə məhəl qoymazlar, hikmətdən başqa heç bir işlə məşğul olmazlar, belə olan təqdirdə, hikməti ən kamil olan həkim (filosof) böyük Yaradanın özü olar. Bəndələrindən bu səadətə çatmış adamdan başqa heç kəsi əsl mənada sevməz, çünki oxşayanlar bir-birini daha çox sevir. Buna görə ki, bu səadət bütün səadətlərin ən ülvisi olar və bu səadət insani səadət olmaz; çünki təbii və nəfsani qüvvələrdən təmizlənmiş olar, onların arasında çox böyük fərq yaranar. Bu elə bir vergidir ki, onu Allah öz bəndələri içərisindən seçdiyi adama verir.

Bundan sonra belə bir məqsəd üçün seçilmiş adamı həyatda imtahanlara çəker, əzab-əziyyətə düşür. Bu çətinlik və məşəqqətlərə dözməyən adam əylənməyə meyl edər, çünki əylənmək istirahətə oxşayar, istirahət isə nə səadətə özünü olar, nə də ona aparıcı bir vasitə rolunu oynayır. Rahatlığa isə zahirən insan, əslində isə heyvan təbiəti olanların bədəni təmayül göstərir. Qullar, uşaqlar, heyvanlar və bu kimilərini səadət sahibi adlandırmaq olmaz.

Ağıllı və fəzilətli adamlar hümmətin də ən yüksək mərtəbəsində olurlar. Bu bərdə birinci filosof belə deyir: "İnsani hümmət sövq-təbii olmamalıdır. Hərçənd o, özü sövq-təbii yaranmışdır; onun hümməti ölü heyvanlarınki kimi olmamalıdır, hərçənd axırda o da öləcəkdir, o bütün qüvvələrini səfərbərliyə almalı, onları ilahi işlərə yönəltməlidir. İnsan bədənə xırda olsa da, hikmətdə, əql və şərəfdə böyükdür.

Bütün yaranmışlar içərisində ağılda ondan böyüyü yoxdur, bütün cövhərlər cövhəri, böyük yaradanın əmri ilə hər şeyə vəqif olan yalnız odur.

İnsan bu dünyada ikən yaxşı güzəran keçirməyə möhtacdır, lakin bütün səyi ona sərf etmək olmaz; bütün ömrü mal toplamağa, sərvət yığmağa həsr etmək düzgün deyildir, çünki dövlət adamı fəzilətə çatdırma bilməz, çox yoxsullar var ki, daha kərəmətli işlər görürlər.

Buna görə filosoflar deyiblər: "Səadət sahibləri o adamlardır ki, yaşayışları orta, işləri ağıllı və fəzilətli olsun, dövlətləri çox olmasa da

İctimaların növləri və şəhərlərin əmələ gəlməsi haqqında

eybi yoxdur". Bütün bunlar filosofun sözləridir. Sonra demişdir: "Fəzilətlərə yiyələnmək hələ kafi deyildir, əsl məsələ onları əməldə həyata keçirməkdir".

İnsanların beziləri fəzilətləri öyrənməyə rəğbət göstərirlər, belə adamlara nəsihət təsir edir. Belə adamlar sayca az olar, onlar çirkin hərəkətlər və şər işlərdən qaçır, təmiz təbiətlər və xeyirli əməllərə meyil edirlər: beziləri nalayiq davranış, xoşagəlməz rəftardan yalnız danlaq, qınaq, məzəmmət üzündən, cəhənnəm işgəncəsindən, axirət əzabından qorxduqları üçün imtina edirlər. Buna görədir ki, bəzi adamlar təbiət etibarilə xeyirxah olurlar, beziləri şəriət qorxusundan xeyrat verirlər. Qanunun (şəriətin) bu qəbil adamlara verdiyi tərbiyə boğazında tükəlişmiş adama verilən suya oxşayar, qanun (şəriət) bunlara təsir etməsə, bu boğazında qalır onları boğar, belələrinə islah etmək mümkün olmaz.

Təbiətdən xeyirxah, fitrətdən fazil olan adamlar böyük Yaradanın məhəbbəti və onun buyruğu sayəsində belə olurlar, onların məsləhət verəni və tədbir tökəni xudavəndi-ələm özü olar, onun işini nizama salar.

Bu müqəddimədən məlum oldu ki, səadət sahibləri üç sinfə bölünür:

Birincisi – anadangəlmə nəcabət izi görünən, həya və kərəmətlə üns bağlayan, ədəb və tərbiyəyə mail olan, xeyirxahlarla durub-oturmağa, fəzilət sahibləri ilə məclis qurmağa həvəs göstərənlər və bunların əksindən üz döndərənlər.

İkincisi – əvvəlcədən belə xüsusiyyətləri olmayan, lakin öz səy və əməyi nəticəsində haqqı tanımağa çalışan, adamlar arasında ixtilaf gördükdə haqqı qoruyan və beləliklə, hikmət sahibləri mərtəbəsinə çatırlar; yeni elmi səhih, əməli saleh olanlar. Belələri filosof olar, əsəbiləşmək daşını atırlar.

Üçüncüsü – şəriət tərbiyəsinə və hikmət təliminə ikrahla baxanlar.

Məlumdur ki, bu bölgüdə əsas məqsəd ikinci növ adamlardır, çünki anadangəlmə səadətlə bir yerdə doğulanlara və tərbiyəyə ikrah edənlərə əmək sərf etməyinə ehtiyac yoxdur, əsl səadətə işə yalnız çalışmaq və əmək sərf etmək sayəsində çatırlar. Böyük Yaradanın məhəbbəti həqiqətdə bunlar üçündür, əsl səadət sahibi onlar hesab edilirlər, bunların əksləri işə bədbəxt sayılırlar.

Doğrusunu Allah bilir.

Hər mürəkkəb varlığın özünəməxsus, səciyyəvi, ümumi bir qanuniyyət, xüsusiyyət, quruluş və sistemi olar ki, bu onun tərkibinə daxil olan ünsür və elementlərdə ayrı-ayrılıqda təsadüf edilməz; insan ictimalarında da elə bir qanuniyyət, xüsusiyyət, quruluş və sistem var ki, o, ayrı-ayrı, tək adamda ola bilməz.

İnsanın iradi işləri iki yerə: xeyirlər və şərhlərə bölündüyündən ictimalar da buna uyğun olaraq iki yerə bölünür:

Birinci – səbəbi xeyir olanlar.

İkinci – səbəbi şər olanlar.

Birincilərə "fazilə", ikincilərə "qeyri-fazilə" ictimalar adı vermişlər.

Fazilə icmaların növü birdən artıq ola bilməz, çünki haqq çoxluqdan azaddır, ona görə xeyir işlərin də yolu birdən artıq olmaz.

"Qeyri-fazilə" icmalar üç növdür:

Birincisi – icma üzvləri, yeni insana oxşar şəxslər, hələ nitq qüvvəsindən istifadə etməyi bacarmaz, onların bir yerə toplanmalarının səbəbi başqa qüvvələrdən fərqlənən xüsusi bir qüvvə (birgə qüvvə) icad etmək olar, belə icmalara "cahilə icma"¹⁴⁸ adı verilmişdir.

İkincisi – nitq qüvvəsindən istifadə etməyi bacarırlar, lakin başqa qüvvələr hələ üstünlük təşkil edir, belə icmalara "fasidə icma"¹⁴⁹ adı verilmişdir.

Üçüncüsü – fikri qüvvənin naqisliyi üzündən xəyallarında qanun düşünüb ona "fəzilət" adı verirlər, sonra bu qanuna əsasən icma düzəldirlər, belə icmalara "zallə icma"¹⁵⁰ adı vermişlər. Bu icmaların hərəsinin özünün saysız-hesabsız formaları (şöbələri) vardır, çünki yalan və şərin həddi-hüdudu olmaz. Bundan "fazilə" icmaların daxilində də "qeyri-fazilə" icmalar törənə bilər, bunların səbəbləri haqqında biz sonra danışacağıq. Belə icmalara "nəvabət"¹⁵¹ adı verilmişdir.

Bu icmalar içərisində əsas məqsəd "fazilə icmaların" nədən ibarət olduğunu izah etməkdir ki, bəlkə səy edib o biri icmaları da onun mərtəbəsinə çatdırıb bilələr. "Fazilə icması" insanların elə xüsusi birləşməsinə deyilir ki, onların birgə sözləri xeyir işlər görməyə, şərhləri aradan qaldırmağa yönəldilmiş olsun. Belə adamların arasında ən azı iki şeydə şəriklik olar: biri rəy şərikliyi, digəri əmək şərikliyi. Bunlardakı rəy

birliyi ondan ibarətdir ki, bunlar insanların necə yaranıb, öləndən sonra haraya qayıdacaqları və bu iki qütb: doğumla ölüm arasında necə yaşamaları haqqında eyni əqidədə olurlar; əməkdaşlıqları ondan ibarətdir ki, kamal etməkdə eyni cürə çalışır, gördükləri işlər hikmət əsasında, yaxşı düşünülmüş, gözəl nizama salınmış saf münasibətlər üzərində qurular, ədalət qanunlarına, siyasət şərtlərinə riayət edirlər. Hər kəsin mənafeyi və mövqeyi nəzərə alınır, hamının əməyinin son məqsədi bir olar, arzu, istəkləri bir-birinin xeyrinə uyğun gələr.

Bilmək lazımdır ki, nitq və idrak qüvvəsi bütün insanlarda eyni dərəcədə yaradılmamışdır, bəlkə onun ən yüksək dərəcəsi ülvüyyətin son mərtəbəsinə, ən aşağı mərtəbəsi heyvan səviyyəsinə dayanan hədlər arasında dərəcələnməmişlər.

İdrak qüvvəsi eyni olmadığından insanlar dərk edilən əşyaların əvvəlini, sonunu, oxşar və fərqli cəhətlərini ayıra bilməkdə eyni ola bilməzlər; ağılda daha kamil, fitrətdə daha sağlam, tərbiyədə daha düz olan adamlar, ilahi məhəbbət, rəbbani mərhəmət həmişə bunlara doğru yol göstərdiklərindən, ədədlərin az-çoxluğunu, əşyaların var-yoxluğunu, insanların əvvəlini-sonunu, həqiqətin nə olduğunu özü kimilərə nəsis ola biləcək dərəcədə doğru bilər.

İnsan nəfəsində maddi və mənəvi varlıqları dərk etmək qüvvəsi olduğundan, məsələn, təxəyyül, təfəkkür, hiss və i.a., hikmət elmindən bildiyimiz kimi onun kamillik və naqisliyində güclü və zəifliyində də müxtəlif dərəcələr olar, heç vaxt, heç bir yerdə istər oyaqlıq, istərsə yuxuda heç bir qüvvə bu qüvvənin nəzarətindən kənar qala bilməz.

Başlanğıc və sonu, yaradılış və məhvi dərk etmək yalnız və yalnız şərəfli nəfis cövhərinə xas olan bir keyfiyyətdir, burada nəfisdən başqa heç bir qüvvənin daxaləti və iştirakı yoxdur. Deməli, haqqında danışılmış bu qisim adamların zati-pakileri varlıq və yoxluq, həyat və ölüm, dünya və axirət kimi məsələləri müşahidə və tədqiqlə məşğul olduqları zaman ona tabe olan qüvvələr və nəfisin vəziyyətinə uyğun gəlsələr, pis olmaz. "Mütləq nəfis" maddi qüvvələrdən azad, xalis nəfis olduğundan xəyal, təsəvvür, mücərrəd anlayışlar və buna bənzər şeylərdən başqa, onu heç bir vasitə ilə dərk etmək olmaz.

Cismanilərdə mümkün ola biləcək müsbət şərəfli xüsusiyyət və onlara aid olan qüvvələrin dərəcə və mərtəbələrindən asılı olaraq, nəfisdə də bu və ya başqa nisbətə olacağı ehtimal edilə bilər, lakin ağıl qüvvəti və həqiqi idrak sahibləri "mütləq nəfis" belə keyfiyyət-

lərdən azad olduğu hökmünü vermişlər, bunlar filosofların başçıları hesab edilirler.

Rütbədə onlardan aşağı duranlar, "sırf ağıl" idrakından məhrum olurlar, təxəyyül qüvvətinin dərk edə biləcəyi təsəvvürdən uzağa gedə bilməzlər; ola bilər filosoflarda da belə bir təsəvvür yarana bilsin, lakin onlar dərhal onun pak və təmizlənməsini vacib bilərlər. Bu qəbildən olan adamlar həqiqəti dərk etmək yolunu bilmədiklərindən bu təsəvvür haqqında düşünüb mühakimələr yürütməyə başlarkən onun da əvvəli və sonu olduğu fikri yarana bilər (elbəttə, onların təxəyyülündə olan təmiz bir varlıq kimi), beləliklə, mücərrəd xəyal səviyyəsindən bir mərtəbə də aşağı enib onları cismanilərə yaxınlaşdırırlar, daha sonra bu təxəyyülünü də unudub onu xəyali bir varlıq kimi təsəvvür edirlər. Lakin buna baxmayaraq, birinci təbəqənin mərifəti bunlarınkindən daha kamil olduğundan onlara inanıb dediklərini təsdiq edirlər; belə adamlara "imam əhli" deyirlər.

Rütbədə bunlardan da aşağı duranlar təxəyyül istedadına malik olmadıqlarından təsəvvürlə kifayətlənər, onun başlanğıc və sonunu cismani varlıqların əvvəli və axırı məsələsi ilə qarışdırırlar, lakin cismanilərə xas olan vəziyyət və dəyişmələri onlara şamil etməzlər, bununla belə, birinci iki təbəqənin daha mərifətli olduqlarını etiraf edib onlara tabe olurlar; belələrinə "təslim əhli" deyirlər.

Bunlardan da aşağı duran və uzağa görməyən adamlar, hətta bəzi cismani xüsusiyyətlərin ona da aid olduğunu iddia edirlər, belə adamlara "müstəzəflər"¹⁵² deyirlər. Ardıcıl olaraq mərtəbələr bu minval ilə davam etdirilsə, gəlib "sürətperəstlər" (bütperəstlər – R.S.) mərtəbəsinə çatır.

Yeri gəlmişkən deyək ki, bu ixtilaf istedadların müxtəlifliyindən doğar. Bunu misalla belə izah etmək olar: biri bir şeyin həqiqətini bilər, ikinci onun surətini, üçüncü onun surətinin surətini (məsələn, ayna və ya suda), dördüncü rəssamın həmin surətdən çəkdiyi şəkli və i.a.

Bu mərtəbələrin birində dayanıb daha yuxarı mərtəbəyə qalxmağa qüdrəti çatmayan adamları bunun üstündə təqsirləndirmək olmaz, hər halda onun üzvü mərifət aləminə doğru, kamilliyə tərəf, şövkət və cah-calal sahibi, bütün insanların kamal vicdanı, o böyük Yaradanın iqamət-gahı səmtə çevrilmişdir, bir hökmə deyilmişdir: "Hər kəsin öz ağına görə öz kəlamı olar".

Her kəsin təkmilləşməsi onun qüvvətinin qüdrətindən asılıdır, onun qüvvəti isə fitri verildiyindən və ya təcrübədə əldə edildiyindən çox ola bilməz. Ona görə onun sözü bəzən özününkü olar, bəzən başqasınınkına oxşar, tövhiddə də belədir, bəzən pak ürək sözlərini deyirlər, bəzən sırf təqlid edirlər. Elə də miadda¹⁵³ hər adam öz haqqına çatacaq və payını alacaqdır.

Filosof sonra gah qəti hökmlərdən istifadə edir, gah fərziyyələrlə kifayətlənir, gah şeir misal gətirir, gah da təmsil, o, belə edir ki, hər kəs öz dərrakəsinə görə başa düşsün; çünki müxtəlif təbəqə etiqadı, ümumi şəkildə eyni olsa da, şəxsi əqidələrdə rəngarənglik və müxtəlif incəlikdə olur.

Deməli, əgər onlar məzhəblərinin və dinlərinin müxtəlifliyinə baxmayaraq, füzəlalər fazili olan birinci tədbir sahibinə inanırlarsa, bu, onların arasında təəssüb və inadkarlığın yoxluğuna dəlalət edir; bu, onu göstərir ki, millətlər rəngarəng və müxtəlif olan, lakin nəticə etibarilə eyni məqsəd daşıyan; paltar, yemək, içmək kimi adət-ənənə, rəsm, təxəyyül və təsevvür ixtilaflarından doğmuşdur.

Birinci fəzilət sahibi əsl mənada hökmdarlar hökmdarı, rəislər rəisi, hansı ictimaya harada, hansı vaxt, nə kimi rəis lazımsa, eləsini də göndərər, o da onlar arasında hökmranlıq edib işlərini nizama salar, hərəsinə bir vəzifə tapşırar. Beləliklə, yeni rəislər meydana çıxar, o, yuxarıya tabe olduğu kimi, aşağı da ona tabe olar, birinin tabeli olduğu halda, o birinin rəisi olar, rəislər-tabelər-rəislər-tabelər silsiləsi axırda gəlib elə bir yerdə dayanar ki, bu mərtəbədə aşağı heç kəs olmaz, onların rəislik edəcəyi adam tapılmaz, bunlar “mütləq xidmətçilər” adlanar.

Belə ictima adamlarını dərəcələnmə baxımından dünyada olan mövcudata oxşatmaq olar, onlar da səbəb-nəticə-səbəb-nəticə olaraq bir-birinin ardınca sıralanar və nəhayət, ən yüksək nöqtəsi “mütləq hikmət” adlanan böyük Yaradanda dayanar, ilahi hikmət qanununda hər şey belə qurulur. Lakin ilahi hikmət qanunundan kənara çıxılırsa, ictima rəisinə qarşı qəzəb qüvvəsi artmağa və nitq qüvvəsinə qələbə çalmağa başlar, təəssüb, düşmənçilik, məzhəbi ixtilafı meydana çıxar. Elə ki rəisin möhv edildiyini gördülər, hərəsi özlüyündə rəis olmaq xəyalına düşər, onlara verilmiş hər mövhumu bir surət bütə çevrilər, hər kəs başqasını tabe etməyə səy göstərər, mübarizə və münaqişələr baş verər.

Tədqiqat göstərir ki, əksər yanlış məzhəblərin adamları mənşə etibarilə doğru məzhəblərin adamlarıdır, həqiqəti atmış, batili tutmuş, yanlış uydurmuş, doğrunu unutmuşdur.

“Fazilə icmaların” adamları müxtəlif olsalar da, dünyanın axırında, həqiqət aləmində birləşəcəkdir, çünki onların ürəkləri bir-birinə düz olar, aralarında məhəbbət münasibəti yaranar, qarşılıqlı əlaqə və quruluşda bir bədəne oxşarlar, necə ki, şərə” (s.ə.v.) buyurmuşdur: “müselmanlar əldirlər, əl-ələ verib birləşsələr, bir bədən olurlar”.

Dünya tədbir tökənləri hesab edilən hökmdarlar qanun yaratmaqda, yaşayışı nizama salmaqda muxtar olurlar, lakin qanun yaratmaqda az, yaşayışı nizama salmaqda tam. Dinlə dövlət arasındakı münasibət də belə olar. Əcəm padşahi, fars filosofu Ərdəşir Babəkan¹⁵⁴ demişdir: “Din və ölkədarlıq iki sirdaşdırlar, hərəsinin tamamlığı o birindən asılıdır. Din qaydadır, dövlət onun sütunları; bünövrə sütunsuz zəyə olduğu kimi, sütun da bünövrəsiz dura bilməz. Eləcə də din dövlətsiz mənfəət əldə etmədiyi kimi, dövlət də dinsiz möhkəm ola bilməz”.

Bu tayfa, yəni ölkə şahları və din xadimləri sayca nə qədər olursa-olsunlar, zamanca nə vaxt yaşayırlarsa-yaşasınlar fərqi yoxdur, onların hökmü bir adamın hökmü kimi olar, çünki onların hamısının nəzəri bir qayəyə yönəlmiş olar, o da son səadətdir; onların hamısının istədiyi bir arzu olar, o da son həqiqətdir. Deməli, onlar əvvəlkilərin hökmlərində olan islahatların əleyhinə getməz, dəyişmək məsləhətdirsə, onları təkmilləşdirdiyini deyirlər. Kim bilir, hakimiyyət başında o zaman özü olsaydı, bəlkə o da elə bu qanunu qoyardı. Düzgün, vahid ağıllı yol budur. İsa (ə.)-nin dedikləri də bu fikri sübut edir. O demişdir: “Mən “Tövrat”ın ehkamlarını batil eləməyə gəlməmişəm, təkmilləşdirməyə gəlməmişəm”.

Höcət, ixtilaf və inad həqiqəti bilənlərə yox, zahirə uyanlara xasdır. “Fazilə icmaların” rüknləri beş təbəqəyə bölünür.

Birinci – şəhər tədbir tökənləri adlanırlar. Bunlar ağılda, böyük işləri doğru yoluna qoymaqda, vəziyyəti düzgün başa düşməkdə öz həmərlərindən yüksəkdə duran fəzilət və hikmət sahibləridir; bunların sənəti bütün varlıqların həqiqətini dərk etməkdir. Bunlara – “əfazil”, yəni “fəzilət sahibləri” adı verilmişdir.

İkinci – avam və daha aşağıda duranları daha yuxarı kamala çatdırırlar, şəhərin bütün adamlarını birincilərin əqidəsinə dövlət edirlər.

Kimin istedadı varsa, onların moizə və nəsihətlərinə qulaq asıb tərəqqi edirlər, dilçilik, fiqh¹⁵⁵, natiqlik, üslubiyyat, şairlik, katiblik bunların sənətidir. Bunlara “zül əlsene”, yəni “çox dil bilənlər” (poliqlot) deyilir.

¹⁵³ Şərə – burada: şəriət sahibi

Üçüncü – şəhər əhalisi arasında ədalət qanunlarının qorunub saxlanmasına nəzarət yetirənlər, alverdə artıq-əskikliyə yol verməyənlər, bərabərlik, bir-birini razı salmalarını təbliğ edənlər. Hesab elmləri, mühasiblik, həndəsə, tibb, nücum bunların sənətidir. Bunlara “müqəddəran”, yeni miqdarı bilənlər adı verilmişdir.

Dördüncü – şəhər əhalisinin arvad-uşağını, var-yoxunu qoruyanlar, şəhərdəki əliyəri, oğru adamların qarşısını alanlar; bunlar dava-şavani yatırmaqda, sakitlik və asayiş yaratmaqda şücaət və igidlik göstərirlər. Bunlara “mücahidlər” adı verilmişdir.

Beşinci – bütün bu təbəqələrin azuqə və zumarlarını, yemək-içməklərini təmin edənlər; istər ticarət, istər peşə və sənət, istər ixracat və idxalat etsələr, başqa hesab, fərq etməz; bunlara “maliyyəçilər” adı verilmişdir.

Belə bir vəziyyətdə ali rəyasətin dörd şərti olar:

Birinci – onların arasından bir hakimi-mütləq tapılmalıdır. Bunun isə ümumi şəkildə dörd şərti vardır:

1. Hikmət. Bu, bütün qayələrin qayəsi; məqsədlər məqsədidir;
2. Tam ağıllıq. Bu, qayə və məqsədə çatmağa səbəb olar;
3. Gözüaçıqlıq və təxəyyül (fantaziya). Bu, inkişafa kömək edir;
4. Cihad (silah) qüvvəsi. Bu, müdafiə və hücum üçün lazımdır.

Belə olanın rəyasətini “hikmət” rəyasəti adlandırmışlar.

İkinci – ola bilər belə bir hökmdar tapılmasın və bu dörd xüsusiyyət bir adamda cəm olmasın; lakin dörd adamda mümkün olsun, onlar dördü birlikdə bir adam kimi şəhəri idarə etsinlər.

Belə rəyasətə “əfəzil rəyasəti”, yeni fəzil adamların rəyasəti deyilər.

Üçüncü – bu iki rəyasət şərtlərinin heç biri olmaya, lakin keçmişdə yaxşı hökmdarlıq etmiş rəislərin iş üsullarına, onların adət-ənənələrinə, qayda-qanunlarına bələd olan, işgüzar, qaydaların hansını harda işlətmək lazım olduğunu bilən, keçmişdəki adət-ənənənin hansının köhnəliyini, yaramadığını, hansının xeyirli və gərəкли olduğunu seçməyi bacaran, natiqlik, gözüaçıqlıq, müdafiə və müharibə istedadına malik bir adam rəislik etsə, bu rəyasətə “ənənəvi rəyasət” deyilər.

Dördüncü – buraya qədər sayılan keyfiyyətlərin hamısı bir adamda deyil, müxtəlif adamlarda olduqda onlar şəhəri şerikli idarə etməyə başlayarlar, bu rəyasətə “qanun adamlarının rəyasəti” deyilər. Ali rəyasətin himayəsində olan bütün rəyasətlərin iş və peşələrinə etibar edilməlidir, lakin rəislərin hamısı rəyasətdə baş rəisə tabe olmalıdırlar. Bunun üç səbəbi vardır:

Birinci – əgər bir adamın işi başqa bir adamın işinin nəticəsidirsə, onda o adam da bu adama rəis olar. Məsələn, ilxı sahibi at tərbiyə edən, üzəngi və yəhər düzəldənin rəisi sayılar.

İkinci – hər iki işin bir qayəsi olar, lakin birinin başı yaxşı işləyər, müstəqil olaraq öz ağı ilə həmin işi yerinə yetirməyi bacarar, o birində belə bir istedad olmaz, bunu birincidən öyrənər; məsələn, mühəndis və bəna kimi. Deməli, birinci adam ikincinin rəisi olar. Bu qəbil işlərin dərəcə növləri olduqca çoxdur, çünki bir sənəti yaradanla ondan az-çox istifadə edənlər arasında böyük fərq vardır, ən aşağı mərtəbədə o adam olar ki, heç bir şey öyrənməsin. Lakin belə adamlar sənət sahibinin tapşırıqlarını icra edib onun ixtiralarını yerinə yetirməklə öz vəzifəsini bitmiş hesab etdiklərindən bunlar “mütləq xidmətçi” (sırf icraçı) olar, heç kəsə rəislik edə bilməzlər.

Üçüncü – hər iki iş elə bir məqsədi güdsün ki, üçüncü bir iş də həmin məqsədə xidmət etsin, lakin bu iki işdən biri daha vacib və daha faydalı olsun. Məsələn, atçılıq, yüyən qayıрма və dabbaqlıq kimi. Belə hallarda ədalət tələb edir ki, hərəsi öz mərtəbəsində olsun və əndazəsini aşmasın.

Bir adama müxtəlif sənətlər tapşırılmamalıdır. Bunun üç səbəbi vardır.

Birinci – hər təbiətin bir xüsusiyyəti vardır, hər təbiət də hər işlə məşğul ola bilməz.

İkinci – bir sənət sahibi uzun müddət öz sənəti üzərində əmək sərf edib, nəzəri və əməli cəhətdən onun incəliklərinə yiyələndikdə böyük mütəxəssis olub ondan zövq alır; lakin əmək və səy müxtəlif sənətlər arasında bölündükdə hamısı bir-birinə qarışar, yarımçıq qalar.

Üçüncü – bəzi peşələr var ki, vaxtla əlaqədardır, vaxt keçdimi, o peşəyə də ehtiyac olmaz; bəzən iki sənət eyni zamanda lazım olar, lakin bir-birinin ardınca icra edilər. Əgər bir adam bir neçə sənəti bilirsə, ona ən yaxşı bildiyini tapşırıb, o birilərini qadağan etmək məsləhətdir.

Hər kəs özünün daha çox sevdiyi və daha yaxşı bildiyi peşə ilə məşğul olsa, birgə əmək sistemi yaranar, xeyir artar, şər azalar.

“Fəzil icmalar” arasında elə adamlar tapıla bilər ki, onlar fəzilətdən uzaq düşmüş olsunlar. Belələri karastılar və aletlər səviyyəsində olarlar, fəzilətli adamların əli altında işlədilsələr, təkmilləşmələri mümkünsə, bir yere çıxarlar, əks təqdirdə ram edilmiş heyvanlara oxşayarlar.

“Qeyri-fəzilə” icmalar bəzində demişdik ki, onlar “cahile”, “fəside”, ya da “zalle” olurlar. “Cahile” icmaları öz əhatə dairələrinə görə altı icmaya bölünürlər:

- Birinci – “zoruri icma”;
- İkinci – “nəzalət icması”;
- Üçüncü – “xissət icması”;
- Dördüncü – “kəramət icması”;
- Beşinci – “qoçu (zor) icması”;
- Altıncı – “hürriyyət icması”.

“Zoruri icma” – elə adamların icmasına deyilir ki, bunların məqsədi bədənini yaşaması üçün zəruri olan şeyləri, məsələn, yemək, içmək, paltar və s. ələ gətirməyə kömək etməkdir. Onların üsullarının bəziləri tərifi layiq, məsələn, əkinçilik, çobanlıq, ovçuluq kimi; bəziləri nifrətə məhkumdur, məsələn, oğurluq, aldatmaq, quldurluq, qəretçilik kimi.

Ola bilər bir icmada bir çox zəruri peşələr olsun, ola bilər yalnız bir peşə ilə keçinə bilsinlər, məsələn, əkinçilik, ya başqa bir sənət kimi; belə icmaların ən fəzil adamı (bu, onların həm də rəisi kimi olar) elə bir şəxs hesab edilir ki, o, zəruri şeyləri əmələ gətirmək yollarını daha gözəl bilsin, ağıllı tədbirlər töksün, onları həyata keçirmək yollarını camaatın hamısından yaxşı bacarsın, ya elə bir adam ki, onlara çoxlu ruzu versin.

“Nəzalət icması” – elə adamların icmasına deyilir ki, bunların məqsədi (vəzifəsi) mal yığmaq, sərvət toplamaq, ərzaq, qızıl-gümüş və bu kimi şeyləri ehtiyat üçün tədarük etmək olar. Bunların ehtiyacdən artıq toplamalarının səbəbi odur ki, insanın yaşaması üçün zəruri şeylər tapılmadıqda və ya şəhərin bunlara daha çox ehtiyacı olduqda onu ortaya çıxarsınlar. Bu qəbil adamların rəisi elə bir şəxs ola bilər ki, o, mal tədarük edib onu saxlamaqda daha kamil, artırmaqda daha qadir olsun.

Bu qəbil camaatın gəliri ya ixtiyari olar, məsələn, ticarət etmək ya icarəyə vermək kimi, ya da qeyri-ixtiyari, məsələn, maldarlıq, əkinçilik, ovçuluq kimi.

“Xissət” icması elə adamların icmasına deyilir ki, onlar yemək, içmək, əylənmək, əyyaşlıq etmək, şəhvətlərini söndürmək üçün birləşirlər; bunların məqsədi səhhəti qorumaq yox, kef çəkmək olar. Cahiliyyət icmaları içərisində bu icma xoşbəxt və xoşagələ hesab edilir; çünki şəhər əhli zəruri şeylər və ehtiyat tədarükü görüldükdən sonra bu, baş tuta bilər. Bunların ən xoşbəxti o şəxs hesab edilir ki, onun belə kef məclisləri düzəltməyə daha çox imkanı olsun, o, bütün kef növlərindən istifadə etməyə daha çox qadir olsun, onların rəisi isə bu arzuya çatmaqda onlara daha yaxşı kömək edən adam hesab edilir.

“Kəramət” icması elə adamların icmasına deyilir ki, onlar işdə və sözdə kəramət əldə etməyə çalışırlar. Bu kəraməti ya başqa şəhərin adamlarından, ya bərabər, qarşılıqlı yardım əsasında, ya da əvəzi ödəməklə bir-birindən öyrənərlər. Qarşılıqlı, bərabər kəramət ona oxşayır ki, biri digərindən kəraməti borc almış olsun, məsələn, biri bir vaxt birinə bir kəramət öyrətsin, o da bir müddət keçdikdən sonra ya həmin kəramət növünü, ya başqa bir kəraməti ona öyrətsin. Artıqlaması ilə ödənilən kəramət ona deyilir ki, biri başqasına bir kəramət öyrətsin, o isə artıqlaması ilə onun əvəzini çıxsın. Bunun həddi onlar arasındakı danışıq və sazişdən asılıdır.

Bu qəbil adamlar arasında kəramətlərin səbəbi dörd olar: var-dövlət, karastı-alət, kef-əyləncə və əziyyət çəkmədən zəruridən artıq nemət əldə etmək; məsələn, camaatın xidmət etdiyi adam kimi, ya bunların hamısına malik olub, onlardan istifadə etmək, ya heç olmazsa, bir adamın xeyirxahlığı nəticəsində birini əldə edib onunla kifayətlənmək.

Cahiliyyət icmalarının əksəriyyəti arasında kəramətə sahib olmağın başqa səbəbi də vardır: “zor” və “həsəb”.

“Qoçu” (zor) – ona deyirlər ki, biri bir və ya bir neçə işdə tay-tuşlarından, ya öz gücünə, ya da köməkçiləri və əlaltılarının gücünə, istər qüdrətinin artıqlığına, istərsə adamlarının çoxluğuna görə üstün ola. Bu camaatın içərisində belə adamın şöhrətinə son dərəcə qibtə edərlər, bunlar içərisində ən qibtə ediləsi o adam olar ki, heç kəs ona ağır bir söz deyə bilməsin, o isə hamıya deyə bilsin.

“Həsəb” – ona deyirlər ki, birinin ata-babası, əcdadı var-dövlətdə, ad-sanda, ya başqa nemətdə, ya cəlladlıqda, ölüb-öldürməkdə, qorxmamaqda başqalarından üstün olsun.

Qarşılıqlı bərabər kəramət bazar ticarətinə oxşayar. Bu icmanın başçısı, həsəb nəzərə alındıqda, var-dövlət əsas götürüldükdə qohum-əqrəbası, el-tayfası, yeni əsil-nəsəbi bütün yerdə qalantardan çox olan bir şəxs olar, şəxsi ləyaqəti varsa, bunlarsız da rəislik edə bilər və xalqa xeyir verir.

Rəislərin ən yaxşısı odur ki, xalqı yaxşıqla var-dövlətə, xoş güzərana, bol nemətə çatdırsın; ya öz tərəfindən, ya başqalarının vasitəsi ilə, ya məsləhət və tədbiri ilə onların varidatını, mal-mülklərini saxlayıb, yaxşı qorusun, lakin bu şərtlə ki, məqsədi kəramət olsun, dövlətlənmək olmasın; o, bu yol ilə onlarla birlikdə (qərəzi ləzzət deyil, kəramət olsa da) daha tez ləzzətə çatar.

Kəramətə talib olan adam həmişə özünün söz və işi ilə teriflənməsini, böyüdülməyi şöhrətləndirilməsini, ister sağlığında, istersə öldükdən sonra adının dünyaya yayılmasını, ister öz vaxtında, istersə sonralar bütün xalqların onu bu yaxşı işlərlə yad etməsini arzulayar. Belə reisin əksər halda bolluğa ehtiyacı olar, çünki bolluq olmadan şəhər əhalisini yaxşı təmin edib, xoşbəxtliyə çatdırmaq mümkün deyildir.

Reisin tədbirləri böyük olduqca, fəaliyyəti genişləndikcə onun pula, var-dövlətə ehtiyacı da get-gedə artar, sonra ona elə gələr ki, o, kəramət üçün yox, mal-dövlət toplamaq üçün reis olmuşdur. Öz camaatından və ya başqalarından zorla aldığı vergi və ya bac-xərəcələrlə təsəvvür edər ki, onlar kəramət gözlədikləri üçün deyil, kəramətli olduqları üçün, könüllü olaraq şəxsən onun özünə vermişlər. Buna etiraz edən, onun fikirlərinin, işlərinin, sözlərinin və ya başqa, buna oxşar hərəkətlərinin əksinə gedən adamlar tapıldıqda onlara qəzəbi tutar, var-yoxlarını əlindən alıb öz malına qatar, sonra hərəyə ölməyib yaşaması üçün əlmuzdu təyin edər, bu xəbər ətrafa yayılıb ta ucqar yerlərə gedib çatır, ona "qisas alan", "qəddar" adı verilər və bu ləqəblə şöhrət tapar, sonra camaat onun övladlarını da belə "intiqaq alan" hesab edər, qorxuya düşürlər; o özündən sonra ölkəni idarə etməyi övladlarına vəsiyyətlər edər. Elə də ola bilər ki, o, başqalarının istifadə edibilmədiyini bezi mal və mülkü öz əlinə keçirsin, camaat həmin malları onun kəramət haqqı hesab etsin, elə də mümkündür ki, qonşu hökmdarlarla sazişə gələrək dəyişmə, udma, satınalma və ya başqa bir yol ilə bütün kəramət növlərindən istifadə edib variənsin.

Belə bir adam özünü bahalı və daş-qaşlı paltarla bəzəyib-düzəməyə, şən-şövkət sahibi olmağa, dəbdəbə və təmtəraqlı malikanələr tikməyə, çoxlu qul və xidmətçi saxlamağa, külli miqdarda sürü və ilxı hazırlamağa, beləliklə, nüfuzunu artırmağa sey göstərir, camaatdan uzaq gəzməyə başlayar, zəhmi adamları basar. Elə ki hakimiyyəti möhkəmləndi, camaat ona öyrəndi, elə düşünürlər ki, onların reisi və hakimləri elə belələri olmalıdır; sonra o adamları müxtəlif dərəcələrə ayırır, hərəsinə imkan və bacarığından asılı olaraq, bir vəzifə tapşırır; məsələn, birini mal-dövlət, digərini at-ilxı və ya başqa bir işə məsul edər, beləliklə, özünün hamıdan böyük, əmrlərinin hamı üçün məcburi olduğu zahirə çıxar. Ona ən yaxın o adamlar hesab edilər ki, cah-calalda kömək etsinlər. Vəzifə həvəsində olan adamlar özlərini ona yaxın göstərməyə çalışırlar ki, belkə qulluqlarını artırınsın.

Bu icmanın (təbəqənin) adamları başqa icmanın adamlarını avam və cahil hesab edər, özlərini isə fəzilətli və aqil sayırlar, "fazilə icmanın" gözündə isə, bu icmanın özü ən cahil icmaya bərabər tutular; xüsusilə rəyasət mərtəbələri alınıb-satıldıqda, belə icmalarda hakimiyyət ifrata varıb həddini aşdıqda "zülmkarlar" "qoçu" (zor) icması yaranar, icmaya çevrilməyə az qalarlar.

"Qoçu (zor) icması" – bu, elə adamların icmasına deyilir ki, onlar başqalarına qalib gəlmək üçün bir-birinə kömək edirlər. Bu qarşılıqlı kömək yalnız o zaman edilir ki, azlıq və çoxluğundan asılı olmayaraq, hamının bu qoçuluqda bir marağı olsun. Qoçuluqda məqsəd müxtəlif olar, bəziləri qan tökmək (intiqaq almaq), bəziləri mal ələ gətirmək, bəziləri adam tutub qul etmək məqsədi daşıyır.

İcma arasında olan ixtilaf başqına sövq edən marağın müxtəliflik və az-çoxluğu nəticəsində törəyər, bəziləri qan istəyər, bəziləri mal tələb edər, bəziləri arvad eşqinə düşər, bəziləri qul ələ keçirmək məqsədi güdür.

Başqa adamlardan qisas almaq və ya dava etmək istədikdə iki şeydən ləzzət alırlar, ya əziyyət verib öldürürlər, ya təhqir edib ölə salırlar.

Buna görə bəzən bir məqsədə nail olduqda heç kəsi öldürmədən və başqa əziyyət vermədən çıxıb gedirlər. Onların içərisində elələri var ki, qisası gizli, hiylə və riyakarlıqla alar, elələri də var ki, açıq-aşkar düşmənçilik etməyi üstün tutar, elələri də var ki, hər iki üsuldən istifadə edirlər.

Çox zaman qan qisası almaq və mal oğurlamaq məqsədi ilə gəlib düşməni yatmış gördükdə onu bu halda öldürməz və malını talan etməzlər, belkə əvvəlcə onu yuxudan ayıdılar, sonra öldürürlər. Onlar adamın özünü qorumaq imkanı olduğu halda öldürməyi kişilik hesab edər və ondan böyük zövq alırlar.

Bu qəbil adamlar təbiətən qəddar və adam öldürən olurlar, lakin öz icmalarına (bir-birinə kömək və bir yerdə yaşamaq xatirinə) dəyməzlər.

Bu camaatın başçısı elə bir şəxs olar ki, adam öldürməkdə, hiylə və riyakarlıq işlətməkdə, düşmənlərin cavabını verməkdə, özününküləri idarə etməkdə hamısından üstün olsun. Bu camaatın xasiyyəti bütün xalqa ədavət, kin bəsləmək, iş-gücü isə ölüb-öldürmək olar, nə qədər çox adam öldürüb, çox qələbə çalıblarsa, o qədər də fəxr edər, şöhrət qazanırlar. Birinci yeri o adam tutar ki, hamıdan çox adam öldürüb, hamıdan çox qələbə çalmış olsun.

Bunların qələbə vasitələri ya nəfsani olar, məsələn, tədbir; ya cismani olar, məsələn, zor; ya hər ikisindən xaric, məsələn, silah. Bu camaatın əxlaqı zülm, daşqəlblilik, tündxasiyyətlik, dikbaşlıq, qəbudluq, kin, nifrət, düşmənçilik, əyyaşlıq, qarınqululuq və səhvətəbazlıq olar.

Dediyimiz kimi, onların işi qəsbkarlıq, qisas və əvəz çıxmaqdır. Ola bilər ki, bu icmanın adamları bütün camaatı belə işlərə iştiraka məcbur etsinlər, ola bilər məğlublar da onların icmasında olsunlar.

Qoçu dəstələri dərəcədə ya bərabər olar, ya müxtəlif; müxtəliflik ya qələbənin azlığından, ya çoxluğundan, ya da başçılarının gücündən, hiyləgərliyindən, zəifliyindən, kütlüyündən olar. Ola bilər icmada bir qoçu olsun, başqaları isə onun əlində alətə çevrilsinlər. Belə adamlar təbiətən elə işlərə mail olmasalar da, qoçu onları yedirdib doyurduğu üçün ona kömək edirlər. Bu adamların qoçuya nisbəti qırğı və ov itinini ovçuya nisbəti kimi olar; icmanın qalan camaatı onun üçün qul yerində olar və ona xidmət edirlər: ticarətlə məşğul olar, ağac ekər, taxıl biçirlər; nə qədər ki o var, ixtiyarları öz əllərində olmaz. Belə adamların başçılığının ləzzəti başqalarını incitmək olar.

Deməli, qoçu icmaları üç cür olar:

Birinci – bütün üzvləri qoçu olanlar;

İkinci – bəziləri qoçu olanlar;

Üçüncü – biri qoçu olanlar (bu, özü də başçılıq edir).

Əgər bir adam zəruri yemək-içmək, ya var-dövlət, ya da ləzzət əldə etmək üçün zor işlətsə, həqiqətdə adları çəkilmiş başqa icmalara aid olsa da, bəzi alimlər onu qoçular icmasına daxil edirlər, ona görə bunlar da müvafiq şəkildə üç olar.

İcmanın məqsədi mürəkkəb də ola bilər, məsələn, biri “qoçuluq”, biri də başqa bir arzu. Bu baxımdan qoçular üç yerə bölünərlər:

Birinci – onların ləzzəti yalnız qoçuluqda olar, çox kiçik bir şey üstündə öcəşərlər, elə ki, bir tərəf üstün gəldi, artıq heç nə etməz, çıxıb gedirlər, cahiliyyət dövründə bəzi ərəblərin də adəti belə idi.

İkinci – başqa ləzzətə çatmaq üçün zor işlədirlər, zor işlətmədən məqsədə nail olmaq mümkünse, zorakılıq etməzlər.

Üçüncü – zorla mənfəəti bir yerdə istərlər. Mənfəət başqa bir yol ilə, zor işlətmədən mümkün olursa, bunu qəbul etməz, razılıq verməzlər. Bunlar özlərini alicənab, mərd sayar, özlərini “əshab”, “kişi” adlandırırlar.

Birinci qəbil adamlar zəruri şeylərlə kifayətlənər, sadələvh olar, təriflənmək və mədh edilməkdən xoşları gələr.

Kəramət aşiqləri də kəramətə (vəzifə və hörmət) çatmaq üçün bəzən belə işlərə əl atırlar. Bununla “cəbbarlara”¹⁵⁶ çevrilər, çünki “cəbbar” – zor və güclü kəramətə çatmaqdır.

Ləzzət və dövlət icmalarının xüsusiyyətlərindən biri odur ki, ən cahil icmanı ən xoşbəxt hesab edər və onları başqa icmalardan üstün tuturlar, qoçular icmasının da xasiyyəti belədir ki, o da öz növbəsində o biriləri tərifləyib alicənab sayırlar.

Lakin bəzən də elə olur ki, bu üç icma xudpəsəndliyə aludə olub bir-birini pisləməyə və özlərini tərifləməyə başlayar, igidlik, qoçaqlıq, qorxmazlıq, qoluzorluluqları ilə fəxr etdiklərini deyər, özlərinə yaxşı ləqəblər qoyar, özlərini zərif, incə hesab edər, başqalarını əbləh və kobud sayırlar. Bütün xalq özlərindən axmaq bilirlər.

Elə ki təkəbbür, qürur, özünübəyənme, iddia onların qanına işlədi, “qəddarlar” cərgəsinə keçərlər.

Çox zaman elə olur ki, kəramət sevənlər kəraməti (vəzifəni) dövlətə çatmaq üçün istəyirlər, dövlət adı çəkmədən ona başqa yol ilə nail olmağa çalışar, hətta icmaya başçılığa mal toplamaq məqsədi ilə razı olurlar; ola bilər var-dövləti kef və ləzzət üçün toplansınlar: hörmət çox olduqda dövlət asan ələ gələr, dövlət çox olduqda ləzzət tez yoluna düşər. Deməli, ləzzət istəyən adam o səbəbə görə dövlət istəyər.

Elə ki böyüyüb başçı oldu, onun vasitəsilə cah-calala çatar, çoxlu mal toplayar, bunların köməyi ilə də başqalarına nəsib olmayan miqdarda yemək-içmək, kef-ləzzət, eys-işrət ona qismət olar.

Xülasə, bu qəbil məqsədlərin mürəkkəbləşmə çalarları çox olar, sadələrinə dərk etdikdə mürəkkəblərini tapmaq çətinlik təşkil etməz.

“Hürriyyət icması” – buna “cəmət şəhəri” də deyilir. Bu, elə bir şəhərdir ki, burada hər kəs özü üçün hakimi-mütləqdir, hərənin ixtiyarı tam öz əlindədir, kim nə istər, onu da edər. Bu şəhərin adamları azad yaşayırlar, onların arasında hürriyyət çoxluğundan başqa heç bir fərq, artıq-əskiklik yoxdur.

Bu şəhərdə ixtilaflar çox, maraqlar müxtəlif, istəklər fərqli, məqsədlər rəngarəng olar, onların sayı həddi-hüdüdü aşar. Bu şəhərin əhalisi bir-birinə oxşayan və bir-birindən fərqlənən tayfalara bölünərlər; o biri icmalar haqqında yaxşı, pis nə demişdikse, hamısı burada bir yerdə toplanmış olar.

Hər tayfanın öz başçısı vardır, bütün əhalinin rəhbərliyində isə çoxlu rəislər və başçılar mövcuddur, rəis və başçılar camaat nəyi istəyirsə,

onu da etməlidirlər. Dərindən fikir edilərsə, belə vəziyyətdə, onlarda nə rəis olar, nə də tabe. Onların arasında ən yaxşı başçı o adam hesab edilir ki, əhalinin azadlığına daha çox fikir versin, onları özbaşına buraxsın, düşmənlərdən qorusun, zəruri miqdarda onların arzularını yerinə yetirib yemək-İçməklə təmin etsin.

Onların ən fəzilətli və ən kərəmətlisi o şəxs hesab edilir ki, bu dediyimiz xüsusiyyətlərə malik olsun.

Camaat rəis və başçıların özlərinə bərabər hesab etsələr də, ondan bir yaxşılıq gördükdə, arzu və istəklərini yerinə yetirdikdə bunun müqabilində onlar da başçıya hörmət edib bir şey verərlər.

Çox zaman bu cür icma birləşmələrində (şəhərlərdə) camaata heç bir fayda və xeyir verməyən rəislər və başçılar da olur; belə rəis və başçılara ya adət və ənənəyə tabe olaraq, şəhər əhalisi ilə həmrəylik əlaməti kimi hörmət edib maliyyət verər və ya irsi olaraq ona çatmış rəislikdə ata-babalarının yaxşı xidmətlərini nəzərdə tutub onlara hörmət edərler; şəhər əhalisi belə xidmətlərin qədrini bilib onları unutmamağı və həmişə əziz tutmağı təbiətən özlərinə borc hesab edərler.

Cahiliyyət icmaları üçün saydığımız bütün xüsusiyyətlər ən kamil, tam şəkildə və ən geniş miqyasda bu şəhərdə (icmalar məcmusunda) mərkəzləşmiş olar. Bu şəhər cahiliyyət şəhərlərinin ən qərribəsi olar, bu üzəri cürbəcür şəkillər və boyalarla bəzədilmiş paltar və ya rəng-rəng təsvirli bir tabloya oxşayar.

Həm belə şəhərdə yaşamağı sevir, çünki hər kəs burada istədiyi kimi dolanıb öz məqsədinə çatır. Bu səbəbdən bütün xalqlar və tayfalar üz tutub bu şəhərə axışmağa başlayar, az müddət içərisində şəhər adamları dolar, nikah çoxalar, doğum artar. Müxtəlif təbiətli, müxtəlif tərbiyəli uşaqlar meydana çıxar, bir şəhər içərisində çoxlu şəhərlər (icmalar) yaranar; artıq bunları bir-birindən ayırmaq çətinləşər, onlar bir-birinə qarışar, biri o birinin tərkibinə daxil olar, bir üzv burada, bir üzv başqa yerdə özünə məskən şalar.

Belə bir şəhərdə gəlmə ilə yerli arasında fərq olmaz, bir müddət keçdikdən sonra alimlər, filosoflar, şairlər, xətiblər, çoxlu miqdarda müxtəlif sənətkarlar sinfi meydana çıxar; bunların qayğısına qalıb onlara qiymət verilərsə, "fəzilət şəhəri" əmələ gələr, əks təqdirdə şər və dələduzlar şəhəri yaranar.

Cahiliyyət icmalarının (şəhərlərinin) heç biri böyüklükdə bu şəhərə çata bilməz, xeyir və şəri də bu qədər olmaz; şəhər nə qədər böyük olsa, xeyir-şəri də o qədər çox olar.

Cahiliyyət şəhərlərinin (icmalarının) rəyasətinin sayı icmaların sayına bərabər olar, dediyimiz kimi, onların da sayı altıdır: zəruriyyət, dövlət, ləzzət, kərəmət, qoçuluq və hürriyyət; bunların başçıları da özlərinə müvafiq olar, lakin, bəzən bu rəyasətlərin rəisliyinə verdiyi xeyir və ağıla görə adam keçər. Bu, "azadlar" şəhərində xüsusilə tez-tez baş verər, çünki burada heç kəsi heç kəsdən üstün tutmazlar.

Beləliklə, rəisliyi ya fəzilətə, ya verdiyi xeyir və mənəfəətə görə ona tapşırırlar. Lakin fəzilətli və alim "azadlar şəhərində" rəislik edə bilməz, ya taxtdan salarlar, ya öldürüb qanını axıdalar, onun rəyasəti iztirablı, sarsıntılı, müxalifləri çox və qüvvətli olar. Eləcə də başqa icmalarda fəzilət adamının rəisliyi çox sürməz. Alim adamların fəzilət icmalarına, eləcə də o biri icmalara nisbətən asan olar, az halda, imkan daxilində "qoçu", "zəruret", "dövlət", "ləzzət" və "kərəmət" icmalarında da iştirak edə bilər.

Belə şəhərlərdə, yeni müxtəlif təbiətli insanlardan təşəkkül tapmış şəhərlərdə ziddiyyətlər, çətinliklər əzab-əziyyətlər, ölüb-öldürmələr, basqın və sui-qəsdlər çox olar; buna görə müxtəlif cəzalar və silahlar ixtira edilir.

Ləzzət axtaran icmaların ehtiras və iştahaları get-gedə artmağa üz qoyar, bunlar əyyaşlar və damarıboşlar adı qazanırlar.

Ola bilər ki, ləzzət həvəsinin çoxluğundan "qəzəb" qüvvəsi bunlarda tamamilə məhv olub puça çıxsın, heç izi-tozu da qalmasın. Belə adamlarda "nitq qüvvəsi" qəzəb qüvvəsinə, "qəzəb qüvvəsi" isə şəhvət qüvvəsinə xidmət edər, yəni əslinin əksinə olar: şəhvət və qəzəb nitq xidmət əvəzinə işlər, tərs istiqamətdə gedər.

Deyildiyinə görə, ərəb bədəviləri və türk köçəriləri arasında vəziyyət məhz bu cürdür, deyirlər ki, onların arasında əyyaşlıq və arvad-bazlıq həddini aşdır, hətta qadınlar orada üstünlük təşkil edir, qan tökür, təəssüb çəkir, vuruşa gedirlər.

Cahiliyyət icmalarının növləri bunlardan ibarətdir.

"Fasiqə icmalarına" gəldikdə, demək lazımdır ki, bu icmaların əqidi fəzilət icmalarının əqidəsinə uyğun gələr, lakin işləri onlarınkının əksinə olar. Xeyirxahlığın yaxşı olduğunu bilərlər, lakin ona əməl etməzlər, cahiliyyət icmalarının gördüyü işlərə meyl göstərirlər, icmalarının sayı da cahiliyyət icmalarının sayı qədər olar. Bunlar haqqında xüsusi danışmağa ehtiyac yoxdur.

Ölkə dolandırmaq siyasəti və şahların xisləti haqqında

“Zalim icması” ona deyilir ki, səadətə oxşayan şeyləri həqiqi səadət hesab edirlər, yaranılışın əvvəli və sonu məsələsində haqqa müxalif çıxıb onu təhrif edir, mütləq xeyir, əbədi səadətə çatmaq yolları barədə müxtəlif rəy və mülahizələr irəli sürürlər, bunların sayı hədsizdir. Lakin kim cahiliyyət icmalarının sayını, onların qayda-qanunlarını düz təsəvvür edə bilsə, o, adət-ənənə, əhkam, hal-şərait və fəaliyyətlərini də asan başa düşə bilər.

Fazilə icmaları arasında da müxtəlif “alaqlar” meydana çıxar, bunlar buğda içərisində çovdara və ya tarla içərisində tikana oxşar, bunlar beş növ olar:

Birinci – riyakarlar. Bunlar elə adamlardır ki, alimənə və fəzilənə işlər görər, lakin səadət deyil, başqa məqsəd güdərler, məsələn, vəzifə əldə etmək, ləzzət çəkmək, şöhrət qazanmaq istərlər.

İkinci – təhrifçilər. Bunlar cahiliyyət icma qayələrinə mail olurlar, lakin fazilə icmalarının qayda-qanunları buna maneçilik törətdiyindən onları öz arzularına müvafiq şərh edib istədikləri kimi yozar, necə lazımsa, eləcə də təhrif edir və məqsədlərinə çatırlar.

Üçüncü – yağilər. Bunlar elə adamlardır ki, fazillərin idarə etmələrinə razı olmaz. Zorakılıq siyasətinə meyl göstərər, rəisin avamların xoşuna gəlməyən bir tədbir və hərəkətdən istifadə edib aranı qızırdırar, camaatı ayağa qaldırır rəisə qarşı çıxar.

Dördüncü – yanıqlar. Bunlar elə adamlardır ki, qəsdən qanunu pozmaz, lakin anlaşılmaqlıq üzündən fazillərin fikrini başa düşməyib onu başqa mənada yozar və həqiqəti təhrif edərler. Bu təhrif sırf anlaşılmaqlıq, həqiqəti açmağa canfəşanlıq üzündən olub heç bir irad, ya eyib tutmaq məqsədi daşımaz. Belə halda onların səmimiyyətinə inanıb düz yola qayıtmalarına ümid etmək olar.

Beşinci – uyduranlar. Bunlar elə adamlardır ki, bir şey haqqında təsəvvürləri tam olmaz, lakin hörmət qazanmaq, kərəmət sahibi olmaq xatirinə həqiqəti bilmədiklərini etiraf etməzlər, doğruya oxşar yalan uydurmağa başlayırlar. Bu uydurmaları avam adamlara həqiqət kimi necə sındıqlarına özləri də təəccüb edərler. Doğrudur, “alaqların” sayı bundan çox ola bilər, lakin onlar haqqında danışmaq mətləbi uzadar. Şəhər icmalarının növü haqqında deyəcəyimiz sözlər bundan ibarət idi.

Bundan sonra bir neçə kəlmə də təməddün (mədəniyyət) qayda-qanunları, onların tərkib xüsusiyyətləri haqqında danışacaq və böyük Yaradandan kömək istəyəcəyik.

Xeyir işlərdə o hamıya kömək edəndir.

İctimai siniflərin şərhini və hər icmanın başında duran rəisliyin izahını verib qurtardığımız üçün, indi də xalq arasında olan ünsiyyət və qarşılıqlı münasibət xüsusiyyətlərindən danışmaq istəyirik. Əvvəlcə şahların adətindən başlayaq.

Rəislər rəisi hesab edilən şah siyasəti iki cür olar, hərəsinin də öz məqsədi və öz nəticəsi.

Siyasətin növləri haqqında:

Birinci – fazilə (fəzilətli) siyasət, buna imamət də deyilir. Bunun məqsədi xalqı kamilləşdirmək, nəticəsi isə səadətə çatdırmaq olar.

İkinci – naqis (nöqsanlı) siyasət, buna (zorakılıq) da deyilir. Bunun məqsədi xalqı qul halına salmaq, nəticəsi isə bədbəxtçilik və məzəmmət olar.

Birinci siyasət camaatı ədalətə təbliğ edib rəiyyəyə ən sədaqətli dost gözü ilə baxar, şəhəri xalqa xeyir verən işlərlə doldurur, özü şəhvani hisslərə hakim olar.

İkinci siyasət camaatı qərətə təhrif edib rəiyyəyə qul və nökrə gözü ilə baxar, şəhəri xalqa zərər verən şər işlərlə doldurur, özü şəhvani hisslərin esiri olar.

Xalqın xeyri, əmin-amanlıq, sakitlik, bir-birinə kömək, dostluq, ədalət, sədaqət, iffət, mehribanlıq və bu kimi işlərdə olar.

Xalqın zərəri qarışıqlıq, iztirab, qorxu, vahimə, iğtişaş, dava-dalaş, zülm, əziyyət, paxıllıq, riyakarlıq, xəyanət, təhqir, qeybət və bu kimi işlərdə olar.

Hər iki halda camaat gözələrini hökmdarlara dikər, özlərini onlar kimi aparmağa çalışırlar. Buna görə deyiblər: “İnsanlar ata-babalarından çox, şahlarını təqlid edər, keçmişlərin deyil, öz zəmanəsinin adamı olmağa çalışırlar”.

Şahlardan biri demişdir: “Biz zəmanə kimi bir şeyik, kimi istəsək qaldırıyıq, kimi istəsək yerə vurarıq”.

Ölkə sahibi olmaq istəyənin yeddi xisləti olmalıdır:

Birinci – atalıq. Bu, hər kəsin özünə görə münasibət, xalqın ürəyinə yol tapmaq, hamıya mehribanlıq göstərmək, hirs və qəzəbini uda bilmək vasitəsi ilə asanlıqla əldə edilə bilər.

İkinci – alicənablıq. Bu, nəfsani qüvvələri tərbiyə edib saflaşdırdıqdan, “qəzəb” qüvvəsini mülayimləşdirdikdən, “şəhvət” qüvvəsini məhv etdikdən sonra əmələ gələr.

Üçüncü – mətinlik. Bu, qəti nöqteyi-nəzər, fitri-iradə, dərin mühakimə, ciddi mübahisə, düzgün fikir, böyük təcrübə və keçmişdəkilərin tərcümeyi-hallarından ibrət dərsi götürməklə ələ gələr.

Dördüncü – tam əzm. Buna kişilik əzmi, şahlar əzmi də deyilir. Bu, düzgün və tam iradənin birləşməsindən əmələ gələn mürekkəb bir fəzilətdir. Heç bir fəzilətə sahib olmaq, heç bir rəzilətdən can qurtarmaq bu fəzilətsiz mümkün olmaz. Bu fəslin əsas məqsədi də məhz bu fəzilətin məziyyətlərindən danışmaqdır, çünki şahların hamıdan çox buna ehtiyacı vardır.

Belə nağıl edirlər ki, xəlifə Məmundə¹⁵⁷ gil¹⁵⁸ yemək adəti əmələ gəlmiş, əsəbi görünməyə başlamış, narahatlığa səbəb olmuşdur. Həkimləri çağırıb məsləhətləşdilər, onlar yığılıb müxtəlif dava-dərman təklif etdilər, nəticə vermədi, bu adətini tərgidə bilmədilər. Bir gün yenə onun hüsurunda müalicədən danışır, müxtəlif kitablar tələb edir, cürbəcür dərman otlarının tapılmasını məsləhət bilirdilər. Bu vaxt onun nədimlərindən biri içəri girdi, bu halı gördükdə deyir: “Ya əmirəlmöminin, soltanlar əzminə və iradəsinə nə olub?” Məmun təbiblərə deyir: “Artıq mənim müalicəmlə məşğul olmayın, bundan sonra belə bir hal məndə baş verməyəcəkdir”.

Beşinci – səbirli olmaq. Bu, ağır və çətin günlərdə, ümitsiz anlarda, çıxılmaz vəziyyətdə davam gətirə bilməyə deyilir, bütün mətləblərin açarı səbirdir deyiblər...

Altıncı – var-dövlət. Bu, xalqın malına göz dikməmək və tamah salmamaq üçün lazımdır.

Yeddinci – sadıq və əməlisaleh köməkçilər.

Bu xislətlərdən “atalıq” böyük təsirə malik olsa da, zəruri deyildir. Dövlət və əməlisaleh köməkçilər isə yerdə qalan dörd xislət, yəni alicənablıq, mətinlik, əzm və səbir vasitəsi ilə əldə edilə bilər.

Demək lazımdır ki, təqdirdən¹⁵⁹ sonra zəfər iki adama nəsim olar:

Birinci – cihad edənə;

İkinci – qisas alana.

Bu iki məqsəddən başqa kim nə üstündə dava etsə, əksər halda məğlubiyətə uğrayar.

Bu iki müharibədən birincisi, yəni “cihad” haqdır, ikincisi, yəni “qisas” – nahaq.

Həqiqətdə hökmdarlıq o adama yaraşar ki, dünya xəstələndikdə onu müalicə edə bilsin, sağlam olduqda səhhətini qoruya bilsin, çünki hökmdar dünyanın həkimi yerində olar, xəstəlik isə iki şeydən törəyər: biri ölkədə qəddar şahlıq olanda, digəri ölkə özbaşına buraxılında.

Qəddar şahlıq ona görə dərdlidir ki, burada alçaq və zalım adamlar təriflənər; özbaşınalıq ona görə kədərlidir ki, burada alçaq və şər adamlar əzizlənərlər.

Qəddarlıq ölkə dolandıрмаğa oxşasa da, eslinde ölkə dolandıрмаğın əksi olar. Ölkə dolandıрмаğa məsul adam bir şeyi qəti bilməlidir ki, dövlətlərin bünövrəsi qarşılıqlı kömək və əmək əsasında birləşən, beləliklə, bir bədənin üzvləri yerində olan insanların ümumi ittifaqı zəminində yaradılmışdır. Bu ittifaq ədalətli olsa, dövlət haqq olmasa, dövlət nahaq yaradılmışdır.

Dövlətlərin bünövrəsinin “ittifaq” olmasının səbəbi odur ki, hər adamın gücü təklikdə az olar, hamısı ittifaq bağlayıb çoxaldıqca onların qüvvələri ən azı hər adamın gücü qədər artar. Onların ittifaqının tərkibi və quruluşu bir bədənə oxşadığından dünyada bunları özünə tabe edə bilməmiş adamın qüdrəti də bu qədər olar.

Bir adam bir neçə adama müqavimət göstərə bilmədiyi kimi, müxtəlif əqidə və zidd fikirdə olanlar da qalib gələ bilməzlər. Belə adamlar hamısının qüvvəsini özündə toplamış bir şəxslə güləşməyə çıxan tək, yalnız adama oxşar və nəticədə tək-tək də məğlub olurlar. Lakin onların da öz təşkilatları, öz ittifaqları olsa, müqavimət göstərməyə kifayət qədər gücləri çatsa, bu, başqa məsələdir.

Bir camaat qələbə çalıb hakimiyyət başına keçsə, nizam-intizam yaradıb, əhali ilə xoş rəftar etsə, ədalətli olsa, etibar qazansa, onların dövləti bir müddət yaşaya bilər, əks halda tez dağılmağa və parçalanmağa səbəb olar.

Əksər dövlətlər, xeyrixah və iradəli başçıları, ədalətli hökmdarları olduqca, müttəfiqlik şərtləri yerinə yetirildikcə yaşamış və inkişaf etmişlər.

Dövlətin inkişafdan dayanması və süquta uğramasının bir səbəbi də hökmdarların mal toplamağa, sərmayə yığmağa, vəzifə tutmağa aludə olmalarıdır. Dövlət düşkünlüyü get-gedə bunların artmasını tələb edir. Elə ki öyrəşdilər, adətərdə oldular (hər halda kəməğillər tapılar və belə şeylərə rəğbət göstərirlər), bu xasiyyət başqalarına da sirayət etməyə başlayar, onlar da öz əvvəlki təbiətlərini dəyişdirib varlanmağa, müxtəlif yollarla mal toplamağa, eys-ışrətlə məşğul olmağa həvəslənərlər,

silahları yere qoyar, müdafiə qüvvəsini zəiflədər, döyüş verdişlərini unudar, zəhmətsevərliyi əldən verir, rahatlıq axtaran, yeyib yatan, otalet əsiri olan tənbellərə çevrilərlər. Belə halda zəif bir düşmən də onlara hücum etsə, bu camaatı məğlub etmək ona asan olar. Bunsuz da mal-dövlət onların gözlərini tutar, təkəbbür, mənəb, lovğalıq, qürre və qüvvə onları qudurdar, ixtilaf, münəqişə və müharibələr meydana çıxar: bir-birini məhv edirlər.

Dövlət yeni təşkil edilərkən müqavimət göstərənlər, mane olmaq istəyənlər məğlub edildikləri halda, süqut dövründə müxalif olanlar, iğtişaş qaldıranlar qələbə çalılar.

Dövləti iki şey ilə mühafizə etmək olar:

Birinci – hökumət başçılarının birliyi;

İkinci – düşmən qüvvələrinin terk-silahi.

Hikmət sahiblərinin əsərlərində belə yazılmışdır: “İskəndər Daranın¹⁶⁰ ölkəsini istila etdikdən sonra əcəmlərin¹⁶¹ mədəniyyətli, qüdrətli, nizam-intizamlı, çoxlu bacarıqlı sərkərdələri, külli miqdarda silah və ordusu olan bir xalq olduğunu gördükdə başa düşdü ki, o, buradan getmə, bir az keçməmiş bunların içərisindən intiqam almaq istəyənlər baş qaldıracaq, rum hakimiyyətinə son qoyulacaqdır. Onlardan sədaqət və ədalət gözləmək də sadələvhlik olardı. O, dərin fikrə dalaraq, çarəsiz qaldı və nə barədə düşündüyünü Aristotalisə anladı. Filosof buyurdu: “Aralarına nifaq sal, qoy başları bir-birinə qarışsın; onlardan arxayın ola bilərsən”.

İskəndər “tayfalar hakimiyyəti”¹⁶² (feodalıqlar) yaratdı, hər yere bir feodal oturtdu. O vaxtdan ta Ərdəşir Babəkan dövrünə qədər İranda nə ittifaq kəlməsi eşidildi, nə intiqam səsi yüksəldi.

Şah rəiyyətin halına diqqət yetirməli, onun hayına qalmalı, ədalət şərtlərinə əməl etməlidir.

Dövlət yalnız ədalət əsasında uzun müddət yaşaya bilər. Ədalətin birinci şərti odur ki, xalqın müxtəlif təbəqələri arasında uyğunluq yaradılsın. İnsanın sağlamlığı dörd ünsür arasındakı tənəsüblükdə olduğu kimi, cəmiyyət arasındakı uyğunluq da dörd sinfin qarşılıqlı müvafiqliyində olar.

Birinci – qələm əhli (ziyalılar). Məsələn, alimlər, maarifpərvərlər, şərişünaslar (dini hüquqşünaslar), qazilər, katiblər, riyaziyyatçılar, mühəndislər, münəccimlər, təbiiylər, şairlər kimi. Dünya və dinin davamlılığı bunların varlığına bağlıdır. Bunlar təbiətdəki ünsürlərdən (su, od, torpaq, hava) “su” yerində olurlar.

İkinci – qılınc əhli (ordu, hərbcilər). Məsələn: döyüşçülər, mücahidlər¹⁶³, cəngavərlər, qazilər¹⁶⁴, (qəzavata gedənlər), sərhədcilər, keşikçilər, pəhləvanlar, bahadirlər, saray qoruyucuları, dövlət mühafizəçiləri kimi. Dünyanın nizam-intizamı bunların varlığına bağlıdır. Bunlar təbiətlərdən “od” yerində olurlar.

Üçüncü – müamələ əhli. Məsələn: malları bir yerdən başqa yere aparıb satan tacirlər, sənətkarlar, bac-xərac toplayanlar kimi. Bunların köməyi olmadan insanların məişətini təmin edib dolandırmaq mümkün deyildir. Bunlar təbiətlərdən “hava” yerində olurlar.

Dördüncü – ziraət əhli. Məsələn: əkinçilər, biçinçilər, kəndçilər, suvarıcılar, maldarlıqla məşğul olanlar kimi. Bütün adamların yemək-icməklərini bunlar hazırlayırlar. Bunların əməyi olmadan insanın yaşaması mümkün deyildir. Bunlar təbiətlərdən “torpaq” yerində olurlar.

Bədəndə bir ünsür başqa ünsürlərə üstün gəldikdə məzəc pozulduğu kimi, bu siniflərdən də biri başqa üç sinifə üstün gəldikdə cəmiyyətdəki işlərin müvazinəti pozular, müxtəlif fəsad yaranar.

Hikmət sahiblərinin kəlamlarında bu barədə belə deyilmişdir: “Kəndçilərin fəziləti onların birgə əməyi və köməyində; tacirlərin fəziləti onların pul və sərvətində; şahların fəziləti onların məşvərət və siyasətlərində; alimlərin fəziləti onların həqiqəti kəşflərində və onlardan nəticə çıxarmalarındadır”.

Bu dörd dəstə birgə, əlbir, ahəngdar fəaliyyət göstərdikdə mədəniyyət, fəzilət və səadət sistemi əmələ gələr.

Ədalətin ikinci şərti ondan ibarətdir ki, şəhər əhalisinin vəziyyətinə və təbiətinə diqqət verilsin, hərəsi ləyaqətinə və istedadına görə vəzifəyə təyin edilsin. İnsanlar isə (təbiətlərinə görə) beş sinifə bölünərlər:

Birinci – təbiətdən xeyirxah olanlar və başqalarına xeyir verənlər. Bu tayfa yaradılışın məğzidir, öz zətləri etibarilə böyük rəisliyə layiqdirlər, ona görə padşahın ən yaxın adamları bunlar olmalıdır, onlara hörmət edilməli, onlar irəli çəkilməli, böyüdülməli, təqdir edilməli, təltif edilməli, bir an belə unudulmamalıdırlar, onlara xalqın gələcək başçıları kimi baxılmalıdır.

İkinci – təbiətdən xeyirxah olanlar, lakin başqalarına xeyir verə bilməyənlər. Belə adamları əzizləmək, işlərində onlara kömək etmək, təbiətlərindəkiləri bürzə verdirmək lazımdır.

Üçüncü – təbiətdən nə xeyirxah, nə də bədxah olanlar. Bunları sakit buraxmalı, xeyirxahlığa təhrik etməli, bu vasitə ilə layiq olduqları dərcəyə çatdırmalı.

Dördüncü – təbiətən bədxah olanlar, lakin başqalarına bədxahlıq edə bilməyənlər. Belə adamları danlayıb məzəmmət etməli, qorxudul hədələməli, nəsihət verməli, şimikdirməli; xasiyyətini dəyişdirib xeyirxahlığa meyli etsələr, deməli, düzələcəklərinə ümid var, əks təqdirdə rəzil və bədxah olaraq qalacaqlar.

Beşinci – təbiətən bədxah olanlar və başqalarına bədxahlıq edənlər. Bunlar ən rəzil, ən murdar məxluqdurlar. Onların təbiəti ilahi təbiətin ziddinə olar, birinci sınıfa daxil olan təbiətlə əkslik təşkil edir.

Bu tayfa adamların da dərəcələri vardır. İslah oluna bilənləri cəza və tənbehlə tərbiyə etmək lazımdır. İslahı mümkün olmayan, lakin başqalarına zərər yetirməyənlərini bir növ yola verməli, başqalarını incidib əziyyət verənlərin isə qarşısı alınmalı, onların şəri aradan qaldırılmalıdır.

Şərin aradan qaldırılmasının da dərəcələri vardır:

Birinci – həbs. Bu, onu şəhər əhalisi ilə ünsiyyətdən məhrum etməkdir.

İkinci – zəncir (məhdudiyət). Bu, şəhərin təsərrüfat işlərindən onu məhrum etmək deməkdir.

Üçüncü – sürgün. Bu, şəhərə girməyə icazə verməməkdir.

Əgər onun şəri həddini aşsa, nəticəsi ölüm və fəsad olsa, hikmət sahibləri onun edam edilib-edilməməsi haqqında müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Onların dediklərinin əsası bundan ibarətdir ki, belə halda edam etmək deyil, cinayət tötərtmiş üzvü, məsələn, əl, ayaq, dil və ya hiss üzvlərindən birini kəsmək daha məsləhətdir.

Əlbəttə, edam etməyə can atmaq lazım deyildir. Çünki o calal və haqq sahibi böyük Yaradanın min hikmətlə tikdiyi binanı uçurtmaq və onun təmir edilib tərbiyə ediləcəyinə inanmamaq ağlasığan şey deyildir.

Burada göstərdiyimiz cəzalar yalnız o halda məsləhətdir ki, cinayət baş vermiş olsun, lakin cinayət yalnız ehtimal edilirsə, ona cəhd edilirsə, ona həbs və zəncirdən (məhdud etməkdən) başqa heç bir cəza vermək olmaz.

Bu məsələdə əsas qayda ondan ibarətdir ki, birinci növbədə, küllün, ümumin mənafeyi nəzərə alınmalı, ikinci növbədə isə cüzün, xüsusinin xeyri güdülməlidir, təbib kimi, o, bir üzvün müalicəsinə bütün bədənin sağlamlığı nöqtəyi-nəzərindən başlayar, o üzvün qalması başqa üzvləri də korlayacaqsə, haman üzvü kəsib atmağı məsləhət bilər, ona heyifləri gəlməz, əgər belə bir təhlükə yoxsa, tam sey və diqqətlə onun vəziyyətini yaxşılaşdırmağa çalışırlar.

Şah da hər adamın islahına belə yanaşmalıdır.

Ədalətin üçüncü şərti odur ki, hər sınıfın arasında uyğunluq yaratdıqdan və hər adamın ləyaqət və istedadına görə rütbə verdikdən sonra onlar arasında olan ümumi gəliri mühafizə etməyə, hərənin öz payına düşənə özünə verməyə sey göstərilməli, burada haqqa və xidmətə fikir verilməlidir.

Ümumi gəlirin mühafizə edilməsi, dövlətin, kərəmətin və buna bənzər şeylərin salamat qalmasına səbəb olar.

Ümumi gəlirdə hər adamın müəyyən bir payı olar, bundan artıq və əskik vermək zülmə aparıb çıxardar, amma bir şey var ki, az verdikdə şəxsə zülm olar, çox verdikdə şəhər əhlinə, əksinə də demək olar, yeni şəhər əhlinə az qaldığı üçün ona zülm edilir.

Ümumi gəliri bölməkdən baş ayıldıqdan sonra verilən bu nemətləri qoruyub saxlamağa diqqət yetirilməlidir. Bu, o deməkdir ki, bu nemətlərin sahibinə, ya şəhər əhalisinə zərər verə biləcək şəkildə əldən getməsinə yol verilməməlidir.

Malın əldən çıxması, ya mala sahib olmaq hüququnun əldən verilməsi ya ixtiyari olar, məsələn: borc, əmanət, bağışlamaq kimi; ya da qeyri-ixtiyari, məsələn: qəsb, oğurluq kimi. Bunların hərəsinin öz şərtləri vardır.

Xülasəsi budur ki, evəzi mal sahibinə çatdırılmalıdır, ya o maldan, ya da başqa maldan; elə etmək lazımdır ki, ədalət bərpa edilsin, mal yerinə qaytarılsın. Lakin bu elə bir şəkildə ona qaytarılmalıdır ki, şəhər əhlinin xeyrinə olsun və ya heç olmasa, ona zərər vurmasın. Əgər haqq geri qaytarılarkən şəhərə zərər dəyirsə, bu haqq deyil, zülm sayılmalıdır və bu zülmü edənləri cəzalandırmaq lazımdır. Amma cəza zülmə müvafiq olmalıdır, əgər cəza zülmədən artıq olsa, onda zalıma zülm edilmiş olar, az olsa, şəhərə. Bir şəxsə edilmiş zülmün şəhərə də zülm olub-olmaması haqqında alim və filosoflar arasında ixtilaf vardır. Bir şəxsə edilən zülmün bütün şəhər əhlinə edildiyini deyən adamlar, ona görə belə demişlər ki, əgər zülm edilmiş adam zalımı bağışlasa, yene də o zalım hesab edilsin və cəzadan yaxasını qurtara bilməsin; bir şəxsə edilən zülmün şəhər əhlinə daxil olmadığını deyənlər isə, zülm edilən adam zalımı bağışlayırsa, artıq zalıma cəza verməməyi nəzərdə tuturlar.

Elə ki ədalət qanunlarını yerinə yetirib bunlardan başı ayıldı, reiiyyətə yaxşılıqlar etməyə, mükafatlar verməyə başlamalıdır, çünki ədalətdən sonra ölkə dolandırmaq işlərində reiiyyətə yaxşılıq etməkdən,

mükafat verməkdən daha böyük fəzilət ola bilməz. Əslində bu, o deməkdir ki, onlara lazım olduğundan çox verilsin və xidmətləri qeyd edilsin. Lakin bu təltif və mükafatlar şah zəhmi ilə yanaşı olmalıdır, çünki şahın bəxş etdiyi xələtlər, ənamlar canlarına qorxu çökmüşlərin ürəklərini ələ almaq məqsədi güdər və zəhmینی göstərdikdən sonra verilər. Zəhmi olmayan şahın verdiyi bəxşiş və ehsanlar əlaltılarının qudurmasına, cəsərlənməsinə səbəb olar, get-gədə acgözlülük və tamahkarlıqları artar; elə ki belə oydular, əgər bütün ölkə birinə verilə, yeno razı qalmaz.

Rəiyyoti ədalət, fəzilət və hikmət qanunları əsasında idarə etmək lazımdır. Bədən – təbiətlərin, təbiətlər – nəfsin, nəfs – əqlin sayəsində möhkəmləndiyi kimi, şəhərlərin möhkəmliyi şaha, şahın möhkəmliyi siyasətə, siyasətin möhkəmliyi isə hikmətə bağlıdır.

Şəhərdə tətbiq edilən hikmət öz qaydasında olsa, ədalət qanunlarına riayət edilə, nizam-intizam yaranar, hər şey kamala doğru inkişaf edir. Lakin əgər hikmət naqis olsa, şəraitə düz gəlməyə, qanunlarda ədalətsizliyə yol verilməyə başlanar, elə ki ədalətsizlik özünə yol tapdı, ölkənin gözəlliyi gedər, çirkinliklər, fitnə-fəsadlar baş qaldırar, insaf-mürüvvət aradan qalxar, məhəbbət nifrətlə əvəz olunar.

Gərək şah kömək üçün müraciət edənləri kor-peşman qaytarmaya, araqızışdıran, sözgozdiren adamların dediklərinə yoxlanmamış inanmaya, ümid və qorxu qapılarını camaatın üzünə bağlamaya, düşmənləri dəf etməkdə, yolların əmin-amanlığını təmin etməkdə, sərhədləri qorumaqda, keşikçilərin hayına qalmaqda, şücaət sahiblərinə hörmət qoymaqda *etinasızlıq göstərməsin; alimlərlə oturub-durmali, fəzilət sahibləri ilə sıx əlaqə saxlamalıdır. Öz nəfsinin qabağını almalı, şan-şöhrət, calal-şövkətə uymamalı, bir an da olsun ölkə haqqında fikirləşməyi, işlərini nizama salmağı unutmamalıdır, çünki şahın ölkəni mühafizə etmək haqqındaki tədbirləri böyük orduların qüvvəsindən daha güclü olar.*

Əsas məsələlərdə nadanlığa və səhlənkarlığa yol verməyin nəticəsi dəhşətli olar, başı kef və əyləncəyə qarışsa, işləri özbaşına buraxsa, şəhərin vəziyyəti xarablaşar, şər və zərər işə düşər, qayda-qanun tərsinə çevrilər, mənimsəmə qapıları açılar, tamahkarlıq qüvvələri ona kömək edər, bədbəxtlik xoşbəxtliyə qalib gələr; dostluq ədavətlə, nizam-intizam hərə-mərcliklə yerini dəyişər; hər şeyi yenidən başlamağa, haqqı bərpa edəcək bir imama, ya ədalətli bir hökmdara ehtiyac hiss edilər.

Belə bir dövrdə əhali var-yoxdan çıxar və bunların hamısının səbəbi bir adamın tədbirsizliyi olar. Xüsusilə o, elə bir fikrə düşməməlidir ki, dünyanın işlərini düyünləyib açmaq ixtiyarı onun əlinə keçibsə, rahatlığı da, fərağatlığı da hər saat artmalıdır. Belə bir fikir şahların ən təhlükəli, ən zərərli əqidəsi olar. Ən doğru yol odur ki, yalnız kef, əyləncə vaxtlarından deyil, ən zəruri olan yemək, içmək, yatmaq, arvad-uşaqla görüşmək vaxtlarından da kəsib, ölkə işlərinə, tədbir hazırlamağa, xalqın halını yaxşılaşdırmağa sərf etdiyi saatlara artırsın.

Hökmdar öz sirlərini gizli saxlamalıdır ki, yerində onlardan istifadə edə bilsin və müqavimətə rast gəlməsin. Eləcə də düşmən xəbər tutmuş olsa, özünü qorumaq, onu dəf etmək üçün düşünüb tədbirlər hazırlaya bilsin. Sırrı saxlamaqla köməyə və məşvərətə ehtiyacı olan ağıllı adamlar yalnız iradəli, heysiyyətli, sədaqətli, şərəfli, ağzıbütöv, uzaqgörən, tədbir tökməyi bacaran, sirr verməyən şəxslərlə məsləhətləşə bilər, hər halda kəmağillara, uşaq-muşaqlara heç bir şey deməməlidir.

Qəti bir rəyə gəldikdən sonra o rəyin əsasında görülməli işlərlə onun əksinə görülməli işlər qarşılaşdırılmalı, tərəflərdən birinə, yəni rəyə və əksinə, əvvəlcə meyl etməkdən çəkinməlidir, hər iki əks iş rəyin düz və yanlışlığına, müsbət və mənfiyyətinə verilən qiymət olar. Xəfiyyə işçiləri, kəşfiyyətçilər həmişə gizli işlərdən xəbər tutmağa çalışmalı, xüsusilə, düşmənlərin vəziyyətini yaxşı öyrənməli, onların gizli fikirlərini aşkara çıxarmalıdır, çünki zidd qüvvələrə müqavimət göstərməkdə ən qüdrətli silah onların nə edəcəklərini əvvəldən bilməkdir.

Böyükklərin fikirlərini bilməyin yolu odur ki, onların sözlərinə və işlərinə diqqət yetirənsən, hansı tədbirləri həyata keçirdiyinə, nələr istehsal etdiyinə, hərbi hazırlığına, dağılmış şeyləri bir yerə toplamasına, topluları dağıtmasına, vəd edilmiş şeylərdən boyun qaçırmasına, uzaqda olanları yanına çağırmasına, yanında olanların başqa yerdə olduğunu deməsinə, xəbərlərlə həddən artıq maraqlanmasına, işlərin necə getdiyinə lazım olduğundan çox fikir verməsinə, müxtəlif hadisələr və şikayətlərə diqqətlə qulaq asmasına, adi şeylərdə də son dərəcə ehtiyatlılıq və sayıqlıq göstərməsinə, xülasə, bütün işlərdəki dəyişikliyə, məhrəm adamlarının, məsələn, ailə üzvlərinin, sırdaşlar və sairənin nə ilə məşğul olduqlarına, haraya gedib, haradan gəldiklərinə, kəmağıl və boşboğaz uşaqların, qulların, xidmətçilərin ağızından çıxan sözlərinə diqqət yetirib nəticə çıxaran.

Ən düzgün üsul müxtəlif adamlarla xeyli söhbət etməkdir. Çünki hər adamın öz ürək dostu olar və öz ürəyində olan sözləri bütün təm-tərağı ilə ona deyər, xeyli söhbət etdikdə, başı danışığa qızısqıqda, yer gəldikcə ürəkdəkilər də dile gələr, sirlər zahirə çıxar. Lakin bütün eşidilənlər dönə-dönə bir-bir tutuşdurulub müxtəlif variantlar təhlil edilib yoxlanmadıqca birtərəfli nəticə çıxarılmamalıdır.

Böyüklərin fikrini ortaya çıxarmağın da ümumi üsulu bundan ibarətdir, onları bilməyin isə çox böyük faydası olar: ehtiyac olduqda onu yerinə yetirməyə, ehtiyat etdikdə vaxtında tədbir görməyə imkan yaranar. Düşmənləri yola getirib onlarla saziş bağlamağa son dərəcə səy göstərməli və ehtiyatlı olmalıdır, lakin elə etməlidir ki, müharibə və ölüb-öldürməyə ehtiyac qalmasın. Müharibəyə ehtiyac yarandıqda iki haldan biri olacaqdır: ya hücum edəcək, ya da müdafiəyə keçəcəkdir. Əgər hücum edən tərəfdirsə, onun məqsədi mütləq ədalət və cihaddan başqa bir şey olmamalıdır. Əvvəlcədən mütləq üstün gəlib qələbə çalacağına arxayın olmayınca hücumla başlamamalıdır, zəruri, qeyri-zəruriliyini, xeyir-zərərinə ölçüb-biçməli, məsləhət-məşvərət etməli, yaxın adamları eyni fikirdə deyilsə, qələbəyə ümid yoxsa, əlbəttə, müharibəyə başlamamalıdır, çünki iki düşmən arasına girmək çox təhlükəli olar.

Şah mümkün qədər şəxsən vuruşa girməməlidir, məğlub olsa, işi bitdi, artıq heç bir tədbir görmək olmaz; qələbə çalsa, hər halda yaralanıb zədələndiyi üçün qiyafəsinə, qədd-qamətinə, zəhm-heybətine xələl gəlməmiş olmaz.

Ordu başçılığını elə adama tapşırmalıdır ki, onda üç xüsusiyyət olsun:

Birinci – şücaətli, ürəkli və bu adla şöhrəti dünyaya yayılmış olmalıdır.

İkinci – sədaqətli, düzdən danışan, vəziyyəti başa düşən, təşəbbüskar, hiylə işlətməyi bacaran, düşməne yaxşı tələ quran olmalıdır.

Üçüncü – çoxlu müharibələrdən çıxmış və təcrübə əldə etmiş olmalıdır.

O, tədbir tökmək, hiylə işlətməklə düşmən arasına təfriqə salmağa müvəffəq olmalı, mümkün qədər silahdan istifadə etməyə yol verməməlidir. Ərdəşir Babəkən demişdir: "Qançı kifayət edən yerdə çomaqdan, toppuz işlədilər bilən yerdə qılıncdan istifadə etməzlər". Müharibə son tədbir olmalıdır: "Bədəni çarəsiz qalanda dağ basmaqla müalicə edərlər". Müharibə vaxtı yalan şayiə buraxmaq, hiylə və fənd işlətmək, doğru olmayan məktublar yazmaq, müxtəlif kələkləri işə salmaq irad tutula bilməz, lakin bunları etiraf edib üzr istəməyə qetiyyəni yol ve-

rilməməlidir. Müharibənin ən mühüm şərtləri sayıqlıq, casuslar göndərmək və dövrələmə keşikçilər qoymaqdır. Müharibə dövründə tacirlərin pulundan zorla da olsa, istifadə etmək lazımdır, lakin xüsusi ehtiyac və böyük fayda götürmədən xalqın malına dəymək olmaz. Müharibə zamanı adamları etibarlı, möhkəm, yaxşı qorunan yerlərə, qalalara toplamaq lazımdır, ehtiyac və zəruriyyət olmadıqda xəndək qazdırmaq, hasar çəkdirmək yaramaz, bunlardan düşmən də istifadə edib qələbə çala bilər.

Müharibə dövründə şücaət göstərən fərqlənənlərə yüksək mükafatlar, xələt və ənamlar, təşəkkür və tərifnamələr vermək lazımdır.

Səbatlı, mətanətli, təmkinli olmalı, tələsmə, özünü itirmə, kəmhöv-sələlik və dəlisovluluğa yol verilməməlidir. Düşməne məhəl qoymamaq, onu kiçik saymaq, səhlənkarlıq edib öz qüvvələrini tam səfərbərliyə almamaq ağıldan uzaq hesab edilir: "Azların Allahın köməyi ilə çoxlara qələbə çalması az olmamışdır". Qələbə çaldıqdan sonra ehtiyatı əldən verib arxayınlaşmamalı, sayıqlığı azaltmamalıdır. Diri əsir tutmaq mümkün olanı öldürməməlidir, çünki əsirdən çox fayda götürmək olar, məsələn: biyar işlətmək, girov qoymaq, mal ilə dəyişmək, bağışlayıb boynuna minnət qoymaq və s., öldürməkdən isə heç bir xeyir olmaz.

Qələbədən sonra, əlbəttə, başdantutma edama başlamamalı, kin və nifrətdən əl çəkməli, ədavətə son qoymalıdır, çünki qələbədən sonra məğbul edilmişlər qulam və rəiyyət yerində olurlar.

Hikmət sahiblərinin kitablarında yazılmışdır: "Bir dəfə Aristatalise xəbər çatır ki, İskəndər bir şəhəri məğlub etdikdən sonra yenə onun əhalisini qırmaqdən əl çəkməmişdir. Aristatalis dərhal ona bir nəsihətə tamiz məktub yazır və orada deyir: "Zəfərdən əvvəl düşməni öldürməyə üzrlü idinsə, qələbədən sonra öz rəiyyətini öldürməyə nə bəhanə gətirə bilərsən?"

Əfv edib bağışlayan şahlar bağışlamayanlardan daha yaxşıdırlar, çünki gücü göstərdikdən sonra bağışlamağın başqa hüsnü var.

Əfv edib bağışlamaq haqqında gözəl bir şer də var, kim deyibsə, həqiqətən də yaxşı deyibdir:

Nəfsinə əfv etmək öyrət hər zaman,
Günahı artdıqca naqis insanın.
Adamlar üç növdür sənə nisbətən:
Güclü, zəif, eyni; mənə inanın!

Səndən güclüsünə – tabe olmalı;
Belədir qanunu fani dünyanın.
Səndən zəifinə – kömək etməli;
Belədir qaydası adil vicdanın.
Kim ki bərabərdir, bərabər ol sən,
Ona da əl uzat, varsa imkanın!

Müharibə zamanı müdafiədə olsa, müqavimət göstərməyi bacarmalı, səngərlər tikməli, pusqular düzəltməli, düşmənlərin üzərinə gecə basqınları təşkil etməlidir.

Müharibəyə məcbur olmuş bir çox şəhər əhalisi müqavimət göstərməyə qadir olmadıqda, əksər halda qabaqcadan lazımi tədbirlər görmüş, hazırlıq işləri aparmış, qalalar çəkib xəndəklər qazmış, sülh bağlamaq üçün hiylələr işlətməmiş və mal-dövlət bəxş etmişdir.

Şahların siyasəti haqqında deyiləcək sözlər bunlardır.

BEŞİNCİ FƏSİL

Şah xidmətində olmaq və rəiyyətlilik qayda-qanunları haqqında

Şah və rəislərdə davranış qaydalarına gəldikdə bütün adamlar onlara məsləhət verib yaxşılıq etməkdə ürəkdə, dildə heç bir şeyi əsirgəməməli, onların gözəl işlərini tərifləyib yaymaqda, eyiblərini gizlədib saxlamaqda xüsusi cidd-cəhd göstərməli, onların haqqını, məsələn: vergi, bac-xərac və bu kimi şeyləri ürəkəçikliyi ilə, gülərüzlə, xoşhalıqla ödəməlidirlər. Heç vaxt qaşqabağını töküüb üz-gözünü turşutmamalı, ömrlərini yerinə yetirmək, göstərişlərinə əməl etmək, qadağan etdiklərinə dəyməməkdə mümkün qədər dəqiq olmalı; hörmətini saxlayıb əzəmətini qorumaqda canfəşanlıqdan çəkinməməli; gərgin anlarda, ağır günlərdə dini və dövləti, xalqı və milləti mühafizə etmək yolunda can və malını, nəsil və xanımını ona qurban verməlidir.

Şah xidmətində olmayanlar ora yaxınlaşmağa can atmamalıdırlar. Şahlarla yaxınlığa can atanları özünü oda atanlara, yırtıcı heyvanlara sataşanlara oxşatmışlar.

Şah sarayında yaşayanların və o mühitə alışmayanların ağızlarının dadı qaçar, ömürlərinin ləzzəti gedər, həyatı zəhər olar, lakin şah xidmətində olan adamların doğru yolu yalnız ona tapşırılan işlə məşğul

olub, ona aid olan vəzifəni yerinə yetirmələridir. Həmişə ağasının tələb etdiyi vaxt onun gözü qabağında hazır olmalı, lakin çox oturub yoruculuqdan çəkinməlidir. Yoruculuğun səbəbi adamların çox gəlib-gətmələridir. Saraya həmişə çox adamın işi düşdüyündən gəl-get də çox olar, rəislər tez yorular. Rəislər nə etsələr, tərifləmək, onun düz iş olduğunu demək lazımdır. Əgər dərinə fikir edilsə, dünyada elə bir iş tapmaq olmaz ki, onun iki: gözəl və çirkin, müsbət və mənfi cəhəti olmasın.

Deməli, onun başladığı işin hansı tərəfi gözəldirsə, o cəhətini şaha tərifləməli, şahın diqqətini ona cəlb etməlidir, istər üzde, istərsə daldada onun gördüyü işlərə yüksək qiymət verməlidir.

Ağanın məsləhətçisi o olsa, tədbir hazırlamaq ona tapşırılsa, məsələn, vəzir, müşavir, müəllim olsa, şahın işlərinə məsuliyyət daşısa, bilməlidir ki, şahlar və hökmdarlar dağ kəlləsindən gurultu ilə gələn sələ oxşayar, kim bir dəfədə onun istiqamətini dəyişmək istəsə, məhv olar, lakin əvvəlcədən onunla əlbir olub, səbir və təmkinlə onun bir tərəfini torpaq, daş, qum, kol-kos və sairə ilə qaldırmağa başlasa, istədiyi səmtə çevirə bilər. Bu sayəqlə ağanın da rəyini zərərli şeylərdən yayındırıb, yumşaq, tədbir, lütf və xoşluqla xeyirli əməllərə yönəltmək olar; qışqır-bağır, ömr-qadağan və bu kimi üsul ilə onu heç bir şeyə məcbur etmək lazım deyildir; bəlkə əksinə, məsləhət yolu ilə, onun başladığı işin nəticəsinin dəhşətli və qorxulu olacağını üstüörtülü başa salmaq, təklidə, ara xəlvət olduqda, məhrəmanə söhbət zamanı keçmişdəkilərin başına gələn əhvalatlar, müxtəlif təmsil və lətifələr danışmaqla həmin fikri onun başından çıxarmalı, gözündən salmalıdır.

Ağanın sirrini saxlamaqda xüsusən səy göstərməlidir. Bunun yolu odur ki, deyiləsi mümkün olan şeylərin də heç birini heç kəsə deməsin, susmağa, hər şeyi gizli saxlamağa adət etsin, elə ki adətə keçdi, onda sirri gizli saxlamaq da asan olar. Ağası onun belə xasiyyətli adam olduğunu bildikdə, sirt açılıb yayıldıqda onu təqsirkar hesab etməz, ondan şübhələnməz.

Gizli sirlərin çoxu açıq deyilə bilən sözlərdən və işlərdən başa düşülür. Belə hallarda rəislər bu sirlərdən xəbəri olmuş adamlardan şübhələnməyə başlayırlar. Sırrın faş olmasının əsas səbəbi odur ki, dünyanın işləri bir-biri ilə əlaqədardır, bəzilərinə bildikdə bəzilərinə adam özü tapa bilər.

Bilmək lazımdır ki, şahlar və rəislərdə onların özlərindən başqa heç kəsdə olmayan bəzi xüsusiyyətlər olar. Bu xüsusiyyətlər ondan

ibaretdir ki, hamının onlara xidmət edib qul olmalarını istər, özlərinin gördükləri bütün işlərin düzgün olduğunu güman edərler. Bunun səbəbi adamların onu çox tərifləməsi, onun işlərinin arası kəsilmədən eyan, əşraf və qara camaat arasında təbliğ edilib şişirdilməsi olar.

Heç vaxt, heç bir işdə, nə qədər arası açıq olsa da, heç bir günahı ağanın üzünə vurmaq lazım deyildir, ondan çirkin bir hərəkət görse, onu təkrar etməməlidir, əgər səhvən ağzından qaçırdıb bir yerdə desə və bu xəbər gedib ağasına çatsa, boynuna almamalıdır, çünki “xəberlə” “etiraf” arasında böyük fərq vardır. Əgər özü ilə ağası arasında, hər ikisinə aid ola biləcək bir qəbahət baş veribsə, fənd işlədib o qəbahəti özüne aid etdirməli və ağasına bəraət qazandırmalıdır. Sonra bir çarə düşünüb tapmalı, elə etməlidir ki, özünün də günahkar olmadığını başqaları ağasına çatdırsınlar, beləliklə, fədakarlıq və üzrxahlıq meydana çıxsın.

Ümumiyyətlə, ağasının nədən xoşu, nədən acığı gəldiyinə fikir verməli, özünün ürəyindən olmasa da, ağasının xoşuna gələnlərə əməl etməlidir. Əvvəlcədən öz-özlüyündə qərara gəlməlidir ki, qulluqda öz zövqünü nəzərə almaqdan daha faydasız heç bir şey ola bilməz. Elə ki belə bir qərara gəldi, ondan sonra özü ilə ağası arasındakı xeyir və şərde zövq ixtilafı meydana çıxdıqda həmişə güzeştə gedib reisinin zövqünə üstünlük verir, beləliklə, özü də xeyir görər. Əgər lap əvvəldən öz xeyrinə çalışsa, bu, onun zərərinə tamamilə olar, vurub öz işlərini tamamilə korlayar.

Reislərdən mümkün qədər çox şey almaq və böyük lütf gözləmək lazımdır. Lakin bunları dilə getirib xahiş, yalvar-yaxar, ya tələb etmək yaramaz. Açıqlıq, əliuzunluq, həyasızlığa yol verilməməli, bəlkə toxgözlülük, qənaət və təvazökarlığa adət edilməlidir. Dünyanın özünün qaydası belədir: üzünü o adama döndərər ki, ondan qaçsın, o adamdan çöndərər ki, ona tərəf can atsın.

Reislərdən və ağalardan nağd bir şey qopartmaq lazımdır, vədə, tərifdən bir şey çıxmaz. Məsələn, qul olmaqdan azad edilə bilmək kimi. Bu, həm sərmayə toplamağa, həm başqasının əlinə baxmaqdan can qurtarmağa, həm də çoxlu qazanc əldə edib xoşbəxtliyə çatmağa səbəb ola bilər.

Bütün burada deyilən sözlərin məğzi orasındadır ki, qul əvvəl gerek ağanı, sonra özünü düşünə; kim reislərdən mənfəət götürmək istəsə – rəzil, kim onların xeyrinə əlləşsə – əziz hesab edilir.

Ağanın gözüne elə görünmək lazımdır ki, guya onun balaca bir sözü, ya işarəsi ilə bütün var-yoxunu verməyə hazırdır. Belə etdikdə ağasının

onun malına göz dikməyəcəyinə arxayın ola bilər. Lakin öcəşib höcətə başlasa, ağasının hərəslərinə səbəb olar. Deyiblər: “Qadağan və müqavimət ehtirası artırır, bəxşis və icazə insanı həvəsdən salar”.

Çalışmalıdır ki, əldə etdiyi mal-dövlətin, şan-şövkətin öz nəfsi üçün deyil, ağasının şöhrəti üçün olduğunu qələmə versin, belə bir hərəkət həm özünün, həm ağasının xeyrinə olar, həm də nəzakət qanunu yerinə yetirilər. Yalnız ağasına, ya onun kimi başqa bir rəisə yaraşan nadir şey almaqdan özünü saxlamalı və bundan çəkinməlidir, əks təqdirdə o şeyin əldən çıxmasına, özünün məhvəinə bəis olar. Ağasının bağışladığı şey nə qədər dəyərsiz və qiymətsiz olsa da, ondan imtina etməməlidir, hər nə versə, razılığını bildirməli, ağasının səxavətini özünün şüarı etməlidir. Əgər bir yerdə ağası hirsələnib acıqlansa və onu danlasa, əlbəttə, ağasından şikayətlənməməli, ürəyində ona kin-küdurət bəsləməməlidir, özünün təqsirkar olduğunu deməli, cəhd etməli, şey göstərməlidir ki, ağasının hirsə soyusun, onu bağışlasın, əvvəlki münasibət bərpa edilsin.

Əgər zalım, tündxasiyyət, dəlivos bir valinin əlinə keçibsə, bilməlidir ki, iki xətərin arasına düşübdür:

Birinci – vali ilə əlbir olub xalqı incitsə, din və vicdan xətə qarşısında olacaqdır;

İkinci – xalqla əlbir olub valiyə qarşı çıxsın, dünya və həyatı təhlükə qarşısında qalacaqdır.

Bu iki girdabdan qurtarmağın yolu iki şeydən biridir: ya ölüm, ya da itkinlik. Başqa xoşagəlməyən xasiyyətli valilərlə də dolanmaq çətinidir, lakin ədalət şərtlərini yerinə yetirməklə bir növ onlara dözmək olar, bəlkə Allah bir nicat yolu göstərib ondan can qurtarmağa kömək edə.

İbn əl-Müqəffənin¹⁶⁵ “Adab” kitabında deyilmişdir ki, şah seni qardaş adlandırsa, sən onu Allah adlandır; o, səni daha yüksəyə qaldırırsa, sən daha çox əyilib təzim et.

Şah xidmətində sənə bir vəzifə qismət olubsa, tez-tez onu dilinə gətirib təşəkkür edib, dua-sənə oxumaq lazım deyildir, bu yaltaqlığa, ya da lağa qoymağa oxşayar, hər ikisi gədalıq olar, lakin hamının toplandığı yerdə fürsəti əldən verməyib təşəkkür etmək lazımdır.

Ağanın boynunda haqqın olduğunu qətiyyənlə onun nəzərinə çarpdırmamalı, ya keçmişdə xidmətlərin olduğunu xatırına salmamalısan, bəlkə yeni qulluq göstərmək, təzə fədakarlıq etməklə köhnə yaxşılıq-

ların yada düşməsinə nail olmalısən, elə etməlisən ki, sondakılar əvvəldəkilərlə əlaqə yaratsın, çünki şahlar axırı başlanğıcla bağlı olmayan yaxşılıqları tez unudar, bütün insanlardan öz mərhəmət əllərini çəkərlər.

Şaha vəzirlik etməkdən daha ağır bir iş ola bilməz, çünki bu vəzifə üstündə çox mübarizə gəder, şahın bütün böyük və yaxın adamları vəzirin paxıllığını çəkər, hörmət, rütbə və gəlirdə onunla şerik olmağa can atarlar, ara vermədən onu izlər, onun mənsəbinə göz dikər, bir addımını da gözədən qoymazlar, yerini tutmaq üçün fürsət axtarar, hazır dururlar.

Vəzirin ən yaxşı silahı istər gizlində, istərsə açıqda, düzlük və doğruluqdur. Əgər bir paxılın pisiyindən, ya bədxahın onun əleyhinə çalışdığından xəbər tutsa, bundan qorxub narahat olduğunu qətiyyənlə bürüzə verməməli, zahirən özünü elə aparmalıdır ki, guya heç bir şey baş verməmişdir. Öz ağasının yanında onlara qəzəblənib kin bəslədiyini deməməlidir, bu, rəqiblərinin dediyi sözlərin gücünü artırar.

Söhbət vaxtı, sual-cavab zamanı mübahisə düşüb münəqişə qızıışsa, təmkin, vüqar və həlimliklə möhkəm cavab verib sübut gətirməlidir. Qələbə həmişə təmkin tərəfində olar.

Eləcə də İbn əl-Müqəffənin "Adab" əsərində deyilmişdir ki, şahlara xidmət etməyin şərtləri öz nəfsini qorumaqdan, öz rəyini gizlətməkdən, işləri onun arzusuna əsasən qurmaqdan, sirlərini heç kəsə deməməkdən, icazə verilməyən şeylərlə maraqlanıb mübahisəyə girişməməkdən, bütün məsələlərdə onun istədiyini kimi hərəkət etməkdən, dediklərini doğru, rəylərini düzgün hesab etməkdən, yaxşı cəhətlərini tərifləyib, pis tərəfləri haqqında susmaqdan, xoşuna gələnləri yaxınlaşdırıb, acığı gələnləri uzaqlaşdırmaqdan, öz xidmətlərini kiçildib onun xidmətlərini şişirməkdən, ümumiyyətlə, hər şeydə öz mənafeyini ona qurban verməyə adət etməkdən ibarətdir. Şah qəzəbindən canını qurtarmaq istəyən onun xidmətində işləməyə də razılıq verməməlidir, çünki şah xalq arasında dünyanın ləzzəti ilə axirətin əziyyətini təmsil edən bir vasitədir. Əgər şah qulluğunda xidmət etməli olsa, şahın təhqirini təhqir hesab etməməli, söyüşünü söyüş kimi qəbul etməməlidir, dilini saxlamalı, şahı pisləyənlərə dərhal etiraz edib ağızlarından vurmamalıdır, onlarla belə rəftar etməkdən qorxmamalıdır. Ağası haqqında sərt danışılardan çəkinməli, təqsirin ağasında olduğunu hər gələcə

deməməlidir, mümkün qədər şahın gözüne görünməməli, onunla bir məclisdə oturmamalıdır, ağasını tərifləməməli, şənini mədh oxumamalı, üzr də istəməməlidir. Bir az gözləməlidir ki, hirs soyusun. Elə ki hirs soyudu, bağışlayacağına arxayınlıq əmələ gəldi, son dərəcə ehtiyat və nəzakətlə üzr istəyib könlünü ələ almalı, onu razı salmalıdır. Yəne də İbn əl-Müqəffənin "Adab" kitabında deyilmişdir ki, vali səninlə söhbət etdikdə canla-başla, gözle-qulaqla, bədənin bütün üzvləri ilə onun sözlərinə qulaq asmalı, ondan başqa heç nəyə və heç kəsə fikir verməməlisən.

Şahın gizli, məxfi məclislərində, iştirakçılardan ikisi bir-birinə sirt deyəndə üçüncüsü onlardan şübhələnər, şah isə bu barədə daha kinli olar. Şah birindən bir şey soruşduqda onun yerinə sən cavab vermə, bu, həm sənin yüngüllüyünü bildirər, həm sual edənə hörmətsizliyin aşkara çıxar, həm də məsuliyyətin artar. Bunlardan əlavə sual edən desə ki, səndən soruşmuram, onda nə edərsən?

Əgər sual ümumi və sənə də aid olsa, cavab verməkdə tələsmə: camaatın sənə acığı tutar, sözlərində eyib axtarar, səni rüsvay etməkdən çəkinməzlər. Gözlə, qoy əvvəl başqaları desinlər. Hər sözün yerini və qədrini bil, onları saf-çürük etməyi bacar, ən yaxşısı hansıdırsa, onu da de.

Şah səni sevirse, onun yaxın adamlarından, qədim dostlarından və xidmətçilərindən daha yaxın olduğunu gözə soxmağa çalışma. Belə adamlar çox kinli olurlar. Bilməlisən ki, hər adam, istər şah olsun, istərsə rəiyyət, müəyyən bir adamla təbiətən səmimi münasibətdə olar; bu adam vəzifədə aşağı, zahirən uzaq olsa, tez-tez görüşməsələr də, onunla dost olub ona böyük hörmət bəsləyər. Bunun səbəbi onların ruhən yaxınlığı olar. Sən necə arxayın ola bilərsən, necə özünü belə bir adamdan yaxın hesab edə bilərsən ki, o adamın keçmişdə sənin ağanla dostluğu olmuşdur, bəlkə gizlində o, elə yaxşılıq etmişdir ki, şah heç vaxt onun xəcalətindən çıxıb bilmir. Belə isə, ikisi əlbir olub, sənin işini bitirərlər.

Şah sənin xoşuna gəlməyən bir fikir söyləsə, onunla razılaş, tərslik eləmə, birdəfəlik başa düş ki, şah sən deyilsən, odur. Deməli, düzü odur ki, onun arzusunu yerinə yetirərsən, nəinki onu köməkçi hesab edib öz bildiyini edərsən. Bu məsələ haqqında demək istədiyimiz sözlər bundan ibarətdir. Doğrusunu Allah bilir.

*Sədaqətin fəziləti və sədaqətli adamlarla
(dostlarla) davranış qaydaları haqqında*

İnsan öz təbiəti etibarilə ictimai olduğundan onun tam xoşbəxtliyi sədaqətli adamlarının (dostlarının) xoşbəxtliyi, əmək həmkarlarının səadəti ilə bir yerdə olar.

Kimin ki tamlığı başqalarının kamilliyi ilə əlaqədardır, o, heç vaxt təklikdə kamala çata bilməz. Deməli, kamil və xoşbəxt adam o adam olar ki, özünə çoxlu sədaqətli həmkar tapmış olsun; özünə xeyirli şeylərə onları da cəlb etsin, tək bacara bilmədiyi xoşbəxtliyi onların köməyi ilə ələ gətirsin; bütün ömrü boyu onların varlığı ilə fəxr edib ləzzət çəksin: dediyimiz kimi, vəhşiyənə zövq, heyvani şəhvət deyil, ulvi və müqəddəs ləzzətdir. Belə adamlar az, heyvani ləzzət həvəskarları çox olduğundan bu cür adamlar ələ keçdikdə qədirlərini bilmək, qayğılarına qalmaq lazımdır. Bu qəbil adamlar duz və ədviyyat yerində olurlar, xərəyi ləzzətləndirərlər, lakin yeməyi əvəz edə bilməzlər. Əsl sədaqətli adamların sayı çox ola bilməz. Şərəfətli və qiymətli şeylər, ümumiyyətlə, nadir tapılarlar və azlıq təşkil edərlər, o da həqiqi məhəbbət kimi bir şeydir, ifratı sevir; ifrat məhəbbət isə, əksər halda, dediyimiz kimi, iki adam arasında hökm sürür. Deməli, həqiqi dost da çox ola bilməz.

Lakin çox adamla maraqlar ümumi, qarşılıqlı fayda olduqda xoş münasibət yaratmaq mümkündür, bəzən maddi mənafe olmadıqda çox adamla fəzilət xatirinə də dostluq yaratmaq lazımdır. Xeyrixah, fəzilət, alim adamlar öz həmkarları, məsləkdaşları ilə məqsəd və amal ümumiliyi üzündən hamıdan daha çox vəfali, daha çox sədaqətli dost ola bilərlər.

Aristotalis demişdir: "İnsanlar bütün hallarda dosta möhtacdırlar. Lakin iki halda daha çox: bolluqda – bir yerdə yeyib kef çəkmək; qıtlıqda – əlbir olub kömək etmək üçün".

Böyük şahların tərbiyəçi və nəsihətçilərə ehtiyacı yoxsul və yazıqların varlılara və şahlara ehtiyacı kimidir.

İnsan nəfəsinə sədaqət fəzilətinə yiyələnmək xassəsi olduğundan o, insanları bir yerdə işləməyə, yaxşı əməllərdə birgə iştirak etməyə, ictimai halında ova çıxmağa, davaya getməyə, çətinlikləri aradan qaldırmağa vadar edir. Buraya qədər filosofun sözləridir.

İnsqratis¹⁶⁶ deyir: "Mən o adamlara təəccüb edərdim ki, övladlarına şahların tarixini, onların başına gələn əhvalatları, müharibə qayda-qanunlarını, qisas və ədavət şərtlərini öyrədir, lakin ağıllarına gəlmir ki, əvvəlcə dostluq, ünsiyyət, ülfət, məhəbbət, xeyrixahlıq, qarşılıqlı kömək, yeni həyat üçün zəruri, onlarsız yaşamaq mümkün olmayan fəzilətləri öyrətmək lazımdır".

Əgər bütün dünya, ya dünyanın bütün nemətləri bir adama nəsib ola, lakin ondan birçə bu ünsiyyət istedadı alına, həyat ona zəhrimar olar, yaxud onun yaşaması mənasızlaşar. Kim qarşılıqlı kömək və əməyə xor baxır, onu kiçik, əhəmiyyətsiz bir şey hesab edərsə, həqiqətdə rezil və xırda adam o, özüdür. Kim belə sədaqətli köməkçilərin tez tapılacağını güman edərsə, bərk yanılır. Çünki sədaqətli adamları seçmək üçün böyük imtahanlar, sınaqlar və məhək daşlarından keçirmək lazım gəlir.

Mənim əqidəmə görə, məhəbbətin qüdrəti qarşılıqlı yarlara toplaya bildikləri tam daş-qaş və cavahiratdan, insanların tamahına səbəb ola biləcək bütün dənizlərin, səhraların varidatından, sularından, torpağından, bitkisindən, heyvanatından və başqa nemətlərindən daha üstündür; bunların hamısı birlikdə götürülsə, yəni də sədaqət fəzilətinə bərabər ola bilməz. Burada adları çəkilənlərin heç biri eşq bəlasına mübtəla olanda fayda vermir, dost yanına qaçmalı olursan; bütün varlıq və yoxluqlar dostluğa bağlıdır. Ən çətin və ağır günlərdə insanın əlindən tutan, dadına çatan dostdur. Xoş o adamın halına ki, belə dostları vardır, dünya malından heç nəyi olmasa da, ne qəmi!!

Bundan da yaxşısı odur ki, şahla belə bir xoşbəxtlik üz verə. Rəiyyətin işlərini nizama salan, kiçiyin, böyüyün hayına qalan, ölkədə hər nə varsa, hamısı üçün məsuliyyət daşıyan, qanunların necə yerinə yetirildiyinə nəzarət qoyan bir adama iki qulaq, iki göz, bir ürək, bir dil kifayət etməz. Lakin çoxlu miqdarda qulaq, göz, ürək və dilə malik olsa, sanki bu qulaq, göz, ürək və dil ölkənin lap ucqar yerlərini ona yaxınlaşdırar, o, heç bir çətinlik çəkmədən gizli işlərdən xəbər tutar, qayıb olan şeyləri şahidlər vasitəsilə zahirə müşahidə edir. Bu fəziləti necə əldə etmək olar? Əlbəttə, sədaqətli və səmimi dostlar vasitəsilə. Bu nemətə necə yiyələnmək olar? Əlbəttə, vəfali və etibarlı yoldaşlar vasitəsilə.

Buraya qədər filosofun sözləridir.

İndi ki bu gözəl fəzilət, böyük nemətdən söhbət düşüb, bir az da onları necə seçmək və hansı üsul ilə saxlamaq xüsusiyyətlərindən da-

nışmaq lazımdır ki, bu fəziletə sahib olmaq istəyən adam kök qoyun əvəzinə, aldanıb köp qoyun alan adamın vəziyyətinə düşməsin. Şair bu barədə belə demişdir:

Xaricinə aldanıb, başına gəldi oyun,
Kök qoyun əvəzinə, sırdılar köp qoyun.

Başqa heyvanlara nisbətən özünü böyük məhəretlə və saxtakarlıqla fəzilət sahibi kimi qələmə verməyi bacaran, belə işlərdə tayı olmayan adam cinsi ilə, məsələn, pul paylamaq, mal verməklə özünü səxavətli göstərmək istəyənlər kimi, daha ehtiyatlı olmaq lazımdır; bunlar süni surətdə işləri elə təşkil edə bilər ki, qoçaqlıq və şücaətdə şöhrət taparlar. Başqa heyvanlarda belə istedad ola bilməz, onlar fitrətən nəyə qalibdirsə, ondan artıq-əskik bir şey edə bilməz, onlar sünilik, saxtakarlıqdan uzaq olurlar.

Ağına-bozuna baxmadan bu fəziletə sahib olmaq istəyən (yəni qabağına çıxan hər adamı sədəqətli dost bilən – *R.S.*) kes otları tanımayan adamı xatırladar: bütün bitkilər onun gözündə bir-birinə oxşayar, şirin hesab etdiyi göyertini yedikdə acı olduğunu anlayar, yeməli güman etdiyi xaşxaşın dadına baxdıqda zəhərli olduğu meydana çıxar. Lakin onları tanıyıb xüsusiyyətlərini bildikdə qorxusu olmaz. Belələri işlərini bilər, özlərini olduqları kimi deyil, hiyləgərlik edib xeyirxahlar və fəzilət sahibləri kimi göstərən adamların toruna düşməz, yırtıcıların çənginə keçib parça-parça edilən köməksiz qoyun-quzular kimi onların hiylə tələsində çapalaya-çapalaya məhv olmazlar.

Bunun yolu İnsqratisin dediyi kimidir: bir adamın sədəqətindən istifadə etmək istədikdə əvvəlcə onun keçmişini öyrənmək lazımdır, bilmək lazımdır ki, o, bakirə, təmiz, pak uşaqlığını necə qorumuş, ata, ana, qohum-qardaş, tay-tuşu ilə necə rəftar etmişdir.

Ləyaqətli olduğu meydana çıxsə, sədəqət gözləyib, məhəbbət bəsləmək olar, əks təqdirdə ondan qaçıb qurtarmaq lazımdır. Öz mənliliyini, heysiyyətini qoruya bilməyib, ata-ana üzünə ağ olan insan dostluq qayda-qanunlarını gözləyə bilməz. Sonra onun dostluq etdiyi adamlarla necə davrandığını öyrənməli, əvvəlkiləri də bunun üstünə gəlməlidir. Sonra onun öz xasiyyətini tədqiq edib və təhlilə başlamalı, qədərbilən, yoxsa naşükür olduğunu ortaya çıxarmalı. Qədirdanlıq ona deyirlər ki, yaxşılıq əvəzinə yaxşılıq etsin, mükafat versin. Lakin bəzən əlin aşağı olması adamı mükafat verməkdən məhrum edir. Lakin

qədərbilən adam belə hallarda mükafatı sonraya, imkanı olan vaxta saxlasa da, təşəkkürünü dili ilə deyib, öz razılığını bildirir. Naşükür adam isə hamının qadir olduğu təşəkkür sözünü belə dilinə gətirməyi əskiklik hesab edər, əlinə nə keçsə, onu qənimət bilər, “bu, mənim” deyər. Açıq demiş olsa, dünyada nemət qapılarını üzə bağlamaqda naşükürlükdən daha böyük bədbəxtlik ola bilməz.

Bir az fikir edilsə, naşükür adamların xasiyyətindən daha murdar xasiyyət tapmaq olmaz. Ərəbcə olan “küfr” sözü də bu mənada işlənər.

Ən yaxşı xasiyyətlər içində də qədir bilməkdən gözəl sifət ola bilməz. Nemətlərin bolluğu və arasıkəsilməzliyi qədərbilmə və şükre bağlıdır. Rəğbət bəsləyib qardaşlıq etmək istəyi adamda belə bir xasiyyət olub-olmamasını yoxlamalıdır ki, sonra qardaşlıq qaydalarını tapdalayıb, böyüklük nemətlərinə nankor çıxan bir naşükürün əlinə keçməsin. Sonra onun nəyə həris olub, nəyə meyil etdiyini, nədən zövqə gəlib, nədən xoşlandığını bilməlidir; çünki qardaşlıq şərtlərindən biri də belə şeyləri nəzərə alıb onlara riayət etməkdir. Onun pulpərəsət, xəsis, əliaçıqlığına, borclu qalib-qalmamağına, davakar olub-olmamasına da yaxşı fikir verməlidir. Çünki dostluq qaydalarından biri də hədiyyə aparmaq, töhfə gətirmək, borc almaq, borc vermək, müamilo və müasirət etmək, xülasə, ortalıqda qızıl-gümüş haqq-hesabı olmaqdan ibarətdir.

Elo ki bu iki filiz parçası üstündə düz gəlmədilər, narazılıq düşər, düşmənciliyə başlayıb, tərbiyəsizlər kimi bir-birinə nalayiq söyüşlər yağdırar, qışqır-bağır salar, dava-dalaş qoparar, bir-birinə əl qaldırar, beləliklə, aralarına ədavət toxumu səpilmiş olar. Sonra onun vəzifə və hörmətdə hansı meqamda olduğuna diqqət yetirməlidir. Vəzifə, güc və meqamda yüksək olanlar qarşılıqlı münasibət, kömək, hədiyyə, bəxş, alım-verim və sairədə bərabərliyə razı olmazlar; üstünlük, təkəbbür başqalarının onlara qarşı daha sədəqətli, daha səxavətli olmaları fikrini oyadar, onlar özlərini daha böyük saymağa başlayarlar. Dostluq və ağılıq bir yere sığmadığından, nəhayət, sədəqət ədavətə çevrilər, düşməncilik əmələ gələr. Sonra onun tərano, musiqi, rəqs, eyləncə, lətifə, şuxluq, zarafatçılıq, şənlik, kefcilik və bu kimi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Bu cəhətdən iftiraçı olanlar dostlarına kömək etməyə, onların hayına qalmağa vaxt tapmaz; çətin gündə onların yanında olmaq, ağır işlərdə onlarla əl-ələ vermək, belə anlarda onların dadına çatmaqdan uzaq qaçarlar.

Bu sınaqlardan çıxan, saydığımız rəziletleri olmayan adamı ən sadıq, ən fəzil, dost hesab etməli, onu əldən buraxmamalı, qayğısına qalmalı, göz üstündə saxlamalı. Gözəl deyiblər: “Dünyada fəxr ediləsi bir şey varsa, o da sədaqətli dostdur”. Filozoflardan biri demişdir: “Fəzil dostu olan bir adamın kədərləndiyini eşitdikdə mən təəccüb edərem”.

Bir həqiqi dost tapa bilsə, onunla da kifayətlənə bilər: qoy bir olsun, ancaq yaxşı olsun. Dost çox olduqda, dostluq tələbatı da çox olur, birini yerinə yetirdikdə, o birini nəzərdən qaçıra bilər, ürəyinə dəyə bilməyən. Məsələn, bir dostunun sevinci ilə sevinməli olduğun halda, o birinin kədəri ilə kədərlənməli olarsan, ya birinin xahişinə görə getmək, o birisinininə görə oturmaq lazım gələrsə, eyni zamanda iki zidd iş mümkün olmadığından ya avara qalar, ya bir tərəfin ürəyinə toxunarsan.

Çox sədaqət tələb etmək üzündən dostunun kiçik nöqsanlarını ona irad tutmamalıdır, nöqsansız adam axtaran dostsuz qalar, nəticədə tənhalıq içərisində vəhşət çəkir. Doğrusu budur ki, bütün insanlarda ola biləcək kiçik xətalara göz yumsun, özündə olan çatışmazlıqlara fikir versin və onu başqalarına irad tutmasın. Necə ki şəriət sahibi buyurmuşdur: “Vay o adamın halına ki, öz gözündə tiri görmür, başqa gözde qıl axtarır”. Əvvəllər dostluq etmiş, ya dostluq münasibətlərində olmuş adamla düşmənçilik etməkdən çəkinməli və şairin aşağıda dediyi sözlərə əməl etməlidir:

Bu, sənin dostun olmuş, çəkin çox söz deməkdən,
Xəstəliyin bir çoxu törəyir çox yeməkdən.

Əsas məsələ orasıdır ki, dost olduğun adamın hayına qalıb nazını çəkərsən, şıltaqlığına dözsənsən, ən kiçik haqqını belə tapdalamağasan, xeyrində, şərində iştirak edərsən, ağır gündə dalında durarsan, büdrəyəndə əlindən tutarsan, yoxsulluğa düşəndə gülerüzlə, xoşsifətlə qarşılayarsan, qəlbində ümid meşəli yandırarsan, gözələrində sevinc atəşi alovlandırarsan, davranışında sadlığa səbəb olarsan. Bununla kifayətlənməyib ürəyindəkiləri açıb deməyə məcbur edərsən, çünki ürəyindəki sözü böyük Yaradandan başqa heç kəs bilməz:

Dost olmaq istəsən birisiylə sən,
Gərək söz anlayan bir dost seçsən.

Sonra hər gün, bəlkə hər an istər zahirde, istərsə gizlində ondan yardım əlini üzüməlidir, ehtiyac etməlidir ki, dostu onu görəndə üzünü açsın, gözü gülsün. Bundan sonra o, dostunun da ona sadıq olub kömək

göstərəcəyinə əmin ola bilər. Əsl sədaqətli dostlar görüşəndə onların üzündən məlum olar, eləcə yersiz səmimiyyət, süni sədaqət arif adamların gözündən qaçmaz. Bu üsul ilə yaxın adamların, məsələn, bir yerdə işləyənlərin, oğul-uşaqların, qohum-qardaşların, dost-aşnaların, tanış-tunuşların da münasibətini başa düşmək olar.

Bundan əlavə, istər zahirde, istərsə batində şişirtmə, mübaligə, yaltaqlığa (bunlar masqaraya qoymaq, düşmənçiliyə oxşayar) yol vermədən dost dostu mümkün qədər tərifləməlidir.

Belə hərəkət dostluğun qorunub saxlanmasına, onun yaltaqlıq və düşmənçiliyə çevrilməsinə kömək edir, işdə və sözdə sədaqət sübut edilmiş olur. Sədaqətin pozulmasının əsas əlamətlərindən biri dildə şikayət və qeybət, yəni ürekdə kin və küdurətdir, bunların hər ikisi dostluq üçün böyük rəzilətdir.

Çalışıb belə şeylərə yol verməməli, ehtiyat etməlidir ki, dostluq və sədaqət şərtlərinə riayət edilsin, bu xüsusiyyət adətə keçdikdən sonra onun vasitəsilə əsl məhəbbət və sədaqət qapıları adamın üzünə açılar, əvvəllər həsrətini çəkdiyi bir çox mərifət sahibləri onunla dost olmağı arzulayar.

Göyərçin bir adamın evində yuva saldıqda, onunla üns bağlayıb evinin başına dolandığı, başqa göyərçinləri yığıb ora gətirdiyi kimi, insanlar da birinin xasiyyətinə bələd olduqda, onunla dostluğa rəğbət göstərdikdə, bu ünsiyyətdən ürəyi açıldıqda, yaxın adamlarını, dost-aşnalarını da onunla tanış edir. Məlum şeydir ki, nitqli insan şan-şöhrətdə, hörmət-izzətdə, dərrakə və mərifətdə dilsiz heyvandan daha üstün olar.

Bilmək lazımdır ki, dostlarla dünya malını bölmək, bir yerdə yeyib-ichmək, şerikli xeyir götürmək nə qədər lazımsa, şerlərində iştirak edib zərərçəkənlərini bölüşdürmək ondan da vacibdir; bəlkə bu borcu aşkar, xalqın gözü qarşısında yerinə yetirmək daha məcburidir. Necə ki deyiblər:

Yaxşı gündə dostu tapmağa nə var,
Əsl dostlar ağır gündə tanınar!

Dostlara üz verə bilən ağır və müsibətli günlərdə onlara edilən maddi və mənəvi yardım adı vaxtlardan daha çox olmalıdır. Onların bunu dilə getirib-gətirməmələrini gözləmək doğru deyildir.

Ağıl və fərasətlə onların ürək və fikirlərində tutduğu şeyləri tapmaq, özləri deməmiş arzularını yerinə yetirmək, dərddə və qəmlərdə şerik olmaq lazımdır. Bəlkə bununla onların ağrıları bir az yüngülləşsin, ürəkləri təskinlik tapsın.

Böyük vəzifələrdən birinə çatsa, dost və yoldaşlarını onun kərəmətlərindən məhrum etməməli, özünü çəkməməli, eləcə də onların boy-nuna minnət qoymamalıdır.

Dostlarının birində bir inamsızlıq, ya soyuqluq hiss etsə, üzünə vür-məməli, ona daha çox mehribanlıq göstərməli, daha çox görüşməlidir. Əgər təkəbbür, qürre, xudpəsəndlik, əyilməmək, kin saxlamaq və bu kimi səbəblər üzündən özü də soyuqluq göstərsə, dostluq ipləri qırıqlar, sədəqətə xələl gələr. Belə bir vəziyyət yaranıbsa, onun həmişə davam etməsi məcburi deyildir. Ola bilər, sonra o, bu hərəkətindən peşman olsun, lakin utandığundan, xəcalət çəkdiyindən günahını boynuna almayıb uzaq gəzsin. Belə halda ən doğru yol odur ki, ən tez bir zamanda şübhə doğuran, inamsızlıq və soyuqluğa səbəb olan həmin məsələnin aydınlaşdırılması üçün tədbir görməli, heç bir şeyi gizlətmədən, açıq, səmimi, nə varsa hamısı deyilməlidir. Doğruluqda çox böyük bərəkət vardır.

Günahkar həqiqətən sədəqətli dostdursa, onu tərifiyləyib irad tutmaqla kifayətlənmək olar. Yaxşı deyiblər: "İradla kifayətlənmək dostluğu bərpa edər, bəzən xalqlar arasında sülhə səbəb olar".

Sonra elə etmək lazımdır ki, kin-küdurət tamamilə aradan qalxsın. Lakin yalnız narazılığın aradan qalxmasını əbədi məhəbbətin rəhni hesab etmək olmaz, bunun üçün bütün işlər nizama salınmalı, ixtilaf törədən bütün səbəblər yox edilməlidir, məsələn, əgər heyvan, paltar, mənzil və ya başqa bir şey üstündə mübahisə gedirsə və bunların hərəsi haqqında saziş əldə edilməyib səhlənkarlıq göstərilirsə, həmin şeyin fəsad törətməyəcəyinə bel bağlamaq olmaz. Səhlənkarlıq göstərər fikir vermədikdə dam-divarın nə günə düşdüyü, necə uçulub dağıldığı hamıya məlumdur. İndi bax gör bütün faydalı əməllərin ümidgahı, bütün xoş və ağır günlərin iştirakçısı olan adam nə kökə düşər? Sonralar birinci səhlənkarlığın nəticəsində bir çox mənfəətlər əldən gedər. Dostlara edilən cəfa onlardan gözələnən vəfayı məhv edər, axırda cürbəcür ziyan əmələ gələr: düşməne çevrilsələr, xeyirləri şərə dönər; ədavət bəsləyələr, dəhşətli nəticələr verər.

Bundan əlavə, əvəzi olmayan dost kimi bir nemət də itirilmiş olar.

Dostluq şərtlərinə riayət edilərsə, belə bir qorxulu aqibətdən yaxa qurtarılar, dostluq fəzilətindən də fayda götürmək olar. Sataşmaq, yalan danışmaq, ümumiyyətlə, pis şeydir, xüsusilə dostlara: yalanla dostluq bir yere sığmaz. Bunun səbəbi odur ki, yalan ixtilafa, ixtilaf düşmənçiliyə aparıb çıxarar, düşmənçilik isə bütün şərlərə bais olar. Əslinə qalsa, ülfət dostluq-doğruluq xatirinə yaradılmışdır.

Çox zaman, yalan danışır dostlarını aldadanlar belə deyirlər ki, guya aldada bilmək zehnin itiliyinə, aqlın çoxluğuna dələlət edir. Rəislər, hörmətli vəzifə sahibləri toplanan məclislərdə belə adamlar dostlarına sataşmağa, onları masqaraya qoymağa başlayar, nəzakət qanunlarını pozaraq ədəbdən kənar sözlər deyər. Belə edər ki, orada olanlar dostlarının ondan aşağı durduqlarını, küt və korafəhm olduqlarını bilsinlər. Xəlvətdə isə belə şeyləri dilinə gətirməz. Bunu elə bir şəraitdə deyər ki, dostları ona cavab vermə imkanına malik olmasın, ya cavab verməyi ayıb hesab etsinlər. Onun açıq-aydın belə bir axmaqlıq etməkdən qərəzi o olar ki, yoldaşlarını utandırır alçaltsın. Həqiqətdə belə adamlar dünyanın ən qəddar və hiyləgər adamlarından hesab edilərlər. Çünki qəddar adamların əli böyük sərvət və nemətə çatanda qudurub hədlərini aşar, bir-birini şüşəkiyə qoyar, bir-birlərinə təhqir edici ləqəblər verər, bir-birini gözdən salmağa çalışar, bir-birlərinin eyiblərini açıb göstərməyi özlərinə şən sayırlar. Bir az keçməz aralığa ədavət düşsə, bir-birinin dövlət və nemətini yox etməyə çalışar, müxtəlif fitnə-fəsad qaldırar, ortalığa qan salırlar. Bunlar da sataşmağın nəticələrindən olar.

Yaxşı bildiyi elm və mərifəti, gözəl bələd olduğu peşə və sənəti dostdan əsirgəməməlidir, bəlkə elə etməlidir ki, bildiyini başqalarına verməmək və tək qalmaq istəməkdə onu təqsirləndirməsinlər.

Dünya malını dostla əsirgəmək, xüsusilə az tapılan şeyləri gizlədib dostu zəhmətə salmaq qəbahətdir, xüsusilə səxavətdən artan, xəsislikdən azalan bilik və sənət kimi nemətləri. Bu sahədə çəkilən zəhmət hədəre getməz, naqislik və geriliyə səbəb olmaz, birinin xeyri o birinin zərərilə nəticələnməz. Bu məsələnin meğzi orasındadır ki, elmi gizlətmək ya savadın azaldığından, ya cahil adamlardan özünü çox üstün tutmasından, ya biliyinin aşağı düşmək qorxusundan, ya paxılıqdan olar. Bunların hamısı məzəmmətə layiqdir.

Elələri var ki, öz elmlərini gizlətməklə kifayətlənməyib başqalarının da öyrətmələrinə paxılıq edər, onları danıyar və mane olurlar. Bunlardan çoxları bir sıra alimlərin əsərlərini elə keçirmiş, onlardan başqalarının istifadə etməsinə imkan verməmiş, bu kitabların köhnəlməsinə, itib-batmasına səbəb olmuşdur.

Belə adamlar dostlar arasına nifaq salar, onların bir-birinə kömək göstərər inkişaf etmələrinə mane olar.

Ondan da ehtiyatlı olmaq lazımdır ki, onun ələltuları, yaxın adamları başqalarından eşitdiyi bir söz, ya gördüyü bir işə əsasən səni rüsvay

ede, ya bir hekayədə rast gəldiyi eybin səndə də olduğunu təsəvvürlə ab-rını verə. Belə adamlardan, onların yaxın tanışlarından, qohum-qardaşlarından heç bir mənada, nə ciddi danışıda, nə zarafatda, nə təsdiq, nə də etirazda heç bir şey ummamalı, heç nəyi etibar etməməlidir.

Necə olar bilər ki, gözü və qulağı hesab edildiyin, özü olmayanda onun nümayəndəsi, əvəzi, bəlkə özü yerində olduğun bir adam haqqında nalayiq sözlər deyə biləsən? Belə şeylər onun qulağına çatsa, bunun sənin tərəfindən deyildiyinə və ya bununla razılaşdığına inanıb şübhələnər, dostluğu düşmənçiliyə çevrilər, sənə nifrət edər, kin bəsləyər.

Dostda bir eyib gördükdə onunla əlbir olmaq lazımdır, lakin elə fənd işlətməklə əlbir olmaq lazımdır ki, bu nöqsan aradan qalxsın, dost tərbiyə olunsun (necə ki naşı həkimlər kəsib atmağı təklif etdiyi xəstələri usta təbiblər yeməklə müalicə edirlər). Bu əlbir olmaq, razılaşmaqdan məqsəd onun nöqsanını ört-basdır etmək deyildir, belə dostluq əsl xəyanətdir və hər ikisinin də zərərinədir.

Dostların eyiblərini başqalarından gətirilən rəvayətlər və misallarla başa salmaq daha yaxşıdır, bu fayda vermədikdə üstüörtülü şəkildə, sözarası, ibadət və ya zarafatda ona çatdırmaq lazımdır. Bu da kömək etmədikdə xəlvətə çəkib əvvəlcə sədəqətdən, xeyirxahlıq, qarşılıqlı etimad, etibar, səmimilik və dostluq qaydalarından söhbət salıb bu nöqsanı onun üzünə açıq demək lazımdır.

Lakin bu əhvalatı tək cə düşmənlərdən, onunla arası olmayanlardan deyil, başqa dostlardan, arası saz olanlardan da gizli saxlamalıdır. Dost ona deyirlər ki, dostun eybini özündən başqa heç kəsə deməsin, başqa dostların məzəmmətinə, düşmənlərin qınağına səbəb olmasın.

Sədəqət fəziləti haqqında danışarkən sözgezdirənlər, ağzıgöyçəklərdən heç bir söhbət ola bilməz, onların özlərindən qaçmaq, sözlərinə isə qulaq asmamaq lazımdır.

Şər adamlar nəsihət bəhanəsilə dostların arasına girib, gözəl kəlmələr, təmiz kəlamlar içərisində bundan ona, ondan buna təhrif olunmuş halda elə çirkin, elə iyrenc sözlər deyər ki, narazılığı artırır, vaxtları olsa, onlara imkan verilə, daha da cəsərlənər, özlərindən cürbəcür şeylər uydurar, yalandan birinin üstünə beşini də qoyub o birinə çatdırır. Nəhayət, sədəqətin ədavətə çevrilməsinə nail olar.

Qədim alimlər söz gəzdirib ara qızırdıranları o adamlara bənzətmişlər ki, onlar əvvəlcə dirnaqları ilə divarların dibini çəşləyər, sonra barmaqlarına yer eləyər, daha sonra külüng götürüb divarın özülünü qazar, bünövrəsini sarsıdar və bütün binanın uçub-dağılmasına səbəb olurlar.

Bu barədə çoxlu rəvayətlər və təmsillər yazmışlar. Biri də “Kəlilə və Dimnə” kitabındakı “Şir və öküz” təmsilidir.

Belə hekayətlərin quraşdırılmasından məqsəd odur ki, qüvvətli bir yırtıcı zəif bir tülkünün felinə uyduqda günahsız, güclü bir heyvanı məhv edə biləcəyi kimi, qüdrətli bir hökmdar da özünü xeyirxah qələmə verən araqızıdırıcı bir xainin yalanına inandıqda dövlətinin sütunu, hakimiyyətinin dayağı olan vəzir-vəkillərini, alimlərini, işdən başı çıxanlarını məhv edə biləcəyini başa düşsün. Sonra həmin xainin şahın qohum-qardaşları, oğul-uşaqları arasında ədavət toxumu səpib fitnə-fəsad törədəcəyini, nəhayət, şahın özünə tələ qurub, əzab-əziyyətlə qətl edəcəyini anlasın. Bəlkə dostlar bu hekayətlərdən ibrət dərsi alıb onun öz həyatlarında təkrar edilməsinə yol verməsinlər, ağır günlərdə sınıanmış dostluqlarını bir hiyləgərin canfəşanlılığına qurban etməsinlər, nə qədər sağdırlar özləri, öldükdən sonra ruhları dostluq və sədəqəti davam etdirləsinlər.

Şair nə gözəl demişdir:

Sədəqətdə, dostluqda qərībə bir hikmət var,
Sədəqətilə mənə yaxın oldu uzaqlar.
Mehribanlıq etdikcə döndülər sirdaşıma,
Sonra böyük seçdilər, and içdilər başıma.
Sözgəzdiren o nacins əl atdı xəyanətə,
İstədi ki, son qoysun bizdəki sədəqətə.
Ayıq olun, a dostlar, haray verin haraya,
Qoymayın sözgezdirən girə bilsin araya!!

Bu barədə ehtiyatlı olmaq, cəmiyyətin davamı zəruri olan mehəbbəti mühafizə edib saxlamaq, ittifaqa xələl gəlməyə imkan verməmək mühüm işlərin ən mühümüdür.

İnsanlara xas olan və bizim adlarını çəkdiyimiz fəzilətlərin əksəriyyəti cəmiyyət quruluşunu qoruyub saxlamaq, onu dağılmağa qoymamaq ehtiyacından doğmuşdur, bu quruluş olmadan insan növü yaşaya bilməzdi.

Məsələn, ədalət – müamələ və münasibətləri nizama salmaq ehtiyacından, onda bərabərsizlik və zülmə yol verməmək zəruriyyətindən əmələ gəlmişdir.

İffət – ağır cinayətlərin qarşısını almaq, insan və insan növünə böyük zərər dəyməyə imkan verməmək üçün heyvani şəhvet qüvvələrini cilovlamaq ehtiyacından doğmuşdur.

Şücaət – insanların həyatını qorumaq, təhlükəli hadisələrin qarşısını almaq ehtiyacından törəmişdir.

Bəzi fəzilətlərin təzahürü üçün xarici nemətlərin də iştirakına ehtiyac vardır. Məsələn, mal-mülk olmamalıdır ki, əliaçıq adamlar “hürriyyət”, “səxavət” və “ədalət”i sözdən işə keçirə bilsin, yaxşılığa mükafat, pisiyə cəza verməyə qadir olsunlar.

Xarici nemətə ehtiyac artdıqda onu daha çox toplayıb saxlamaq lazım gəlir ki, bu da öz növbəsində əlidüz köməkçilər, sədaqətli dostlar olmadan çətin başa gələn bir işdir. Dost tapmaqda tənbellik və səhlənkarlıq etmək xoşbəxtliyə çatmağa tənbellik və səhlənkarlıq etməkdir. Ona görə deyiblər ki, din və dünya üçün tənbellik və səhlənkarlıqdan böyük bədbəxtlik yoxdur. Bu bədbəxtlik insanlar arasına yayılsa, bütün fəzilət və xeyirxahlıqlar aradan qalxar, bəlkə insanlığın özü məhv olar. Biz demişdik ki, fəzilətdən ən uzaq olan adamlar cəmiyyətdən uzaq gəzənlər, tənhalığı üstün tutub inzivayə çəkilənlərdir. Bunlar vəhşiliyə qayıtmağa meyl edənlərdir.

Buradan elə bir nəticə çıxır ki, məhəbbət, qarşılıqlı kömək və sədaqət fəziləti fəzilətlərin ən böyüyü və onu qoruyub saxlamaq vəzifələrin ən mühümüdür. Bu fəslin uzadılmasının da səbəbi budur. Bu məqalənin ən qiymətli fəslə də elə bu fəsildir.

Allah bilən yaxşıdır.

YEDDİNCİ FƏSİL

Xalqın bütün təbəqələri ilə davranış qaydaları (xüsusyyətləri) haqqında

İnsan gərəkdir öz vəziyyətinə baxıb xalqın bütün təbəqələri ilə müvafiq münasibətdə olsun və müxtəlif şəkildə rəftar etsin. Onun bütün təbəqələrə münasibəti üçdən artıq ola bilməz: ya o təbəqədən yuxarı olar, ya bərabər, ya da aşağı. Təbəqədən yuxarı olarsa, öz mövqeyini mühafizə etməyə çalışmalı, aşağı enməyə meyl etməməlidir. Bərabərdirsə, o mərtəbədən yüksəyə qalxmağa səy göstərməli; aşağıdırsa, həmin təbəqədən çıxmağa çalışmalıdır. Mərtəbələrəndən asılı olaraq, münasibətlər də müxtəlif olar. Özündən yuxarı olan təbəqə ilə davranış qaydaları beşinci fəsilə dediklərimizdən məlumdur. Bərabər təbəqə ilə davranış üç cür olar:

Birinci – dostlarla davranış;

İkinci – düşmənlərlə davranış;

Üçüncü – nə dost, nə də düşmən olan adamlarla davranış.

Dostlar iki təbəqəyə bölünür: həqiqi və qeyri-həqiqi. Həqiqi dostlarla münasibət və davranış qaydalarından əvvəlki fəsillərdə danışılmışdır.

Lakin özlərini həqiqi dost kimi göstərən, saxtakarlıq, yaltaqlıq edən qeyri-həqiqi dostlara gəldikdə, demək lazımdır ki, onlarla mümkün qədər mülayim rəftar etməli, xoş münasibətdə olmalı, təmkini əldən verməməli, səbir, yumşaq və mehribanlıqda rəftar etməlidir, zahirən bir anda belə onlara etinasız yanaşmamalıdır. Öz sirlərini, eyiblərini onlardan gizlətməli, başına gələn əhvalatları, hadisələri, gəlirini, çıxarını ona deməməlidir. Kiçik səhv və şübhə üstündə danlayıb cəza verməməli, onların islahı və tərbiyəsi ilə məşğul olmalıdır. Mümkündür ki, zaman keçdikcə onların bəziləri səmimi dost, sədaqətli köməkçiyə çevrilsinlər. İmkan daxilində onlarla yumşaq davranıb qohum-qardaşları, dost-aşınlarına mehribanlıq göstərməli, xeyir-şerlərində iştirak etməli, ehtiyacları olduqda əllərindən tutmalıdır. Kərəm sahibləri, nəcabətli adamlar, alicənablar verdikləri sözlərin üstündə durmalı, əhdlərinə vəfa etməlidir ki, bütün adamlar onlarla dostluq etməyə rəğbət göstərsinlər. Aralarında fərq əmələ gəldikdə, mərtəbələr yuxarı qalxdıqda, vəzifəyə, cah-calala çatdıqda dostluqlarını daha da artırmalı, onlardan lazım olduğundan artıq fədakarlıq və xidmət tələb etməlidir.

Düşmənlərə gəldikdə onlar da iki növ olurlar: yaxında olanlar, uzaqda olanlar; bunların hərəsi də iki yerə bölünür: açıq və gizli.

Nifrət edənlər açıq düşmənlərdən hesab edilir, həsəd aparənlər gizli düşmənlərdən.

Yaxın düşmənlər sənə sirlərinə bələd olduqları üçün onlardan daha çox ehtiyat etməlisən, onun verdiyi yemək, içmək və başqa şeylərdən özünü gözleməlisən.

Düşmənlə dolanmağın əsas və ümumi qaydası ondan ibarətdir ki, əgər dözmək, qayğı göstərmək, mükafat verməklə onları dost etmək, ürəklərindəki nifrətin, ədavətin kökünü kəsmək mümkünse, belə də edərsən, bundan daha gözəl tədbir ola bilməz. Nə qədər süni səmimiyyət, zahiri hörmət var, onu saxlamağa da səy etmək lazımdır. Heç bir vəchlə düşmənciliyin aşkara çıxmasına yol verilməməlidir, çünki şəri məhv edib aradan qaldırmaq üçün xeyirdən başqa bəşərə heç nə kömək edə bilməz. Düşmənin fitnəkar və axmaq hərəkətlərinə görə müvazinətdən

çıxmamalı, təmkinli, dözümlü olmalı, dava-dalaşın uzanmasına yol verməməlidir. Ədavətin aşkar münaqişəyə çevrilməsi nemətlərin aradan getməsinə, dövlətlərin əldən-ələ keçməsinə, ümumi faciə və bədbəxtliyinə, mədəniyyət və sənətin məhv edilməsinə, böyük dağıntı və xəsarətin emələ gəlməsinə, nahaq qanların tökülməsinə və başqa şər işlərin törəməsinə səbəb olar. Belə bəd əməllər haqqında fikirləşməyə, onları həyata keçirmək üçün tədbirlər hazırlayıb planlar cızmağa sərf edilən ömür hədəre getməklə bərabər, dünyaya fitnə və çaxnaşma salar, dinə zərbə vurur, ixtilaf yaradar.

İxtiyari ədavətə beş şey səbəb olar: hakimiyyət üstündə münaqişə, vəzifə üstündə münaqişə, dövlət üstündə münaqişə, namus üstündə münaqişə, əqidə üstündə münaqişə. Bunların hər birindən uzaq olmağın yolu onların səbəblərini doğuran xasiyyətlərdən uzaq olmaqdır.

Düşmənlərin vəziyyətindən həmişə xəbərdar olmalı, onların gördükləri işləri nəzarət altına almaqdır ki, hiylə və xəyanətlərini öyrənib vaxtında tədbir görsün, ölçü götürsün, onlara qələbə çalmağa müvəffəq olsun.

Düşmənlərin şikayətlərini rəislərin və başqa adamların qulaqlarına çatdırmaq lazımdır ki, onların cəfəngiyatlarına inanmasınlar, hiylələri baş tutmasın, həm sözdə, həm də işdə rüsvay olsunlar.

Düşmənlərin nöqsan və eyiblərini yaxşı bilməli, onların cikinə-bikini bütün incəliyi ilə öyrənməli, onları toplayıb sübut üçün gizli saxlamalıdır, yeri gəldikdə istifadə etməlidir. Düşmənin eyiblərini və nöqsanlarını vaxtından əvvəl açıb demək onun təsirini azaldar, istənilən nəticə vermez. Lakin vaxtında onu ifşa etmək məğlubiyyətinə səbəb olar, istənilən məqsəd əldə edilir. Ola bilər, bəzi nöqsan və günahlarını xəbərdarlıq etmək, qulaqburması vermək üçün ifşa etməzdən əvvəl ona desin. O, eyiblərinin və bəd əməllərinin başqalarına məlum olduğunu bildikdə ürəyinə qorxu çökər, iradəsi zəifləyər.

Bu baxımdan doğruluq, bəlkə də ən böyük şərtədir, çünki yalançılıq düşmənciliyi qüvvətləndirən ən böyük amillərdən biridir.

Bütün təbəqələrin adət-ənənələrinə gözəl bələd olmaq lazımdır ki, onların ziddinə olan şeylərə yol verməsin, eyni zamanda onları narahat edən, həyəcanlandıran şeyləri də yaxşı öyrənməlidir ki, bəzən qələbə bu şeylərin mahiyyətində gizlənmiş olur. Bu barədə ən gözəl tədbir odur ki, şərikli fəzilət sahələrində müxaliflərinə və rəqiblərinə üstün gəlsin, onların hamısını geridə buraxsın, hər şeydə özünün güclü, rəqiblərinin zəif olduqlarını hiss etdirdirsin.

Düşmənlərlə dostluq edə bilmək, onların dostları ilə xoş münasibət və qarşılıqlı inam əldə etmək ağıl və müdriklik əlamətidir. Bu üsul ilə onların eyiblərini bilib nöqsanlarını öyrənmək, vəziyyətlərinin möhkəm-zəifliyini ortaya çıxarmaq asan olar.

Düşmənin ünvanına söyüş və lənətlər yağdırmaq, üzlərində və ya arxalarında ədəbdən kənar nalayiq sözlər demək ağıllı hərəkət hesab edilməz. Bu, onların hörmət və dövlətlərinə ziyan yetirməz, lakin dərhal bunu deyənin ad və mövqeyinə kəsir gətirər: həm tərbiyəsiz küçə adamlarına oxşayar, həm də düşmənlərinin diliuzunluğuna səbəb olar.

Belə nağıl edirlər ki, biri Əbu Müslim Mərvəzinin xoşu gələcəyi və ona hüsn-rəğbət göstərəcəyini güman edərək onun hüzurunda Nəsr Səyyan pisləməyə başlayır. Əbu Müslim üz-gözünü turşudaraq, həmin adamı danlayır və deyir: "İstər bir qərez üstündə əlimi onun qanına bulayam, istər bir səbəb üstündə dilimi nalayiq sözlərə bələyəm, bir şeydir. Onların faydası nədir?"

Özünün də başına gələ biləcək bir bədbəxtlik düşməne üz veribsə, bunun üçün, əlbəttə, ona tənə vurub sevinməməli, masqaraya qoyub ələ salmamalıdır; bu, cahillik və nadanlıq kimi qiymətləndirilər, dərin fikir verilsə, həmin tənə və sınaq onun özünə aid edilir.

Düşmənin ona pənah getirib aman istəməyə, ya özünün sədaqətini sübut üçün sınaqdan keçirilməsini, ya da bir şeyin əmanət saxlanılmasını xahiş edərsə, inanmalı, onu hiylə və riyakarlıq hesab etməməli, etimad və kərəmət göstərməlidir. Elə etməlidir ki, günahın düşməndə olduğu, onun məzəmmət edilib danlanmalı olduğu aşkara çıxsın, özünün alicənablığı, ürəyigenişliyi, etibarlılığı sübut edilsin.

Düşmənlərin zərərini dəf etməyin üç dərəcəsi vardır:

Birinci – onların şəxsən özləri ilə danışib onları yola getirmək (əlbəttə, əgər belə etmək mümkünə), əks təqdirdə vasitəçi salmaq.

İkinci – onlarla əlaqəni kəsmək, qonşuluğundan köçmək, uzaq səfərə çıxmaq.

Üçüncü – məhv edib aradan qaldırmaq. Bu, tədbirlərin ən son dərəcəsidir və yalnız altı şərt daxilində ona yol vermək olar:

Birinci – düşmənin təbiətə nanəcib olub, heç bir üsul ilə islah edilib bilmədikdə;

İkinci – məhvdən başqa heç bir tədbir ilə özünü onun hücumundan müdafiə edə bilmədikdə;

Üçüncü – düşmən qələbə çalarsa, daha ağır cəzalar verəcəyini bildikdə;

Dördüncü – özünə xeyir olan işlərə həmişə onun tərəfindən qəsd edilib, heçə-puçə çıxarıldığını müşahidə etdikdə;

Beşinci – düşməni cəzalandırıqdan sonra “xəyanətkar”, “riyakar” və bu kimi adlarla adlandırılmayacağına əmin olduqda;

Altıncı – nəticə etibarilə istər bu dünyada, istərsə öldükdən sonra lənətlə yad edilməyəcəyini bildikdə.

Bununla bərabər, onu başqa bir düşmən vasitəsilə aradan qaldıra bilsə, daha yaxşıdır. Möhlət imkanı olduqda da firsəti əldən verməmək müdriklik əlamətlərindəndir.

Paxılları, həsəd aparənları müxtəlif nemət və fəzilət vasitəsi ilə yola gətirmək olar. Bundan əlavə, onların qəzəblənib hirsələnəsinə, paxıllıqlarının cuşa gəlməsinə səbəb olan hərəkətlərdən çəkinməli, dözümlülük göstərməli, riyakarlıq və hiyləgərliklərindən özünü qorumaqdır. Çalışmalıdır ki, xalq onların heqiqi simasını tanısin.

Nə dost, nə də düşmən olan adamlarla davranış qaydaları müxtəlifdir, ən doğrusu odur ki, hərəsi ilə özünə layiq rəftar edə bilsən. Məsələn, məsləhət verənlərlə (bunlar o adamlardır ki, hamıya məsləhət və nəsihətlə kömək etmək istərlər) oturub-durmali, onların dediyi sözlərə diqqətlə qulaq asmalı, onlarla görüşməkdən xoşhal olduğunu və sevindiyini büruzə verməli, lakin hər deyilən sözə dərhal inanmağa səy göstərməməli, ifadələrin zahiri təmərəəinə uymamalıdır, əksinə fikirləşməli, götür-qoy etməli, hər kəsin məqsədini başa düşməli, yalanı doğrudan, düzü əyridən fərqləndirməyi bacarmalı, bundan sonra necə əlverişlidirsə, eləcə də etməlidir.

Sülh yaradanlarla (bunlar dalaşənları barışdırənlarla sülh yaratmağa çalışanlardır) xoş davranmalı, tərifiyəib tərəflərini saxlamalı, onlara hörmət və kərəmət göstərməli, onlara oxşamağa çalışmalıdır. Belə adamların xasiyyətinə hamı bəyəner.

Dava-dalaşə salənlərlə mehribanlıqla dolanmalı, onların çıxır-bağırına, hay-küyələrinə fikir verməməli, onlara baş qoşmamalı, beləliklə, onların xatasından can qurtarmalı; işdir, əllərindən yaxa qurtara bilməyib gərəlinə keçsə, ona sataşib masqaraya qoysalar, əl qaldırsalar, özünü itirməməli, əsəbiləşib vuruşə girişməməli, ya təmkinlə cavab verib sakitləşdirməli, nəsihətamiz sözlər deməli, ya da susub oradan

çıxıb gətməlidir. Ümumiyyətlə, belə adamlarla yaxınlıq etməkdən qaçmalı, mümkün qədər onlara baş qoşmamalı, dava-dalaşəlarından, haqq-hesab çürütmələrindən uzaq gəzməlidir.

Özünü çəkən, təkəbbürlü adamlara qarşı təvazökar olmalıdır. Onlar özlərini necə aparırlarsa, sən də özünü elə aparmalısan ki, bəlkə səhvələrini başa düşüb hərəkətlərindən utanınsınlar. Yaxşı deyiblər: “Təkəbbürün əsl cavabı təkəbbürdür”. Belə adamlara təvazökarlıq etdikdə onu qorxaqlıq kimi başa düşüb təhqir və elə salmağa başlayar, özlərinin üstün olduqlarını güman edərlər, elə bilərlər ki, hamı onlardan aşağıdır və onlara qul olmalıdır; bunun əksinə rast gəldikdə öz nöqsanlarını dərk edər, təvazönün sirrini anlayar və islah olunurlar.

Fəzilət sahibləri ilə yaxınlıq etməli, onların fəzilətlərindən feyz-yab olmalıdır, onlarla həkəmlərlik və əməkdaşlığı xoşbəxtlik saymalı, onların sırasına daxil olmağa çalışmalıdır.

Pis qonşu, tündxasiyyət tay-tuşu ilə yola gətməyi bacarmalı, onlarla pişim-pişimtə dolanmalı, dözümlü olmalı, yaxşı münasibət yaratmağa səy göstərməlidir. Yəqin bilməlidir: xəsis adamlar bədəcə möhkəm olar, kərim adamlar ruhca. Başqa təbəqələrlə də bu yolla, hər kəslə ağıl, mərifət, məsləhət necə lazım bilirsə, eləcə də rəftar etməli, ümumi xalqın mənafeyini və öz xeyrini nəzərə almalıdır.

Səğirdlər də xüsusi təbəqə hesab edilir, təlim alanları yaxşı saxlamalı, onların təbiətlərinə, xasiyyətlərinə xüsusi nəzər salmalıdır; elmləri öyrənməkdə istedadları, xeyirxahlıq etməkdə bacarıqları olsa, artıq öyrənməyi onlara qadağan etməməli, şərait yaratmalı, kömək üçün boyunlarına minnət qoymamalı, çətinliyə rast gəldikdə yardım əlini onlardan çəkməməli. Öyrənmək istəməyən, səhlənkarlıq eləyənlərin tərbiyəsi ilə məşğul olmalı, nöqsanlarını düzəltməli, eyiblərini aradan qaldırmağa çalışmalı, tənbeh etməli, istedadlarına görə elmlə məşğul olmağa vadar etməli; elmə alışdıqca kəhüllük, həvəssizlik kimi zərərli adətlər ondan əl çəkib gedəcəkdir. Korafəhm, kütbeynililərini faydalı ola biləcək bir şeylə maraqlandırmalı, ömrünü onlara zay etməməlidir. Sədəqə istəyənlər çox sirtıqlıq edib əl çəkməsələr, onların sirtıqlığını pisləməli, heqiqətən ehtiyacı olduğunu bilmirsə, istediklərini verməməlidir. Möhtəaclə artıqtamahlığı bir-birindən ayıra bilməyi bacarmalı, tamahkarın tamahının qarşısını almalı, xahişini yerinə yetirməməlidir, bəlkə bu yol ilə onun düzəlib islahına səbəb ola.

Möhtaqlara əl tutmalı, dolanmaları üçün maddi yardım göstərməlidir, lakin bunu özünün və ailəsinin zərərinə olmayacaq dərəcədə etməlidir.

Zəiflərin köməyinə çatmalı, onlara rəhm etməli, məzlumlara ianə verməli, hər işdə xeyirxahlığa səy göstərməli, xoş və pak niyyət sahibi olmalıdır. Bütün səxavətli işlərin, kəramətli əməllərin mənbəyi olan o müqəddəs Yaradana – “mütləq xeyrə” oxşamağa can atmalıdır.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL

Bütün fəsillər üçün faydalı olan Əflatunun vəsiyyətləri haqqında

Əvvəlcədən nəzərdə tutulduğu və kitabın müqəddiməsində qeyd edildiyi kimi, ilk növbədə əməli hikmət məsələlərini izah etdik, sonra onlardan istifadə etmək yollarını göstərdik, daha sonra isə bir az da bu sənət və peşə sahiblərindən söhbət açdıq. İndi də istəyirik ki, kitabın son fəslə hamının xeyrinə olan Əflatunun sözləri ilə qurtarsın. Bu, onun öz şagirdi Aristotalisə etdiyi vəsiyyətdən ibarətdir. Orada deyilir: “Öz tanrını tanı, Onun haqqını yerinə yetir.

Həmişə öyrən və öyrənməklə məşğul ol. Əvvəl məqsədi müəyyənləşdir, sonra elmi seç.

Elm sahiblərini etimlərinin çoxluğu ilə deyil, əməllərinin faydalılığı, əxlaqlarının saflığı və özlərinin xeyirxahlığı ilə sınaqdan keçirt.

Böyük Yaradandan sənə faydası olmayan heç bir şey xahiş etmə, yəqin bil ki, bu ixtiyarat onun əlindədir. Ondən xeyir verən nemətlər, həmişə qalan dövlətlər istə.

Həmişə ayıq ol, şər adamların hiylələrinin həddi-hüdudu olmaz.

Mümkün olmayan şeyləri arzu etmə.

Yaxşı bil ki, böyük Yaradanın bu bəndəsindən alacağı intiqam qəzəb və əzab üçün deyil, ədəb və tərbiyə üçündür.

Nalayıq həyat keçirmə ki, nalayıq ölüm də ona əlavə edilməsin.

Xeyrə həsr edilməmiş həyat və ölümü hədəyə getmiş hesab et.

Üç şeyin haqq-hesabını özündən çəkməmiş, dincəlib yatmağa başlamə:

Birinci – həmin gün səndən bir xəta üz verib-vermədiyini fikirləş.

İkinci – sonra bir xeyir əldə edib-etmədiyini hesabla.

Üçüncü – hansı işdə səhlənkarlıq edib firsəti əldən vermədiyini yadına sal.

Eləcə də əslində nə olduğunu, ölümdən sonra nə olacağın haqqında fikirləşməyi də unutma.

Heç kəsi qınama, dünya işinin həmişə dəyişən və çevrilən olduğunu nəzərə al.

Bədbəxt o adandır ki, həyatını düşünməsin, aqibətini fikirləşməsin.

Sənin şəxsiyyətdən xaricdə olan şeylərlə qürrelənməyə adət etmə.

Xeyirxahlıq etməkdə ehtiyacı olanların xahişini gözləmə, onlar deməmiş sən öz kömək əlini uzat.

Dünyanın ləzzətindən başını itirib şadlanan, ruzigarın müsibətindən ağlına çəşdirib qəmlənən adamı hikmət sahibi hesab etmə.

Həmişə ölümü yadına sal və ölmüşlərdən ibrət dərsi al.

Adamların alçaqlığını bilmək istəyirsənsə, onların çoxlu lazım olmayan sözlər danışmasına, məsuliyyət daşmadığı şeylər haqqında şayiələr yaymasına fikir ver. Bil ki, başqaları haqqında bəd niyyətdə olan adam təbiətən bədxah olar, şər qüvvələr onun məsləkində, əqidəsində özünə məskən salar.

Dəfələrlə fikirləş, sonra dilinə gətir, dönmə-dönmə götür-qoy et, sonra həyata keçir, çünki şərait dəyişilə bilər.

Hamı ilə dostluq etməyi bacar, tez-tez qəzəblənmə, sonra qəzəb vermiş keçə bilər.

Bu gün sənə işi düşmüş adama köməyi sabaha qoyma, haradan bilir-sən ki, sabah bir hadisə baş verməyəcəkdir.

Öz bəd əməlindən başqa kim nəyin əsiri olsa, ona kömək et.

Rəqiblərin sözləri və işləri sənə aydın deyilsə, onlar haqqında hökm vermə.

Yalnız sözdə deyil, həm də işdə hikmət sahibi ol, sözdəki hikmət bu dünyada qalar, işdəki hikmət o dünyaya çatar, əbədi yaşar.

Yaxşı iş görməkdə əziyyət çəksən, əziyyət keçər, yaxşılıq qalar; pis iş görüb ləzzət çəksən, ləzzət gedər, pislik qalar.

O günü yadına sal ki, səni çağıracaqlar, eşitməyəcəksən, danışmaq qabiliyyətini itirəcəksən, nə eşidəcəksən, nə danışacaqsan, nə yada sala biləcəksən.

Yəqin bil, elə bir yerə gedəcəksən ki, orada nə dostu tanıyacaqsan, nə düşməni. Ona görə burada heç kəsə naqislikdə tənə vurma.

İnan, elə bir yerə çatacaqsan ki, orada Allahla bəndə (ağa ilə qul) bərabər olacaqlar, burada lovğalanma, həmişə səfər ləvazimatını hazır saxla, nə bilirsən köç nə vaxtdır?

Onu da bil ki, böyük Yaradanın bəxş etdiyi nemətlər içərisində hikmətdən daha yaxşısı yoxdur.

Hikmətli o adamdır ki, onun fikri, sözü və işi bərabər və bənzər olsun.

Yaxşılıq mükaafatlandır, pislikdən çəkin.

Öyrən, yadda saxla, mənasını anla.

Hər vaxt öz işini ağılın məsləhətinə, şəraitin tələbinə görə qur.

Bu dünyanın böyük işlərinin heç birində səhlənkarlıq etmə, süstlük və iradəsizlik göstərmə, xeyirxahlıqda da israfçılığa yol vermə.

Yaxşı ad qazanmaq xatirinə heç bir qanunsuzluğa yol vermə.

Mütləq ləzzət xatirinə fəzilət sahiblərini əldən vermə – əbədi eys-işrəti əldən çıxarmış olarsan; hikmət sevən ol, hikmət sahiblərinin sözlərinə qulaq as, dünyadakı aludəçiliklərdən uzaq ol.

Müsbət adət-ənənələri rədd etmə. Heç bir işə vaxtı çatmamış başlama, bir işə girişəndə onu ağıllı-başlı, şüurlu şəkildə, namus, vicdanla yerinə yetir.

Dövlətlilikdə qudurub yan-yörəni qapma, yoxsulluqda ruhdan düşüb, yazıq-yazıq baxma.

Dostla elə dolan ki, hakimə düşməyəsən, düşmənlə elə davran ki, möhkəmədə üstün gələsən.

Heç kəslə dava-dalaş salma, hamı ilə təvazökar ol, heç yerdə təvazönü yersiz sayma. Özünə rəva bildiyin şeylər üstündə qardaşını danlama.

Özünü işə verməməklə şadlanma, bəxtinə bel bağlama, yaxşı işdən peşman olma, heç kəsi dolama, həmişə ədalət, doğruluq, xeyirxahlıq yolunu seç ki, səadətə çatasan. Allah qoysa, çatarsan”.

Kitaba onunla son vermək istədiyim Əflatunun vəsiyyətləri bunlardır. Bununla da sözümü qurtarıram.

Böyük Yaradan sizin hamınıza xeyirli sənətlər, faydalı kəramətlər, gözəl fəzilətlər qismət etsin, hərənimizə öz məqsədinizə çatmaq üçün böyük ehtiras və coşğunluq versin.

“Əxlaqi-Nasiri” kitabı qurtardı.

QEYDLƏR VƏ ŞƏRHLƏR

¹⁻¹⁷ Quran ayələridir.

¹⁸ **Qohestan** – Kuhestan – “Dağlıq”, “Dağıstan” mənasında olan fars sözlünün ərəbləşmiş formasıdır. Bu söz Azərbaycan dilində “**Qəhistan**” kimi də verilmişdir. (bax: H.Məmmədbəyli. Nəsirəddin Tusi, Bakı, 1957, səh. 50). Dəşti-Kəbir və Dəşti-Lut səhraları arasından uzanıb gedən dağ silsilələridir. Kontinental iqlimə malikdir. Az da olsa, gözəl vadiləri vardır. Ən şöhrətli Gülşən adlanan vadidir. Geniş buğda, arpa sahələrinə malikdir.

Tusi uzun müddət Qohestanda yaşamış, əsərlərinin əksəriyyətini, o cümlədən “Əxlaqi-Nasiri”ni də burada yazmışdır.

¹⁹ **Sünnət-sünnə** (cəmi sünnə) – ərəbcə lüğəvi mənası “gediləsi yol”, “istiqaət”, “ənənə” deməkdir. İslamdan əvvəl əxlaqi-tərbiyəvi folklor ədəbiyyatına, atalar sözlünə də “sünnə” deyirdilər. İslamdan sonra Məhəmməd peyğəmbərin (s.) dilindən eşidilmiş hədis və rəvayətlər məcmusuna, onun irəli sürdüyü fikirlərə, davranış qaydalarına və sairəyə də sünnət deməyə başladılar. Bunları təbliğ edənlər “sünni” adlandılar.

²⁰ **Hikmət fənləri** – Orta Şərqi elmi nəzəri ədəbiyyatında əsasən “fəlsəfə” istilahı yerinə işlədilmişdir. Hikmət nəzəri və əməli olaraq iki yerə bölündüyündən hikmət fənlərinə bir tərəfdən nəzəri elmi fənlər, məsələn: fəlsəfə, ilahiyyat, ruhiyyat, məntiq, psixologiya, estetika, əxlaq və s. digər tərəfdən tibb, nücum, həndəsə, riyaziyyat, iqtisadiyyat və s. daxil olurdu. Ona görə Şərqi ədəbiyyatında “həkim” sözü də müxtəlif – “filosof”, “müdrək”, “təbib”, “münəccim” və s. mənələrdə işlədilmişdir. Bir çox şairlərin böyük-lüyünü, filosofanə şair olduqlarını göstərmək üçün də onların adlarının əvvəlinə “həkim” sözü əlavə edilirdi. Məsələn, həkim Firdovsi, həkim Sənai və s. Tusidə “hikmət” sözü əsasən “fəlsəfə”, “həkim” istilahı isə filosof mənasında işlədilir, əxlaqi məsələlər də “hikmətə”, yeni fəlsəfəyə daxil edilir.

²¹ **Bəndə** – farsca lüğəvi mənası “qul” deməkdir, lakin nəzakət, təvazökarlıq əlaməti olaraq bəzi hallarda birinci şəxsin təkisi “mən” əvəzinə də işlədilir. Tusi də “bəndə” sözünü burada məhz bu sonuncu mənada işlətməmişdir.

²² Quran ayəsidir.

²³ **Nəsirəddin Əbülfəth Əbdürrəhim Əbi Mənsur** – Qohestan (Kuhestan) vilayətinin hökmdarı (?-1257). Tusi “Əxlaqi – Nasiri” əsərini onun tapşırığı ilə və onun adına yazmışdır.

²⁴ **Əbu Əli Əhməd ibn Məhəmməd ibn Yəqub ibn Miskəveyh** – X-XI əsrlərin məşhur tarixçi, yazıçı və mütəfəkkirlərindəndir. Əsərləri əsasən ərəb dilindədir. Tarix, fəlsəfə, əxlaq, tibb, kimya elmləri ilə yaxından maraqlanmış və bu sahədə çoxlu əsərlər yazmışdır. Onun əsərləri içərisində çox şöhrətli-ləri ərəbcə “Ərəb və fars adətləri”, (“Əxlaq ehmində təmizlik”, “Xalqların təcrübələri”, “Ağılın əbədiliyi” adlı tərbiyəvi əxlaqi, fəlsəfi və tarixi əsərləridir. 1030-cu ildə vəfat etmişdir.

²⁵ Quran ayəsidir.

²⁶ **"Mabədət-təbiə"** – "təbiətin ardında", "təbiətin arxasında" olan hadisələr, mücərrəd anlayışlar haqqında elm nəzərdə tutulur. İlahiyyat, ruhiyyat, mövhumı varlıqlar, idraki və əqli kateqoriyalar, ümumiyyətlə teologiya, ideya, təxəyyülat və təsəvvürat kimi kateqoriyalar nəzərdə tutulur. Bəzən bu istiflah metafizika ilə eyniləşdirilir.

²⁷ **Nübüvvət** – peyğəmbərlik və onun şərtləri.

²⁸ **İmamət** – imamlıq və onun şərtləri.

²⁹ **Axirət** – o biri dünya, axirət məsələləri.

³⁰ **Ahəngşünaslıq** – musiqi elmində səslərin bir-birinə münasibətini, uyğunluq və fərqli cəhətlərini, birləşmə qayda-qanunlarını öyrənən bölməyə deyilir. Müasir istilahlarda bəzən musiqişünaslıq, bəzən də "harmoniya" anlayışlarına uyğun gəlir.

³¹⁻³³ **Oxşarlıqlar, əskikliklər, cəbr, müqabilə, mexanika, şüalar** – hazırda bu fənlərin bəziləri müstəqil elm sahələrinə çevrilmiş, bəziləri isə riyaziyyatdan çıxarılaq başqa bəhslərə daxil edilmişdir. Məsələn, "oxşarlıqlar" müstəqil elmə çevrilmişdir. Mexanika bəzən fizikaya daxil edilir, bəzən də müstəqil elm sayılır, şüalar isə həmişə fizika bəhsində tədqiq edilir. Tusi dövründə bunlar riyaziyyat elminə daxil edilirdi.

³⁷⁻⁴³ **Dəyişənlər, sabit, təbli adlar, bəsit, mürəkkəb adlar və əlamətlər, elementlər və ünsürlər** – Tusidə bunlar təbiət elminə daxil edilir, verilən şərh və izahlar müasir anlayışlardan xeyli fərqlənir. Bundan əlavə, Tusinin işlətdiyi ümumiləşdirici – "cinsi" istilahların özü də indiki elm baxımından bütün "növlər" məfhumları əhatə etmir. Məsələn, "dəyişənlər" anlayışına hazırda riyaziyyatda son dərəcə geniş işlədilən "dəyişən parametrlər" daxil edilməmişdir. Bundan əlavə, "sabit" anlayışı da "dəyişənlərə" daxil edilir ki, bu, öz-özülüyündə diqqətəlayiq olsa da (sabitlik – dəyişikliyin bir anı kimi), kitabda şərh edilməmiş qalmışdır. Bu da müəyyən mənada üslubi bir "ziddiyyətin" əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur.

"Bəsit" və "mürəkkəb", "elementlər və ünsürlər" anlayışı da müasir elm və fəlsəfə baxımından xeyli fərqlənir. Tusiyə görə, yerdə bəsit cisim ola bilməz. Mütləq bəsit cisimlər səma cisimlərinə aiddir. "Element və ünsürlər" deyilərkən, qədim Şərq fəlsəfəsinin əsasını təşkil edən "su, od, torpaq və hava", canlı aləmdən söhbət gətdikdə isə "qan, öd, zərdab və belgəm" nəzərdə tutulur. Bu bərdə gələcək qeydlərdə də məlumat verilecekdir.

⁴⁴ **Kovn-o fəsad** – hər fəni təxmini mənası "yaranma və məhv olmadır". Tusidə "maddələr mübadiləsi", maddələr dəyişməsi prosesində yenilərinin meydana gəlməsi, köhnələrin aradan getməsi kimi mənalara ifadə edir.

⁴⁵ **Zəlzələ** – zəlzələnin lüğəvi mənası "titrəyiş", "sarsıntı", "təkan", və s. deməkdir. Müasir anlayışda yerdə baş verən titrəyişlər, təkanlar və sarsıntılara aiddir. Tusidə "zəlzələnin" yer, yoxsa göy hadisələrinə daxil etdiyini məndən aydın başa düşmək olmur. Ümumiyyətlə, Tusi bezi təbiət

hadisələrinin teoloji və elmi izahlarını üstüörtülü, son dərəcə ehtiyatla şərh edir. Bu onun ilk əsərlərində, o cümlədən "Əxlaqi-Nasiri"-də də özünü daha bariz göstərir. Zəlzələnin "zəka təzahürü" hesab edilməsi də buraya daxil olan məsələlərdəndir.

⁴⁶ **Mədəşünaslıq** – Tusidə mürəkkəb maddələrin tərkibini və onların xüsusiyyətini öyrənən elm kimi verilmişdir. Maraqlı burasıdır ki, Tusi maddələrin tərkibinin öyrənilməsindən danışarkən "Əxlaqi-Nasiri"-də bir dəfə də olsun "kimya" sözünün adını çəkməmişdir. Özünün "Əlkimya"-ya olan mənfi münasibətindən, yaxud o zaman hakim təbəqənin əlkimyaçılara qarşı nifrətindən Tusinin belə hərəkət etdiyini demək çətinidir, çünki əsərdə buna aid heç bir işarə yoxdur. "Mədəşünaslıq" anlayışı Tusidə təqribən indiki "mineralogiya və kimya" anlayışını əhatə edir.

⁴⁷ **Nəfs** – ümumiyyətlə, Şərq fəlsəfəsində, xüsusilə Tusi əsərlərində ən ziddiyyətli və çoxmənalı islahatlardan biridir. Nəfs varlıqların mahiyyətini "mütləq substansiyadan" tutmuş adı ruhi, mənəvi və psixi hadisələrə qədər bütün anlayışları əhatə edir. Tusiyə görə "nəfs" hərəkətverici qüvvə, ölməz, əbədi təsir göstərən, bütün mövcudatın, cansız əşyalardan başlayaraq, ilahiyat aləminə qədər nə varsa, hamısının fəaliyyətini nizama salan bir başlanğıcdır. Şərq fəlsəfəsində, o cümlədən Tusinin "Əxlaqi-Nasiri" əsərində də nəfsin müxtəlif növləri vardır. Məsələn, camadat nəfsi (cansızlar nəfsi), nəbatat nəfsi, heyvanat nəfsi, nitq nəfsi (insan nəfsi), mələk nəfsi, ilahi nəfs. Hər nəfsin öz daxilində də müxtəlif bölgü aparılır. Məsələn, "şəhvət nəfsi", "qəzəb nəfsi" və i.ə. və sairə. Bütün bunlar "nəfs" sözünü azərbaycanca başqa sözlə, məsələn, "ruh", "psixika" və s. istilahlarla əvəz etməyə imkan vermir. Ona görə də biz "nəfs" istilahını saxlamağa məcbur olduq.

⁴⁸ **Aristotalis** – məşhur qədim yunan alimi Aristotel (e. ə. 384-322) nəzərdə tutulur. Tusi "Əxlaqi-Nasiri" əsərində Əflatunla (Platon) yanaşı Aristotələ çox böyük qiymət verir. Onun məntiq, etika və estetikaya aid əsərlərindən çoxlu nümunələr gətirir. Aristoteli birinci filosof (birinci həkim), böyük filosof və s. adlandırır. "Əxlaqi-Nasiri"-də irəli sürülən fəlsəfi, ictimai, əxlaqi məsələlərdə Aristotelin təsiri açıq-aydın hiss olunur. Tusi yalnız yunan filosofları içərisində deyil, Şərq alimləri içərisində də Aristotələ xüsusi yer verir.

⁴⁹ **Təbi** – "Əxlaqi-Nasiri"-nin müxtəlif nüsxələrində biz təbi formasını saxlamışıq. "Təbi" yalnız canlılara aid olub bir məna – fitri istedad, instinkt kimi qeyri-iradi fəaliyyəti bildirir.

⁵⁰ **Qərarı** – fitri olmayan müəyyən razılışma və qərar əsasında əmələ gələn və icra edilən tədbirlər nəzərdə tutulur. Müasir psixoloji ədəbiyyatda bəzən bu istilah "ixtiyarı", "iradi" sözlərinin sinonimi kimi işlədilir. Tusidə isə bu üç, yəni "qərarı", "ixtiyarı" və "iradi" istilahları arasında həmişə müəyyən fərq qoyulur.

⁵¹ **Fiqh** – dini, şəriət hüquqşünaslığı. Şəriət əhkamlarına əsasən qərar qəbul etmə, cəza vermə, bəraət qazandırma və s. Belə işlərlə məşğul olan adama "fəqih" deyilirdi.

⁵² “Əxlaqi-Nasiri”də kitabın sonunda mündericatda verilən sərlövhələrlə kitabın içində, mətn daxilində verilən sərlövhələrin bəziləri bir-birinə tam uyğun gəlmir. Bəzi halda sözlərin miqdarı artıq-əskik olur, bəzən sözlər artırılır, bəzən də ixtisara düşür. Belə sərlövhələrdən biri də ikinci məqalənin dördüncü fəslidir.

“Əxlaqi-Nasiri” əsəri bir neçə dəfə nəzərdən keçirilərək, Tusi tərəfindən onda bir sıra dəyişikliklər edilmişdir. Yəqin sərlövhələr arasında fərqlərin bir qismi də bu dəyişikliklər nəticəsində əmələ gəlmişdir.

⁵³ **Əflatun** – qədim yunan filosofu Platon (e. ə. 427-347) nəzərdə tutulur; əsl adı Aristokldur. Sokratın tələbəsi, Aristotelin müəllimi olmuşdur. Fəlsəfi dünyagörüşü baxımından obyektiv idealistdir. Platon fəlsəfəsinin Tusiyə böyük təsiri olmuşdur. “Əxlaqi-Nasiri”də Əflatundan çoxlu sitatlar gətirilir və kitab onun vəsiyyətləri ilə qurtarır. Maraqlı burasıdır ki, Tusi hər yerdə yunan alimlərinə münasibətlərini gizlətməyə çalışır və onların fəlsəfi görüşlərinin təhlilini oxucuların ixtiyarına buraxır.

⁵⁴ **Dörd ünsür** – qədim yunan və Şərqi fəlsəfəsində “dörd ünsür”, “dörd element”, “dörd təbiət”, “dörd keyfiyyət” və s. adlanan tərkiblərin bir sıra filosofların dünyagörüşlərinin formalaşmasında böyük rolu olmuşdur. Məsələn, Aristotel təbiət fəlsəfəsinin əsasını təşkil edən dörd keyfiyyət (qoşa zidd keyfiyyətlər) “isti-soyuq” “quru-rütubət”, bunların birləşməsindən əmələ gələn dörd ünsür “su, od, torpaq, hava”, fars mənbələrində: “ab o atəş, xak o bad”, ilin dörd fəslə və s. məhz “dörd ünsür”ün birləşməsinin nəticəsi hesab edilir. Tibb elmində orqanizmin, o cümlədən insan bədəninin normal həyat şəraitini təmin edən də dörd ünsür “qan, öd, belgəm və səfra” arasında olan müvafiq nisbət və müvazinətdir. Uzun müddət Şərqi tibb elmi özünün bütün nəzəri mülahizə və əməli təcrübələrini, bütün xəstəliklərin müalicə üsullarını, yeməkləri, içməkləri, dərmanları məhz bu dörd ünsür arasında münasibəti nizama salmaq, onların müvazinətini bərpa etmək məqsədi ilə təyin edirdilər. Qədim tibbi nəzəriyyəyə görə, bütün xəstəliklərin səbəbi bu dörd ünsür arasında müvazinətin pozulması, bütün dərmlərin əlacı isə həmin müvazinətin bərpası hesab edilirdi. Adamların rənginə görə xəstəliklər belə təyin edilirdi: həddən artıq qırmızılıq – qanın artıqlığını, sarılıq – səfranın artıqlığını, göylük – ödənin artıqlığını, solğunluq – belgəmin artıqlığını bildirərdi və bunlara müvafiq dərmanlar verildirdi.

⁵⁵ **Təbiətin ardı haqqında elm** – bax: qeyd 26.

⁵⁶ **Mustofi** – Əbu Nəsir Əhməd ibn Hamid əl-İsfahani. Səlcuq dövlətinin xəzinədarı, görkəmli məntiq alimidir.

⁵⁷ Quran ayəsidir.

⁵⁸ **Cövher** – burada Tusi “cövher” sözünü hərəkətverici başlanğıc, “ruh”, hərəkətverici “ideya” mənasında işlətməmişdir. Yunan fəlsəfəsində, xüsusilə Aristotel fəlsəfəsindəki “ilk materiya” anlayışına yaxınlaşır, bəzi cəhətdən isə Platonun “obyektiv ruh” məfhumunu xatırladır. “Cövher” sözü Tusidə “substansiya” mənasını da verir.

⁵⁹ **Ərəz** – Avropa, rus və Azərbaycan dillərində əsasən “aksidensiya” kimi verilmişdir. Lakin “ərəz” sözünün “Əxlaqi-Nasiri” əsərində əhatə etdiyi mənada orta əsr skolastik fəlsəfəsində geniş yayılmış və indi də təxminən həmin mənada işlənən “aksidensiya” məfhumunun əhatə etdiyi anlayışdan daha genişdir. Latın sözü olan aksidensin (accidens) lüğəvi mənası “təsadüfi” deməkdir. Sonra bu istilah fəlsəfədə şeylərin təsadüfi, tez keçən, dəyişən, qeyri-əsas keyfiyyət, vəziyyət və xüsusiyyətləri mənasında işlədilmiş və əbədi, dəyişməz olan “substansiya” sözünə antonim olmuşdur. “Ərəz” istilahı isə Şərqi fəlsəfəsində, o cümlədən “Əxlaqi-Nasiri”də bu mənaları ifadə etməklə yanaşı, həm də bunlardan xeyli fərqlənən anlayışlar da ifadə etmişdir. Şərqi fəlsəfəsində “ərəz”in bəzən səkkizə qədər növünü göstərirlər ki, bunların içərisində “ərəzi-zatı” “ərəzi-am”, “ərəzi-lazım”, “ərəzi-keyfi” – keyfiyyət ərəzi, “ərəzi-kəm” – kəmiyyət ərəzi, “ərəzi-nisbi” və s. məşhurdur. Bəzi alimlər ərəzin yalnız dörd növ olduğunu qəbul edirlər. Tusi maddələrin özünü, onun cinsini “zat”. yerdə qalan bütün variantlarını isə (buraya həm cins, həm də forma daxildir) “ərəz” qəbul edir. Ona görə biz tərcümədə “ərəz” istilahını saxlamağı məqsəduyğun hesab etdik, onu “aksidensiya”, “forma”, “şəkil”, “xüsusiyyət” və s. ilə verməyi məsləhət bilmədik, çünki bunların heç biri “ərəz” sözünü tam, adekvat əvəz edə bilmir.

⁶⁰ **Xalq** – “Əxlaqi-Nasiri”də işlədilən “mərdom” sözünün qarşılığı kimi verilmişdir. Fars dilində sözü çoxmənalıdır. “Xalq”, “cəmaat”, “adamlar”, “əhali”, “cəmiyyət”, nadir halda isə “bəşəriyyət” anlayışını ifadə edə bilər. Bəzən tarixi abidələrdə “kişi”, “adam”, “insan” mənasında olan “mərd” sözünün ekvivalenti kimi də işlədilmişdir. Tərcümədə “xalq” mənasında verilmişdir.

⁶¹ **Fəliyyət** – Şərqi fəlsəfəsində fəliyyət sözünün müxtəlif mənası vardır, əsasən iş, hərəkət, fəaliyyət, təsir anlayışı ifadə edərək əbədi, ölməz ruhi kateqoriyalar kimi qəbul edilirdi. Fəliyyət sakitlik, hərəkətsizlik, ətalet, tərpənməzlik kimi xüsusiyyətlərə malik ola bilən “bədən”, “cismi” kateqoriyalardan fərqli olaraq, məhvədməz hesab edilirdi. Qədim Şərqi filosoflarının fikrinə görə, “fəaliyyətsizlikdən” ibarət olan “ölüm” fəaliyyətin mahiyyətini təşkil edən fəliyyət bir yerə sığa bilməzdi. Yuxunu “müvəqqəti ölüm” adlandıran fəlsəfi əsası da buradan doğur, çünki insan yuxuda olarkən öz fəaliyyətini müvəqqəti dayandırmış olur.

⁶² **Maddiyyət** – fars dilində “qüvvə”, “bəqüvvə” sözlərinin tərcüməsi kimi verilmişdir. Orta əsr Şərqi fəlsəfəsində “fəliyyəto” qarşı qoyularaq maddi əsası olan varlıqları, xarici aləmi və s. ifadə edirdi. Azərbaycan dilində “qüvvə” sözünün belə mənası olmadığından biz onu fəliyyəto qarşı olaraq “maddiyyət” kimi tərcümə etdik ki, bu, “Əxlaqi-Nasiri”də onun mətni mənasına ən yaxını və ən münasibi hesab edilə bilər.

⁶³ **Hal** – Şərqi fəlsəfə, məntiq, psixologiya və teologiyasında əşya və hadisələri bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyət, əlamət, şəkil, vəziyyət, keyfiyyət və sairəyə deyilirdi. “Hal” istilahı müxtəlif fəlsəfi məktəblərə daxil

olan alimlər tərəfindən müxtəlif mənalarda işlənmişdir. Sufi istilahında “hal” insanın vəcdə gəlməsində müəyyən keçid mərhələsi, bəzi əsərlərdə “varlıqla” “yoxluq” arasında böhran, bəzilərində qeyri-sabit, keçici, dəyişən bir vəziyyət kimi izah edilmişdir. Tusidə də “hal” şəkil, forma və ya ərəz kimi izah edilir.

⁶⁴ **Sabit maddə** – maddələrin itməməsi, bir formadan başqa formaya düşməsi qədim yunan və Orta Şərq fəlsəfəsinin ən mütərəqqi, dialektik cəhətlərindən biridir. Bu çevrilmələr nəticəsində o zamankı əqidəyə görə orta, şərikli bir maddə alınır, məsələn, su “havaya” və “oda” (qədimdə buxarı mürekkəb varlıq hesab edirdilər, onda hava və od xasiyyəti, yandırmaq və yuxarı qalxmaq qabiliyyəti olduğunu qəbul edirdilər) çevrilir. Bu dəyişmədə mahiyyət dəyişmədiyi üçün bunlarda “şərikli” maddənin olduğu hesab edilirdi. “Sabit maddə” isə “geri dönməyən” çevrilmələrdə əmələ gəlirdi, məsələn, taxtanın yanasından əmələ gələn “torpaq” (kül) və “od” kimi.

⁶⁵ **Cismi varlıqların məhv olmaq qabiliyyəti yoxdur** – bu fikir varlıqların bir-birinə çevrilməsi nəzəriyyəsi ilə dialektik vəhdət təşkil edir və onlar bir-birinin məntiqi nəticəsidir. Cismi varlıqların məhv olmamaq qabiliyyəti onun bir şəkildən başqa şəkllə keçməsi ilə əsaslandırılır və əksinə maddələrin bir-birinə çevrilməsi maddələrin itməməsi nəzəriyyəsini şərtləndirir. Bu materialistik nəzəriyyə müasir fizika elmi tərəfindən sübut və inkişaf etdirilərək, ümumiyyətlə, bütün varlıqların ümumi miqdarının itməməsi və bir-birinə çevrilməsi nəzəriyyəsi şəklində ümumiləşdirilmişdir.

⁶⁶⁻⁶⁷ **Alət** – bəziləri nəfisi hərəkətverici, feliyyəti idarəedici, insan bədəni isə onun ixtiyarında olan bir alət kimi hesab edirlər. Fars mətnində də “alət” istilahından istifadə edilmişdir. Tusi təşbeh üçün nəfisi peşə sahiblərinə, bədəni isə peşə sahiblərinin işlətdiyi alətə bənzəyənlərə qarşı çıxış edərək, onları əsasən “nəfisi” maddi və cismi olan peşə sahiblərinə oxşatdıqları üçün tənqid edir. Lakin özü də şübhəlidir. Ona görə, fəslə “Allah bilir bu necədir” kimi alleqorik bir ifadə ilə qurtarır.

⁶⁸ **Başqa isimlərin iştirakı ilə** – Tusi “Əxlaqi-Nasiri” əsərinin bəzi yerlərində təsnifat apararkən və ya nisbətən çətin anlaşıla bilən məsələləri izah edərkən dilçilik istilahlarından məharətlə istifadə edir. Onlardan biri də budur. Tusi nəfs sözünə müxtəlif təyinlər əlavə etməklə onun növlərini verir: nəbatəti nəfs (yeni bitki nəfsi), heyvani nəfs və insani nəfs. Ərəb qrammatikasında fərdən başqa bütün müstəqil nitq hissələri (isim, sifət, əvəzlilik, say, zərf) ismə aid edildiyindən Tusi də burada təyinləri “isim” adlandırmışdır, tərkibləri ismi hesab etmişdir. Əslində isə burada təyinlər “sifətlə” ifadə edilmişdir.

⁶⁹⁻⁷¹ **Nəfslər** – qədim Şərq fəlsəfəsində bütün varlıqların nəfisi olduğu qəbul edilirdi. Ən aşağı nəfs camadat, yeni cansız əşyaların nəfsi, ən yüksək nəfs isə mələk nəfsi sayılırdı. Maraqlı burası idi ki, dərəcələr artıqca nəfslər aşağı xüsusiyyətlərini mühafizə etməklə yeni-yeni keyfiyyətlər də kəsb edir. Beləliklə, hər nəfs əvvəlki və sonrakı nəfs arasında rabitə yaradır, müəyyən

bir “sistem” əmələ gətirirdi. Tusi “Əxlaqi-Nasiri” əsərində bu nəfslərdən üçünün adını çəkmişdir. Nəfslərin belə çoxluğu, ehtimal ki, qədim çoxallahlıq dövrü ilə əlaqədardır.

⁷² **Mayalauma** – əsərdə “mosəvvər” sözünün ekvivalenti kimi verilmiş. Bu sözün lüğəvi mənası “sürətlənmə”, “şəkillənmə” “formalaşma”, “çəkilmiş”, “sürətlənmiş” “şəkillənmiş” və s kimi ismi məsdərlər, ismi məfhumlar və ya onların məchul növlərini ifadə edir. Mətni mənası burada “mayalanma” sözünə daha çox uyğun gəlir, ona görə də tərcümədə də belə saxlanılmışdır. “Əxlaqi-Nasiri”nin istilahları və onların ekvivalentləri haqqında müqəddimədə nisbətən geniş məlumat verilmişdir.

⁷³ **Müştərək duyğu** – fars dilində şərikli ya müştərək hiss xarici duyğu orqanlarının aldığı məlumatın hamısının bir yerə toplanması və birlikdə dərk edilməsi kimi başa düşülür və bu, daxili duyğuların xarici aləm ilə bağlı olan ilk mərhələsi kimi izah edilir. Müasir psixologiyada təxminən “qavrayış” anlayışına uyğun gəlir, bəzən “təsəvvür” əvəzinə də işlənir.

⁷⁴ **Vəhm** – müasir psixologiyada təxminən “intuisiya”, “instinkt”, “sövk təbii” kimi istilahlara uyğun gəlir. Lüğəvi mənası “fikirləşmə”, “duyma”, “qorxu” (vahimə də buradandır), “şübhə”, “ehtiyat” və sairədən ibarətdir. Orta Şərq “ruhiyyət” elmində qeyri-şüuri olan “vəhm” bəzən şüuri olan “fəhm” (anlama, dərk etmə) ilə qarşılaşdırılır.

⁷⁵ **Mütəsərrifə** – bir şeyə yiyələnmə, bir istedadla malik olma mənası verir. Müasir psixologiyada işlədilan “maraq”, “meyl”, “arzu” istilahlarna, “şövq” və “istəyə” uyğun gəlir. Lakin fərqli cəhətləri də var, ona görə biz həmin istilahı olduğu kimi saxlamaq məcburiyyətində qaldıq.

⁷⁶ **“Nəzəri-əql”, “əməli-əql”** – ümumiyyətlə, qədim yunan, Orta Şərq fəlsəfəsində “nitq” və “dil” problemi çox mühüm və mübahisəli məsələlərdən biri kimi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Tusi də “Əxlaqi-Nasiri”nin müxtəlif yerində “nitq” və “dil”dən ətraflı danışır, insani heyvandan fərqləndirməkdə onları birinci şərt hesab edir. Müasir dilçilik baxımından “nitqi” və “dili” “nəzəri-əql” və “əməli-əql” deyə iki yerə ayırması da çox maraqlıdır. Məlum olduğu kimi, Marks dili “praktiki fikir” adlandırmışdır. Marksist dilşünaslıq nöqteyi-nəzərindən “dil və şüur”, “dil və təfəkkür” kimi problematik məsələlərin həlli cəhətdən də Tusinin “nitq və əql” münasibəti haqqındakı mülahizələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

⁷⁷ **Mütləq nəfs** – nəfslərin təsnifatında “mütləq nəfs” “mələk nəfsinin” ən yüksək mərhələsini, özündən aşağı bütün nəfslərin, o cümlədən heyvan və insan nəfslərinin yaradıcısı olan “qüvvəni” təmsil edir. İdealist qədim yunan fəlsəfəsində “mütləq ruh” “məcərrəd ruh” anlayışına uyğun gəlir. Lakin ondan fərqlənən cəhətləri də vardır. Tusidə “maddiliyə”, “obyektiv idealizmə” meyl daha çox hiss olunur. Ümumiyyətlə, Tusi öz baxışlarını deməkdən çəkinir, fikirlərini gizlətməyə çalışır, lakin buna baxmayaraq, onun nəfsin mütləqliyinə daxilən o qədər də inanmadığı duyulur.

⁷⁸ **Həyula** – orijinalda iki şəkildə təsadüf edilir. Birinci yazılış əsasən fars, ikinci ərəb qrafikasma uyğundur. Oxunuşu da iki variantlıdır: “heyula” və “həyula”. Əslə yunan sözü olub “ilkın materiya”, “maya”, “zat” deməkdir. Şərq fəlsəfəsində də “materiya”, “maddə” mənasında işlədilir. Mifoloji ədəbiyyatda çox böyük adam, əcaib, divəbənzər, qulyabanı və s. mənaları da vardır. Tusidə mətni mənası onun fəlsəfi mənasına uyğun gəlir. Burada “ilk mücərrəd, mütələq maddə” “maya” mənasına daha uyğun gəlir. “Əxlaqi-Nasiri”də qədim üslub kimi “səc” ünsürlərindən istifadə edildiyi üçün biz mənanı daha qabarıq çatdırmaq məqsədilə onu “ilk maddiyyat” kimi tərcümə etmiş və “mahıyyət” sözü ilə əhəngdarlığını saxlamışıq.

⁷⁹ **Öz bibiniz** – xurma ağacının qədrini bilin – Məhəmməd peyğəmbərin (s) adından deyilən hədisdir. Bu, xurma ağacının ərəblərdən ötrü o zaman nə qədər əhəmiyyətli və lazım olduğunu bilmək üçün çox səciyyəvi və məcazi mənalı bir ibarətdir. Görünür, o vaxtlar ərəb dilində “bibi” təqribən indi məcazi mənada işlədilən “dayı”, yəni hər işi düzəldən, adamın əlindən tutan, dadına çatan, həyatını təmin edib xoşbəxtliyinə səbəb olan bir amil yerində işlədirmiş. Bu, xurma ağacını başqa bütün ağaclarından üstün tutmaqda da özünü büruzə verir. Xurma ağacının belə ətraflı təsviri, onun incə xüsusiyyətlərinin şərhini Tusinin nəbatət elminə olan marağının dərəcəsini də təyin edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, Tusi “Əxlaqi-Nasiri”ni nisbətən cavan vaxtlarında yazmışdır.

⁸⁰ Quran ayəsidir.

⁸¹ **Müjərrəd nəfs** – bax: qeyd 77.

⁸² **Mütələq vücud** – “mütələq vücud”, “mütələq haqq” dedikdə dini təlimdə hər şeyin yaradıcısı hesab edilən Allah nəzərdə tutulur.

⁸³ Quran ayəsidir.

⁸⁴ Hədisdir.

⁸⁵ **İmamlar** – burada qabaqda gedənlər, başçılar, reislər və buna yaxın mənada işlədilmişdir.

⁸⁶ **Natiq** – Şərq fəlsəfəsinə aid kitablarda, məntiq və psixologiyaya həsr edilmiş traktatlarda çox zaman “adam”, “insan” əvəzinə, sadəcə olaraq, “natiq” sözü işlədirdi, çünki insanı heyvandan fərqləndirən əsas cəhət “nitq” hesab edilirdi.

⁸⁷ Quran ayəsidir.

⁸⁸ **İsgəncəbi-sirkə-şirə** – Kahı yemək üçün sirkə və şəkərdən hazırlanan xüsusi şirənin adıdır.

⁸⁹⁻⁹⁰ **Böyük aləm, kiçik aləm** – “böyük aləm” farsca “aləmi-bozorg”, “aləmi-kəbir” kimi işlədilib, bütün dünya, dünyada nizam, qanunauyğunluq və s. nəzərdə tutulmuşdur. İnsanın xüsusi bir aləm təşkil etdiyini qəbul edən Şərq filosofları onu böyük aləmə nisbətən “kiçik aləm”, “aləmi-səğir”, “aləmi-küçək” və s. adlandırmışlar. Rəvaqilər (stoiklər) insanı kiçik aləm adlandırdıqları kimi, əksinə olaraq təbiəti, kainatı, ülvəi aləmi də “böyük insan”, “insani kəbir” adlandırmışlar.

⁹¹ **Mütələq insan** – ən kamil, bitkin, saf və təmiz insan deməkdir. Qədim və Orta Şərq fəlsəfəsində xüsusi istilahl kimi işlədildirdi, belə adamların yeri Allahın yanında hesab edilirdi.

⁹² **Əcaibat** – Şərq fəlsəfəsində, psixologiya, ilahiyyat, mifologiya və folklorlarda “əcaibat” adı altında, başlıca olaraq, ağılaşmaz varlıqlar, div, ocinnə, qulyabanı, iki və daha çoxbaşı heyvanlar, əsasən şərq qüvvələr başa düşülürdü. Tusi bu sözü məcazi mənada işlətməmişdir.

⁹³ **Calinus** – Qalen Klavdi (təxm. 130-200) – rum həkimi, təbiətşünasıdır. Orta əsrlərdə tibb elminin, məntiq, psixologiyanın inkişafına böyük təsiri olmuş, XV – XVI əsrlərə qədər tibb elmində böyük alim və nüfuzlu şəxsiyyət hesab edilmişdir.

⁹⁴ **Zidd təbiətlər** – Aristotelin cüt zidd təbiətlər nəzəriyyəsinin Şərq variantıdır. Qədim yunan, rum, Şərq tibb elmində zidd təbiətlər nəzəriyyəsi tarixən çox böyük rol oynamışdır. Hələ indi də Şərq ölkələrində yemək və içməklərin “istilik”, “soyuqluq” olması məşhurdur. Məsələn, istiot – istilik, qarpız – soyuqluqdur.

⁹⁵ **“Əxlaq” kitabı** – Aristotelin “Etika” əsəri nəzərdə tutulur. Bax: qeyd 48.

⁹⁶ **Ustad Əbu Əli** – bax: qeyd 24.

⁹⁷ **Fərfəriyus** – Makedoniyalı İsgəndərin filosof dostlarından birinin adıdır.

⁹⁸ **Fisaqors** – qədim yunan riyaziyyatçı filosofu Pifaqor (təxm. e. ə. 580-500) nəzərdə tutulur. “Pifaqorçular ittifaqı”, “pifaqorçular məktəbinin” banisi hesab edilir. Əsas tədqiqat sahəsi həndəsə olmuşdur. Pifaqor ədədləri bütün əşyaların mahiyyəti hesab edir, kainatın ədədlər və onların nisbətlərindən ibarət olduğu nəzəriyyəsinə irəlilə sürürdü.

⁹⁹ **Sokrat** – qədim idealist yunan filosofudur (təxm. e. ə. 469-399). Yazılı əsəri qalmasa da fəlsəfi məktəbi uzun müddət davam etmişdir. Platonun müəllimi olmuşdur.

¹⁰⁰ **Əflatun** – bax: qeyd 53.

¹⁰¹ **Rəvaqilər və onların tərəfdarları** – eramızdan əvvəl dördüncü əsrin sonunda Afinada yaranmış “stoizizm” fəlsəfi cərəyanının tərəfdarları “stoiklər” nəzərdə tutulur. Stoizizm cərəyanının tərəfdarları fəlsəfədə əsas fikirlərini əxlaq, məntiq, dil və tərbiyyəyə verirdilər. Təxminən 500 ilə yaxın fəaliyyət göstərmişlər.

¹⁰² **Mənəvi, ruhi fəzilətlər** – Tusidə “ruh”, “nəfs”, “ruhani”, “nəfsani” istilahları bəzən müterədif, yəni sinonim sözlər kimi son dərəcə bir-birinə yaxın mənalar verir, lakin bəzi hallarda bir-birindən ciddi surətdə fərqlənir və bu, Azərbaycan dilinə tərcümədə böyük çətinlik yaradır. Tusi “ruhi”, “ruhani” dedikdə başlıca olaraq insani “mənəvi kateqoriyaları”, “mənəviyyəti” nəzərdə tutur, nəfs, nəfsani anlayışları isə daha geniş həcmə malikdir. Tərcümədə bu xüsusiyyətlər nəzərə alınmış və yeri gəldikcə nəfs sözü saxlanmışdır.

¹⁰³ **Ruhi kamillik** – ilahi kamillik nəzərdə tutulur. Orta Şərq şolastik fəlsəfəsində insan həmişə naqis hesab edilir.

¹⁰⁴ **“Yüksək aləm”** – ülvî aləm, göylər aləmi, Allahın və mələklərin olduğu aləm, mənəvi aləm nəzərdə tutulur. **“Aşağı aləm”** – bəndələrin olduğu aləm, yerlər aləmi, insanların yaşadığı, duyulan və hiss edilən bu dünya nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə, mənəvi aləm – ülvî, ali; hissi aləm – aşağı, alçaq hesab edilir.

¹⁰⁵ **Əbu Osman Dəməşqi** – Səid bin Yəqub IX əsrin məşhur alimlərindən olub, Bağdad, Məkkə, Mədinə şəhərlərində olan xəstəxanalara rəhbərlik etmiş, yunan dilindən ərəb dilinə tərcümə ilə məşğul olmuş, o cümlədən Cəlinusun əxlaqa aid əsərləri əsasında müntəxəbat tərtib etmişdir. Tibb elminə dair əsərləri vardır.

¹⁰⁶ **Həkimin sözləri** – həkim deyərək Aristotel nəzərdə tutulur.

¹⁰⁷ **Əyyub (e.s.)** – Əyyub peyğəmbər nəzərdə tutulur. Quranda nağıl edildiyinə görə, Allah öz dözümlü və sədaqətli bəndəsi hesab etdiyi Əyyub peyğəmbərin dözümlülüynü şeytan vasitəsilə imtahandan keçirmək istəyir. Şeytan fəaliyyətə başlayır, fəlakətlər bir-birini əvəz edir: köçəri ərəblər mal-qarasını oğurlayır, ildırım qoyun-quzularını və çobanlarını qırır, heramilər dəvələrini oğurlayıb, sarbanlarını qılıncdan keçirir, sonra tufan qopur, evini uçurur, yeddi oğul, üç qızı məhv olur, bədəni qurd salır, Əyyub dəhşətli yaralar çıxarır. Əyyub peyğəmbər bütün bunlara dözümlü. Allahın ona yazığı gəlir, hər şeyi əvvəlki vəziyyətə qaytarır. Əyyub Şərq ədəbiyyatında dözümlülük rəmzi kimi şöhrət tapır.

¹⁰⁸ **Mələkə** – ümumiyyətlə, Tusidə verdiş, adət, qeyri-ixtiyari hərəkət və s. mənasında işlədilmişdir. Burada mətni mənası “instinkt”, “fitri xüsusiyyətə” daha uyğun gəlir.

¹⁰⁹ **Bu sillogizm ikinci modusa görə doğrudur** – Tusi öz fikir və müddəalarını sübut etmək üçün Aristotelin məntiqə aid fiqur və moduslarından məhərətlə istifadə etmişdir. Məntiqi sillogizmlərdə I fiqurun ikinci modusu EAE-dir, yəni böyük müqəddimə ümumi inkari, kiçik müqəddimə ümumi iqrari olduqda, nəticə də ümumi inkari olur. Birinci şəkl (fiqurun) sxemi kimi M-R S-M göstərilir.

Tusinin qurduğu sillogizm, doğrudan da, bu fiqurun modusuna görə məntiqi, əqli nəticə, yəni sübut kimi doğrudur.

¹¹⁰ **Azad, azadlar** – qədim və Orta Şərqdə xüsusi ictimai təbəqə hesab edilirdilər. Azad sənət sahibləri, qulluqdan, vergidən, müxtəlif məhdudiyetlərdən azad edilmişlər buraya daxil olurdular. Düz, namuslu adam mənasında da işlədilir, dövlət qulluğunda olmayanlar, azad eməklə yaşayanlar, alim-nablar kimi anlayışları da ifadə edir. Qui olmaqdan azad edilmişlərə də deyilir.

¹¹¹ **Cihad** – din pərdəsi altında aparılan və ruhanilər tərəfindən təbliğ və təhrik edilən müharibədir.

¹¹² **Birlik, vəhdət, vahidlik** – qədim yunan və Şərq fəlsəfəsində müxtəlif mənalarda işlədilmişdir. Burada “birlik” – tək, təklik, şərikli olmayan mənası ilə yanaşı, vahidlik, yəni birləşib vahid bir küll əmələ gətirən varlıq kimi də

başla düşülür. Azərbaycan dilində “vahidlik”, “birlik” hər iki mənanı ifadə edir. Biz ikinci sözü daha münasib hesab etdik.

Ədalətin Tusi tərəfindən sonrakı izahı da bu sözün münasib olduğunu göstərir. Çünki Tusi “ədələti” başqa xüsusiyyətlərin mütenasib hissələrinin vəhdəti, birliyi kimi izah edir.

¹¹³ **Müamələ** – lüğəvi mənası “qarşılıqlı əməl”, “qarşılıqlı əlaqə” deməkdir. Saziş ticarət, alver, ünsiyyət, münasibət və s. anlayışlar da ifadə edir. Burada istilah kimi pul vasitəsilə alış-veriş mənasında işlədilmişdir.

¹¹⁴ **Niqumaxiya** – Aristotelin atasının adıdır. Əsrinin məşhur alim, filosof və təbiblərdən hesab edilmişdir. Deyilənə görə, Aristotelin bu adda bir oğlu da olmuş və o, əxlaqa aid əsərini həmin oğluna həsr etmişdir.

¹¹⁵ **Filosof başı** – Şərq fəlsəfəsində Aristotel (Ərəstu, Ərəstun, Aristotəlis) müxtəlif ləqəblərlə şöhrət tapmışdır. Bunların içərisində ən çox yayılmışı “birinci filosof”, “böyük filosof”, “baş filosof”, “filosofların başçısı” və sairədir. Biz burada mətni mənada “filosof başı” istilahını daha münasib hesab etdik.

¹¹⁶ **Əhl-i-yəqin** – bir şeyi qəti bilənlərə, yəqin bilənlərə deyilirdi. Şərq fəlsəfəsində, xüsusilə sufi ədəbiyyatında “məqamlar” və “hallar”la əlaqədar külli miqdarda müxtəlif istilah və terminlər var ki, bunları bilmədən o dövrün ictimai-fəlsəfi fikrini başa düşmək çox çətindir. Məsələn, sufi ədəbiyyatında həqiqəti dərk etmək dərəcələrini, yeni idrak mərhələlərini üç yerə bölür, bunları “əlm əl-yəqin”, “eyn əl-yəqin”, “həqq əl-yəqin” adlandıırırlar və bu dərəcələri şəriət, təriqət, və həqiqət dərəcələri ilə müqayisə edirdilər. Birinci “yəqin bilmək”, ikinci “tam yəqin bilmək”, üçüncü “həqiqətən tam yəqin bilmək” anlayışına uyğun gəlir. Birincilər başqalarının dediyi əsasında bilənlərə, ikincilər öz gözləri ilə başqalarının dediklərini və etdiklərini görüb bilənlərə, üçüncülər öz təcrübələri, öz üzərlərində apardıqları əməliyyat əsasında bilənlərə bənzədilir və müqayisə edilirlər. Tusidə bölgü başqa əsaslar üzrə aparılır və hər dərəcənin, məqamın şərti də şərh və izah edilir. “Əhl-i-yəqin” ümumi mənada bu üç dərəcənin hər üçünə yiyələnmiş adamlara deyilir.

¹¹⁷ **Dördlük elmləri** – Tusidə çox geniş və ümumi mənada işlənmişdir. O, riyazi dörd əməliyyat (cəm, çıx, bölmə, vurma,)təlimindən başlamış “dörd fəsil”, “dörd ünsür”, “dörd təbiət”, “dörd fəzilət”, “dörd tərkib”, “dörd xidmətçi” kimi bütün “dördlük” təlimini əhatə edir.

¹¹⁸ **Həsəni-Bəsri, Həsəni-Bəsri** – Əbu Səid Həsən Bəsri dövrünün görkəmli sufi alimlərindən hesab edilmişdir. Anadan olduğu il məlum deyildir, 723-cü ildə vəfat etmişdir.

¹¹⁹ **Əzudəddövlə** – Albuyeq sülaləsinin beşinci hökmdarıdır. 944/45-982/83-cü illərdə şahlıq etmiş və sülalənin ən şöhrətli hökmdarı hesab edilmişdir.

¹²⁰ **Məcəzi nemət** – Tusi “məcəzi nemət” dedikdə cismi, əşyavi var-dövləti nəzərdə tutur, mənəvi fəzilətləri isə “həqiqi nemətlər” adlandırır.

¹²¹ **Hökim Sənai** – Şərqi orta əsr sufi –mistik filosof, şairlərindən olub, əvvəl qəznəvilər sarayında xidmət etmiş, sonra isə inzivaya çəkilərək zahidənə bir həyat keçirmişdir. Şeirələr divanı vardır. Ən böyük şöhrət qazanmış əsəri “Hədiqətül-həqiqət” poemasıdır. Anadan olduğu il məlum deyildir. Hansı ildə vəfat etdiyi barədə itxilaf vardır, bəzilərinin fikrincə, 1140/41, bəzilərinin əqidəsinə 1150/51 ildə ölmüşdür.

¹²² **Səfeh (dəli)** – lüğəvi mənası “səfeh”, “axmaq”, “ağılsız”, “dəli”, “kobud”, “konaz”, və s. anlayışlar ifadə edən bu söz Tusidə adam döymək üçün xüsusi vəzifədə işləyən şəxs, igid, qorxmaz mənasında işlədilmişdir, təqribən “qoçu”, “darğa”, “çomaqçı” anlayışlarına da yaxın gəlir. Azərbaycan dilindəki “Dəli dəlini görəndə çomağını yan tutar” məsəli də ola bilər ki, bu dövrün məhsuludur. Koroğlunun dəliləri, dəliqanlıq və sairədə də buna yaxın mənalər vardır.

¹²³ **Yəqub Kindi** – böyük ərəb münəccim-filosoflarından hesab olunur. Yəqub bini İshaq əl-Kindi adı ilə məşhurdur. Yunan və soryan dillərini yaxşı bilməmiş, bir çox əsəri bu dillərdən ərəb dilinə tərcümə etmişdir; müxtəlif elm sahələrində yüzdən yuxarı kitabın müəllifidir.

¹²⁴ **“Rəsmi” müalicə** – xəstəlik ağır və təhlükəli olduqda, adı üsul ilə müalicə müsbət nəticə vermədikdə icazə ilə edilən müalicəyə deyilirdi. İndi xüsusi “razılıq”, “icazə” və “qərar” ilə edilən bezi cərrahiyyə əməliyyatı kimi.

¹²⁵ **Hökim Boqratis** – məşhur yunan alim və filosofu, təbət elminin banilərindən biri hesab edilən Hippokrat (e. ə. 460–377) nəzərdə tutulur. Hippokrat və onun tərəfdarlarının fikrinə görə insanın bədəninə sağlamlığını dörd mayenin mütənəsb miqdarda və münasib qarışıqda olması təmin etmişdir. Bunlar “qan” (zərdab), “sarı öd”, “selik” (bəlğəm) və “qara öd” mayələrindən ibarət imiş. Qanı – ürək, ödü – qaraciyər, selikli maddəni – beyin, qara ödü – dalaq istehsal etmişdir. Bunların miqdarından və nisbətindən asılı olaraq adamlar da dörd yerə bölünmüşlər; Qanı artıq olanlar – sinqvinlər, sarı ödü artıq olanlar – xoleriklər, selikli maddəsi (bəlğəm) artıq olanlar – fleqmatiklər, qara ödü artıq olanlar – melankoliklər (malxulyarlar) hesab edilirdi.

Tusi də təqribən belə bir təsnifat aparır, öz mühakimələrində dövrünün qabaqcıl nəzəriyyəsi hesab edilən və Şərqdə böyük şöhrət tapmış “dördlüklər” təlimini əsas götürürdü.

Ümumiyyətlə, Tusinin tibb elminə aid fikirlərində “Hippokratçıların” materialist fikirləri əsas yerlərdən birini tutur.

¹²⁶ **Salman Farsi** – deyilənlərə görə, Məhəmməd (s) peyğəmbərin ən yaxın adamlarından biri olmuşdur. Əsl adı Mahbeh ya Ruzbehdır. İsfahan yaxınlığında anadan olmuş, 655-56-cı illərdə vəfat etmişdir. İslam dinini qəbul edən ilk iranlılardan sayılır. Güman edildiyinə görə, Məhəmməd (s) peyğəmbərin şəxsi dəlleyi və dəlləlxana rəisi olmuşdur. Müasir fars dilində “dəlləlxana” mənasında işlədilən “səlmani” sözü də guya buradan alınmışdır. Bəziləri belə bir adamın olmadığını, sonradan uydurulduğunu da deyirlər.

¹²⁷ Çox güman ki, Tusi Həxaməni sülaləsinin ikinci qolundan olan Xşarşanı (Kserksi) nəzərdə tutur. Dəniz tufanlı olduğu üçün o, dənizi hədələmiş və cəza olaraq onu şallaqlatdırmışdır.

¹²⁸ **Şahmat xanalarında aparılan artım kimi** – “Şahmatı icad edən alim və şah” rəvayətinə işarədir. Rəvayətə görə, şah həmin alimə peşkəş və xələt təklif edərkən o, şahmat taxtasının hər xanasına iki dəfə artmaq şərti ilə buğda qoyub verməsini xahiş edir. Şah əvvəlcə bu xahişi axmaqlıq sayır, lakin sonra hesablatdırkən yalnız öz anbarlarında deyil, qonşu ölkələrin də taxılı çatmayacağını görüb alimin ağılına heyran qalır və onun xahişini yerinə yetirə bilməyəcəyini etiraf edir. Bu barədə başqa əfsanələr də vardır.

¹²⁹ **Dörd qüvvə xidmətçisi** – qidalanma prosesində dörd mərhələni: alma, saxlama, həzm və ifrazı nəzərdə tutur. Müasir tibb elmində bəzi alimlər ikinci mərhələni qəbul etmirlər.

¹³⁰ **Məhəmməd Qəzali** – İmam Əbu Həmid Məhəmməd ibn Məhəmməd Qəzali XI–XII əsrlərin ən böyük sufi filosoflarından hesab edilir (1059/60–1111/12).

¹³¹ **Amil** – qədim Yaxın və Orta Şərq ölkələrində xüsusi istilah idi, çox-mənalı sözlərdəndir, bir mənası isə vergi toplayan məmur deməkdir.

¹³² **Əbrus** – yunan təbiblərindən birinin adıdır.

¹³³ **İbn Sina** – XI əsrin ən böyük filosof və alimi, Şərqi Aristoteli. İbn Sina (980–1037) tibb, fəlsəfə, məntiq, riyaziyyata aid son dərəcə məzmunlu, böyük həcmli əsərlər yazmış, ədəbiyyatşünaslıq, dilçiliyə aid tədqiqat aparmış, qəzəl və qəsidədə öz qələmini sınamış və məharətli dövlət xadimi olmuşdur. İbn Sinanın 240-dan çox kitab yazdığı qeyd olunur. Onların içərisində ən məşhurları “Şəfa”, “Qanun”, “İşarat”, “Nicat”, “Daneşname”, “Əsbab-hüdəs əl-hüruf və məxaric əl-hüruf” adlı əsərləridir. İbn Sinanın (Avropa dillərində Avisenna) tibb elminə aid əsərləri uzun müddət bütün dünya alimlərinin masaüstü kitabı olmuşdur.

¹³⁴ **Yusif surəsi** – Quranda olan “Yusif və Züleyxa” əhvalatına işarədir.

¹³⁵ **Rəcəz** – məzmunca özünü tərifləməkdən ibarət olan şeir növü. Qədim Şərqdə meydana giren pəhləvanlar “rəcəz” oxumağa, özlərini tərifləməyə başlayarmış. “Rəcəzənlik etmə”, yəni “özünü tərifləmə” ibarəsi də buradan əmələ gəlmişdir.

¹³⁶ **Qəsidə** – birinci iki misrası həmqaftiyə (mətlə), sonra isə misraasını həmqaftiyə olan mədh, tərif, vəsf, həcv, hikmət, fəlsəfə, təbiətin təsviri və s. mövzular üzrə yazılmış şeir növü. Bir qayda olaraq beytlərin sayı 19-dan çox olmamalıdır.

¹³⁷ **İmrul Qeyd (İmrül Qeys)** – ərəb ədəbiyyatında cahiliyyə dövrünün görkəmli şairlərindən biridir, aşiqanə və əyyaşanə qəzəlləri çoxdur. Ona görə Tusi belələrinin uşaqlara oxunmasını məsləhət görmür.

¹³⁸ **Əbu Nuvas** – VIII–IX əsrlərdə məşhur ərəb şairidir, öz şeirlərində şərabı tərifləmişdir. Əsl adı əl-Həsən Xanı olmuşdur.

¹³⁹ **Deyləmilər** – Deyləmi və ya Albuyələr (320–440 hicri, 932–1049 miladi illərində) İranda hakimiyyət başında olmuş sülalənin adıdır. Ən məşhur hökmdarları Əzud əd-dövlə hesab edilir (949/50–982/83). Onun dövründə təlim-tərbiyə işinə xüsusi diqqət verilirdi.

¹⁴⁰ **Nədim** – saraylarda şah və soltanların eys-işrət məclislərini təşkil edən ən yaxın adamı, həmpiyələ, kef və badə dostu. Qədim zamanlarda şah xidmətində xüsusi vəzifə idi. Nədimliyin xüsusi şərtləri də var idi ki, bu bərədə “Qabusname” kitabında ətraflı məlumat verilir. Tusidə “xanəndə”, “masabəyi” mənasında işlədilmişdir.

¹⁴¹ **Həkim sani Əbu Nəsr Faryabi** – Əbu Nəsr Məhəmməd ibn Məhəmməd əl-Farabi (təxminən 870–950-ci illər) Orta Asiyanın Fərab şəhərində doğulmuş, oranın adı ilə şöhrət tapmışdır. Dövrünün ən məşhur filosofu və alimi hesab edilirdi, deyilənlərə görə yetmişə qədər dil bilirmiş. Yunan filosoflarının, xüsusilə Aristotel və Platonun əsərlərini ərəb dilinə tərcümə etmiş, onlara şərh və təfsirlər yazmışdır. Aristotel “birinci həkim”, yəni birinci filosof adını aldığı üçün, Farabi “həkim sani”, yəni ikinci filosof ləqəbinə layiq görülmüş, Aristoteldən sonra bütün filosoflardan üstün tutulmuşdur.

¹⁴² **Mühəddislər** – Məhəmməd (s) peyğəmbərin dediklərini ezberləyib, onları təbliğ edənlərə verilən addır. Mühəddislər, yəni “hədis bilənlər”, “hədisçilər” deməkdir. VII–VIII əsrlərdə “mühəddislər” çox böyük inkişaf edərək xüsusi “mektəblər” yaratmışdılar. Bunlardan üçü: “Mədinə”, “Kufə”, “Dəməşq” mektəbləri daha çox şöhrət tapmışdır. Avropalılar bunları “tradiionalistlər” adlandırırlar. Azərbaycan dilində “ənənəçilər” istilahi ilə də verilmişdir. Mühəddislər içərisində tanınmış çoxlu tarixi şəxsiyyətlər olmuşdur.

¹⁴³ **Nətiq** – Tusi burada İsmaili nəzəriyyəçilərinə işarə edir. İsmaililərin fikrinə görə, kamilliyin yeddi mərtəbəsi var idi: “mütləq həqiqət”, “kamil ağıl”, “kamil nəfs”, “heyulə” (mütləq madde – R.S.), “məkan”, “zaman”, “kamil insan”. Bunlar hamısı birlikdə ülvəi aləmi təşkil edirdi.

“Kamil ağıl” bu dünyadakı təcəssümü, ismaililərin əqidəsincə, kamil insan olan peyğəmbərlərdir, onlar buna “nətiq” yəni “danışan” adı verirdilər. “Kamil nəfsin” təcəssümü yer üzərində peyğəmbərlərin köməkçiləri hesab edilirdi, ona “samit”, yəni “susən” və ya “əşas” deyirdilər. Onların fikrincə, peyğəmbərin bir “samit”i olmalı və bunlar şərh və təfsir yolu ilə (təvil) peyğəmbərlərin dediklərinin daxili məzmun (batın), gizli mahiyyətini camaata başa salmalı idilər. Onlar Musanı – nətiq, Haronu onun samiti, İsanı – nətiq, Butrusu (Petri) onun samiti, Məhəmmədi (s) – nətiq, Əlini (ə) onun samiti hesab edirdilər.

¹⁴⁴ **İrfan sahibləri** – “Əhli-örfan”, “Əhli – erfən” əsasən sufilər nəzərdə tutulur. Sufilərin özlərinə məxsus istilahları var idi ki, onları bilmədən sufi ədəbiyyatını başa düşmək çox çətin idi. Bu istilahlardan biri də “məhəbbət” və “ülfət” istilahi idi.

¹⁴⁵⁻¹⁴⁷ Quran ayələridir.

¹⁴⁸⁻¹⁵⁰ **“Cəhilə icma”, “fəsədə icma”, “zəllə icma”** – Tusidə bir çox istilahlər var ki, onların məzmununu mətnin özündə izah edilir. Biz belə istilahlardan izahını verməyi artıq hesab edirik. Burada adları çəkilən istilahlər də onlardandır.

¹⁵¹ **Nəvabət** – göyerti mənasında olan “nabət” sözünün cəmidir. Burada məcazi “cuğ”, “alaq”, lazımsız “cücərmələr” mənasında işlədilmişdir.

¹⁵² **Müstəziflər** – zəiflər, zəifləyənlər, saxtalaşdıranlar, bayağılaşdıranlar, vulqarlaşdıranlar, zəif ağıllılar və s. mənaları ifadə edir.

¹⁵³ **Miad** – dini etiqada görə, insan öldükdən sonra onun ruhunun qayıdacağı yer, vəd olunmuş yer, zaman, məkan. Burada “məşər”, “qiyamət” mənasında işlədilmişdir.

¹⁵⁴ **Ərdəşir Babəkan** – Sasani sülaləsinin (226–651) banisi, Sasanın oğlu, Babəkin nəvəsi. Sülalə atanın, Ərdəşir isə babanın adı ilə şöhrət tapmışdır.

¹⁵⁵ **Fiqh** – Şəri hüquqşünaslıq, dini hüquq elmi, şəriət.

¹⁵⁶ **Cəbbar** – ən çox cəbr edən, zülm verən, qəddar mənasında işlədilmişdir.

¹⁵⁷ **Xəlifə Məmun** – Əbdullah əl – Məmun Bəni Abbasilərin (750–1058) yeddinci xəlifəsidir. Təqribən iyirmi il xəlifəlik etmişdir (813–833).

Bəni Abbasilərin 37 xəlifəsi olmuşdur, onların içərisində ən məşhurlarından biri də Məmundur.

¹⁵⁸ **Gil, gül** – ərəb-fars qrafikasında qısa saitlər göstərilmədiyi üçün bir neçə cürə oxuna bilər, mətnə görə yalnız iki cür: “gil” və ya “gül” mənasını verir. Tusidə hansı mənada işləndiyini təyin etmək çətinidir. Bütün ehtimalla görə “gil” olmalıdır. Çünki qədim və orta dövrlərdə xəstələnməmək xətinə “gil” yemək Şərqi ölkələrində çox yayılmışdı. Yeyilən “gillərin” təmiz, ağ, qırmızı, sarı, göy, yaşıl rəngi, xoşagələti etri və lezzətli dadı var idi. Hansını çox yemək adət və imkandan asılı idi. Ən məşhur gillər bunlar idi: “Xorasan gili”, “Misir gili”, “Rum gili”, “sarı gil”, “Məxtum gili”, “Kipr gili”, “Şam gili”, “Nəbəste gili” və s.

İndi də gillərdən təbətə geniş istifadə edilir. Bu gillər içərisində Abşeronun “gilabısı” ən mühüm yerlərdən birini tutur.

“Gül” kimi də başa düşmək olar, çünki gül yeməyə, xüsusilə xaşxaş, qızılgül yeməyə adət edənlər də çox olmuşdur.

¹⁵⁹ **Təqdir** – əvvəlcədən ilahi qüvvələr tərəfindən təyin edilmiş tale, “almə yazılmışlar” və s.

¹⁶⁰ **Dara** – Həxamənşi sülaləsinin son nümayəndəsi, Darab. Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən məğlub edilmiş (e. ə. 330) III Dara və ya başqa sözlə, Darab nəzərdə tutulur.

¹⁶¹ **Əcəm** – burada iranlılar nəzərdə tutulur.

¹⁶² **“Tayfalar hakimiyyəti”** – feodal hakimiyyəti, feodalizm, bəylik, xanlıqlar hakimiyyəti sistemi nəzərdə tutulur.

¹⁶³ **Mücahidlər** – çoxmənalı sözlərdəndir. Burada könüllü ordu hissələri nəzərdə tutulur.

¹⁶⁴ **Qazilər** – qəzavata, yəni dini vuruşmalara gedənlər mənasındadır.

¹⁶⁵ **İbn əl – Müqəffə** – əsrinin böyük alim, filosof və dövlət xadimi, məşhur “Kəlilə və Dimnə” dastanının ərəb dilinə mütərcimi, Əbdüllah ibn Müqəffə (721–757) nəzərdə tutulur.

¹⁶⁶ **İnsqratis, Oneskratis, Ənesqratis** – Onesikrit. Eramızdan evvəl IV əsrin məşhur tarixçilərindən olub, hərbi yürüşlər zamanı Makedoniyalı İsgəndəri müşayiət etmişdir.

¹⁶⁷ **“Kəlilə və Dimnə”** – hindlilərin ən məşhur dastanlarından hesab edilən, iki çaqqalın adı ilə adlanmış, hind filosofu tərəfindən hind racına (hökmdarına) heyvanların dilindən danışılan təmsillərlə dolu bir kitabdır.

“Kəlilə və Dimnə” Ənuşirəvanın dövründə təbib Bərzuyə tərəfindən Hindistandan İrana gətirilərək sanskrit dilindən orta fars dilinə tərcümə edilmişdir. Sonra onu ibn Müqəffə orta fars dilindən ərəb dilinə daha sonra Əbül Meali ərəb dilindən fars dilinə çevirmişdir. Bundan sonra bu iki, yeni ərəb və fars dillərindən dünyanın müxtəlif dillərinə tərcümə olunmuşdur.

Müasir Azərbaycan dilində ilk nəşri 1960, ikinci nəşri isə 1962-ci ildə olmuşdur.

“Kəlilə və Dimnə” vaxtilə XI və XIII əsrlərdə bir çox siyasi-ictimai qrupların proqramı olmuş, hansı dillə tərcümə edilmişsə, oxucuların böyük rəğbətini qazanmış və dünya şöhrəti tapmışdır.

Fars-tacik ədəbiyyatının banisi Rudəki onu nəzmlə fars dilinə tərcümə etmiş, başqaları “Kəlilə və Dimnə”yə nəzirə yazmağa çalışmış, lakin heç biri o səviyyəyə qalxa bilməmişdir.

“Kəlilə və Dimnə”nin dərin fəlsəfi-tərbiyəvi məzmunu, maraqlı ibrətamiz təmsilləri, oynaq bədii ibarələri, səlis rəvan dili onu əbədi və ölməz etmişdir.

¹⁶⁸ **Əbu Müslim Mərvəzi** – Əbdürrəhman bin Müslim Xorasani. Əbu Müslim 747-ci ildə Xorasanda üsyan edərək, 748-ci ildə hakimiyyəti ələ keçirmiş və Əbu Müslim Xorasani adı ilə şöhrət tapmışdır. 750-ci ildə o, Əməvilər xilafətinə son qoymuş, Abbasilər xilafətinin yaranmasına səbəb olmuşdur. 755-ci ildə Abbasi xəlifəsi Əbu Mənsur tərəfindən xəyanətkarcasına öldürülmüşdür. Əbu Müslim “Xorasani” ləqəbini almamışdan evvəl “Mərvəzi” ləqəbi ilə adlanarmış.

¹⁶⁹ **Nəsr Səyyar** – Nəsr bin Səyyar Rafe (666/67–738/39). Xorasanda şeyx olmuş, bir müddət xətiblik etmiş, sonra Bəlxə vali təyin edilmiş, 737-ci ildə Xorasanda hakimiyyət başına keçmişdir. Əbu Müslim Xorasani istilə etdikdə Nəsr Səyyar əvvəl Nişabura qaçmağa məcbur olmuş, sonra Rey və Həmədan arasında xəstələnmiş və Save şəhərində vəfat etmişdir. Şeir yazmaqda da istedadı var imiş.

MÜNDƏRİCAT

<i>Redaktordan</i>	4
<i>Nəsirəddin Tusi və onun “Əxlaqi-Nasiri” əsəri</i>	5

ƏXLAQI-NASIRI

Rəhimlilərin ən rəhimlisi olan Allahın adı ilə (başlayıram)	33
Bu kitabın yazılmasının səbəbi haqqında	35
Kitabın məqsədi və fəsilləri haqqında başlanğıc	40

BİRİNCİ MƏQALƏ

Əxlaqın saflaşdırılması haqqında	43
--	----

Birinci hissə

Əsaslar haqqında	43
------------------------	----

Birinci fəsil	
Obyekt (mövzu) anlayışı və bu növün əsasları haqqında	43

İkinci fəsil	
İnsani nəfs haqqında (buna nitq nəfsi də deyirlər).....	44

Üçüncü fəsil	
İnsani nəfs qüvvələrinin sayı və onları başqa qüvvələrdən ayırmaq haqqında	50

Dördüncü fəsil	
“İnsan bu dünyadakı mövcudatın ən şərəflisidir” hökmü haqqında	52

Bəşinci fəsil	
İnsani nəfisdə kamillik və naqislik haqqında	56

Altıncı fəsil	
İnsani nəfs kamilliyinin nədə olması, haqqa müxalif olan adamların naqisliyinin nədə olması və bu kimi məsələlər haqqında	59

Yeddinci fəsil	
Ən yüksək dərəcədə arzu edilən xeyir və səadət haqqında	67

İkinci hissə

Məqsədlər haqqında	81
Birinci fəsil	
Xasiyyətin (xarakterin) mahiyyəti, həddi (tərfi) və əxlaqın dəyişilməsinin mümkünlüyü haqqında	81
İkinci fəsil	
Əxlaqi saflaşdırma sənətinin ən şərəfli sənət olması haqqında	85
Üçüncü fəsil	
Əxlaq kəramətlərinə daxil olan fəzilət cinslərinin sayı haqqında	86
Dördüncü fəsil	
Fəzilət cinslərinə daxil olan növlər haqqında	90
Beşinci fəsil	
Fəzilət cinslərinə zidd olan rezilət zümrələri haqqında	94
Altıncı fəsil	
Fəzilətlər, zahirən fəzilətlərə oxşayanlar və onların fərqləri haqqında ...	98
Yeddinci fəsil	
Başqa fəzilətlərə nisbətən ədalətin daha şərəfli olması, onun xüsusiyyətləri və növləri haqqında	103
Səkkizinci fəsil	
Fəzilətlərə yiyələnmə və səadət dərəcələri haqqında	117
Doqquzuncu fəsil	
Fəzilətlərin mühafizə edilməsinin rəhmi olan nəfs sağlamlığı haqqında ..	121
Onuncu fəsil	
Rezilətlərin aradan qaldırılması ilə nəfsi xəstəliklərin müalicəsi haqqında.....	129

İKİNCİ MƏQALƏ

Evdarlıq elmi haqqında	155
------------------------------	-----

Birinci fəsil	
Mənzilə olan ehtiyacın səbəbi, onun əsasları və ən mühüm cəhətləri ...	155
İkinci fəsil	
Siyasət (idarəetmə), mal və zumar toplamaq qaydaları haqqında	158
Üçüncü fəsil	
Ailə dolandırmaq və evdarlıq qaydaları haqqında	165

Dördüncü fəsil	
Övlad saxlamaq və tərbiyə etmək qaydaları haqqında	168
Beşinci fəsil	
Xidmətçiləri və qulları idarə etmək qaydaları haqqında	181

ÜÇÜNCÜ MƏQALƏ

Ölkə (şəhərləri) idarəetmə qaydaları	185
Birinci fəsil	
Xalqın təməddünə (icma halda yaşamağa) ehtiyacının səbəbi, bu növ elmin mahiyyət və fəzilətlərinin şərhə haqqında	185
İkinci fəsil	
İctimaların əlaqəsi üçün zəruri olan məhəbbət fəziləti və növləri haqqında	193
Üçüncü fəsil	
İctimaların növləri və şəhərlərin əmələ gəlməsi haqqında	203
Dördüncü fəsil	
Ölkə dolandırmaq siyasəti və şahların xisləti haqqında	225
Beşinci fəsil	
Şah xidmətində olmaq və rəiyyətlik qayda-qanunları haqqında	236
Altıncı fəsil	
Sədaqətin fəziləti və sədaqətli adamlarla (dostlarla) davranış qaydaları haqqında	242
Yeddinci fəsil	
Xalqın bütün təbəqələri ilə davranış qaydaları (xüsusiyyətləri) haqqında	252
Səkkizinci fəsil	
Bütün fəsillər üçün faydalı olan Əflatunun vəsiyyətləri haqqında	258
<i>Qeydlər və şərhlər</i>	<i>261</i>

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Güləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Tərtibatçı-rəssam:	<i>Nərgiz Əliyeva</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Aslan Almasov</i>
Korrektorlar:	<i>Ceyran Abbasova</i>

Yığılmağa verilmişdir 29.09.2004. Çapa imzalanmışdır 28.03.2005.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 17,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 62.

Kitab “Şərq-Qərb” mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Aşıq Ələsgər küç., 17.